

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№3)

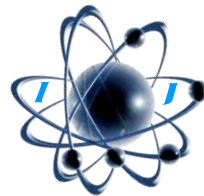
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

**№3
2022**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 Yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
 f.i.d., doc. **Ayimbetov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Ashirbaev S.** (Tashkent)
 t.i.d., prof. **Ballieva R.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Bekbergenova M.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Davletov B.** (Nókis)
 ps.i.f.d. (PhD) **Djolimbetova M.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Eralin Q.** (Shimkent)
 p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d. (DSc), doc. **Ernazarova M.** (Nawayı)
 t.i.d., prof. **Xolikova R.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis)
 a/x.i.d., doc. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Kerwenov T.** (Nókis)
 p.i.d. (DSc), doc. **Qadirov Q.** (Nókis)

p.i.d.(DSc), doc. **Qarlıbaeva G.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
 f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.i.d.(DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis)
 ps.i.f.d., (PhD) **Nurimbetova E.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Palimbetov K.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
 p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
 f.i.f.d., (PhD), prof. **Sapaeva F.** (Nókis)
 p.i.f.d., (PhD), doc. **Sultanova A.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis)
 ps.i.d. (DSc). **Utebergenov M.** (Nókis)
 p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Tashkent)
 p.i.d., doc. **Yusupov Q.A.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
 f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
 2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

МӘНАҒИЙ РЕФОРМАЛАРДЫҢ БАС МАҚСЕТІ – ЖАҢА ӨЗБЕКИСТАН

С.Абаев – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

М.А.Якубов – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Е.Алламбергенов – педагогика илимлері бойынша философия докторы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Мәнағиет жәмийеттиң сиясий, экономикалық хәм руўхый раўажланыўына күшли тәсир жасайды. Адамзат тарийхы соны көрсетеди, егер мәнағиет хәр тәрәпме бекемленип, байып барса, әлбетте жәмийет табыслы алға илгерилейди, хәр қандай қыйыншылықты жеңип жаңа басқышларға ериседи. Керисинше, қай жерде мәнағиет жарлыланып барса, жәмийетлик раўажланыў сәтсизликке ушырайды, халықтың дағдарыслардан шығыўы қыйынласады. Соның ушын да бир нәрсе анық – уллы шеклерге умтылған халық, мәмлекет өзиниң руўхый күш-қуаты болған күшли мәнағиетіне, оның тийкарында қәлиплесетуғын миллий идея хәм идеологиясына ийе болыўы керек.

Бугинги күнде Бици бас мақсетимиз Жаңа Өзбекстанды қәлиплестириў, Үшинши Ренесансқа ерисиў болып табылады. Бул ўазыйпаны әмелге асырыў тек сиясий хәм экономикалық мәселелерди шешіў менен ғана шекленбейди.

Оның ең жуаңкерли, қурамалы мәселеси бул халқымыздың, хәрбир инсанның жаңа уллы мақсетлерге – демократиялық, пукаралық жәмийет, ҳуқықый мәмлекет қурыў талапларына сай келетуғын мәнағиет-руўхый дүнәсын қәлиплестириў болып табылады. Минне, усы шынлық есапалынып **«2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкаргы бағдары бойынша Хәрәкетлер стратегиясы»**нда хәзирги қурамалы дәўирдеги мәнағиет-мәрипий ислерге, әсиресе, жаслар тәрбиясына айрықша итибар берилди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев мәселениң усы тәрәпине айрықша дыққат аўдарып, 2021-жыл 19-январь күни болған мәнағиет-мәрипий жұмыслар дизимин түп-тийкарынан жетилистириў, бул бағдарда мәмлекетлик хәм жәмийетлик шөлкемлердиң бирге ислесиўин күшейтиў мәселелери бойынша видеоселектор мәжлисинде былай деген еди: **“Егер экономика жәмийеттиң денеси болса, оның жаны хәм руўхы мәнағиетдур. Биз Жаңа Өзбекстанды қурыўға қарар еткен екенбиз, еки беккем үстинге таянамыз. Бириншиси – базар принциплерине тийкарланған күшли экономика.**

Екиншиси – ата-бабаларымыздың бай мийрасы хәм миллий қәдириятларына тийкарланған күшли мәнағиет”.

Хәзир биз жаңа жәмийетлик қатнасықларға өтиўдиң жуаңкерли дәўринде, атап айтқанда, жаңа Өзбекстанды пайда етиў, Үшинши Ренесанс тийкарларын жаратыў басқышында турыппыз. Буныңдай дәўирде мәнағиеттиң роли айрықша болады. Өйткени ол инсан хәм жәмийеттиң жасаўының, миллеттиң гүллениўиниң баслы шәрти. Егер руўхыйлық раўажланып, байып барса, әлбетте жәмийетимиз табыслар менен алға илгерилеп барады.

“Маънавият” сөзи арабша болып, “Маъна” – мәнис хәм адам қәлбинде жасаўшы “ақыл” түсиниклеринен пайда болған. Қандай болғанда да, “маънавият” сөзи адамның инсаныйлық мәнисин, ишки қәлбин белгилеўши түсиник. Тек инсан ғана ең жетик мақлук сыпатында мәнағиетқа, руўхыйлыққа ийе, ол усы қәсийети менен тиришиликтиң басқа көринислеринен ажыралып турады.

“Маънавият” хәр бир адамдағы адамгершиликтиң, инсаныйлықтың өлшеми. Адам өзін қоршаған дүнәяның мәнисин билиў, өз этирапындағы басқа адамлардағы хәм өзіндеги инсаныйлықты сезиў және қабыл етиў хәм турмыста әмелге асырыў арқалы саналы мийнет процессинде мәнағиетқа ийе болып, оны жетилистирип барады.

Мәнағиет хәр бир инсанның ишки әлеми, онда адамның дүнәяға көзқарасы, оның басқа адамлар хәм улыўма жәмийет пенен өз ара қатнасықларының мәниси ҳақындағы идеялары, сана-сезимлери жәмлескен. Мәнағиет барлық адамға тән. Онда халықтың жасаў жағдайларына, тарийхый тәғдирлерине хәм бүгинги күнине байланыслы өзине тән руўхый айрықшалықлары сәўленеди. Минне усылардан улыўма инсаный мәнағиет, миллий мәнағиет деген түсиниклер келип шығады.

Мәнағиет – бул адамның ишки, руўхый дүнәясы ол адамның өзін қоршаған дүнәя, жәмийетлик қатнасықлар ҳақындағы, жәмийетте адамлардың жасаў тәризи хәм бир-бири менен мүнәсибетлери ҳақындағы ой-пикирлериниң системасы болады. Мәрипет болатуғын болса, әлем, инсан хәм жәмийет ҳақындағы билимлер системасынан ибарат.

Материаллық затлар адамға физикалық азық хәм қуўатлылық беретуғын болса, мәнағиет оған руўхый азық хәм қудирет бағышлайды.

Тилимизде “Мәнили адам” деген гәп бар, оған адам баласы ериссе уллы бахыт болып табылады, ал керисинше “бий-мәни” адам деп аталса, ҳайўан сыяқлы екенсең деў менен барабар болады. Инсан тәбияттың жоқары дәрәжесин, оның жетилискен санаға ийе екенлиги. Мәнағиет – бул инсан көрки, оның ишки хәм сыртқы дүнәясының көриниси, руўхый хәм ақыл дүнәясының жемисидур.

Мәнағиет инсан хәм жәмийет мәдениетінің негизи, инсан хәм жәмийетлик турмыс бағдарының бас тиреги болып табылады. Демек, мәнағиет жәмийетлик-сиясий, экономикалық турмыстың қәлиплесиўине, өзгериўине айлана баслайды.

Мәнағиет адамларға туўры жол көрсетеди, өмирдиң мәнисин тек байлық арттырыў ғана емес, ал адамгершилик, инсаныйлық, ийманыйлық екенлигин бәрхама ядқа салып турады, адамзат өмирине турақлылық, аманшылық бағышлайды, қыйыншылықлардан шығыўдың жолларын көрсетеди.

Биринши Президентимиз Ислам Каримов мәнағиет туўралы пикир жургизип, оны инсанды руўхый пәклениуге, қәлбиниң улғайыўына шақыратуғын, адамның ишки дүнәясын, еркин беккем, ийманын путин ететуғын, хұжданын оятатуғын теңсиз уллы күш, оның көзқарасларының өлшеми болады деп есаплаган еди.

Миллий мәнағиетимиздың қәлиплесиўинде уллы ата-бабаларымыз дәрәткен бийбаха мәдени мийрас, халқымыздың миллий дәстүрлери хәм үрп-әдетлери, ата-бабаларымыз мың жыллар даўамында исенип келген диний исламый қәдириятлар, сондай-ақ, улыўма инсанный қәдириятлар тийкар болған.

Мәнағиеттиң баслы қурамы болған миллий идея хәм идеология арқалы миллеттиң, жәмийеттиң, мәмлекеттиң раўажланыў жолы, алда турған мақсетлери хәм оларды әмелге асырыў жоллары белгиленеди. Ата-бабаларымыз бул тарийхый ҳақықатлықты дурсы түсинген. Уллы бабамыз Өмир Темурдың Ұатанымызды азатлыққа еристирип, қудиретли мәмлекет, әдалатлы жәмийет дүзиўиниң баслы себеби, ол халықтың мәнағиет дүнәясын, әдиўли идеяларын өзінде сәўлендирген хәр тәрәпме тийкарланған дәстүрлик режелерге – миллий идеяға ийе болған.

Президентимиз мәмлекетимиздиң идеологиясын мәнисин көрсетип былай деди: **“Биз жаратып атырған жаңа Өзбекстанның идеологиясы әдиўлилик, адамгершилилик, гуманизм идеясы болады. Идеология дегенде, бәринен бурын, пикир тәрбиясын, миллий хәм улыўма инсанный қәдириятлар тәрбиясын түсинемиз. Олар халқымыздың неше мың жыллық турмыслық түсиник хәм қәдириятларына тийкарланған”**

XXI әсирдиң бас гезинде әмелге асып атырған глобалласыў процесслери, илим хәм техниканың табыслары, атап айтқанда, интернет дизими халықаралық бирге ислесиўге хәм интеграцияның раўажланыўына кең жол ашып берип атырғаны хәммеге белгилі. Усының менен бирге, адамзат бул табыслардан айрым сиясий экстремистлик күшлер фәрзели мақсетлерин әмелге асырыў ушын идеологиялық қурал сыпатында пайдаланыўға урынып атырғанының да гүўасы болмақта. Президентимиз айтқанындай, миллий өзлик хәм мәнағиет қәдириятларға қарсы қәуип-қәтерлер барған сайын арптақта. Тек өзін ойлаў, мийнетке, шаңараққа жеңил қараў, тутыныўшылық кейпийти түрли жоллар менен адамлар, әсиресе, жаслардың санасына шеберлик пенен сиңдирилмекте.

Терроризм, экстремизм, трансмиллий хэм кибержынаятшылық, адам саудасы, наркотрафик сыяклы кәуіп-кәтерлер артып бармақта. Мине, усындай жағдайда пукараларымызды, биринши гезекте жасларымызды қорғау, ғәрезли күшлердің түпкилики нийетлерин ашып таслау, баслысы пукараларымызда идеологиялық иммунитетти қәлиплестириу ұазыйпасын шешиу кешиктирип болмайтуғын ұазыйпаға айланған. Бул ушын үзликсиз мәнәуйи-мәрипий тәрбия жумысын әмелге асырыуымыз шәрт. Ойткени, Президентимиз айтқанындай **“Тәрбия, тәрбия, тек ғана тәрбия есабынан”** мақсетке ерисе аламыз.

Мәнәуйят ген аркалы өтетуғын туўма қәсийет емес. Ол жәмийетлик орталықта қәлиплеседи. Соның ушын да, мәнәуйят туўралы сөз еткенде биз бәринен бурын мәнәуйи-идеологиялық тәрбияны көз алдымызға келтиремиз, ал бундай тәрбия дегенде адамларымыздың руўхый дүнәсын байытуғы, оларда әдеп-иқрамлық, хәр тәреплеме мәнәуйи жетиклик сыпатларын қәлиплестириуи түсинемиз. Ғәрезсизлик жылларында елимизде мәнәуйи-идеологиялық жумысларды алып баруы системасы қәлиплести. 1994-жылы Өзбекстан Республикасы «Мәнәуйят хәм мәрипат орайы» дүзилди. Сол жылы Қарақалпақстанда да усы орайдың бөлими дүзилди, ол «Руўхый мәденият хәм ағартыушылық» жәмәәтшилик орайы деп аталды. Орай Республикамызда идеологиялық, мәнәуйи-тәрбиялық жумысларды шөлкемлестириуде көзге көринерлик жумысларды алып барды, үгит-нәсият пенен шуғылланыушы хызметкерлерди методикалық хәм методологиялық роль атқарды.

Қарақалпақстанда орайдың биринши басшысы елимиздің сүйикли перзенти, Өзбекстан Қахарманы Ибраһым Юсупов болды.

2006-жылы Республикалық мәнәуйят хәм мәрипет Кеңеси, оның жанында «Мәнәуйят үгит-нәсиятлау орайы» дүзилди. Соңғы бес жылда елимизде әмелге асырылған кең дәлемли реформалар, дәретиушилик хәм мәнәуйи-мәрипий жумыслар нәтижесинде халқымыздың сана-сезими, дүнәйға көзқарасы заман талабына ылайық өзгермекте. **«Миллий тиклениуден – миллий раўажлануға қарай»** атлы турмыслық идеяны басшылыққа алып **«Жаңа Өзбекстан»** жаратылмақта. Әсиресе, жаслар тәрбиясына айрықша дыққат аударылып, оларды түрли басқыштағы билимлендириу системасы хәм жумыс пенен тәмийинлеуде соңғы жылларда оғада әхмийетли илажлар әмелге асырылмақта. Бул тараўда унамлы нәтижелерге ерисиуде Президентимиз Шавкат Мирзиёев тәрпинен ортаға қойылған **социаллық, мәнәуйи-мәрипий салалардағы жумысларды жолға қойуы бойынша бес айрықша баслама** үлкен әхмийетке ийе болмақта.

Өзбекстан Республикалық Руўхый-ағартыушылық орайы басшысы Президентимиз, Қарақалпақстан Республикалық Кеңестиң баслығы Жоқарғы Кеңес баслығы екенлиги, обласлардағы Кеңеслер баслығы Хәкимлер болыуы бугинги күнде бул салаға оның мәмлекетимиз сиясатындағы қандай жоқары дәрежедеги орынға ийе екенлигин көрсетип турыпты. Бугинги күнде Қарақалпақстан республикалық Мәнәуйят мәрипет Кеңеси, оның үгит- нәсият орайы (баслығы белгили мәмлекетлик ғайреткер, илимпаз-педагог Атамуратов Татлымурат) басшылығында табыслы унамлы жумыслар алып барылмақта.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев мәнәуйи-мәрипий тәрбияның әхмийетин хәм мазмунын көрсетип **«Биз мәнәуйят хәм мәрипет жумысларын ұатансүйиушилик иси, хұждан иси деп билемиз. Хұждан, мәнәуйятты бар инсан Ұатанды әлбетте жақсы көреді. Хұждан, мәнәуйят дегенимиз – халыққа, Ұатанға шын жүректен хызмет етиу деген сөз»** – деген еди.

Мәнәуйи-мәрипий реформалар саласындағы табыслар менен бир қатарда бугинги күнде бул салада реформалардың нәтижелилигине тосқынлық етип атырған бир қатар системалы машқалалар сақланып қалып атырғанын есапқа алынып 2021-жыл 26-мартта Өзбекстан Республикасы Президентини Шавкат Мирзиёевтың «Мәнәуйи-мәрипий жумыслар системасын түп-тийкарынан жетилистириу илажлары хақындағы қарары қабыл етилди. Қарарда мәнәуйи-мәрипий жумысларды түп-тийкарынан жетилистириудің бағдарлары, Республикалық мәнәуйят-мәрипет орайының қосымша ұазыйпалары белгиленди. Бунда мәмлекет органдары хәм мәмлекетлик емес шөлкемлер менен бирге ислесиу, илимий изертлеу хәм үгит-нәсиятлау бағдарындағы ұазыйпалар көрсетилди. Қарар бойынша хәр бир улыўма тәлим мәкемелеринде жәмийетлик-мәдений мәселелер бойынша үгит-

нәсиятлаушы лаўазымын қаржыландыруы мәселелери көрсетилген. Жоқары билимлендириу мәкемелери хәм олардың филиалларында студентлер санына қарамастан жаслар мәселелери хәм мәнәуйи-мәрипий жумыслар бойынша проректор (директор орынбасары) лаўазымы енгизилди. Барлық район хәм қалаларда Мәнәуйят хәм мәрипет орнын шөлкемлестириу 2021-2022-жылларында оларды шөлкемлестириудің мәнзилли дизими тастыйықланды.

2021-2022-оқыў жылынан баслап жоқары билимлендириу системасының тийисли тәлим бағдарларының оқыў режелерине бакалавриат басқышында «Мәнәуйяттану», магистратура басқышында «Кәсиплик мәнәуйят» пәнлериниң киргизилиуин хәм магистратура тәлим басқышында «PR - менеджер» кәнигелиги бойынша кадрлар таярланыуы жолға қойылуы белгиленди.

Қарарда үгит-нәсиятлау бағдарындағы ұазыйпалар төмендеги белгиленген:

Жассылық хәм адамгершилик принципине тийкарланған миллий идеяны үгит-нәсиятлау, мәнәуйи-мәрипий жумыслардың тийкаргы бағдарларын белгилеу;

Тараўлар хәм аймақлардың өзіне өзгешеликлерин инабатқа алған халда, анық мақсетке бағдарланған үгит-нәсият бағдарламаларын ислеп шығуы хәм әмелге асыруы;

Халықты, әсиресе, жасларды ислам дини хәм философиясына, басқа да диний конфессияларға хұрмет-иззет хәм кеңпейиллик руўхында тәрбиялау, миллетлераралық тақтыўлықты хәм өз ара меҳир-мүрибет орталығын және де бекемлеу бойынша мәнәуйи-мәрипий илажларды асыруы.

Қарарда 2021-2023-жылларда мәнәуйят хәм мәрипет орайларының имаратларын қуруы ұазыйпасы белгиленген. Мәхәллелерде хәм шөлкемлердің биналарында мәнәуйят хәм мәрипет бөлмелерин шөлкемлестириу, оларды әдебият хәм баспа сөз материаллары менен тәмийинлеу белгиленген.

Президентимиздің бул қарарының қабыл етилиуи журтымызда барлық орынларда, әсиресе, жаслар арасында мәнәуйи тәрбияны кескин жақсылауға, мәнәуйи-мәрипий жумысларды түп-тамырынан жетилистириуге хызмет етеди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың 2021-жылғы Олий Мажлиске Мүрәжаатнамасында 2021-жылды мәмлекетимизде **«Жасларды қоллап-қууатлау хәм халықтың саламатлығын бекемлеу жылы»** деп жәрияланыуына байланысly жаслар арасында тәлим-тәрбия, мәнәуйят хәм мәрипет саласындағы жасларға тийисли жаңа ұазыйпаларды анық белгилеп берди.

Жұртбасшымыз Шавкат Мирзиёев жақында ғана Өзбекстан тарихында биринши мәртебе мәмлекетимиз мектеплерин питкеруиши ул-қызларымызға жоллаған қутлықлауында атап көрсетилгениндей, **«Қысқа ўақыт ишинде тәлим тизиминде әхмийетли өзгерислер әмелге асырылғаны, атап айтқанда «Жаңа Өзбекстан – мектеп босағасынан басланады» деген шақырық тийкарында мектеп тәлимин раўажландыруы улыўма халықлық хәрекетке айналды»**. Атап айтқанда, соңғы төрт жылда 134 жаңа мектеп қурылды, 2965 мектеп реконструкция қылды. 56 математика, 28 химия-биология, 14 хабар технология пәнлерине қәнигелестирилген мектептер ашылды. Усы жыл сентябрь айынан баслап 14 физика хәм 207 шет тиллери бойынша усындай мектептер ашылады. Перзентлеримизге 800ден аслам мәденият орайларында 4,5 мыңнан артық догереқлер хызмет көрсетпекте. Китап қуарлық мәденияттын асыруы мақсетинде 201 хабар-китапхана орайларында китаптардың саны 25 миллионға жеткерилди. Елимизде 140 аслам жоқары оқыў журты, 339 кәсип-өнер мектеби, 193 коллеж хәм 196 техникум жасларымызға хызмет етпекте. Соңғы бес жылда бакалавриат басқышында 134 тәлим бағдары, магистратурада 147 қәнигелик жаңадан шөлкемлестирилди. Усы оқыў жылынан баслап халықаралық талаптар тийкарында ислейтуғын **Жаңа Өзбекстан университети** ашылды.

Президентимиз шаңарақ, мектепке шекемги тәлим, мектеп хәм жоқары тәлим хәм де илимий-мәдений шөлкемлерде болажақ Үшинши Ренессанстың ең әхмийетли буўынлары деп жәриялады хәм олардағы және мәхәллелердеги тәлим-тәрбия жумысларының «жол картасын» көрсетип берди десек, әйне хақықатлықты айтқан боламыз.

Президентимиз алға қойған ұазыйпаларды орынлау, мәнәуйи-мәрипий жумыслардың сапасын заман талаптарына сай жетилистириу айрым шөлкем ямаса мәкемениң ұазыйпасы ғана емес, ал хәммеимиздің халқымыз алдындағы әдиўли ұазыйпамыз.

PEDAGOGIKA ILIMLARI

Pedagogika teoriyasi hám tariyxı

O'QUVCHILARNING LOYIHALASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA TA'LIMIY ROBOTOTEXNIKADAN FOYDALANISH

B.B.Abdug'aniyev – o'qituvchi
Jizzax davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: loyiha, loyihalash madaniyati, loyihalashni shakllantirish, informatika va axborot texnologiyalari, ta'limiy robototexnika.

Ключевые слова: проект, проектная культура, формирование дизайна, информатика и информационные технологии, образовательная робототехника.

Key words: project, project culture, design formation, informatics and information technology, educational robotics.

Mamlakatimiz hayotidagi bugungi o'zgarishlar innovatsion tavsifiga ega bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish, shuningdek, mavjud mahsulotlardan foydalanishga yo'naltirilgan raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayoniga bog'liq. Shuningdek, hozirgi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri raqamli iqtisodiyot holatida faoliyat yuritish bo'lgan malakali mutaxassislar tayyorlash uchun shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Yangi iqtisodiy sharoitda aniq maqsadli g'oyalar muhim ahamiyatga ega hisoblanib, ular kam sonli mutaxassislar tomonidan qisqa vaqt va cheklangan resurslar asosida tekshirilishi mumkin bo'lgan natijaga erishiladi. Kasbiy faoliyatning turli sohalarida bunday yondashuv loyiha yondashuvi deb ataladi.

Har qanday kasbiy faoliyatda loyihaviy yondashuv ma'lum bir natijaga erishish uchun ulkan imkoniyatlarga ega bo'lgan eng ishonchli vosita bo'lib hisoblanadi. Ta'limda "yondashuv" tushunchasi aniqroq uslubiy ko'rsatmalar uchun nazariy asos hisoblanadi.

Umumta'lim tizimida loyihalarni qo'llashning ahamiyati shundaki o'rta ta'lim bosqichida o'quvchilarda har qanday faoliyat turiga ekstrapolyatsiya qilinishi mumkin bo'lgan ma'lum ko'nikmalar, yo'nalishlar va universal kompetentsiyalarni shakllantirish zaruratidir.

Zamonaviy sharoitda, har xil faoliyat yo'nalishlaridagi loyihalarning o'zgaruvchan o'ziga xos belgilari orqali, loyihalash madaniyati deb atash mumkin bo'lgan o'quvchilarning sifat jihatidan yangi madaniyatini shakllantirish eng dolzarb jarayonlardan biri hisoblanadi.

Loyihalash madaniyati yaxlit tuzilma bo'lishi mumkin, bu loyiha faoliyatining turli yo'nalishlarini ularning turli-tuman o'zaro aloqalaridagi kombinatsiyasi orqali baholalanadi. Fan va ta'limning bir-biriga bog'langan jarayonlarini inobatga olinganda "loyihalash madaniyati" mazmuni fanlararo kategoriyaga aylanib bormoqda, biroq hozirgacha bu tushunchaning boshqa semantik mazmuni mavjud.

Shu bilan birga, ta'lim, ilmiy-tadqiqot va loyiha faoliyati uchun innovatsion o'quv vositalari, ya'ni, ta'limda qo'llanilishi yildan-yilga ortib borayotgan o'quv robototexnikasi paydo bo'ldi. Umumta'lim maktab informatika va axborot texnologiyalari darsini o'qitishda o'quv robototexnikasini qo'llash o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni hamda uning imkoniyatlarini keng doirada qo'llashga zamin yaratadi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda innovatsion o'quv vositalarini qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimiz Hukumat tomonidan Xalq ta'limini rivojlantirishga oid ko'plab muhim hujjatlar imzolalanmoqda.

Xususan:

Prezidentimizning 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5712-son Farmonining quyidagi bandlarida keltirib o'tilgan:

* o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish;

* xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish;

* yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta'minlashda maktabdan tashqari ta'limning zamonaviy usullari va yo'nalishlarini joriy etish; [1].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 – yil 27 –maydagi "Maktabdan tashqari ta'limni takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" gi VM-331-sonli Qarorining quyidagi bandlarida keltirib o'tilgan:

* yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalash, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishini ta'minlash, bunda ularning robototexnika, mexatronika, injenerlik, mental arifmetika, san'at, art dizayn, axborot texnologiyalari bo'yicha Java, Scratch, 3D dizayn yo'nalishlariga bo'lgan qiziqishini oshirish;

* bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlariga muvofiq ularning ijodiy va badiiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning foydali dam olishini tashkil etish, mehnatsevarlikni, kasb tayyorgarligining dastlabki o'quv va ko'nikmalarini singdirish, fan va texnikani rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlariga muvofiq texnik vositalar va kompyuter texnologiyalari ishini o'rganishni tashkil etgan holda bolalar texnik ijodkorligini rivojlantirish; [2].

Ta'lim jarayonini tashkil etishda loyihalash usuli muhim ahamiyatga ega, u avvalo o'qitish usuli sifatida yuzaga kelgan, turli-tuman tashkiliy shakllar va o'quv vositalari bilan integratsiyalashgan va mustaqil ta'lim texnologiyasiga aylanadi.

Loyihalashning maqsadi – ma'lum talablarga javob beradigan va ma'lum sifatga ega bo'lgan obyektning yaratishidir.

Shu bilan birga, o'quvchilar nafaqat kognitiv qobiliyat va ehtiyojlarni rivojlantiradilar, balki dunyo haqidagi o'z tajribasi va g'oyalarini amalda qo'llashadi, rivojlantiradilar va boyitadilar. O'quvchilar uchun tadqiqot izlanishlari natijasi ular uchun jozibador faoliyatdir, shuning uchun o'quvchilarni loyihalashga o'rgatish o'quv subyektlari sifatida ularning ijodiy salohiyatini yuksaltirishda muhim rol o'ynaydi [3:2].

O'quvchilarning loyihaviy faoliyatini o'quv jarayonida qo'llashga mos keluvchi quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

* motivatsion (o'qituvchi: umumiy fikrni e'lon qiladi, ijobiy o'qishga motivatsion muhitni yaratadi; o'quvchilar: o'zaro bahslashadilar, maqsadlarini taklif qiladilar);

* rejalashtirish - tayyorgarlik (loyihaning maqsadlari aniqlanadi, vazifalar shakllantiriladi, harakatlar rejasini ishlab chiqiladi, natija va jarayonni baholash mezonlari belgilanadi, birinchi navbatda o'qituvchining maksimal yordami bilan keyinchalik o'quvchilar mustaqilligining ortishi bilan);

* axborot va tezkor (o'quvchilar: material to'playdi, manbalar bilan ishlaydi, loyihani bevosita amalga oshiradi; o'qituvchi: kuzatadi, muvofiqlashtiradi, qo'llab-quvvatlaydi, o'zi axborot manbai);

* refleksiv-baholash (o'quvchilar: loyihalarni taqdim etadilar, jamoaviy muhokamada, ish natijalarini tahlil qilishda va jarayonini mazmunli baholashda ishtirok etadilar, og'zaki yoki yozma o'z-o'zini baholashni amalga oshiradilar, o'qituvchi jamoaviy baholash faoliyatining ishtirokchisi sifatida ishlaydi) [4:3].

O'quvchilarda loyihalash madaniyatini rivojlantirish – biror-bir muammoni hal qilishga qaratilgan qidiruv, tadqiqot faoliyati bilan bog'liq bo'lgan individual uslublar va idrok qilishni shakllantirishga yo'l ochadi.

O'quvchilarining loyihalash madaniyati nafaqat o'zlarining ta'lim jarayonlari va ularning hayotiy faoliyatini tashkil etish, boshqarish, balki individual o'quvchi va umuman jamoaning shaxsiy o'sishini tashkil etish hamda boshqarish orqali tasniflanadi.

Maktab o'quvchilarining loyihalash faoliyati sinfda berilgan topshiriqlarni (savollarni) va amaliy tadqiqotlar jarayonida erishilgan natijalarni tizimli ravishda taqqoslash orqali erishiladi. Bu boshlang'ich sinfdagi umumiy fanlar bo'yicha darslarning asosidir.

Muammoning o'rganilish natijasi shuni ko'rsatadiki o'quvchilarning loyihalash madaniyati elementlarini o'quv loyiha faoliyati orqali shakllantirish quyidagi pedagogik talablar bajarilganda samarali bo'lar ekan:

* "maktab o'quvchisining loyiha madaniyati" tushunchasining mazmunini aniqlash;

* o'quvchilarning loyihalash madaniyati tarkibiy qismlarining ma'no-mazmunini anglash, qolaversa, uning rivojlanish dinamikasini dalillarga asoslangan baholash usullarini aniqlash va muhokama qilish;

* shaxsning individual ehtiyojlari, qiziqishlari, istaklari va qobiliyatlari, jamiyatning imkoniyatlari va talablarini hisobga olish;

* o'quvchilarining sinf va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda loyihalash madaniyatini yuksaltirish uslubiy tizim modelini ishlab chiqish hamda ilmiy asoslash.

Loyiha darajalari quyidagicha tavsiflanadi:

1. O'quv loyiha (5-6-sinflar kesimida) - maqsad o'qituvchi tomonidan tashqaridan va fanlar konteksti tomonidan belgilanadi; ta'lim holati; tashqi baholashni o'qituvchi amalga oshiradi; natija: o'quvchilar tomonidan loyiha faoliyatining universal jihatlariga erishish;

2. Ilmiy loyiha (6-7-sinflar kesimida) - maqsad kollej va oliy o'quv yurtlari tomonidan tashqaridan qo'yiladi; tashqi baholash professional ta'lim va oliy o'quv yurtlari mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi; natija: dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirish va tadqiqot ishlarini olib borish jihatlarini rivojlantirish.

3. Muhandislik loyihasi (7-8-sinflar kesimida) - maqsad pudratchidan kelib chiqadi, tashqi sharoitlar bilan tuzatiladi; ijodiy holat; natija: mustaqillikning yangi darajasiga erishish va faoliyatning innovatsion yondashuvini tushunish;

4. Ijodiy loyiha (8-9-sinflar kesimida) - maqsad ilmiy va muhandislik etikasi bilan tuzatilgan ijrochidan keladi; individual holat; natija: o'z ijodiy faoliyatining chegaralarini topish, yakuniy mahsulotga shaxsiy ma'noni keltirish san'ati;

5. Startap (9-10-sinflar kesimida) - maqsad mahsulotga bo'lgan talabdan kelib chiqqan holda loyiha ijrochisi tomonidan belgilangan bozorga yo'naltirilgan maqom; natija: loyihada o'z rolini topish;

6. Ijtimoiy loyiha (10-11-sinflar kesimida) - maqsad ijtimoiy buyurtma bilan moslashtirilgan ijrochidan keladi; ijtimoiy yo'naltirilgan maqom; natija: loyiha faoliyatining eng yuqori darajasini o'zlashtirish, nafaqat mahsulotga bo'lgan talabni, balki uning umumiy madaniy va ijtimoiy ta'sirini tushunish [5:2].

Loyiha faoliyatini tashkil qilish orqali o'qituvchi o'quvchilarga individual, differensial yondashuvni amalga oshirishi mumkin. Maktab o'quvchilarini loyiha faoliyatiga o'rgatish turli xil umumiy o'rta ta'lim fanlari doirasida amalga oshirilishi mumkin. Loyiha faoliyatini tashkil etish

va amalga oshirishga hissa qo'shadigan o'qitish usullari - bu ijodiy fikrlashni faollashtiradigan, yangi muammolarni hal qilish qobiliyatini o'stirishga ko'mak beradigan hamda yanada samarali aqliy faoliyatga hissa qo'shadigan, muammoni hal qilishni maqsadli ongli ravishda izlash, ideal tasvirni yaratish usullaridir. Maktab o'quvchilarida loyihalashtirish madaniyatini shakllantirishda o'quv robototexnikasidan foydalanish hohirgi kunning eng zamonaviy o'quv vositalaridan biri hisoblanadi. Chunki, o'quv robototexnikasi yordamida bir vaqtning o'zida bir qancha fanlarni va eng talabgir bo'lgan STEM fanlarni o'qitishda keng qo'llaniladi.

O'quv jarayonida o'quv robototexnikasidan foydalanadigan o'quvchilar nafaqat o'z qo'llari bilan atrofda dunyodan buyumlar, o'yinchoqlar, mexanizmlarni to'plashlari, balki ular o'zlarining ba'zi fantastik g'oyalarini loyihalar shaklida amalga oshirishlari ham mumkin. Shunday qilib, o'quvchilar o'quv robototexnikasidan foydalanadigan o'quvchilar asta-sekin yangi texnologiya bilan tanishadilar, mexanika sirlarini ochadilar, tegishli ko'nikmalarga ega bo'ladilar, ishlashni o'rganadilar, ya'ni kelajakdagi bilimlar uchun asos oladilar, eng maqbul yechimni topish qobiliyatini rivojlantiradilar.

Ta'lim jarayonida asosiy kompetentsiyalarni shakllantirish uchun o'quvchilarga faoliyat mahoratini berishga qaratilgan shart-sharoitlarni yaratadigan vositalardan foydalanish muhimdir. Bola ko'pincha mustaqil ishlaydi va rejalashtirish, tashkil etish, o'zini o'zi boshqarishni, nazorat qilish va baholashni o'rganadi. Bu vazifalar o'quv robototexnika yordamida osonlik bilan hal qilinadi.

Informatika va axborot texnologiyalari fani orqali maktab o'quvchilarining loyihalash madaniyatini shakllantirish o'quv jarayonini sifatli tashkil etishga olib keladi. Chunki, ushbu fanni o'qitishda o'quv robototexnikasidan foydalanish imkoniyatlari boshqa fanlarga qaraganda ko'proq hisoblanadi.

Umumta'lim muassasalarining informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda o'quv robototexnikadan foydalanish o'quvchilarning dasturlashtirilgan konstruktorlardan keng miqyosda foydalanish, keng tafakkur etish, o'z nuqtayi nazarini isbotlash qobiliyati rivojlantirish, obyektlar va tuzilmalarni tahlil qilish, taqqoslash, g'oyalarni yaratish va ular asosida o'z konstruksiyalarini sintez qilish), aqliy jarayonlar va nutq (so'z boyligini oshirish, nutqning ilmiy uslubini rivojlantirish), nozik vosita qobiliyatlari, tasavvur, nostandart yechimlarni topish qobiliyatini yaxshilashga hissa qo'shadi. Demak, o'quv robototexnikasidan foydalanib informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish orqali o'quvchilarning loyihalashtirish madaniyatini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa. O'quvchilarda loyihalash madaniyatini shakllantirish quyidagi natijalarlarga erishishga yordam beradi:

- o'quvchilarni har tomonlama rivojlantirish, o'qitish hamda tarbiyalashni samarali tashkil etish;

- O'quvchining axborot madaniyatini shakllantirish;

- o'quvchilarning ijodiy qobiliyati hamda faolligini rivojlantirish;

- loyihaviy dunyoqarashi va tafakkurini shakllantirish, o'quvchilar o'z faoliyatining yakuniy natijasini ko'rgan holda, o'rganishning kognitiv motivlarini shakllantirish, o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malaka fazilatlarini o'rganish hamda yaxshilash xohishini uyg'otadi;

- hayotning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga moslashish.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5712-son Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 – yil 27 –maydagi "Maktabdan tashqari ta'limni takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" gi VM-331-sonli qarori.

3. Авакян Н.А. Формирование проектной культуры у младших школьников. Теоретико-методический аспект проблемы. 2014.
4. Хафизова Г.Ф. Проектная деятельность младших школьников как средство формирования информационной культуры. учебно-методический материал. 2014.
5. Тарапата В.В. Модель формирования проектной культуры школьников средствами образовательной робототехники. — Ломоносов: 2019.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarining loyihalash madaniyatini shakllantirishda ta'limiy robototexnikadan foydalanish shart-sharoitlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация об условиях использования образовательной робототехники в формировании проектной культуры школьников.

SUMMARY. This article provides information on the conditions for the use of educational robotics in the formation of the design culture of school students.

УДК159.9(575.1) РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ЦЕННОСТЕЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

А.Т.Абдурахманова – преподаватель
Термезский государственный университет

Таянч сўзлар: таълим, концепция, битирувчи, билим, кадрият.

Ключевые слова: образование, концепция, выпускник, знания, ценность.

Key words: education, conception, graduate, knowledge, value.

Введение. Цель закона об образовании — воспитание гармонично -развитую личность. Разработана системная концепция ценностного воспитания, с целью продвижения образования к академическому и ценностному совершенству, которое отвечает требованиям 21 века и способствует культивированию общих ценностей в обществе.

Цель воспитания ценностей состоит в том, чтобы вырастить молодое поколение, который должен быть личностью и гражданином, который вносит свой вклад в себя и свою страну. Для достижения этой цели общество, образование должно предоставить учащимся инструменты, которые позволили бы им осуществлять оценочное суждение в своём свободном выборе. Предпосылка этой концепции заключается в том, что образование, способствующее развитию личности учащегося, должно включать как передачу дисциплинарных знаний и ценностных вопросов. Системная концепция образования направлена на воспитание ценностей педагогом у студента, разъясняя значение ценностей в наследии гуманистических и демократических концепциях. Обучение ценностям в системе образования ведёт студентов к критическому, информированному и глубокое изучение поведения, передаваемых традиций, конфликтам, с которыми они сталкиваются, и выбору, которому они должны сделать. Общество требует от молодёжи различать добро и зло, разрешенное и запрещенное и с помощью разнообразных методов для изучения, преодоления и выбора поведения. Воспитание ценностей происходит все время: в учебных классах, в общественной деятельности, которая имеет дело с ценностями сознательно и открыто, и в других образовательных контекстах, где воспитание ценностей происходит скрыто.

Не следует забывать прогностических факторах, когда говорится о ценностях, демонстрируются в виде вознаграждения приобретает поведение.

Анализ литературы по теме. Многие авторы определили ценности как важный и влиятельный элемент, связав понятие ценностей, хотя и нечетко, включая социальную память, трансформацию, управление, адаптация и управление на основе устойчивости. С психологической точки зрения, ценности — это глубоко укоренившиеся когнитивные элементы, связанные с предпочтительными состояниями. Шерри Эрлих [1:45] основывается на работе Роккича [2:57] и определяет ценность как «убеждение, относящееся к желаемым конечным состояниям или способам поведения, которое выходит за рамки конкретных ситуаций, направляет выбор или оценку поведения, людей и событий и упорядочено по важности». по отношению к другим ценностям, чтобы сформировать систему ценностных при-

ритетов». Считается, что ценности формируются в детстве, по мере того, как изучение познания набирает обороты, вопросы несоответствия становятся все более актуальными. В частности, они подчеркивают преимущества установления междисциплинарного понимания значения и использования ценностей в данной области, чтобы избежать недопонимания и недопонимания: «эффективное общение», «сотрудничество» и «хорошая наука» зависят от четкого определения основных конструкций.

Основные регулятивные теории принципов относятся к построению этого абстрактного кода (формула сознания и поведения), являющегося объектом автономной личностно-ориентированной рефлексии. Можно предположить, что даже несмотря на то, что разнообразие конкретных ценностей различных обществ не должно мешать поиску набора принципов, обладающих объективной, вневременной и универсальной значимостью, и существует проблема их удовлетворительного исполнения.

Другими важными факторами являются понятия (моральных) обязанностей, обязательств и прав, которые можно считать производными и связанными с моральными ценностями и принципами. Понятие моральной ответственности, связанное с понятием моральной совести, существенно для понимания морального опыта. Его условием, по-видимому, является автономия и, по мнению многих, свобода воли, ценностей личности.

При изучении ценностей Шварц С.Х [7:68] как мотивационных целей, которыми руководствуются студенты в целом и в частности при выборе поведения. Ценности, как и личностные структуры, выражают личностные различия и отражают идентичность личности. В исследовании, проведенном в рамках диссертации на кафедре государственного управления Хайфского университета, изучалась взаимосвязь между личными ценностями и стратегией поведения. Исследование показывает, что ценностью связанной со стратегией поведения является ценность достижения, входящая в состав ценностей самовосхваления, за которой следует только ценность самонамерения из группы ценностей открытости к изменениям. То есть студент с более высоким баллом самовосхваления будет более инновационным, чем студент с более высоким баллом открытости к изменениям.

Анализ и результаты. Действительно, исследование показало, что ценности соответствия являются негативными предикторами стратегии поведения. Учащийся, который послушен, вежлив и соответствует системе, а также сдерживает действия и импульсы, которые могут разозлить или навредить другим, будет трудно вести новаторское поведение, которое требует

прорыва в мышлении и поведении и преодолении возражений во всех отношениях. Студенты с самонаправленными ценностями менее подвержены влиянию стереотипов или предубеждений, потому что предпочитают формировать независимые суждения об окружающей среде, основываясь на своём личном опыте, а не на опыте других. Кроме того, у них есть внутреннее желание исследовать, понимать реальность и испытывать способность контролировать события помимо внешних вознаграждений.

Выводы и предложения. Активные студенты со стимулами — это учащиеся, которые ищут разнообразную и увлекательную учебную жизнь, возможности и изменения, чтобы поддерживать высокий уровень азарта на учёбе. Их природное любопытство помогает им находить больше возможностей и искать новые источ-

ники информации по сравнению с другими. Кроме того, любопытство и стремление к автономии повышают вероятность выбора стратегии поведения.

Это согласуется с выводами исследовательской литературы, в которой была обнаружена связь между ценностями и стратегией поведения. Студентам, которые добры и великодушны, будет трудно справиться с социальными трудностями в учебном заведении, которое ставит инновационный процесс, угрожающий окружающей среде. Учащийся, для которого важны симпатии коллег и руководителей, не может руководить стратегией поведения, требующей перемен. Стратегия поведения определяется как поведение достижения возможностью продемонстрировать свои особые способности и достижения по сравнению с другими студентами.

Литература

1. Шерри Эрлих, Влияние личных ценностей и психологического контракта на инновационное поведение работников высоких технологий. Диссертация - Хайфский университет, Школа политических наук. 2011-2011.
  2. Коста, П.Т., младший, и МакКрей, Р.Р. (1992). Нормальная оценка личности в клинической практике: Описание личности NEO. Психологическая оценка, 4, 5-13.
  3. Кантер Р.М. (1988). Когда расцветает тысяча цветов: структурные, коллективные и социальные условия для инноваций в организации. В BM Staw & LL Cummings, (ред.). Исследование организационного поведения, Том 10 (стр. 169–211). Гринвич, Коннектикут: JAI
  4. Паркер С.К., Уильямс Х. и Тернер Н. (2006). Моделирование antecedентов проактивного поведения на работе. Журнал прикладной психологии, 91, 636-652.
  5. Паттерсон Ф., Керрин М., Гатто-Руассар. (2009). Характеристики и модели поведения, связанные с инновационной работой в организациях. Отчеты об исследованиях NESTA, 1-63.
  6. Шварц, С.Х. (1992). Универсалии в содержании и структуре ценностей: теоретические достижения и эмпирические проверки в 20 странах. Успехи экспериментальной социальной психологии. -М.: Занна, Сан-Диего: Academic Press.
  7. Шварц, SH (1994). Существуют ли универсальные аспекты в структуре и содержании человеческих ценностей? Журнал социальных вопросов, 50, 19-45.
  8. Шварц С.Х. и Сагив Л. (1995). Выявление культурной специфики в содержании и структуре ценностей. Журнал межкультурной психологии, 26, 92–116.
  9. Аджер В. Н., С. Дессай, М. Гулден, М. Хьюм, И. Лоренцони, Д. Р. Нельсон, Л. О. Нэсс, Дж. Вольф и А. Рефорд. 2009. Существуют ли социальные ограничения для адаптации к изменению климата? Изменение климата 93: 335-354. <http://dx.doi.org/10.1007/s10584-008-9520-z>.
  10. Ананда Дж. и Г. Херат. 2003. Включение ценностей заинтересованных сторон в региональное лесное планирование: подход на основе функции ценности. Экологическая экономика 45: 75-90. [http://dx.doi.org/10.1016/S0921-8009\(03\)00004-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0921-8009(03)00004-1).
  11. Armitage, D., C. Béné, A.T. Charles, D. Johnson, and E.H.Allison. 2012. Взаимодействие благополучия и устойчивости в применении социально-экологической точки зрения. Экология и общество.
  12. Рокич М. Природа человеческих ценностей. -Нью-Йорк: Свободная пресса, 1973.
- РЕЗЮМЕ.** Қадрият тарбияси асосини ташкил этувчи Таълим концепцияси билим соҳалари бўйича кенг ва чуқур билимларни эгаллаш билан қадриятлар, одоб-ахлоқ ва эзгулик тарбияси ўртадаги боғлиқликни мустақамлаш тарафдори.
- РЕЗЮМЕ.** Образовательная концепция, лежащая в основе ценностного образования, выступает за усиление связи между приобретением широких и глубоких знаний в областях знания и воспитанием ценностей, морали и добродетели.
- SUMMARY.** On this basis, the Educational concept underlying value education advocates strengthening the connection between the acquisition of broad and deep knowledge in the fields of knowledge and the education of values, morality and virtue.

ХАРАКТЕРИСТИКА СРЕДСТВ И МЕТОДОВ РАЗВИТИЯ ОБЩЕЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БАСКЕТБОЛИСТОВ

А.Х.Авезбаев – ассистент преподаватель

Нукусский филиал Узбекского государственного университета физкультуры и спорта

Таянч сўзлар: баскетбол, жисмоний тайёргарлик, метод, натижа, техник усул.

Ключевые слова: баскетбол, физическая подготовка, метод, результат, технический приём.

Key words: basketball, physical training, method, result, technical method.

Баскетбол — это спортивная игра, цель которой забросить мяч в подвешенную корзину. Противоборство, целями которого являются взятие корзины соперника и защиты своей, вызывает проявление всех жизненно важных для человека физических качеств: скоростных, скоростно-силовых и координационных способностей, гибкости и выносливости. В работу вовлекаются практически все функциональные системы его организма, включаются основные механизмы энергообеспечения. Достижение спортивного результата требует от играющих целеустремленности, настойчивости, решительности, смелости, уверенности в себе, чувства коллективизма. Для того чтобы добиться наилучших результатов в мгновенно складывающихся игровых положениях, баскетболист должен владеть всем богатством разнообразных технических приемов и способов, уметь выбрать наиболее подходящий прием или сочетание приемов, быстро и точно выполнить их.

На разных этапах развития баскетбола количество приемов, способы их выполнения, критерии оценки изменялись и совершенствовались. И определялись эти изменения прежде всего разницей в динамике развития нападения и защиты. Например, развитие прыгучести игроков в сочетании с высоким ростом способствовало рождению такого приема как бросок в корзину сверху - вниз, а также обогащению и совершенствованию способов добивания мяча при борьбе за отскок у щита соперника.

От физической подготовленности игрока зависит способность организма проявлять большую работоспособность, отдавать момент наступления утомления. Недостатки в развитии быстроты, выносливости, силы, ловкости, гибкости и воспитании волевых качеств могут стать серьезным препятствием для овладения мастерством игры в целом. Физическая подготовка направлена на создание функциональной базы для достижения высоких спортивных результатов. В центре

внимания должно быть укрепление здоровья, формирование правильного, пропорционального телосложения, совершенствование физических качеств. Решение этих задач осуществляется в процессе общей и специальной физической подготовки.

Специальная физическая подготовка играет ведущую роль в формировании двигательных способностей баскетболиста и находится в прямой зависимости от особенностей техники, тактики игры, показателей соревновательной нагрузки и психической напряженности. Осуществляется она в тесно связи с овладением и совершенствованием навыков и умений в баскетболе с учетом условий и характера использования игроком этих навыков в соревновательной обстановке.

Общая и специальная физическая подготовка взаимосвязаны и дополняют друг друга. С одной стороны, эти виды подготовки зависят от особенностей игры, с другой – определяют реальные возможности действий баскетболиста в соревнованиях. Необходимо также отметить, что достаточно высокий уровень физической подготовленности игрока является важным фактором психологического плана, а именно: придает уверенность в борьбе, способствует проявлению более высоких волевых качеств в экстремальных условиях. Невысокий уровень физической подготовленности баскетболиста лимитирует его способности баскетболиста при овладении технико-тактическим арсеналом и совершенствовании его. Например, баскетболист, у которого недостаточно развита прыгучесть, не может овладеть современной техникой броска в прыжке и участвовать в борьбе за мяч у щита. Команда, игроки которой медлительны, не может эффективно применять быстрый прорыв, прессинг и т.д.

Специальная физическая подготовка – это процесс, направленный на развитие физических качеств, необходимых для данного вида спортивных игр.

Важным качеством для баскетболиста является сила. Под силой понимают способность человека преодолевать внешнее сопротивление за счет мышечных усилий. Хорошее развитие основных групп мышц позволяет достичь высокой скорости передвижения, быстроты выполнения передач, остановок отбора мяча в борьбе с соперником, повышает прыгучесть игрока. Ведущую роль в баскетболе играют скоростно-силовые способности. По данным науки в баскетболе более 70% движений носят скоростно-силовой характер. Однако при перемещениях в защитной стойке, вырываниях мяча и других, так называемых, жестких действиях требуются значительные статические усилия. Поэтому силовая подготовка игрока должна быть разносторонней и развивать силу мышц в различных режимах. Важной разновидностью мышечной силы является взрывная сила, отражающая способность проявлять возможно большую силу в минимально короткое время, регламентированное условиями спортивного упражнения или игрового действия.

Одной из важнейших комплексных скоростно-силовых способностей баскетболистов является прыгучесть – способность максимально высоко выпрыгивать при выполнении бросков в прыжке, подборе мяча у щита, при опорных бросках и т.п.

Специфическими способностями проявления прыгучести являются:

- быстрота и своевременность прыжка;
- выполнение прыжка с места или короткого разбега, преимущественно в вертикальном направлении;
- неоднократное повторение прыжков в условиях силовой борьбы (серийная прыгучесть);
- управлением своим телом в безопорном положении;
- точность приземления и готовность к немедленным последующим действиям.

При индивидуальном планировании силовой тренировки следует учитывать, что характер двигательной деятельности у игроков разного амплуа определяет и уровень развития силовых способностей. При передвижениях, например, у защитников наибольшее значение имеет сила мышц подошвенных сгибателей стопы, у нападающих – относительная сила мышц разгибателей ноги, у центровых – взрывная динамическая сила. Это является основанием для дифференцированного подхода при совершенствовании силовых способностей баскетболистов разных игровых амплуа. У квалифицированных баскетболистов силу нужно развивать на основе комплекса силовых упражнений с акцентом на быстроту и ловкость. Силовые упражнения должны сочетаться с упражнениями, направленными на увеличение подвижности в суставах и расслабление. Основные методы воспитания и совершенствования силы: повторное поднимание неопредельного веса «до отказа», с максимальным усилением, метод круговой тренировки, метод сопряженных действий: интервальный, соревновательный.

Однако для баскетболиста не характерны изометрические режимы работы мышц. Поэтому в процессе общей физической подготовки игроков использование статических упражнений должно быть ограничено 15-20 % от общего объема упражнений на силу. Эти упражнения должны обязательно сочетаться с упражнениями на расслабление и гибкость.

Следующее важное качество баскетболиста – это быстрота (скоростные способности). Под быстротой как физическим качеством понимают способность баскетболиста выполнять движения в минимальный промежуток времени. Принято выделять элементарные и комплексные формы проявления быстроты. К элементарным формам относятся: время простой и сложной реакции, время одиночного движения и частота движений.

Простая реакция спортсмена – это ответ определенным движением на заранее известный, хотя и внезапно проявляющийся сигнал (например, старт в беге, выпрыгивание при розыгрыше спорного мяча). Для баскетбола характерны проявления сложных реакций, таких, как реакция на движущийся объект (мяч, партнер) и реакция выбора, когда из нескольких возможных действий требуется мгновенно выбрать одно, наиболее адекватное данной ситуации. Квалифицированные игроки достигают высокого уровня развития быстроты как простой, так и сложной реакции благодаря развитию умения предвидеть ситуации и реагировать не на само движение, а на подготовительные действия к нему.

В одном занятии объем тренировочной работы на развитие быстроты не должен быть очень большим. Дозировка определяется длительностью или количеством повторений упражнений, которые нужно выполнить без заметного снижения скорости циклических движений или быстроты циклических движений. Интервал отдыха между упражнениями на быстроту должен быть такой, чтобы последующее упражнение выполнялось при оптимальной работоспособности баскетболиста, позволяющей ему проявить полностью достигнутую ранее быстроту.

Приведем ряд примерных упражнений, которые способствуют развитию скорости у баскетболистов:

1. Стартовые ускорения по зрительным и звуковым сигналам из различных исходных положений (стоя боком, спиной вперед, на одном или обоих коленях, сидя, лежа, сразу же после прыжка и т.п.).
2. Выполнение рывков лицом вперед, спиной вперед, боком.
3. Бег с высоким подниманием коленей и максимальной частотой махов.

4. Продвижение быстрыми скачками по 25-30 метров с отталкиванием с носка.

5. Прыжки через короткую и длинную скакалку с максимальной частотой вращений.

6. Резкие перемены темпа бега при прохождении средних дистанций.

7. Достижение максимальной скорости бега на дистанции 20-30 метров с предварительным разбегом (примерно в 4-5 метров).

8. Стартовые ускорения и скоростной бег целесообразно проводить соревновательным методом в разнообразных эстафетах.

Биологическое созревание организма школьников обуславливает развитие скоростно-силовых способностей у мальчиков в периоды от 10 до 11 лет и с 14 до 16 лет, а у девочек - с 9 до 10 лет и с 13 до 14 лет. Вместе с тем темпы развития отдельных мышечных групп неравномерны и не всегда совпадают. Так, например, наиболее интенсивно, особенно с 10 лет у мальчиков и с 9 лет у девочек, повышаются показатели разгибателей туловища, затем разгибателей бедра и стопы, далее сгибателей плеча, туловища, и, наконец, сгибателей и разгибателей предплечья и голени. Сопоставление скоростно-силовых способностей с морфологическими особенностями опорно-двигательного аппарата позволяет судить о том, что относительные показатели силы действия подростков достигают величины взрослого человека.

Для развития скоростно-силовых способностей используются упражнения с преодолением веса собственного тела (например, прыжки) и с внешними отягощениями (например, с гантелями, с сопротивлением партнера). В зависимости от величины отягощений, применяемые упражнения условно разделяют на упражнения, преимущественно развивающие или скоростной компонент способностей, или силовой. В первых упражнениях скорость сокращения мышц близка к максимальной (свыше 90 % от максимальной) при отягощении в 20-30 % от максимальной величины силы действия. Продолжительность выполнения упражнения колеблется от 5-10 до 30-40 секунд. Во втором типе упражнений величина отягощений составляет 60-80 % от максимальной, а скорость сокращения мышц 30-50 % от максимальной. Продолжительность упражнений в зависи-

мости от возраста, пола и подготовленности, может составлять от 1-2 до 5-6 минут.

Элементарной основой воспитания быстроты, проявляемой в относительно простых двигательных реакциях, является многократное выполнение упражнений с выраженным моментом мгновенного реагирования строго определенным действием на стартовый или иной санкционирующий сигнал - упражнений и на быстроту реагирования.

Подготовленность к выполнению действия, следующего за скрытым периодом двигательной реакции. Если действие, которым завершается двигательная реакция, сформировано лишь в начальной степени или недостаточен уровень развития координационных и других способностей, необходимых для качественного его выполнения, то латентное время даже простой двигательной реакции существенно возрастает. Этим обусловлена необходимость предварительного освоения действий, включаемых в упражнение "на быстроту реагирования" (стартовых действий, выполняемых в ответ на изменение ситуаций в играх и единоборствах, и т.д.). При совершенствовании стартовой реакции в спринте на первом этапе дают задание, предусматривающее возможности быстрого реагирования на стартовый сигнал (с начальными стартовыми движениями), и по их результатам - получить объективную информацию о времени двигательной реакции; на втором этапе те же задания выполняют с самооценкой времени реагирования и немедленным сопоставлением ее с объективной оценкой, получаемой в результате инструментальных измерений; на третьем этапе, когда самооценки и объективные оценки начинают в большинстве случаев совпадать, вводится задание по точно обусловленному варьированию времени стартовых реакций (например, сократить время в очередной попытке на 0,1 сек., увеличить в следующей попытке на те же величины, и т.д.).

Как свидетельствуют экспериментальные данные, таким путем можно (конечно, при достаточно целеустремленных и настойчивых усилиях) добиваться весьма тонкого дифференцирования времени двигательных реакций, и на этой основе, в определенной мере минимизировать его.

Литература

1. Баскетбол: 100 упражнений и советов для юных игроков: пер. с англ./ Ник Сортэл. - М.: АСТ: Астрель, 2005. -С.237.
2. Баскетбол. Теория и методика обучения / под общ. ред. Д.С. Нестеровского. - М.: Академия, 2004. -С. 336.
3. Годик М.А. Физическая подготовка футболистов. -М.: Терра-Спорт, 2006. -С. 272.
4. Донченко П.И. Баскетбол. Модель программы самостоятельной (индивидуальной) подготовки по баскетболу в группах спортивного совершенствования в вузе. // Учебно-методическое пособие. -Т.: 2012. -С. 30.
5. Соколова Н.Д. Новые подходы при отборе детей в ДЮСШ в группы начальной подготовки по баскетболу. // Методическая разработка. Т.: 2007. -С. 27.
6. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения. // Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. Под ред. Ю.Д.Железняк, Ю.М.Портнова. М.: Академия, 2004. -С. 520.
7. Каримов Б.З. Теория и методика баскетбола. Учебник для высших учебных заведений. -Т.: 2020. -С. 499.
8. Пономарева Н.А. -Ленинград: 1988. Перспективное планирование тренировки легкоатлетов. /Под общей редакцией Филина В.П. - М.: Физкультура и Спорт.-1967.
9. Кузнецов В.В. Проблемы скоростно-силовой подготовки квалифицированных спортсменов. - М.: Физкультура и Спорт. 1971.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ёш баскетболчиларнинг техник тайёргарлигини такомиллаштириш методологияси кўриб чиқилди ва асосланади, унинг моҳияти ўрганилган усулларни бажариш жараёнини фаоллаштириш ва уларни амалга ошириш учун шарт-шароитларни босқичма-босқич ўйин усулларига етказишдир. Олинган маълумотлар баскетболчиларнинг машғулот жараёнини энг самарали тузатишга ёрдам беради, бу эса баскетболчиларнинг рақобатдош фаолияти самарадорлигини янада оширади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается и обосновывается методика совершенствования технической подготовки юных баскетболистов, суть которой заключается в интенсификации процесса выполнения разучиваемых технических приемов и постепенном приближении условий их выполнения к игровым. Полученные данные способствуют наиболее эффективной коррекции тренировочного процесса баскетболистов, что в дальнейшем улучшит результативность соревновательной деятельности баскетболистов

SUMMARY. This article discusses and substantiates the methodology for improving the technical training of young basketball players, the essence of which is to intensify the process of performing the learned techniques and gradually bringing the conditions for their implementation to the game ones. The data obtained will contribute to the most effective correction of the training process of basketball players, which will further improve the effectiveness of the competitive activity of basketball players.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ЖАҢА ДӘРЬЯ ДӘҰИРИ ТАРИЙХЫНЫҢ СӘҮЛЕЛЕНИҮІ ХӘМ ОНЫ ОҚЫТЫҮДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРІ

К.Алламбергенов – филология ғилмлериниң докторы, профессор

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Жаңа дәрья, XVIII аср, «Уллы таў», «Поскан ел», «Шежире», «Нуртай қала», «Қарақалпақ дәстаны» романи.

Ключевые слова: Джанадарья, XVIII век, роман «Уллы тау», «Поскан ел», «Шежире», «Нуртай қала», «Қарақалпақ дәстаны».

Key words: Jana Darya, 18th century, "Ullly tao", "Poskan el", "Shejire", "Nurtay kala", "Karakalpaq dastany" roman.

Халық аўызындағы аңыз-әңгимелер менен тарийхый дәреклер келтирген мағлыұматларға қарағанда, қарақалпақлардың Жаңа дәрья дәуири (XVIII әсир) өзиниң қыян-кески тарийхый-мәдениетий ўақыяларға байлығы хәм олардың сиясий әхмийетиниң өғада күшлилиги менен ажыралып турады. Бәлким, усынан болса керек бул ўақыялар ерте дәуирлерден баслап-ақ көпшиликтиң қызығыўшылығын өзине тартып келмекте. Мәселен, сол XVIII әсирдин өзинде-ақ көрнекли сөз шебери Жийен жыраў бул дәуир ўақыяларына бағышлап «Уллы таў», «Поскан ел» сыяқлы толғаў поэмалар менен көп санлы термелер дәреткен болса, XIX әсирдеги әдебиятымыздың уллы байтереги Бердақ шайыр өзиниң «Шежире» сыяқлы шах шығармасының әдеуир бөлегин Жаңа дәрья дәуири тарийхый ўақыяларын сәулендириўге бағышлады. XXI әсирде болса бул дәуир ўақыялары Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» менен К.Мамбетовтың «Поскан ел» роман-эпопеяларының «Маман бий әпсанасы», «Түркстан» китапларында мәлим дәрежеде сәулендириў тапты.

Бирақ, бул шығармаларда Жаңа дәрья дәуири ўақыяларына берилген тарийхый-сиясий сыпатламалардың хәр қыйлы көзқараста сәуленгенлиги көзге тасланады. Усынан болса керек, бул дәуир ўақыялары орта мектеп, академ лицей, кәсип коллежлери менен жоқары оқыў орынларының әдебият тарийхы пәнлерин оқытыўда хәр түрли мазмунда оқытылып келмекте. Ал, хәзирги тарийх илиминиң көрсетиўинше, хаслында Әмиўдәрья менен Арал бойы әтираплары қарақалпақлардың этнос, халық сыпатында пайда болып қәлимплескен дәуирлеринен берли өмир сүрип киятырған ата мәканы, бул аймақта қарақалпақлар хәзирги атамасында X әсирде-ақ халық сыпатында пайда болған [2:10]. Қарақалпақлардың Жаңа дәрья тарийхы болса олардың хәр қыйлы тарийхый, сиясий-жәмийетлик, экологиялық жағдайларға байланыслы көшип қонысланыў жөнелисинен дерек берийши баслы факторлардың бири сыпатында баҳаланыўы керек.

Қарақалпақлардың Жаңа дәрья дәуири тарийхын усы көз-қарастан үйрениў хәм оқытыўда Бердақтың «Шежире» дәстанында келтирилген тарийхый мағлыұматлардың хызмети өғада уллы.

Бердақ «Шежире»синдеги қарақалпақлардың бул Жаңа дәрья, Түркстан дәуири «Қарақалпақтың бәри кетти, Жаңа дәрьясына жетти», «Ата журтыдур Түркстан, Түркстанға барған екен» дегендей қатарларда мақтаныш сезимлери менен жийи-жийи еске алынады хәм шайыр хәр қыйлы ханлықлар арасындағы жер-суў таласлары, басып алыўшылық урыслар қарақалпақлардың айрым бөлеклериниң бул жерден де көшиўиниң тийкарғы себепшиси болғанлығын сол дәуирлерге тийисли тарийхый ўақыялар арқалы исенимли сәулендиреді:

Қарақалпақ көшип бүлинди,
Көшкени сыйыр жылы еди,
Журт сол жерден үш бөлинди,
Үш тәрәпке кеткен екен. [6:214]

Бердақтың көрсетиўине қарағанда, қарақалпақлардың Сыр дәрья бөлеги қанша қырғын болса да, өзлери-ниң ата журты есапланған Түркстаны менен бираз жыллар тынышлық хәм тоқлықта жасаған Жаңа дәрьясын көзи қыйып бирден таслап кете алмаған.

Жаўынғырды «қудай урып», бул мәканды ақырына дейин қорғаўға шыдамы жетпей, ертерек бөлинип көшип кетсе де, Қоңыраттың Шүллик қәуимлери хәм Қытайлар «Қосназар хәм Нуртай болып» киндик қанла-ры тамған, маңлай терлери сиңген бул теберик зәминди ақырына дейин жаўлардан қорғап турған.

Бирақ, жаўынғырдың бүйректен сыйрақ шығарып, өзінше хәрәкет етип, ерте көшип кетиўлери Шүлликлердин де күшин бөлип, оларды да көшип бүли-ниўлерге мәжбүр еткен. Себеби, Шүлликлер әйемнен халық уйытқысы болып киятырған Қоңырат улысының екиге бөлинип кетиўине қатты намыс еткен. Сон-лықтан, «Шежире»де халықлық характердеги бул ай-рым нұқсанлар шайыр тәрәпинен:

Қудай урды Жаўынғырды,
Сумлық етип кеўлин бурды,
Шүллик оны басып урды,
«Ақырзаман» болған екен [6:216]

-деп үлкен ғәзеп пенен жыр етиледі.

Шайырдың пикиринше, халықтың өз ара маўсаға келмей, Қоңырат көшейик десе, он төрт руў көшпей қалып, бир пикирлес болмаўлары менен арыслардың да өз ишинде бөлинип кетиўлери мен-мен деген халық батырларының қолларын байлап, жаўға қарсы жигерли гүресе алмай, ишкыста болып өлип кетиўлерине се-бепши болған. Мысалы, он төрт руў батыры Қосназар мене Шүллик батыры Нуртайдың жаўға қарсы бирлес-кен күшлериниң бөлиниўиниң трагедиялық ақыбетлери де усы алаўызлықтың себеплеринен келип шыққан:

Қосназарды таслап кетип,
Қашқанлығын намыс етип,
Бир хәпте үйинде жатып,
Нуртай батыр өлген екен. [6:2170]

Мине, жоқарыдағыдай жағдайлар себепли де Бердақ Нуртай батыр өлимин усылайынша терең қайғы-рыўшылық пенен сәулендиреді. Себеби, Бердақтың көз-қарасынша да, халықлық көз-қарас бойынша да Нуртай батыр XVIII әсир қарақалпақ тарийхында өзи-ниң патриотлық сыпатлары менен жақсы из қалдырған үлкен тарийхый тулға болып есапланады. Мәселен, Бердақ усы «Шежире» шығармасындағы қостамғалы руўының келип шығыўын айтқан орынларда Нуртай-дың қостамғалының Жангелди тийресинен екенлигин айтып, оның ата-бабаларының да, үрім-пұтақларының даңқлы тулғалар болғанлығына айрықшы бир қанаат-ланыўшылық сезимлери менен жыр етип, унамлы сы-патлама береді:

Жангелди бабаң Жаўлатпай,
Оның улы Айдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахматилла болыс болған екен. [6:209]

Бул үзинди де келтирген адам атларының барлығы дерлик тарийхый тулғалар екенлигин бизиң халық аўзынан жазып алған руўлар шежиресиниң мағлыұматлары да тастыйықлап турады. Мәселен, Қараөзекли белгили ел ағаларының бири, Қостамғалы руўының Жангелди тийресиниң Бийқараған топарынан тараған Дәулетмурат Сейтеков пенен ағасы Аллаамбергенов Дәуытовлардың аталас инилери Жолдасбай Матчанов, Сағыйдулла Музаффаров, Султанбай Айтжановлардан тарийхшы О.Юсуповтың ертеректе жазып алған мағлыұматларына қарағанда, олардың келип шыққан руўлық топарына Бийқараған деген атама бийқараға берилмеген. Олардың түп бабасы

Жангелдиннің әкеси Жаўлатбай, олардан туўылған Айдар баба, Нуртай баба, Арзы аталық, Рәметулла болыслардан тартып Дәўлетмурат Сейтековтың өзіне шекем шынжырма-шынжыр батыр, баба, бий, аталық, болыс лаўазымларын атқарып келген. Атап айтсақ, түп бабалары Нуртай баба батыр болса, оның еки баласы Айдар, Ийгилик – шешен, бий болған. Ал, Ийгилик бийдің баласы болса халық аўызында:

Хан қасында Қабыл зор,
Өжетликке Ораз зор,
Шешенликке Арыз зор,
Майлы шеңгелден өткен соң,
Бәринен де дәкен зор,

-деп, нақыл сөз болып айтылып жүрген белгили Арзы аталық болып табылады.

Белгили археолог алым Г.Хожаниязов пенен тарихшы О.Юсупов келтирген мағлыұматларға қарағанда, Арзы бий аталық (XIX әсир), ҳақыйқатында да, қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан белгили ел ағасы. Ол Қазақ дәрәя, Зайыр, Қусханатаў, Шахаман жерлерине аталық еткен [4:209].

Тарихый дереклерге хәм информаторлар берген мағлыұматларға қарағанда Арзы аталық қарақалпақлар руслар қол астына өткен жылларда қайтыс болған. Оннан өрбиген еки баланың бири Рәметулла Бердақ «Шежире»синде келтирилгеніндей болыслық лаўазым атқарса, оның екінши баласы Сапардан туўылған Музаффардың балалары, яғный Арзы аталықтың куўлықлары Сағыйдулла, Бегдуллалар болса хәзир Қараөзек районының орайында жасайды [4:46].

Мине, усындай үрім-путақларға ийе Нуртай батыр ҳаққындағы жоқарыдағы мағлыұматлардың дурыслығын тарихый дереклер де тастыйықлайды. Тарихый дереклерге қарағанда, 1810-жылы урыста жараланып өлген Нуртай батырға Сырлы тамда оба салынған. Қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан Нуртай (Нурмухаммед) батыр ўақтында «Нуртай қала» үстинен өткен Россия, Бухара хәм Хийўа кәрўанларынан бажы алып турғанлығы тарихый дереклерден белгили [4:23].

Бизің пикиримизше, Бердақ «Шежире»синдеги Нуртай батыр тарихына байланыслы айтылған:

Хан хәзиреттен жуўап алып,
Бүйрек жолға қала салып,
Үш руўға патша болып,
Кеўлиндегин қылған екен.
Қаласын мықлым сайлады,
Душпанның жолын байлады, [6:208-209].

деген қатарлар да усы пикирлердің айқын дәлили.

Буның себеби, бириншиден, Нуртай тарихына байланыслы бул пикирлер Бердақ «Шежире»синде «Жангелди бабабаң Жаўлатпай, аннан туўған Айдар, Нуртай», «Айдардың еки улы бар, малға салған тамғасы бар, тамғасы қос болған екен», «Айдар улы қостамғалы» деп келтирилетуғын қостамғалы хәм оның жангелди сыяқлы тийресинің келип шығыў тарихы айтылатуғын қатарларға байланыслы келтирилсе, екіншиден, Нуртай қаланың тарихта болғанлығын тарихый дереклер де бийкарламайды. Мысалы, М.Тилеўмуратовтың көрсетиўинше, «Шежире»деги Бердақ шайырдың қарақалпақлардың Жаңа дәрәя тарихы, соның ишинде Нуртай батыр тарихы ҳаққында келтирген мағлыұматлар ҳақыйқатлыққа бир қанша жақын келеди, Бердақ «Шежире»синде келтирген Жаңа дәрәя, Нуртай қала ўақыялар ҳақыйқатында да XVIII әсирдің екінши ярымында болған [3:127].

Қарақалпақлардың бул Жаңа дәрәя дәўирин илимпазлар қарақалпақ тарихының ғәрезсиз дәўири деп атайды [2:25].

Бул дәўирде қарақалпақлар үлкен мийнет қахарманлықларын исле, үлкен-үлкен суў тармақларын қазып, бул меканды бағы-бостанға айландырып, ири-ири қала-

шәхәрлер биният еткен. Қарақалпақлардың Жаңа дәрәя бойында қәд көтерген бул мәдений естеликleri өзлериниң саны хәм көлеми жағынан хәтеки олардың Әмиўдәрәя етегинде ел болған дәўирлериндеги естеликлерден де көп болған [1].

Мине, қарақалпақлардың Жаңа дәрәя дәўириндеги усындай естеликлериниң бири Сырлы тамдағы «Нуртай обасы» ямаса «Нуртай қала» болып табылады. Әлбетте, хәр қандай халықтың тарихында да оба менен қалалар әйтеўир адамның атына қойыла бермеген, ямаса хәр қандай аты-жолы белгисиз адамның қала салдырыўы да мүмкин болмаған.

Усыған қарағанда, сондай-ақ Бердақ «Шежире»синде Нуртайдың исми хәм ол ислеген ерликлер хәрмет пенен тилге алыныўына қарағанда, Нуртай ҳақыйқатында да, тарихта болған адам, өзиниң унамлы хызметleri менен халық ядында сақланып қалған белгили тарихый тулға. Бул пикиримиздің дурыслығын М.Тилеўмуратов келтирген архивлик материаллар да тастыйықлап турады.

Бул архивлик материалларға қарағанда, Нуртай Жаңа дәрәя қарқалпақлары арасында бурыннан бар отырықшы емес, яғный он төрт руў көсеми болмай, ал Бухаралы қарақалпақлар топарының белгили ўәкили болып табылады. Себеби, онда Бухарадан қандай да бир себеплер менен қашып шыққан Нуртай деген адамның Куўандәрәя бойында қала салып, бул жерден рухсатсыз кәрўан өткермей атырғанлығы, архив тили менен айтқанда, «кәрўанларды талап атырғанлығы» [3:158] ҳаққында мағлыұматлар айтылады. Бул мағлыұмат 1783-жылы 25-мартта Әмир Мухаммед – Бедиевтиң князь Г.А.Потемкинге жазған хаты тийкарында келтирилген.

М.Тилеўмуратовтың көрсетиўинше, Нуртайдың бул хәрекети тонаўшылық емес, керисинше Бухара хәм Жаңа дәрәя қарақалпақларының өзлери мекән тутқан аймақлардағы ханлықлардың езиўшилиқ сиясатына қарсы көтерилислерге байланыслы келип шыққан үлкен белгили тарихый ўақия болған. Өйткени, Хийўа ханлығында да бул көтерилис тәрепдарлары (Хорезм қарақалпақлары) табылған болыўы керек, Нуртай басшылығындағы бул көтерилисти бастырыўға Хийўа ханлығы да мәпдар болған. Хаттың мазмунына қарағанда, бул ўақия 1783-жылы басланған. Хатта қарақалпақлар жасап атырған аймақлардағы хәмме ханлықлар, әсиресе, Бухара, қазақ ханлықлары Нуртайға қарсы турғанлығы, Хийўа ханы Мухаммед Әмин-инақтың да оны бастырыў ушын хәрекет қылғанлығы көринеди.

Бул хатта тағы да қазақ феодалларының Нуртайға қарсы атланысы туўралы айтылады. Мысалы, қазақтың Киши жүзиниң батыры Сырымның бул көтерилисти бастырыўға басшылық еткенлиги ҳаққында тарихый хужжетлер бар. Бул хужжетлерге қарағанда, батыр Сырым хәрекети менен Нуртай көтерилиси бир ўақытта 1783-жылы болып өтеди, Батыр Сырым Нуртай басшылығындағы көтерилисти бастырыў ушын өз тәрепдарлары болған Джангури, Барақ батырларды қарақалпақ улысларына қарсы атланысқа жибереди [3:159].

Усы жерде бир орынлы саўал туўады: Не ушын Нуртай басшылығындағы Жаңа дәрәя қарақалпақларының көтерилисин бастырыўға Бухара, Хийўа, Қазақ ханлықларының бәри мәпдар болады?

Бизің пикиримизше, усыған қарағанда, бул көтерилис өзиниң көлеми хәм азат етиўшилиқ, миллий ғәрезсизликке умтылыўшылық, миллий мәмлекетшиликти қайта тиклеўшилиқ характери жағынан қарақалпақ тарихындағы үлкен ўақия болған. Оның үлкен ўақия екенлиги сонда – бул дәўирде жаўгершилиқ ақыбетлеринде қырылып, бөлинип-бөлинип кеткен қарақалпақлардың миллий сана-сезими өсип, өзлигин танып, биригип бир ел болыўды, бир орайға жәмлесиўди, орайласқан миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеўди

эрман еткен. Буны бәрінен де бетер сол дәуірдегі каракалпақтардың батыр перзенти, ел ағасы – Нуртай баба жақсы түсінген. Каракалпақтардың Бухара, Хийўа, Қазақ ханлықтары қол астында аўыр езиўшилиқ сиясаты менен кемситиўлерине шыдамай атырған аянышлы аўхалына жаны ашыған ел бул аўхалдан қутылыўдың бирден бир жолы – халықтың бир орайға жәмлесиўи, бийғәрез жасайтуғын белгили баслы бир аймақты мекән тутыўы, сол жерде каракалпақ мәмлкетшилигин қайта тиклеп, өз алдына каракалпақ ханлығын дүзиўи деп ойлаған. Бирақ, Нуртай баба бундай ханлықты Хийўа, Бухара, Қазақ ханлықтары менен каракалпақ қатнасықларының кескинлесип турған усындай бир дәуиринде Түркстанда да, Әмиў, Арал, Сурхандәрья, Қашқадәрья бойларында да дүзиў мүмкин емеслигин жақсы түсінген. Оның түсинигинде халықты бир орайға бирлестириўине, өз алдына бийғәрез ел болып жасаўына ең бир қолайлы мекән – каракалпақ халқының үлкен бир бөлеги жүз жылға жуўық дәуірден берли бийғәрез жасап киятырған Жаңа дәрья хәм Қуўан дәрья алаптары болған. Сол ушын да, ол бул мекәнға өз тәрәпдарлары, бала-шаға, ағайинтуўған, руўласлары менен Бухара қол астынан қашып өткен.

Бирақ, каракалпақтардың бул эрман, тилеклери, әсиресе Нуртай батыр алып барып атырған миллий ғәрезсизлик ушын ғүрес сиясаты Қазақ, Бухара, Хийўа ханлығына да жақпаған. Олар каракалпақтардың өз ханлықтары пухарашылығынан шығып кетиўин қәлемеген. Әсиресе, қазақ ханлары каракалпақтардың өзлериниң ийегиниң астындағы Жаңа дәрьядай жәннет-мекәнға бийғәрез ел болып жасаўын онша хош көрмеген. Сол ушын да Нуртай хәм оның халқын өзлерине бағындырғысы келип, бир нешше мәртебе каракалпақтарға қарсы атланыслар ислеген. Мысалы, 1786-жылы июль айында Ералы-Султанның генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хатында мынадай делинген.

«Хәмме қырғыз-қайсақ басшылары жыйналып, каракалпақтарға қарсы атланысларға шықты. Бул жерде хеш ким қалмағаннан кейин мен де солар менен бирге атландым. Бизлердиң келиўимиз бенен каракалпақлар урысқа кирисиўге таярланды, бирақ ақырында өзлери қырғынға ушырады, олардың бир қаншалары Үргениш тәрәпке қашты, ал көпшилиги бала-шағалары менен өлип болды...»

М.Тилеўмуратов бул хаттағы фактлерден өзінше жуўмақ ислеп, оны Ералы султанның Нуртай басшылығындағы каракалпақтар үстине исленген үлкен топылысы, [3:160] деп тастыйықлайды.

Тарийхый дереклерден белгили болғанындай, хақыйқатында да, Ералы султанның бул топылысы каракалпақтарды жасап турған жерлеринен қысып шығарыў ушын олардың Худайменди султанның иниси Бәри султанды өлтиргени хәм Бухараға саўдаға баратырған қазақ кәрўанларын талағанлығын сылтаўлап келип шыққан. Усы мақсетте Ералы Султан өзи гүллән ләшкерлери менен топылыс жасамастан бир жыл алдын Жаңа дәрья крепостларында жасап атырған Нуртай

басшылығындағы каракалпақтарға 8 мың әскер менен Худайменди султанды Нуртайды жазалаў ушын каракалпақтарға қарсы атланысқа жиберген. Бирақ Худайменди султанның бул атланысы жеңилис пенен аяқланған. Себеби, каракалпақлар түркменлердиң жәрдеминде 20.000 адамлық бекинис ислеп, Жаңа дәрьяны Худайменди султан ләшкерлерине алдырмаған [3:160].

М.Тилеўмуратов XVIII әсирдиң төртинши шерегинде болған Нуртай басшылығындағы Жаңа дәрья каракалпақтарының бул халық азатлық ғүресине төмендегидей жуўмақ жасайды:

«Әлбетте, каракалпақтардың 20 мың адам менен қорғаныўы XVIII әсирдиң ақырында үлкен бир ўақыя болыўы керек. Өйткени, XX әсирдиң екінши ярымындағы Ерназар Ала көз баслаған халық көтерилиси де 700 хожалықты бириктирип қамал қылған еди. Оның менен салыстырғанда Нуртай көтерилисине жүдә көп адам қатнасқан болып шығады. [3:161].

Бұған қарағанда, XVIII әсирдегі Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық ғүреси де каракалпақ халық тарийхындағы XIX әсирдегі Ерназар Алакөз баслаған халық көтерилислериндей әхмийетли орын тутыўы керек.

Нуртайдың каракалпақ ханлығының орайын Жаңа дәрьядан дүзиўи хаққындағы ойларының тарийхый хақыйқатлыққа жақын келетуғынлығын оның басшылығында Жаңа дәрья бойынан салған хәм қайта тикленген қалалар да дәлиллеп турады.

Тарийхый дереклерге қарағанда, Жаңа дәрья бойындағы бул жерлер ески цивилизация ошақларының бири болып, алғашқы дәуірлерден баслап Орта әсирлерге шекем отырықшы халықтардың мекән еткен жерлері болған.

XVIII әсирдиң орталарынан баслап каракалпақлар бул жердегі ески дийханшылық районларын өзлестириўге үлкен үлес қосады. Олар ескиден сақланып киятырған суў тармақларын қайта қәлипке келтиреді, жаңадан кең көлемли ири ирригациялық қурылыслар қурады, ири-ири қорған қалалар салады. Мысалы, ески қалалар болған, бирақ монғоллар атланысы дәуиринде ўайраналарға айланған Дженд (Жаңа қала), Ашнас (Асанас), Сығнақ сыяқлы қалаларды қайта тиклеўге хәрәкет етсе, жаңадан Орынбай қала, Аралбай қала сыяқлы қалалар салған [3:160-162].

М.Тилеўмуратовтың көрсетиўинше каракалпақлар Жаңа дәрья хәм Қуўан дәрья бойындағы бундай қалаларды Нуртай басшылығындағы қазақ феодалларына қарсы урыста қорғаныўы мақсетинде пайдаланған болыўы итимал [3:160-163].

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ «Шежире»синдегі каракалпақтардың Жаңа дәрья дәуириниң Нуртай батырға байланыслы ўақыялары терең тарийхый тамырларға ийе екенлиги менен өзгешеленип турады.

Демек, Бердақ «Шежире»син каракалпақтардың Жаңа дәрья тарийхын үйрениў хәм оқытыў ислеринде де үлкен тарийхый дерек болып хызмет етери сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Толстов С.П. Хорезмская археологическая экспедиция АН СССР в 1964 г. «Известия АН СССР». Серия «История. Философия», Т. 4. -М.: 1964
2. Камалов С. Каракалпақтардың халық болып қәлиплесиўи хәм мәмлкетлигиниң тарийхынан. - Нөкис: ӨзРИА ҚҚБ «Хабаршысы»на қосымша. 2001, №3.
3. Тилеўмуратов М. Каракалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 1994.
4. Хожаниязов Г., Юсупов О. Каракалпақтардағы муқаддес орынлар. -Нөкис: «Полиграфист», 1994.
5. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дөстанлық шығармалары. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 1987.
6. Бердақ. Таңламалы шығармалары. -Нөкис: ҚҚМБ, 1950.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қаракалпақ адабиетіде Жаңа дария дәуірі тарихи ва уни ўкитиш жараёни таҳлили қилинған.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется история джанадарийского периода в каракалпакской литературе и процесс её преподавания.

SUMMARY. The article analyzes the history of the Janadariya period in Karakalpak literature and the process of its teaching.

GOOGLE DOCS IMKONIYATLARIDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISH VA GOOGLE FORMSDA ONLAYN TESTLAR YARATISH

V.Z.Allamuratova – metodist

Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi

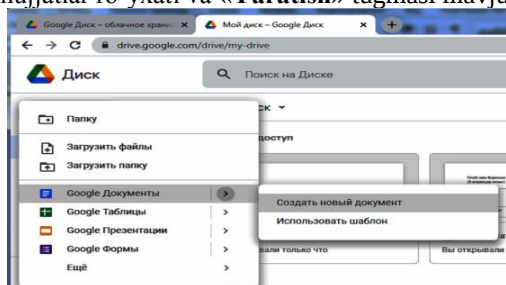
Tayanch so'zlar: Google docs, Google drive, Google forms, «Fayl» menyusi, Yuklab olish, «bulutli» texnologiya.

Ключевые слова: Google docs, Google drive, Google формы, меню «Файл», Download, «облачные» технологии.

Key words: Google docs, Google drive, Google forms, "File" menu, Download, "cloud" technology.

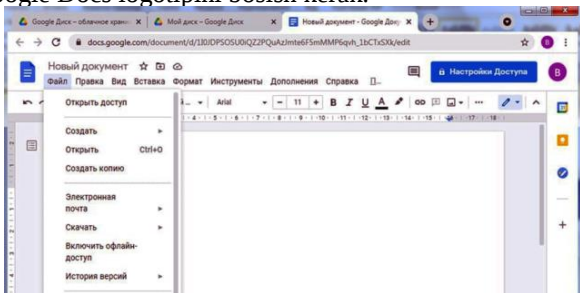
Google Docs imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida foydalanish. Bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda masofadan ishlashga Google Docs «bulutli» texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarning fanni o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda bugungi o'qituvchi zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ilg'or xorijiy tajribalardan foydalanish, Google Docs «bulutli» texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng tatbiq etish darajasini oshirish hisobiga ularning kasb mahorati va o'quv-uslubiy faoliyatini sifatli tashkil etish bo'yicha kompetensiyalarini muntazam yuksaltirish davr talabi hisoblanadi.

Google Docs bilan ishlashni boshlash. Avvaliga sizga Gmail hisob qaydnomasi kerak. Agar siz hali ro'yxatdan o'tmagan bo'lsangiz, ro'yxatdan o'tishingiz kerak. Ro'yxatdan o'tgandan so'ng darhol xizmatdan foydalan-sangiz bo'ladi. Buning uchun havolani kuzatib borishingiz kerak. Asosiy menyuga olib boradi. Bu yerda oxirgi ish-lagan hujjatlar ro'yxati va «Yaratish» tugmasi mavjud. [3]

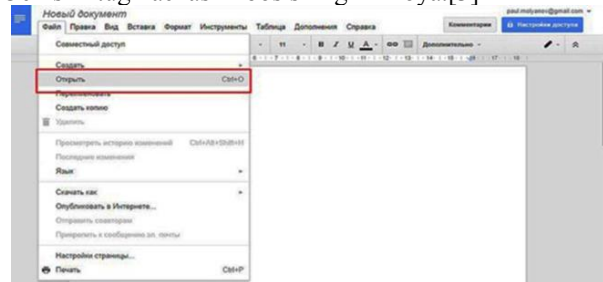

Google Drive orqali fayl yaratish oynasi. Shundan so'ng, MS Word-ga juda o'xshash sahifaga olib boradi va matn bilan ishlashingiz mumkin.

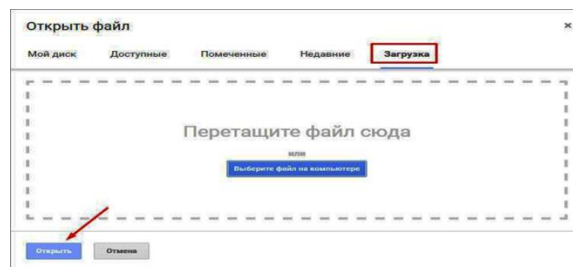
Asosiy menyuga qaytish uchun yuqori chap burchakdagi Google Docs logotipini bosish kerak.

Asosiy menyuga qaytish oynasi Docx faylini qanday ochish kerak. Google Docs-da Microsoft Word-da yaratil-gan hujjatlar bilan cheklolrsiz ishlashingiz mumkin. Buning uchun faqat «Fayl» menyusiga o'tishingiz va «Ochish» tugmachasini bosishingiz kifoya.[3]

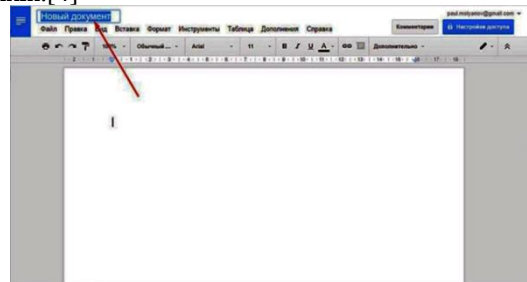

«Yuklab olish» oynasi

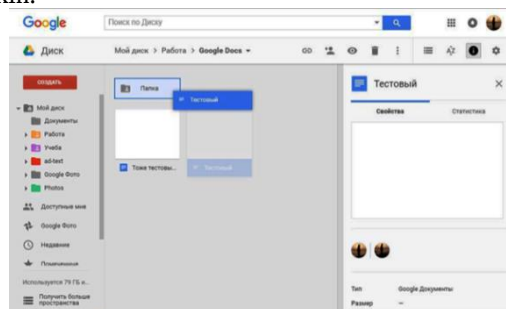
Hujjatni yuklash oynasi. Ilgari, xizmat docx fayllari bilan juda yaxshi ishlamagan, shuning uchun ularni darhol Google Docs formatiga o'tkazish tavsiya qilingan. Endi ishlab chiquvchilar ushbu muammolarni bartaraf etishdi.

Hujjatni Google Docs-ga qanday saqlash kerak. Hujjat yaratishingiz bilanoq, u avtomatik ravishda Google Drive-ga saqlanadi. Faylning nomini o'zgartirish uchun chap yuqori burchakdagi nomni bosib va uni tahrir qilishingiz mumkin.[4]

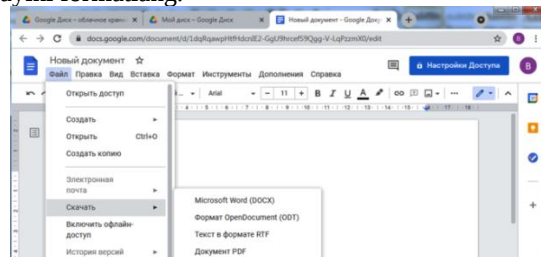

Fayl nomini o'zgartirish oynasi

Shuningdek Google Drive-ning o'zida narsalarni ko'chirsangiz ham bo'ladi. Windows Explorer bilan ishla-yotgandek, ularni kerakli papkalarga sudrab o'tkazishingiz mumkin.

Google Docs bilan ishlash oynasi. Agar faylni bulutda emas, balki kompyuteringizda saqlashingiz kerak bo'lsa, uni yuklab oling. «Fayl», «Yuklab olish» menyusini oching va faylni formatlang.

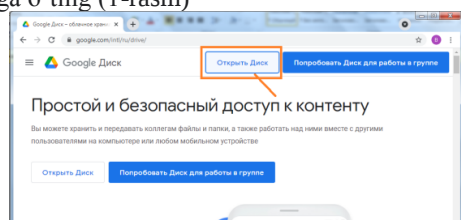

Faylni qulay formatda yuklab olish oynasi Google Formsda onlayn testlar yaratish. Test sinovlarini online tarzda o'tkazish uchun XXI asr texnologiyalaridan foyda-lanishni bilish kifoya. Ayniqsa, pandemiya davrida test sinovlarini onlayn tashkil qilish juda katta qulaylik yaratadi.

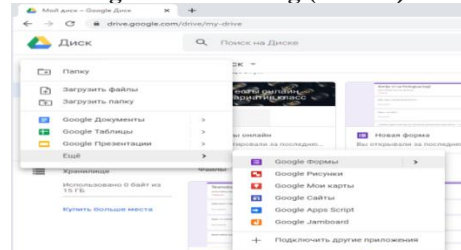
Xususan, test natijalarini tekshirish hamda tashkil qilish ishlari ancha qisqaradi. Agar o'quvchilarda internetga ulangan qurilma: kompyuter, noutbuk, smartfon bo'lsa, hatto uyda ham test jarayonini tashkil etish mumkin [7].

Sinovni qayerda onlayn qilish mumkin? Darhaqiqat, Internetda onlayn so'rovlar va testlarni tashkil qilish va o'tkazishga imkon beradigan ko'plab xizmatlar mavjud. Bundan tashqari, testlarni yaratish va o'tkazish uchun kuchli vositalarga ega bo'lgan maxsus ta'limni boshqarish tizimlari (LMS) mavjud. Biroq, biz Google Forms deb nomlangan bitta xizmatga e'tibor qaratamiz.

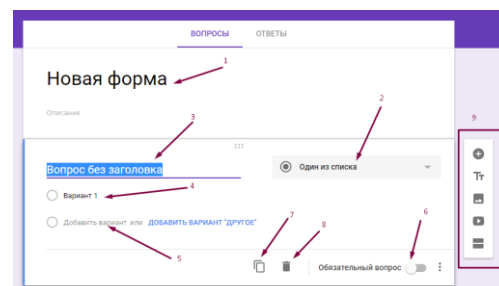
Qanday boshlash kerak? Avval google.com saytida ro'yxatdan o'tishingiz kerak. Ro'yxatdan o'tgandan so'ng, drive.google.com saytida joylashgan Google Drive xizmatiga o'ting (1-rasm)

Bu yerda ko'k tugmachani bosib (1-rasm).

Ochilgan menyuda Qo'shimcha-ni tanlang, so'ngra - Google forms (2-rasm). Shakllarni tahrirlash oynasini batafsil ko'rib chiqamiz (3-rasm). Sichqonchaning chap tugmasi bilan Новая форма iborasini bosish orqali testga nom qo'yiladi (1-ko'rsatkich), keyin savolning turi belgilanadi (2- ko'rsatkich).

(3-rasm). Google formasni tahrirlash oynasi. So'ngra **Вопрос без заголовка** iborasini bosish orqali birinchi test savol yoziladi (3- ko'rsatkich). Keyin savolning birinchi javob varianti Вариант 1 tugmachasini bosish orqali yoziladi (4- ko'rsatkich). Ko'pincha, birinchi savol o'quvchining ism-familiyasi va otasining ismi haqidagi bo'ladi. Masalan Familiyangizni, ismingizni va otangizning ismini kiriting. Bunda savolning turi (2- ko'rsatkichga qarang) Text ga o'zgartiladi. Navbatdagi javobni kiritish uchun **Добавить вариант** iborasi bosiladi (5-ko'rsatkich). Yangi savol yaratish uchun asboblardagi panelda joylashgan **Добавить раздел** belgisini bosish kerak. U yerda savolga sarlavha, tavsif, rasm, video va hattoki bo'lim qo'shish, shuningdek har bir javob variantini rasm shaklida o'rnatish mumkin. Buni javob varianti satrning oxiridagi rasm belgisini bosish orqali amalga oshirish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda masofadan ishlashga Google Docs «bulutli» texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarning fanni o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda bugungi o'qituvchi zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ilg'or xorijiy tajribalardan foydalanish, Google Docs «bulutli» texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng tatbiq etish darajasini oshirish hisobiga ularning kasb mahorati va o'quv-uslubiy faoliyatini sifatli tashkil etish bo'yicha kompetensiyalarini muntazam yuksaltirish davr talabi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Axmedova O. "Axborot xavfsizligiga oid terminlarning ruscha- o'zbekcha izohli lug'ati" –T.: «Fan nashriyoti», 2009, 54-b.
2. Amirov D.M, Atajonov A.Y, Ibragimov D.A, Raximjonov Z.Y, Saidxo'jayev S.S. "Axborot - Kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati" BMTTD ning O'zbekistondagi vakolatxonasi, 2010, 320-b.
3. <https://infostart.ru/kak-sdelat-test-onlajn-v-formax-google-novaya-versiya/>
4. <https://habr.com/ru/post/498624/>
5. <https://kompy.guru/internet/google-dokument>
6. <https://blog.fenix.help/lajfxaki-dlya-zhizni-i-ucheby/dokumenty-onlajn-cto-eto-takoye-kak-rabotat>
7. <https://www.ixbt.com/news/2020/10/26/u-google-pojavilos-eshe-odno-prilozhenie-s-milliardom-zagruzok.html>

REZYUME. «Google Docs imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida foydalanish» bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda masofani saqlagan holda amaliyotda qo'llash va foydalanish uchun tavsiya etiladi.

РЕЗЮМЕ. «Использование возможностей Google Docs в учебном процессе» рекомендована к практическому применению в дистанционном формате образования при обучении информатике и информационных технологий.

SUMMARY. "Using the capabilities of Google Docs in the educational process" is recommended for practical application today in teaching computer science and information technology at a distance education format.

O'QITUVCHINING KIMYO FANIDAN O'QUVCHILARNING IJODIY FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDAGI ASOSIY VAZIFALARI

M.B.Artikov – assistent o'qituvchi

M.B.Ajjeva – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

M.U.Umrbekova – magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ijodiy topshiriqlarni tanlash, talabalarni yechim izlashga jalb etishni ta'minlash, ijodiy hamkorligini tashkil etish, aks ettirishni tarbiyalash, evristik usullarga o'rgatish, umumiy intellektual operatsiyalarga o'rgatish, orientatsiya, konsultatsiyalar.

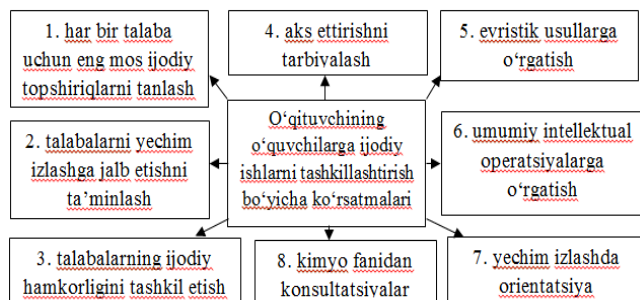
Ключевые слова: подбор творческих задач, вовлечение учащихся в поиск решения, организация творческого сотрудничества, воспитание рефлексии, обучение эвристическим методам, обучение общим мыслительным операциям, ориентировка, консультации.

Key words: selection of creative tasks, involvement of students in problem solution, organization of creative cooperation, education of reflection, teaching of heuristic methods, teaching of general intellectual operations, orientation, consultations.

O'qituvchining kimyo fanidan o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishdagi asosiy vazifalari uning asosiy tarkibiy qismlarida bir qator yo'nalishlarda o'qituvchining

ish jarayonida amalga oshiriladi (1-rasmga qarang). Bunda sakkizta yo'nalish mavjud: 1) har bir talaba uchun eng mos ijodiy topshiriqlarni tanlash; 2) talabalarni yechim izlashga

jalb etishni ta'minlash; 3) talabalarining ijodiy hamkorligini tashkil etish; 4) aks ettirishni tarbiyalash; 5) evristik usullarga o'rgatish; 6) umumiy intellektual operatsiyalarga o'rgatish; 7) yechim izlashda orientatsiya; 8) kimyo fanidan konsultatsiyalar.

1-rasm. O'quvchilar ijodiyotini tashkil etish bo'yicha o'qituvchi ishining yo'nalishlari.

Keling, tanlangan maydonlarning har birini tavsiflaymiz.

1. Talaba ijodiy topshiriqni mustaqil hal qila olishi, maqsadga muvofiq deb e'tirof etish mumkin. Vazifaning qo'yilishi talabaning uni hal qilishi uchun zarur bo'lgan kimyo bo'yicha bilimi, shuningdek uning kimyoviy ijodkorlikdagi shaxsiy tajribasi bilan belgilanadi. Shunday qilib, agar talaba uni hal qilish uchun ko'p narsani bilmasa yoki masalaning samarali yechimini izlash uchun zarur bo'lgan o'quv kimyoviy ijodkorlik tajribasiga ega bo'lmasa, berilgan vazifani bajarib bo'lmaydi deb tan olish mumkin.

2. Talabalarining yechim izlashga jalb etilishi yechim uchun taqdim etilgan muammoning dolzarbligiga, shuningdek, umuman kimyoviy ijod qilishga bo'lgan motivatsiyaga bog'liq. Biroq, bu yetarli deb bo'lmaydi. Muammoli va nizoli vaziyatda o'quvchilar ko'pincha yordamga ehtiyoj sezadilar. Bu yo'sinda o'quvchilarni yo'naltirish orqali ularda o'z aro ijodkorlik ruhini rivojlantirish tabiiy usul bo'lib hisoblanadi. Talabalar hal qilishlari kerak bo'lgan barcha bilimlarga ega ekanligi haqida xabar berishi ko'pincha foydalidir, sababi bu ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

3. Bir necha bor ta'kidlanganidek, ijodiy hamkorlik sharoitida ijodiy jarayon yana ham samarali bo'ladi. Talabalarining ijodiy hamkorligi muammoni tez hal qilishi uchun tashkil etilishi kerak. Hamkorlik har bir talaba uchun masalani yechish jarayonida ijodiy faoliyat muhitida tajriba o'ttirishi uchun zarur. Agar o'quvchilarning ijodiy jarayondagi rollari qat'iy belgilanmagan bo'lsa, bunga erishish mumkin. Masalan, muammolarni hal qilishda bir talaba faqat g'oyalari ishlab chiqaruvchisi, boshqasi do'stining g'oyalarni tanqid qiluvchi, uchinchisi esa faol (hatto passiv) bo'lishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Har bir talabaning kimyoviy ijodkorlik tajribasini uning taklif qilingan ijodiy vazifalar ustida faol ishlashi bilan shakllantirish mumkin.

4. Refleksiyani ko'plab psixologlar ijodkorlikning asosiy mexanizmi sifatida qaraydilar, bu butun ijodiy jarayonning ravnaq topishini ta'minlaydi. Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda, ijodiy jarayonni tashkil qilishda o'qituvchi doimiy ravishda o'quvchilarning harakatlarini tushunish va qayta ko'rib chiqishga e'tibor berishi muhimdir. Bunga o'qituvchining quyidagi savollari va tavsiyalari yordam beradi: "Aytinch-chi, hozir nima qilyapsiz? Yuzaga kelgan qarama-qarshilikning mohiyatini aniq ifodalashga harakat qiling. O'z fikrlaringizning mohiyatini daftarga yozing. Tajriba o'tkazishdan oldin, undan nimani kutayotganingizni va kerakli narsani olganingizni qanday aniqlaganingizni yozing. O'qituvchining o'quvchining harakatlarini qat'iy baholashi refleksiyani rivojlantirishga yordam bermaydi. Shunday qilib, o'quvchilarga ular to'g'ri

yoki noto'g'ri yechim taklif qilganliklari haqida xabar berish o'rinni emas. Bunday baholash ilgari surilgan g'oyalarning mohiyati va ahamiyatini tushunish va qayta ko'rib chiqishni darhol to'xtatadi. Siz hech qachon o'quvchiga u doimo yomon g'oyalarni ilgari surayotganini aytmassiz kerak. O'quvchi ijodiy jarayondagi o'z rolini tushunishi yoki qayta ko'rib chiqishi kerak. O'qituvchiga bunday keskin baho berish o'quvchining ijodiy motivatsiyasini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Har bir muammoni yechgandan so'ng, o'quvchilar bilan refleksli tahlil deb ataladigan tahlilni o'tkazish foydalidir [1]. Ushbu tahlil davomida talabalar bilan qanday qilib yechim izlaganliklarini va bunga nima xalaqit berganligini muhokama qiling.

5. Evristik usullar (yoki evristika) ijodiy yechim izlashning umumiy qonuniyatlarini hisobga olishga imkon beradi. Talabalarga, masalan, asl g'oya kamdan-kam hollardagina darhol paydo bo'lishini, yechim izlash jarayonida faqat xayolga kelgan birinchi fikrni hisobga olmaslik kerakligini, g'oya hali g'oya emasligini tushuntirish tavsiya etiladi. Umuman olganda, g'oyani eksperimental tarzda amalga oshirish kerak va hokazo. Masalan, o'quvchilar yechim bo'yicha g'oyalarni taklif qilib, ularni unutib qo'ysa, u holda ularga ijod jarayonida xayolga kelgan har bir fikrning mohiyatini tuzatish (yozish) muhimligini tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Asl g'oya ko'pincha birinchi navbatda e'tiborga loyiq emasdek ko'rinadi. Agar ayni paytda o'quvchilarga g'oyani eksperimental tarzda amalga oshirish qiyin bo'lsa, bunday tushuntirish qabul qilinmaydi.

6. Ma'lumki, o'qitishda maktab o'quvchilarida umumiy intellektual qobiliyatlarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilar solishtirish, umumlashtirish, mavhumlashtirishni o'rganishlari kerak [2]. Ta'lim ijodkorligi bundan mustasno emas. Shu munosabat bilan o'qituvchi ijodiy jarayonni tashkil etishda o'quvchilarda umumiy aqliy operatsiyalarni o'tkazish qobiliyatini shakllantirishi kerak.

7. O'quvchilarga yechim topish uchun to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalar berish istisno hollarda bo'lishi kerak. Ehtimol, o'qituvchining ijodiy faoliyatning boshqa yo'nalishlariga muvofiq ishi samarasiz bo'lishi mumkin. Bu o'quvchilar ijodiy faoliyatda yetarli tajribaga ega bo'lmaganligi sababli vazifani hal qilish imkoni bo'lmaganda sodir bo'ladi. Muammoni yechimsiz qoldirish yoki yechimini keyinga qoldirish o'quvchilarning bajargan ishlaridan qoniqmaslikka olib keladi [3]. Bu boshqa muammoni hal qilish uchun motivatsiyani sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Shu munosabat bilan o'quvchilarga masalani o'zlari hal qilganliklari haqidagi fikrni berish foydalidir. Buning uchun ularga kerakli savollar beriladi va kerakli tushuntirishlar beriladi. Oxir-oqibat, o'quvchilar muammoni qanday hal qilishni aniqlaydilar. Biroq, bunday yechimni ijodiy deb atash qiyin. O'qituvchi muammoli-nizoli vaziyatni o'zi to'xtatib tashlaydi.

8. Ba'zi hollarda o'quvchilar masalani hal qilish uchun zarur bo'lgan o'quv materialini bilmasliklari yoki kerakli ko'nikmalarga ega emasligi sababli vazifani hal qilib bo'lmaydi. Bunday hollarda o'quvchilar nimalarni bilmagani yoki qila olmasligini mustaqil aniqlashlari va bu kamchiliklarni darslikdagi tegishli bandlelarni o'qish orqali to'ldirishlari maqsadga muvofiqdir [4].

O'qituvchi tomonidan ijodiy jarayonni tashkil etishning aniqlangan yo'nalishlari orasida eng muhimlarini ajratib ko'rsatish yoki ular orasida ierarxiyani o'rnatish qiyin. Har bir yo'nalishning ahamiyati o'quvchilarning ijodiy izlanish jarayonida qanday vaziyatda bo'lganligi bilan belgilanadi. Agar maktab o'quvchilari muammoni hal qilishdan uzoqlashishga harakat qilsalar (masalan, ular ataylab noto'g'ri yechimni o'rtaga tashlasalar, ular faqat vaqt uchun bellashadi va hokazo sabablar), unda o'qituvchi uchun eng dolzarb narsa o'quvchilarning ijodiy faoliyatini yechim izlash uchun tashkil etish bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Степанов С.Ю. Место личностной рефлексии в решении творческих задач. Диссертация .....канд.псих.наук. -М.: 1984. – С.184.
2. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. -М.: «Просвещение», 1968. –С.288.
3. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. -Рига: Педагогический центр “Эксперимент”, 1995. –С. 176.
4. Оржековский П.А. Формирование у учащихся опыта творческой деятельности на практических занятиях по химии (Методические рекомендации учителю). -М.: ИОСО РАО, 1995. –С. 16.

REZYUME. Maqolada o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishdagi asosiy vazifalaridan kelib chiqib, talabalarning fikrlash qobiliyati, muammoning yechimiga bo'lgan o'ylash qobiliyati hamda ijodiy faoliyat tarkibiy qismlarini o'zida jamlagan holda o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro uzviy bog'liqligi ta'minlanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются основные задачи по организации творческой деятельности учащихся способность студентов мыслить, способность нахождению решений проблемы, так как интегрирование компонентов творческой деятельности гарантируют неразрывную связь между учителем и учащимися.

SUMMARY. The article deals with the main tasks of students in the organization of creative activity, the ability of students to think, the accuracy is ensured.

DIFFICULTIES OF TEACHING MIXED ABILITY CLASSES

D.A.Atadjanova – assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: har xil ko'nikma darajali talabalar, hamkorlikda o'rganish, motivatsiya, materialni loyihalash, do'stona muhit, yuqori darajadagi talabalar, quyi darajadagi talabalar, loyiha ishlari, juft bo'lib ishlash faoliyati.

Ключевые слова: студенты с разным уровнем, совместное обучение, мотивация, конструирование материалов, дружеская атмосфера, студенты высокого уровня, студенты низкого уровня, проектные работы, парная работа.

Key words: mixed ability students, collaborative learning, motivation, material designing, friendly atmosphere, higher level students, lower level students, project works, pair work activities.

In the development of education system the main attention has been given to the improvement of students' knowledge and potential particularly, the learners who are studying foreign languages are under the spotlight. Preparing mature personnel for the next generation is not straightforward process so that teacher's role is crucial in the sphere of education. Qualitative knowledge, different methods, effective involvement and cooperation are key factors of providing knowledge with students who study at Higher Institutions. However, in teaching process teachers encounter some problems related to the learners' levels.

In the classroom there are mixed level students whose knowledge is dissimilar with each other due to lack of preparation to the subject, being inattentive while the new theme is being explained or other issues can be influenced on this process. Moreover, teaching a large number of students is difficult for educators to have control over the situation and is usually complained by the students [1:914]. Teachers have difficulty with managing the classroom and allocating the time to each learner. They should satisfy learners needs and support them in the learning process while they are having difficulty in understanding the new theme. Even though, in some situations teachers only draw attention to the learners who are poor at the subject matter. As a result, this causes some problems for higher level students. Perhaps, they contemplate that they are losing their time just sitting and listening the teacher in the classroom. In addition to these, higher level students are discouraged and they have no interest to learn anything during the lesson. Undoubtedly, this is extremely tough circumstance for teachers to take all of these challenges into account.

It is crucial to mention that students can see the beneficial sides of studying in mixed level classes as well particularly, lower levels get substantial advantages of it. Firstly, they can improve their knowledge on topics which they learn by means of discussing and collaborating with higher level students. While discussing they can share their ideas and comprehend the topics deeply since there are some students who do not sometimes understand teacher's explanation. Debating creates more opportunities for students who have lack of knowledge on the sphere. Furthermore, collaborating is a great way of asking questions and working together that assists students to be more active during the lesson. Scholars B.L. Smith and T.MacGregor pointed out “Collaborative learning” is an umbrella term for a variety of educational approaches involving joint intellectual effort by students, or students and teachers together. Usually, stu-

dents are working in groups of two or more, mutually searching for understanding, solutions, or meanings, or creating a product. Collaborative learning activities vary widely, but most center on students' exploration or application of the course material, not simply the teacher's presentation or explication of it [2:9]. Therefore, students can learn from their groupmates without any challenges by sharing and asking misunderstandings which occur during the learning process. It is commonly known that some introverted students do not want to ask any questions or exchanging ideas, emotions while the theme is being introduced. Subsequently, their knowledge declines to the lower positions rather than extroverted students due to being reserved, lack of confidence, and not accepting new information on time. For these reasons, it will be better if students cooperate with their peers with the aim of stimulating curiosity about the lesson and engaging in the classroom with an overwhelming desire. Additionally, collaborative learning is considered as one of the vital ways of taking responsibility for the team. When students do teamwork activities, they can learn how to be responsible for tasks and support their team members especially, weaker ones who are hopeless at executing assignments correctly. Lower level learners who study in the mixed ability classes can enhance comprehension skills by means of talking with groupmates, exchanging information and sharing different ideas.

Even though mixed ability classes include many advantageous sides, the greatest detriments are caused in the learning and teaching process of English language. Different level classroom problems demand serious attention from educators with the aim of treating all students in the same measure. There is a paradox; Should teacher draw attention to higher level students or lower levels more? Should he/she apply variety of methods for each student or the same ones? These are real disadvantages of mixed level classroom that both teachers and learners can suffer from these tricky positions. There are some key drawbacks that are leading causes of difficulties of this classroom.

Lack of motivation. Giving encouragement is a useful way of teaching language effectively but most students who study with different abilities have lack of motivation to gain knowledge. Since, lower levels demotivate when cannot comprehend the new theme, express feelings for the topics, or give feedback like other advanced level students. As a result, they reckon that they are not good enough to be gifted students and any attempts are abandoned in learning. Researchers Trang and Baldauf identified factors such as

negative poor self-esteem, experiences of failure and negative attitudes towards English as possible sources of learner-related demotivation. In particular, experiences of failure were reported to be most significant internal influence. Respondents felt that their failure to make sufficient progress in their previous classes caused them to be unable to catch up to their peers due to large knowledge gaps [3:89].

Materials. Teachers try to provide students with handy materials in order to follow the lesson in a thrilling way but it is impossible to give learners different handouts according to their levels. It seems that the time is wasted and learners are confused of selecting them. Choosing interactive materials is a foremost tool of the lesson as they play major role to attract learners' attention to the subject. In some cases, L2 learners can learn more by materials rather than teacher's explanation. Besides, they are considered as a prominent engagement for students to be interested in the subject and well-designed materials make considerable contribution to arouse students' engrossment. The teacher who teaches the subject reading has much more challenges of choosing suitable texts for different level class rather than other teachers. The reason why, selecting reading materials for any classroom as ESL or EFL must be a serious process rather than a random one. The learners should be actively involved in the lesson if facilitators adopt appropriate materials for the lesson especially for the course reading. If educators successfully select a variety of appropriate texts, the students will perceive reading as an interesting and valuable activity [4:132].

Although facilitators are still facing these issues, several ways are tackled with the aim of providing students with qualitative knowledge. It will be effective, if the lesson should be divided into steps as warming up, organizing, and assessment. Firstly, teacher should manage the classroom utilizing different strategies particularly, all materials should be taken into consideration. Presentations, handouts, visual aids should be utilized with the aim of engaging and understanding the lesson clearly that is why they play the crucial role in the process. Handouts should be designed in an appropriate way that not only higher proficiency students but also lower levels should not lead to any misunderstandings. They should be created with a common style for all in order not to pose difficulties while executing the tasks. Secondly, a lower proficiency student should sit with a higher proficiency one in order to learn more by group-mates as in the classroom has some students who have not comprehend teacher's explanation. At this time learners can support each other and share similar interests on the topic.

In addition to this, higher-order thinking activities help students to learn the theme better rather than lower-order thinking activities such as gap-fill exercises, recalling a word or grammatical structure. The reason why doing like these activities in each lesson make students be tedious. In contrast to this, asking learners to apply something in real life, or deciding which one is more indispensable or asking connections between two things will be more engaging [5:14].

Creating friendly atmosphere is a successful way of teaching different level students that assists educators to promote good relationship with them. For instance, calling learners with their names, asking their interests as what they like or do not like are fundamental cause of having strong connection between a good classroom atmosphere [6:5]. In the welcoming atmosphere especially, lower proficiency level students feel themselves relaxed, cheerful and build good self-esteem for themselves by virtue of teacher's support. They do not think themselves poor enough in language learning compared to their gifted students because of teacher's similar attention to the students. In the process learners are worried about making mistakes in speaking or writing and contemplate that this is intimidating situation for them. As a result, students have less desire to express feelings and ideas because of being shy in front of the audience. In these situations, clear explanations are given to the learners like for instance, this is a normal situation for them to make embarrassing mistakes. By means of mistakes students try not to repeat them the next time while speaking and writing can be fruitful process for their future improvement.

Additionally, project work or pair work activities can be productive in mixed ability classes that build good communication between a teacher and students. While doing a wide range of stimulating tasks both level students help one another to design and deliberate them in a good way. In the project work they brainstorm ideas together and working in pairs creates more possibilities to share opinions, mobilize support in the active process.

In conclusion, each teaching process has its advantages and disadvantages too so that it demands teacher's intellectual ability, competence, experience of how to teach students following several steps, engaging them to the lesson. Due to the fact that it is a little impossible to educate the same level students therefore, educators should make use of teaching abilities in order to overcome all challenges which happen in the mixed ability classes.

References

1. Merve Bakiryazici. Teaching mixed level classes with a Vygotskian Perspective. Department of English language and Literature, Recep Tayyip Erdoğan University. 53100 Rize Turkey, 5th World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership. WCLTA 2014. -P.914.
2. Smith B.L and MacGregor J. Collaborative Learning: A Sourcebook for Higher Education. University Park, PA: National Center on Postsecondary Teaching, Learning and Assessment (NCTLA) 1992. -P.9.
3. Trang T. Baldauf, R. Demotivation: Understanding resistance to English language learning, The case of Vietnamese students. The Journal of Asia TEFL, 4 (1), 2007. -P.89.
4. Ivannia Jimenez Arias. Selecting Reading Materials Wisely. Universidad Nacional, Costa Rica. Letras 41, 2007. -P.132.
5. State of Israel Ministry of Education Pedagogical Secretariat Language Department English Language Education. This booklet was written by a sub-committee of the English Advisory Committee, led by Prof. Renny Ur. And Dr. Ory Haim. February 2019. -P.14.
6. Ann Christin Svärd. The challenge of mixed ability classroom. -How should upper secondary English teachers work in order to help the weaker students? Höstterminen 2006. -P.5.

REZYUME. Ushbu maqolada har xil ko'nikma darajadagi talabalarni o'qitish va uning asosiy qiyinchiliklari, jarayondagi vaziyatning afzalliklari va kamchiliklari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещаются вопросы обучения студентов на разных уровнях и его основные трудности, преимущества и недостатки ситуации в процессе.

SUMMARY. This article highlights teaching mixed level students and its major difficulties, benefits and drawbacks of the situation during the process.

КРЕДИТ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ЖОРИЙ ЭТИШДА ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ РОЛИ

Д.Х.Ашурова – таянч докторант

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

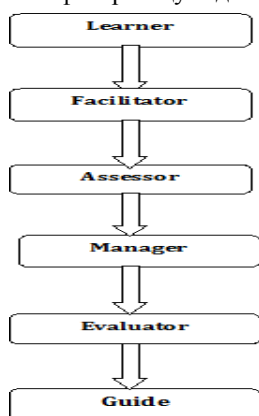
Таянч сўзлар: жаҳон таълим андозалари, педагогик маҳорат, модулли ўқитиш тизимида педагогик фаолият, ўқитувчиларнинг асосий вазифалари, ўқитувчининг баҳоловчи сифатидаги хусусиятлари

Ключевые слова: мировые образовательные стандарты, педагогическое мастерство, педагогическая деятельность в модульной системе обучения, основные задачи учителей, характеристика учителя как оценщика

Key words: world educational standards, pedagogical skills, pedagogical activity in the modular system of education, the main tasks of teachers, characteristics of the teacher as an evaluator.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев[4]нинг “Яна бир муаммони ҳал этиш ўта муҳим ҳисобланади: бу педагоглар ва профессор-ўқитувчилар таркибининг профессионал даражаси, уларнинг махсус билимларидир. Бу борада таълим олиш, маънавий-маърифий камолот масалалари ва ҳақиқий кадриятларини шакллантириш жараёнларига фаол қўмак берадиган муҳитни яратиш зарур”, – деган фикрлари муҳим аҳамият касб этади.

XXI аср глобаллашув, янги замонавий билимлар, технологик инновациялар ва улкан илмий ўсиш давридир. Таълим соҳаси мўжизавий тарзда ўзгариб бормоқда. Таълим ва технология соҳасидаги тараққиёт рақобатнинг кучайишини таъминлаш билан бирга, ўқитувчиларнинг билим бериш вазифаларидан ташқари, яна бир қатор муҳим вазифаларни бажариши зарурлигини кўрсатиб берди. КЛ (Koneru Lakshmaiah) муҳандислик университети “Инглиз тили” кафедраси доценти К. Уша. Рани ва С.Арчана [5] ушбу вазифаларни қуйидагича тавсифлашади:

Ўқитувчи ўрганувчи сифатида: (Learner)

Ўқитиш ва ўрганиш узлуксиз жараён бўлиб, ундаги стратегиялар авлоддан-авлодга фарқ қилиши мумкин. Гарчи таълим тизимида қўллаб ўзгаришлар кузатилаётган бўлсада, ўқитувчиларнинг асосий вазифалари ўзгаришсиз қолмоқда. Ўқитувчининг вазифаси талабани таълим-синфдаги эҳтиёж ва илм олишни қондиришига ишонтиришидир. Ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқот

қилишни режалаштиришдан олдин, ўқувчилар нуқтаи-назаридан ёндашишлари лозим. Агар ўқитувчилар ўқувчилар нуқтаи-назаридан ёндашган ҳола режа тузиб, таълим беришни бошласа, бу талабаларга маълумотларни тушунишда енгилликлар яратади.

• Фасилитатор (Facilitator)

Талабалар уларнинг ўқитувчилари улар ҳақида қайғуришларини ҳис қилишлари лозим ва шунинг учун ҳам ўқитувчилар талабаларнинг ҳар жабҳадаги энг яхши қўмақчисига айланишлари даркор. Фасилитатор ўқувчиларни мустақил таълим олишларига йўл-йўриқ кўрсатишлари ва қўллаб-қувватлашлари лозим. Ўқитувчилар ижтимоий, интеллектуал ва лингвистик ходисаларда ўқувчилар ҳаётини акс эттирадиган таълим муҳитини яратишлари зарур. Фасилитатор сифатида ўқитувчи уларнинг шахсий ўсиши учун мустаҳкам пойдевор қўйиши керак.

• Ўқитувчи баҳоловчи сифатида (Assessor)

Ўқитувчи сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини(feedback) давомли тарзда баён этиб, уларни баҳолаш ўқувчилар билим олишининг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Ўқитувчининг вазифаси фақат ўқитиш билан чекланмайди. Баҳолаш ўқувчилар билимини яхшилашнинг самарали воситасидир.

Ўқитувчининг баҳоловчи сифатидаги хусусиятлари қуйидагилардан ташкил топиши лозим:

- Адолатли бўлиш

- Ўзига бўлган ишонч ва етакчилик қобилияти
- Тартибни ҳис қилиш ва режалаштира олиш қобилияти
- Ўз олдига қўйган вазифаларга диққатни жамлай олиш қобилияти
- Талабалар билан самарали мулоқот қила олиш қобилияти

Ўқитувчи бошқарувчи сифатида (Manager)

Ўқитувчининг бошқарувчилик роли синфни бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Ўқитувчи белгиланган вақт ичида дарсларни ўтказиши ва академик саволларни ёритиб бера олиши лозим.

Тажрибали педагог вақтни ўз тажрибасига кўра бошқариши мумкин. Ўқитувчининг асосий механизмлардан фойдаланган ҳолда синфни мукамал бошқара олиши ўқиш ва ўқитиш усуллариининг муваффақиятига олиб келади.

• Ўқитувчи баҳоловчи сифатида (Evaluator)

Ҳамма биладики, ўқитувчининг муваффақиятида баҳолаш муҳим роль ўйнайди. Баҳолаш бу ўқувчиларнинг ўқиш самаралорлигига баҳо бериш ва баҳолашнинг стандартлаштирилган жараёни. Талаба йўл қўйилган ҳатолар орқали маълум бир билимлар мажмуига эга бўлиши мумкин. Баҳоловчи талабанинг заиф томонларига эмас, аксинча уларнинг ютуқларига эътибор қаратиши лозим.

• Ўқитувчи раҳбар сифатида (Guide)

Ўқитувчи ўқувчиларга инглиз тилини ўқитишда турли вазифаларни амалга оширади. Ушбу вазифалар қуйидагилар: Ўрганувчи, баҳоловчи, қўмаклашувчи, бошқарувчи ва ҳоказо. Ушбу вазифаларни амалга ошириб, ўқитувчи ўқувчиларнинг келажагини шакллантиришда идеал раҳбар (guide)га айланади.

Бугунги кунда юртимиз олий таълим тизимини ислоҳ қилиш, уни жаҳон таълим андозалари асосида қайта қуриш кераклиги долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Таълим самарадорлигини ошириш учун таълим тизимини ислоҳ қилиш, сифат даражасини ошириш ва бу борада дунёнинг илғор олий таълим ташкилотлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Дунёнинг турли бурчакларида қўлланилаётган модулли ўқитиш тизими замонавий таълимнинг энг такомиллашган шаклларида бири ҳисобланиб, бугунги кунда дунёнинг илғор давлатлари ўртасида ижтимоий, иқтисодий ва маданий соҳаларда ўзаро келишувга эришиш ва ҳамкорликни йўлга қўйишнинг самарали йўлларида бири ҳисобланади.

Дунёда энг кенг тарқалган кредит таълим тизимлари қуйидагилар:

- АКШ кредитларни жамғариш тизими - USCS;
- Бирлашган Қироллик кредитларини тўплаш ва ўтказиш тизими - CATS;
- Европа кредит трансфери тизими - ECTS;
- Осиё ва Тинч океани кредит ўтказмалари тизими - UCTS.

Таълимнинг кредит технологиясини ташкил этиш зарурати ва имконияти қуйидаги омиллар билан чамбарчас боғлиқ:

1. Сифатли таълим олиш бўйича чекловлар (хусусан, чекка ҳудудларда таълимнинг чекланганлиги, таълимнинг қимматлиги, ўқиш вақтининг чекланиши ва бошқалар)

2. Олий ўқув юртлари, малака ошириш марказлари

ва бошқа турдаги таълим муассасалари имкониятларидидаги чекловлар;

3. Таълим нуфузининг ошиши ва мутахассисларни қайта тайёрлаш зарурати туфайли сифатли таълим олишни хоҳловчилар сонининг ортиши [3]

Ўқитишнинг кредит тизими жорий этилиши қуйида берилган тамойилларни тақозо этади:

- Ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқувчилар билимини назорат қилиш тамойилининг ўзгариши;

- Педагоглар таълим траекторияси индивидуаллаштирилишига эришишни таъминлайдиган ходимлар таркиби ва услубий мажмуа фаолиятининг норматив-ҳуқуқий асосларини янгидан қўриб чиқиш;

- Ўқув траекторияларининг танловчанлигини инобатга олиб, талабалар гуруҳларини тузиш механизмини ва ўқитувчилар ўқув юқламаларини тақсимлашни такомиллаштириш;

- Олий таълим ташкилотлари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш тамойилига ўзгартиришлар киритиш;

- Ўқув жараёнини ахборотлаштиришнинг юқори даражаси;

- Талабаларнинг курслар бўйича дарсликлар ва ўқув материаллари, шунингдек техник воситалар ва олий таълим ташкилотлари моддий-техник базасини бойитишнинг амалдаги стандартларини ўқитишнинг кредит-модуль тизими талаблари асосида мувофиқлаштириш.

Кредит тизими-талаба ўрганаётган ҳар бир фан "кредит баллари" деб аталадиган маълум миқдордаги кредит бирликларига мос келадиган тизимдир. Кредит балларининг умумий ҳажми талабага маълум бир даража (бакалавр ёки магистр) ни қўлга киритиш имконини беради. [2]

Кредит баллари – бу талабанинг машғулот жараёнида бажарган ишини баҳолашнинг баъзи бир шартли ўлчов бирликлари бўлиб, улар турли кўрсаткичлар бўйича ҳисобланади, масалан, талабанинг аудиториядаги ишининг ҳажми, талабанинг умумий иш ҳажми ва бошқалар. Ҳар бир кредит тизимининг ўзига хос хусусиятлари айнан шу кўрсаткичлар билан белгиланади.

У талабаларнинг билим ва кўникмаларини шакллантириш, таҳлилий ва мантикий фикрлаш салоҳиятини яхшилашга йўналтирилган курслар мажмуи бўлиб ҳисобланади. Модулли ўқитиш тизимида аудитория машғулоти сезиларли даражада қисқартирилиб, мустақил таълимга урғу берилади. Демак, ўқитувчи ўқув жараёнини ташкиллаштиради, жонли, видео ҳамда аудио маърузалар ўқийди, талабанинг фаолиятини мувофиқлаштиради ва назорат қилади. Талаба эса мавзунини мустақил ўрганади ҳамда

берилган топшириқларни бажаради. Келинг, амалдаги таълим тизимимиз, яъни анъанавий ўқитиш тизими ва кредит модуль тизимидаги асосий фарққа тўхталасак:

Маълумки, анъанавий ўқитиш моделида ўқитувчи ўқув жараёнининг марказида туради ва маълумот тарқатишда муҳим рол ўйнайди. Аудитория машғулоти эса ўқув жараёнининг асосий қисми бўлиб ҳисобланади. Модулли ўқитиш тизимида талабалар ўқув жараёнининг марказида бўлади ва улар мустақил тарзда таълим олишга йўналтирилади. Ўқитувчилар талабаларни ўқитиб, билим олишга ундайди, амалий кўникмасини ҳамда ҳар қандай шароитда ҳам мустақил қарор қабул қилиш қобилиятини шакллантиради. Демак, З.Г. Нигматов ва Л.Р. Шакирова таъкидлаганидек [1] замонавий педагог- бў барча янгиланган қабул қилишга тайёр бўлиши, махсус таълим мазмунинидаги ўзгаришларни ижодий кўриб чиқиш ва уларни педагогик фаолиятда қўллаш, педагогика ва психология фанлари бўйича ўз билим ва кўникмаларини доимий равишда оширишга тайёр бўлиши керак.

Педагогик фаолият - бу ёш авлодни иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва эстетик мақсадларга мувофиқ ҳаётга онгли равишда тайёрлашга қаратилган катталарнинг ижтимоий фойдали фаолиятининг алоҳида туридир [6].

Педагог кадрларни янги шароитларда ишлашга тайёрлаш нуқтаи назаридан таълимнинг кредит технологиясига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу замонавий ахборот технологиялари асосланган сифат жиҳатидан янги прогрессив таълим тури бўлиб, кейинги йилларда ушбу таълим соҳасига бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда.

Дарс жараёнини мақсадли ташкиллаштиришда кредит-модуль тизимининг ўрнини алоҳида қайд этиш лозим. Ҳар бир педагог дарс жараёнини ташкиллаштиришда қуйидагиларга аҳамият бериши муҳим ҳисобланади:

- ўқув фанининг аниқ мақсадини белгилаш;
- фаннинг ҳажми ва мазмунини аниқлаш;
- зарур бўлган таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва тавсия этиш;
- фаннинг моддий ва техник таъминотини яратиш;
- таълим олувчиларнинг хусусиятларини ўрганиш;
- ўқитувчининг тайёргарлиги ва дарс машғулотини лойиҳалаш;
- дарс жараёнида талабалар фаоллигига урғу бериш;
- дарс самарадорлигини ошириши мумкин бўлган илғор, инновацион пед технологиялардан унумли фойдаланиш;
- дарс мобайнида талабаларнинг мустақил фикрлаб, мулоҳаза юритишлари асосида имконият яратиш.

Адабиётлар

1. Нигматов З.Г., Шакирова Л.Р. Теория и технологии обучения в высшей школе.
2. Маджидов Х., Хабибов С.Х., Мирзоев Р. Р. Кредитная технология обучения и повышение качества подготовки бакалавров./Увопроси психологии и педагогики. Кургантюрбинского государственного университета. 2009. № 4.
3. Цейкович К.Н., Ворожейкина О.Л., Тарасюк Л.Н. Использование зарубежного опыта при разработке государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (на примере США, ФРГ, Великобритании // Материалы XV Всероссийской научно-методической.
4. Мирзиёев Ш.М. "Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаи бўлиши керак". –Тошкент: 2017. 45-6.
5. Archana S. (Assistant Professor, Department of English, KL University, Vaddeswaram, Vijavawada, India) and K. Usha Rani, Role of a teacher in English language teaching (ELT), International Journal of Educational Science and Research (IJESR), Vol. 7, Issue 1, Feb 2017, 1-4.
6. <http://plib.ru/pedagogika/lekci po pedagogike/lekci po pedagogike14.htm>

РЕЗЮМЕ. Ҳар бир педагогнинг асосий мақсади, аввало, педагогик маҳорати орқали ўз индивидуаллигини намоён этиш, интерфаол таълим методлари воситасида дарсларда мустақил фикрлаш маданиятини шакллантириш ва бу орқали талабалар фаоллигини ошириш масалаларидан иборатдир. Ўқув машғулотларини кредит-модуль тизими асосида ташкиллаштириш педагогларнинг ҳам ўқув жараёнидаги ролини сезиларли даражада оширади.

РЕЗЮМЕ. Основная цель каждого педагога – прежде всего проявить свою индивидуальность через свое педагогическое мастерство, сформировать культуру самостоятельного мышления на занятиях посредством интерактивных методов обучения и тем самым повысить активность учащихся. Организация учебных занятий по кредитно-модульной системе значительно повышает роль педагогов в образовательном процессе.

SUMMARY. The main goal of every pedagogue is first of all to show their individuality through their pedagogical skills, to form a culture of independent thinking in classes by means of interactive educational methods, and thereby to increase the activity of students. Organization of training sessions on the basis of the credit-module system significantly increases the role of pedagogues in the educational process.

TALABALARNING KREDIT-MODUL TIZIMIDA BILIMLARINI BAHOLANISHNING XALQARO TAJRIBASI

A.K.Bazarbaeva – *stajyor tadqiqotchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kredit-modul tizimi, Yevropa kredit tarmog'i tizimi, ta'lim natijalarini baholash, o'rganish jarayoni, reyting ballari, o'quv jarayoni.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, европейской системе взаимозачета кредитов, оценка образовательных результатов, процесс обучения, рейтинговые баллы, учебный процесс.

Key words: credit-module system, European credit netting system, evaluation of educational results, learning process, rating points, educational process.

Mamlakatimiz hayotining barcha jabhalarida tub o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda oliy ta'lim tizimidagi islohotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. OTMning ta'limning kredit-modul tizimiga o'tishi eng dolzarb masalalardan biri bulib kelmoqda.

O'quv jarayonini tashkil etishning kredit-modul tizimi atamasi ostida modulli o'qitish texnologiyalari va kredit ta'lim birliklaridan foydalanishga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etishning yangi modeli ko'rib chiqiladi (kreditlar) [1].

Kredit-modul tizimining joriy etilishi o'qituvchilar mehnati xarakterini va o'quv jarayonining intensivligini sezilarli darajada o'zgartiradi, ta'lim tizimini xalqaro hamkorlikka yanada ochiq qiladi.

Kreditlarga o'tish uzoq mehnatni talab qiladi, chunki kreditlarning jamg'arib boriladigan tizimi o'quv ishlarining barcha turlarini, jumladan, nafaqat auditoriya ishlarini, balki ishlab chiqarish amaliyotini, laboratoriya va tadqiqot ishlarini, turli sertifikatlashtirish tadbirlarini qamrab olishi kerak.

Xorijiy OTM tajribalariga keladigan bo'lsak ECTS (European Credit Transfer System- Evropa kredit tarmog'i tizimi 1989 yilda Erasmus dasturining bir qismi sifatida joriy qilingan, hozirda Sokrat dasturining bir qismidir. Evropa padagi kredit tizimlari qatoridan ECTS tizimi eng ko'p e'tirof etilgan, bu kredit tizimi muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan va hozirda butun Yevropada qo'llaniladi. Dastlab, ECTS talabalar bir o'quv yurtidan boshqasiga ko'chib o'tganda kreditlarni o'tkazish uchun mo'ljallangan edi. Tizim chet elda o'qish davrlarini tan olishni osonlashtirdi va shu bilan Yevropada talabalar harakatchanligi sifati va ko'lamini oshirdi. So'nggi paytlarda ECTS mintaqaviy, milliy va Yevropa darajasida amalga oshirilishi kerak bo'lgan moliyalashtirilgan tizimga aylandi.

Yevropa kredit tizimining asosini uchta element tashkil qiladi: ta'lim dasturlari to'g'risidagi ma'lumotlar, talaba erishgan natijalar va talabalar faoliyatining miqdori. Har bir o'quv yili 60 qismga bo'lingan va kredit birligini ifodalaydi. Haftalik yuklama 54 soatdan oshmasligi kerak, 54 soat 1,5 kreditga teng. Yevropada o'quv yilining davomiyligi o'rtacha 40 hafta. Ammo Yevropaning turli mamlakatlarida o'quv yilining davomiyligi ma'lum darajada farq qiladi, bu esa muammolarni keltirib chiqaradi.

Kredit tizimi ta'limning barcha shakllarini nazorat qilishni o'z ichiga oladi (tinglovchilar bundan mustasno). Kredit tizimi o'quv jarayonida o'qilgan soatlar sonini emas, balki erishilgan natijani ko'rsatadi. Ya'ni, bu mutaxassisni malakasi bo'yicha baholaydigan natijaga yo'naltirilgan o'lchov birligi.

Bu shuni anglatadiki, kredit nafaqat ta'lim faoliyatiga berilgan baho, balki tugallangan o'quv yukini ko'rsatadigan birlikdir. Bitta kredit 36 akademik soatga teng. Har bir o'quv moduli 1 yoki 1,5 kreditdan iborat bo'lib, odatda uchta oshmasligi kerak.

Kreditning o'quv jarayonida tutgan o'rni va unga bog'liq elementlar quyidagi diagrammada 1-rasmda ko'rsatilgan.

Shakl 1. Test krediti

Yevropa kredit tizimida (bakalavr) birinchi bosqichda talaba 180 dan 240 kreditgacha to'plashi mumkin.

Ikkinchi bosqichda (magistratura) 90-120 tagacha kredit olishingiz mumkin. Kredit tizimining asosini, albatta, ballar reyting tizimi tashkil etadi.

Reyting asosida ta'lim natijalarini baholash. Kredit tizimi, o'z navbatida, reyting ballga asoslanadi. Kreditlarni jamlashning Yevropa tizimida hisoblash tizimi qabul qilingan. U ikkita tuzilishga bo'linadi:

- 1.O'rganilayotgan kurs bo'yicha o'qituvchining bahosi. 70 balldan oshmasligi kerak.

- 2.Yakuniy imtihon ballari, ular uchun siz maksimal 30 ball to'plashingiz mumkin.

To'plangan ballar ularning erishganlik ko'rsatkichi sifatida hisobga olinadi. Ammo tajribalar shuni ko'rsatdiki, reyting ballari barcha fanlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda turli yo'llar bilan taqsimlanishi mumkin. Turli faoliyat turlari turlicha baholanadi (dars soati, kurs ishi, laboratoriya ishi, amaliy mashg'ulotlar, manbalarni o'rganish, tadqiqot ishlari va boshqalar).

Reyting ballari har bir faoliyatning murakkablik darajasiga qarab taqsimlanadi. Ushbu taqsimotni amalga oshirishda har bir faoliyat turi uchun harakatlar (bosqichlar) tizimini ishlab chiqish va ushbu harakatlar tizimi uchun ballarni taqsimlash kerak. Talabalarga rivojlanishning ushbu bosqichlari bo'yicha ballar taqsimoti ko'rsatilgan jadval taqdim etiladi va talabalar o'z yutuqlarini mustaqil ravishda baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, bitta laboratoriya ishinin bajarilishi 9-18 ballni tashkil etadi, aniq bir masalaning yechimi 4-7 ballga baholanishi mumkin. Ba'zan, barcha ilmiy bilimlar uchun 100 ball tizimi mos kelmasligi mumkin, chunki bajarilishi kerak bo'lgan ko'plab tadbirlar mavjud. Biroq, 100% hisoblab, to'plangan jami ballarni bitta kreditga moslashtirish mumkin. Ballarni xatolarga o'tkazishda ham 70% va 30% o'zaro munosabat saqlanishi kerak.

Reyting ballari bir necha turlarga bo'linadi:

- Joriy reyting ballari – talabaning modulni o'rganish jarayonida bajaradigan barcha turdagi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi.

- Nazorat reyting ballari modul bo'yicha bilimlarni sinab ko'rish va natijalarni tahlil qilishga qaratilgan.

- Yakuniy reyting bali joriy va nazorat ballarining yig'indisidan iborat bo'lib, modulning topshirilishi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

- Semestr bo'yicha yakuniy modulni baholash ballari – semestr davomida o'zlashtirilgan barcha modullar bo'yicha olingan ballarni aks ettiradi.

- Imtihon ballari – imtihon ballaridan yoki agar yetarli bo'lsa, joriy va nazorat ballaridan olinishi mumkin.

• Semestr bo'yicha yakuniy ballar, semestr yakuniy moduli bo'yicha ballar yig'indisi va imtihon uchun ballar.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o'quv jarayonida avtonom ta'limning dolzarbligi ortib bormoqda, bu ke-
lajakda mutaxassislarining mustaqilligi, ijodiy tashabbusi va faolligini oshirishga olib keladi. Universitet talabalari har doim kredit-modul tizimi doirasida o'qituvchilar va kursdosh talabalardan yordam va maslahat olishlari mumkin. Bu o'zaro hamjihatlikni mustahkamlaydi va jamoada ish-
lash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Kredit-modulli ta'lim tizimi joriy etilishi munosabati bilan oliy

Adabiyotlar

1. Makhmudova N.D. Advantages of pedagogical technologies in the development of Education // Journal of professional educa-
tion. –T.: № 2-2019.
2. Yuldasheva G.I. Advantages of credit-module system in the field of education // Journal of Social Sciences & Interdisciplinary
Research., January-2022.
3. Дуняева В.Г. Кредитно-модульная система обучения в ВУЗе: обратная сторона медали // Вектор науки ТГУ. 2012. №4
(11).

REZYUME. Ushbu maqolada talabalarining kredit-modul tizimi bo'yicha bilimni baholashning xalqaro tajribasi ko'rib chiqiladi va maqolada kredit-modul tizimining asosiy tushunchasi, kredit-modul tizimining zamonaviy dunyoda tutgan o'rni Yevropa kredit tarmog'i tizimi asosida muhokoma etilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается международный опыт оценки знаний студентов по кредитно-модульной системе, а также статья включает базовое понятие о кредитно-модульной системе, роль кредитно-модульной системы в современном мире, даётся краткая информация о европейской системе взаимозачёта кредитов.

SUMMARY. This article discusses the international experience of assessing students' knowledge on the credit-modular system, and the article also includes the basic concept of the credit-module system, the role of the credit-module system in the modern world, and provides brief information about the European credit netting system.

OLIIY TA'LIMDA "RADIATION TIBBIYOT VA TEXNOLOGIYALAR" FANINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA "HAMKORLIKDA" O'QITISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

E.X.Bozorov – fizika-matematika fanlari doktori, professor

O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi yadro fizikasi instituti

L.X.Zoirova – fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: radiatsion tibbiyot va texnologiyalar, "Hamkorlikda" o'qitish texnologiyasi, sog'liqni saqlash, fan-texnika tarmoqlari, zamonaviy interfaol metodlar, ko'nikma, jamoaviy hamjihatlik, faol ishtirok.

Ключевые слова: радиационная медицина и технологии, технология «Коллективного» обучения, здравоохранение, развитие науки и техники, современные интерактивные методы, навыки, командная работа, активное участие.

Key words: radiation medicine and technology, "Collaborative" teaching technology, health, science and technology development, modern interactive methods, skills, teamwork, active participation.

Kirish. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil 19 martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032-son qarorida jamiyatimizda yoshlarning fizika faniga qiziqishini kuchaytirishga e'tibor qaratish, fan va texnika taraqqiyotini to'la qamrab oladigan zamonaviy darsliklar yaratish, jumladan yangi va ta'lim bozorida yuqori bo'lgan mutaxassislarga bo'yicha kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish orqali yoshlarning fizika ta'limi bilan qamrab olish darajasini oshirish ko'zda tutilgan va bir qancha vazifalar belgilab qo'yilgan [1].

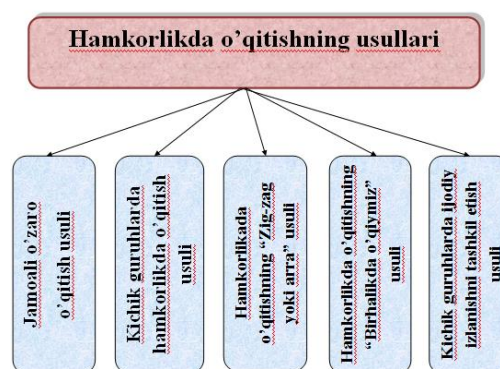
O'z navbatida, ta'lim sohasida yaxshi natijalarga erishish uchun zamonaviy, interfaol usullar va yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish tobora rivojlanib bormoqda. YUNESCO hujjatlaridan birida «... Yangilik albatta yangi bo'lishi shart emas, biroq u albatta nimasi bilandir yaxshiroq va o'z-o'zidan namoyon etilishi mumkin bo'ladi»-deb ko'rsatilgan.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi turli mamlakatlar, xususan, Amerikadagi Kaliforniya universiteti professori J.Aronson (1978), Minnesota universiteti professorlari R.Jonson va D.Jonsonlar (1987), Isroildagi Tel-Aviv universiteti professori Sh.Sharan (1988), J.Xopkins universiteti professori R.Slavin (1990) tomonidan ishlab chiqilgan. Bu usul negizida, ayniqsa, talabalarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ta'lim oluvchilar tomonidan o'quv materialini qayta ishlash, loyihalash faoliyatini rivojlantirish, o'quv bahsi va munozaralar o'tkazish yotadi [2].

Ta'kidlash joizki, hamkorlikda o'qitishning asosiy g'oyasi – o'quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki hamkorlikda o'qish, o'rganishdir.

ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari oldiga yanada ko'proq majburiyat va talablar qo'yiladi. Pedagogik muhitda o'qituvchining yetakchilik vazifasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ta'limning kredit tizimi talabalar almashinuvinu oshiradi. Chunki bir universitetda olingan kreditlar boshqa universitetda hisobga olinadi va talabalar bir universitetdan boshqasiga kredit yo'qotmasdan o'tishlari mumkin. Mazkur tizim O'zbekiston talabalariga yetakchi xorijiy oliy o'quv yurtlarida o'qishni davom ettirish va murakkab byurokratik to'siqlarni bartaraf etish imkonini beradi.

Hamkorlikda o'qitishning *individual (o'zaro), guruhli, frontal va jamoaviy (kollektiv) usullari* [3] mavjudki, ularni quyidagi ko'rinishda tavsiflasak bo'ladi (1-rasm):

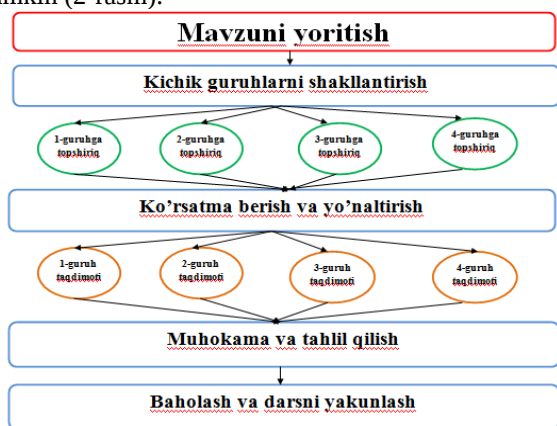
1-rasm. Hamkorlikda o'qitish usullarining konseptual sxemasi.

"Jamoali o'zaro o'qitish usuli"da ta'lim oluvchilar dars mashg'ulotlarida o'rganilayotgan mavzu bo'yicha topshiriqlarni bajarishda yakka (individual) yoki juft-juft bo'lib yakdillikda ishlashlari nazarda tutilgan bo'lsa, "Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish usuli" muloqotga kirishish ko'nikmasining takomillashishiga olib kelib, o'z-o'zini va guruhlararo baholash kabi imkoniyatlarni yaratadi; "Hamkorlikda o'qitishning "Zig-zag yoki arra" usuli"da talabalar bir guruh asosida ishlash, mavzuni tezkor va puxta o'zlashtirish, o'z bilimlarini boshqalarga yetkazib berish imkoniga ega bo'lish kabilarni o'rgansalar, "Hamkorlikda o'qitishning "Birgalikda o'qiyamiz" usuli" orqali jamoaviy birdamlik bilan bir qatorda insonparvarlik, kerakli paytda bir-biriga yordam

qo'lini cho'zish kabi insoniy fazilatlar ham namoyon bo'ladi; **"Kichik guruhlarda ijodiy izlanishni tashkil etish usuli"**da esa jamoa a'zolarining mavzu asosidagi ijodiy va kreativ yondashuvlari alohida hisobga olinib baholanishi ko'zda tutilgan [4].

Yuqorida sanab o'tilganlardan 2-, ya'ni **"Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish"** usuliga alohida to'xtalib o'tmoqchimiz. Bu usul – ta'lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlariga ajratgan holda o'quv materialini o'rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ishdur. Mazkur usul qo'llanilganda ta'lim oluvchilar kichik guruhlarda jamoa a'zosi bo'lib ishlab, darsda faol ishtirok etish huquqiga, boshlovchi rolda bo'lishga, bir-biridan o'rganishga va turli nuqtayi nazarlarni qadrlashni o'rganish imkoniga ega bo'ladi. Ahamiyatli shundaki, bunda o'qituvchi bir vaqtning o'zida barcha talabalarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi, chunki boshqa interfaol usullarga qaraganda vaqtni tejash imkoni paydo bo'ladi.

Asosiy qism. "Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish" usulini quyidagi sxema bo'yicha tavsiflash mumkin (2-rasm):

2-rasm. "Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish" usulining konseptual tuzilmasi.

1-jadval. Guruhlarga beriladigan topshiriqlar taqsimoti

Guruhlar	1-guruh	2-guruh	3-guruh	4-guruh
Berilgan topshiriqlar	Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar - kardiologiyada	Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar - ney-rojarrohlilikda	Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar - stomatologiyada	Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar - onkologiyada

"Ko'rsatma berish va yo'naltirish" bosqichida har bir guruhga berilgan topshiriqdan kelib chiqib individual maslahatlar, yo'llanmalar, kerakli tavsiyalar berib o'tiladi.

Shundan so'ng ajratilgan ma'lum vaqt o'tgach guruhlar o'zlariga berilgan vazifani qay darajada tushunganliklari, jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalarini o'zlashtirganliklarini hamda berilgan mavzuning asl mohiyatini qay darajada ochib berishlarini tayyorlagan taqdimot (prezentatsiya, slayd, doklad-ma'ruza, videorolik va h.k.) lari asosida namoyish etishadi. Bunda har bir guruhning mavzuga individual va ijodkorlik asosidagi yondashuvi, jamoaviy ishlashi va bir-birlarining fikrlarini to'ldirib, yagona xulosa bera olishlari alohida hisobga olinadi. Bunda har bir guruh a'zolari (talabalar) radiatsion tibbiyot va texnologiyalarning kardiologiya, neyrorrohlilik, stomatologiya va onkologiyada qo'llanilishi haqida gapirib berayotganda hozirgi kunda tibbiyotda qo'llanilayotgan zamonaviy tashxislash asbob-uskunalari: UTT, MRT, KT, EKG, ExoKG, MSKT, PET lardan tortib ularning dozalar taqsimoti, ularning kechadigan fizik-kimyoviy, jumladan, radiatsiya, nurlanish jarayonlari bilan bog'liq fizikaviy hodisalarni ham ochib berishlari talab etiladi.

"Muhokama va tahlil qilish" bosqichida har bir guruhning javoblari o'qituvchi va boshqa guruh ishtirokchilari tomonidan muhokama qilinadi, asosli tahlil qilib beriladi.

So'ngi **"Baholash va darsni yakunlash"** bosqichida

Yuqoridagi usulning bosqichlarini amalda **"Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar"** fanidan **"Radiatsion tibbiyot va texnologiyalarning sog'liqni saqlash sohasida qo'llanilishi"** mavzusini o'tkazish jarayonida birma-bir ko'rib chiqamiz.

Dastlab **"Mavzuni yoritish"** bosqichida yangi mavzu haqida atroflicha ma'lumot beriladi. Ya'ni radiatsion tibbiyot va texnologiyalarning hozirgi kunda jamiyatimizning ko'pgina sohalarda, jumladan, radiatsion materialshunoslik, yarim o'tkazgichli elektronika, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoati, farmakologiya, geologiya, qurilish sanoati, qiyoslash va nazorat usullari sohasi (metrologiya), radiatsion-kimyoviy nanotexnologiyalar, biopreparatlar, "yashil" ximikatlarni, bioyogil'i va yem mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun bioxomashyoni nurlantirish, tabiiy va oqova suvlarni, qattiq chiqindilarni va chiqindi gazlarni radiatsiyaviy zararsizlantirish hamda tozalash va shu kabi qator sohalarda qo'llanilishiga doir hayotiy misollar keltiriladi.

So'ng, **"Kichik guruhlarni shakllantirish"** bosqichida auditoriyadagi talabalar sonidan kelib chiqib, kichik guruhlar soni va tarkibi aniqlanadi (masalan, 32 ta talabasi mavjud guruh uchun 8 tadan ishtirokchidan iborat bo'lgan 4 ta guruh shakllantirish maqsadga muvofiqdir, bu har bir fan xususiyati va talabalar sonidan kelib chiqib, ixtiyoriy hisoblanadi). Tabiiyki, har bir guruh birdamlikda, bahamjihatlikda ishlashi, qaror qabul qilishda jamoaviy fikr-mulohazalar inobatga olinib, tahlil etilishi uchun o'zlariga guruh yetakchisi (sardori)ni tayinlab oladilar.

Keyingi bosqichda har bir guruhga mavzu doirasida alohida topshiriqlar beriladi va dars yakunida fikrlar umumlashtiriladi (fan va mavzu xususiyatlaridan kelib chiqib guruhlarga bir xil topshiriqlar berish, dars so'ngida esa javoblarga qarab tahlil qilish va baholash ham mumkin).

Demak, bunda **"Radiatsion tibbiyot va texnologiyalarning sog'liqni saqlash sohasida qo'llanilishi"** mavzusiga oid topshiriqlar guruhlariga taqsimlab beriladi (1-jadval):

o'qituvchi mavzu yuzasidan umumiy xulosalarini bayon etadi, shu bilan birga guruh ishtirokchilari (talabalar)ga bir nechta test topshiriqlari berishi, qisqa blits-so'rov o'tkazishi mumkin. Shu tariqa o'qituvchi auditoriyadagi ta'lim oluvchilarning yangi mavzuni qay darajada o'zlashtirganliklarini aniqlab, har bir guruhni (kerak bo'lsa har bitta guruh ishtirokchisini ham) asosli baholaydi va darsni yakunlaydi.

Yuqorida bayon etilgan **"Hamkorlikda"** o'qitish usulining sinovi (aprobatsiyasi) Samarqand davlat tibbiyot universiteti Tibbiy pedagogika fakulteti Biofizika kafedrasida amalga oshirildi va ushbu kafedra talabalari sinovdan o'tmoqdalar. Talabalar uslubiy ko'rsatmalardan va kafedra o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan materiallardan foydalandilar. Taqdim etilayotgan usulning istiqbolligi uning takrorlanmas originalligida, kreativ yondashuv, ijodkorlik va jamoa bo'lib ishlashni birlashtirganligidadir.

Xulosa. Yuqorida bayon etilganlardan ko'rinib turibdiki, **"Hamkorlikda"** o'qitish usulining barcha turlari, dars o'tish bosqichlari talabalarda nafaqat bir jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, mustaqil qarorlar qabul qilish, guruhdagi barcha a'zolarning fikr-mulohazalarini hurmat qilish va ularni tinglashni o'rganishni, balki o'qituvchi-talaba munosabatlarini ham yaxshilashda, o'zaro hamfikirlik, hamjihatlik, yakdil xulosalar qabul qilishda juda qo'l keladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032-son qarori.
2. Ioffe A.N. Aktivnaya metodika-zalog uspeha. Ioffe, A.N. // Grajdanskoye obrazovaniye. Material mejdunarodnogo proyekta. – SPb.: RGPU im. A.I. Gersena, 2000. –S. 382.
3. Avlayev O.U., Jo'rayeva S.N., Mirzayeva S.R. Ta'lim metodlari / O'quv-uslubiy qo'llanma. -Toshkent: "Navro'z", 2017. 134-136-b.

4. Bozorov E.X., Zoirova L.X., Xusanov J.Z., Raximova M.Yu., Togayev O.Sh. Podgotovka spetsialistov visshego urovnya po radiatsionnoy meditsine i yeyo aktualnost. // XXX Mejdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferensiya: «Sovremennaya nauka: aktualniye voprosi, dostijeniya i innovatsii». –Anapa: 24 oktyabrya 2020. -S. 6-9.

REZYUME. Ushbu maqolada "Hamkorlikda" o'qitish texnologiyasidan dars mashg'ulotlarida foydalanish "Radiatsion tibbiyot va texnologiyalarning sog'liqni saqlash sohasida qo'llanilishi" mavzusi misolida batafsil va kengroq tushuntirib o'tilgan. Shuningdek, ushbu usulni qo'llashdagi natijalar, foydali jihatlari ham sanab o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно объясняется использование технологии «Коллективного» обучения на занятиях на примере темы: «Применение радиационной медицины и технологий в сфере здравоохранения». Также перечислены результаты и преимущества использования этого метода.

SUMMARY. This article explains in detail the use of "Collaborative" teaching technology in the classroom on the example of "Application of radiation medicine and technology in health care." The results and benefits of using this method are also listed.

BASQARIW FUNKCIYALARI HAQQINDA ALIM A.T.TUXTABAEVNIŲ KÓZQARASLARI

M.Erejepov – oqıtıwshı

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: boshqaruv, ma'muriy boshqaruv, boshqaruv funksiyalari, ijtimoiy – psixologik funksiyalar, umumiy funksiyalar, texnologik funksiyalar.

Ключевые слова: управление, административное управление, функции управления, социально-психологические функции, общие функции, технологические функции.

Key words: management, administrative management, management functions, socio-psychological functions, general functions, technological functions.

Búgingi kúnde mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan bilimlendiriw tarawındaǵı zamanagóy reformalar, sociallıq - ekonomikalıq rawajlanıw hám de bazar ekonomikası tereń rawajlanıp atırǵan dáwirde Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlamasına muwapıq bir qansha jańadan talaplar júzege keldi. Olardıń ishinde eń áhmiyetlileri ulıwma orta bilimlendiriw mákemelerin basqarıw sistemasın jetilistiriw, tálim sistemasınıń basqarıw procesine jańasha jantasıw máseleleri bolıp tabıladı. Bul tek ǵana bilimlendiriw sistemasındaǵı basqarıw máselelerin emes, al mektep basshıları tárepinen basqarıwdı jetilistiriw hámde onıń usılların ámeliyatqa engiziw, sonıń menen birge, túrli dárejedeǵı basshılardıń basqarıw iskerliginde mashqalalardı aldınan kóriw hám olardı unamlı sheshiw qábiletlerin qalıplestiriwdi alǵa baslap kelmekte.

"Basqarıw" sózi anıq bir maqsetke erisiw ushın basqarıwshı sistemaga tásir etiw haqqında aytlǵanda qollanıladı. Biz basqarıw boyınsha ilimiy izertlewlerdi úyreniw barısında zamanagóy ádebiyatlarda basqarıwdıń mánisi boyınsha úsh túrli baǵdardaǵı túsiniqler bar ekenliginiń guwası boldıq.

"Birinshiden basqarıwdıń mánisi xızmet dep keltirilgen. Misalı, basqarıw procesi boyınsha ilimiy izertlewler alıp barǵan, óz dáwirinde basqarıw pániniń rawajlanıwına salmaqılı úlesin qosqan, basqarıw teoriyasınıń tiykarın salıwshılardan biri francuz ilimpazı A.Fayol basqarıwdı:

- keleshekti kóriwshı;
- xızmetti shólkemlestiriwshı;
- shólkemdi basqara alıwshı;
- xızmet túrlerin muwapıqlastırıwshı;

-qarar hám buyırıqlardıń orınlanıwın qadaǵalawshı kúshli qural dep ataydı. Ekinshi baǵdar wákılleri basqarıwdı bir sistemanıń ekinshisine, shaxstıń ekinshi bir shaxsqaya yamasa toparǵa "tásir etiw" dep esaplaydı. Bul baǵdardıń tárepdarları basqarıw- maqsetke baǵdarlanǵan tásir etiw bolıp, subektıń obektke tásiрі nátiyjesinde obektıń ózgeriw dep táriypleydi.

Ushınshi baǵdarda, basqarıw- bul subektler ortasındaǵı óz-ara tásir yaǵnıy tuwrı hám kerı tásirlerdiń úziksizligi, bir-birine tásir etiwshı subektler ózgerisiniń organikalıq baylanıslıǵı degen kózqaraslar bar.

S.N.Tidor basqarıw mánisin tómendegishe táriypleydi:

- maqset baǵdarında obektı muwapıqlastırıw;
- maqsetke erisiw ushın obektke tásir etiw;
- maqsetke erisiw baǵdarında sistemanı shólkemlestiriwshilerge tásir etiwdi vertikal muwapıqlastırıw bolıp tabıladı.

A.I. Kitovtıń táriypine kóre: "Basqarıw –bul insanlardı basqarıw, olar menen islesiw" dep táriypleydi" [1:21].

Basqarıw bul – quramalı process bolıp bunda basshı mákemeniń rawajlanıwı, onıń maqsetine erisiwi, xızmetkerlerge jumıstı tuwrı bólistiriwi, olar arasında salamat psixologiyalıq ortalıqtı jaratıw sıyaqlı bir qansha lawazımlıq wazıypaların ámelge asırıw kerek. Basshıǵa basqarıw qararlardı, metodları, qábiletler qay dárejede áhmiyetli bolsa, funkciyalardı ámelge asıra biliw sol dárejede zárúr esaplanadı.

Funkciya sózi latin tilinen alınıp wazıypa, iskerlik, májbúriyat mánilerdi bildiredi [1:28]. Bunda xızmetkerdiń normativ-huqıqıy hújjetlerde kórsetilgen onıń lawazımlıq wazıypaların orınlawı yáki basshı tárepinen qosımsha berilgen tapsırmalardı bólistiriw sıyaqlı processlerde biz funkciya sózin isletemiz.

Basqarıw funkciyaları – belgili obektge basshılıq etiw ushın zárúr bolǵan iskerlik túri bolıp esaplanadı. Basqarıw wazıypasınıń mánisi eki elementten ibarat: birinshiden sistemada ne qılıp atırǵanlıǵın belgilense, ekinshiden, qanday qılıp? sorawına juwap beriw bildiredi [2:28].

Joqarıda keltirilgen maǵlıwmatlar boyınsha alım A.T.Tuxtabaev basqarıw teoriyaları, hákimshilik menejment boyınsha óziniń bahalı pikirlerin bildirip ótken. Sonıń ishinde basshıǵa eń zárúr bolǵan, basqarıw iskerligin tuwrı joǵa qoyıwda áhmiyetli sanalǵan basqarıw funkciyaları haqqındaǵı usınısların kórip ótemiz. Ilimpaz tárepinen hákimshilik basqarıw funkciyalarınń úsh toparın ajratıp kórsetedi:

- 1) Ulıwma funkciyalar;
- 2) Social-psixologiyalıq funkciyalar;
- 3) Texnologiyalıq funkciyalar.

1) Ulıwma funkciyalar – basqarıw procesiniń tiykarǵı basqıshları mazmunın anılatadı. Barlıq shólkemlerde tabıslı basqarıw tómendegi ulıwma funkciyalardı ámelge asırıwdı kózde tutadı:

- maqsetlerdi qalıplestiriw;
- strategiyalıq rejlestiriw;
- shólkemlestiriw;
- tártipge salıw;
- xoshametlew;
- qadaǵalaw (esap-kitap júritiw hám analiz etiw).

2) Basqarıwdıń social-psixologiyalıq funkciyaları – topardaǵı social-psixologiyalıq qarım-qatnaslar xarakteri menen baylanısqan. Olar eki túrli funkciyalardı óz ishine aladı:

- вақилликлар бўлистирилиши;
- мотивация

3) Texnologiyaliq funkciyalar – hár qanday dárejedegi basshilar miynet texnologiyasi mazmunin áñlatadi hám iskerligin tómendegishe belgileydi:

- qararlar;
- kommunikaciya (baylanis) [3:29].

Bul pikirlerde ulıwmalıq funkciya haqqında alim ilimiy tárepten jantasqanlıǵı, basqarıwdı kemshiliksiz, qátelersiz alıp barıwda nátiyje beretuǵın pikirlerdi bildirip ótkenligi ayqın kórinedi. Ulıwmalıq funkciyalarda shólkemdi basqarıwda birinshi maqsetti qalıplestirip alıp, sol maqsetler tiykarında strategiyaliq jobalar dúziw hám dúzilgen jobalardı ámelge asırıwda shólkemlestiriw isleri zárúr bolıp tabıladı. Bunda funkciyalardıń izbe-izligine itibar beriw kerekligin, xızmetkerler arasında jumısqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw hám olardıń ruwxıy túskinligin kóteriwdе xoshametlew úlken áhmiyetke iye esaplanadı. Sebebi adamlar máteriallıq tárepten xoshametlense olarda óz jumısına degen pıdayılıǵı artadı. Sonıń menen bir qatarda alım óziniń izertlew jumısında qadaǵalaw haqqında ayırıqsha toqtalıp ótilgen.

Albette biz basqarıwdı qadaǵalawsız kóz aldımızǵa keltire almaymız. Qadaǵalaw jumıstıń ónimdarlıq procesin tekseriw, xızmetkerlerdiń bekıtilgen wazıypalardı qay dárejede orınlap atırǵanlıǵın biliwde úlken áhmiyetke iye. Sonıń ushın hár bir basshı tárepinen jumıs barısında qadaǵalawdı tez-tez alıp barılsa jumıstıń nátiyjeligi artıp baradı.

Basqarıwda psixologiya oǵada zárúr esaplanadı. Sebebi bunda qarım-qatnas adamlar ortasında boladı. Sonıń ushın basshılar xızmetkerlerdiń psixologiyasın, olardıń minez - qulqın, temperamentlerin bilip sol arqalı olarǵa tásir etilse, basshıǵa olardı basqarıwda bir qansha qolaylıq tuǵızadı. Sonday-aq, bul jámáátte salamat psixologiyaliq ortalıǵınıń qalıplesiwine alıp keledi.

Búgingi zamanagóy basqarıwda basshılar tárepinen xızmetkerlerine motivaciya berip atırǵanlıǵın kóp ushratıp atırımız. Atap aytqanda, basshı tárepinen óz xızmetkerlerine “Sizler basqa shólkemlerdegi xızmetkerlerge qaraǵanda bilimli, tájiriyebeli, óz kásibińizdiń pıdayısı, erteńgi kúnimizdiń tayanshısız”- dep psixologiyaliq motivaciya berilse yamasa mámleketlik sıyılıqlar, hár qıylı máteriallıq tárepten xoshametlew sıyaqlı ruwxıy hám ekonomikalıq tárepten motivaciya qollanılsa, bul jumıstıń elede ónimdarlıǵı, shólkemniń rawajlanıwı hám maqsetlerine erisiwine úlken túrtki bolıwına alıp keledi.

Basqarıw qararı – bul ol yáki bul joldı tańlap alıwda bir toqtamǵa yamasa belgili bir pikirge keliw bolıp tabıladı. Ámelde bul processtı nátiyjeli jolǵa qoyıwda qarardı óz waqtında hám tuwrı qollana alsaq, alım A.T. Tuxtabaev tárepinen bildirilgen pikirni basqarıwda qarardıń úlken áhmiyetke iye ekenligin kóriwimizge boladı. Sonıń ushın basshı qabıl etetuǵın hár bir hújjetin, beriletuǵın tapsırmasın, bekıtiletuǵın juwapkerlerdi belgilewde qararlar mazmunı hám onıń túrlerin biliw zárúr esaplanadı.

Biz úyrenip shıqqan alım A.T.Tuxtabaevniń basqarıw funkciyalari haqqındaǵı kóz - qaraslari, pikirleri júdá orınlı ekenligi, funkciyanı úsh toparǵa durıs bólip kórsetgenligi, olardıń hár biri ámeliyatta qollanılsa gózlengen maqsetlerge erisiwde áhmiyetli ekenligine isenimimiz kámil boldı. Sonday-aq, funkciyalardıń izbe-izligi hám tańlangan funkciyalardıń bir-birin toltırıwı hám biri ekinshisine mütájlik sezip turǵanlıǵı ayqın kózge taslanadı.

Juwmalıq aytqanımda, búgingi rawajlangan zamanda mámleketniń ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy hám bilimlendiriw tarawların basqarıwda bul funkciyalar qollanılsa ózleriniń kútilgen nátiyjelerine erise aladı. Sebebi basqarıwda ulıwmalıq, social-psixologiyaliq hám texnologiyaliq funkciyalar júdá zárúr esaplanadı.

Адебиётлар

1. Djuraev R.X., Turgunov S.T. «Tálim menejmenti». –Toshkent: «Vorıs-Nashriyot», 2006.
2. Tuxtabaev A. «Mamuriy Menejment». –Toshkent: «Moliya», 2003.
3. Turdibekova H.I., Usmanov I.O. «Mamuriy menejment». –Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2006.

REZYUME. Ushbu maqolada olim A.T.Tuxtabaev boshqaruv funksiyalari, boshqaruv nazariyalari, ma'muriy menejment bo'yicha bebaho fikrlari keltirilgan. Shuning ichida rahbarga eng zarur bo'lgan, boshqaruv faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yishda ahamiyat kasb etgan boshqaruv funksiyalari haqidagi tavsiyalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены ценные взгляды ученого А.Т.Тухтабаева на функции управления, теории управления, административное управление. В ней освещены рекомендации о функциях управления, которые наиболее необходимы руководителю и важны для правильного осуществления управленческой деятельности.

SUMMARY. This article presents the valuable views of the scientist A.T.Tukhtabaev on the functions of management, management theory, administrative management. It highlights recommendations on the management functions that are most necessary for the manager and are important for the correct implementation of management activities.

ЎЗБЕК ХАЛКИ ИЖТИМОЙИ-МАДАНИЙ АНЪАНАЛАРИНИНГ ЭТНОПЕДАГОГИК ВА ДИНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

М.С.Хажиева – фалсафа фанлари доктори, профессор

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: этнопедагогика, халқ оғзаки ижоди, анъаналар, миллий тарбия, ўзбек этнопедагогикаси, миллий педагогик ғоялар, урф-одатлар, миллий анъаналар, миллий маданият, илм-фан, маориф, шеърят, мусика.

Ключевые слова: этнопедагогика, фольклор, традиции, национальное образование, узбекская этнопедагогика, национальные педагогические идеи, обычаи, национальные традиции, национальная культура, наука, образование, поэзия, музыка.

Key words: ethnopedagogy, folklore, traditions, national education, Uzbek ethnopedagogy, national pedagogical ideas, customs, national traditions, national culture, science, education, poetry, music.

Араб халифалиги даври билан араб дунёсидаги ҳозирги вазиятни шарҳлаганда, ривожланиш даражасидаги фарқ шок эффектини юзага келтирди. Асрлар давомида ислом олами инсоният таракқиёти ва илмий-техникавий таракқиёт соҳасида етакчи бўлиб келган. 8-асрда бошланиб, 13-асргача давом этган “Олтин аср” бунга яққол мисол бўлади. Бағдод жаҳон илм-фанининг маркази, машҳур кутубхона ва таржима маркази “Байт ал-Ҳикма” илмий изланишлар Маккаси эди. Тез таракқиёт этиб бораётган “Байт ал-Ҳикма” уйига дунёнинг турли бурчакларидан, барча динлардан олимлар келиб ўқиб, фаолият юритарди.

Араб дунёсидаги илм – фан руҳи ҳозир чўлни

эслатади. Статистикага эътибор қаратсак: мусулмон мамлакатларида 1000 кишига 9 нафар олим, муҳандис ва техник ходим тўғри келади. Дунёдаги 1,6 миллиард мусулмондан фақат учта олим Нобел мукофотиغا сазовор бўлган: 1979-йилда покистонлик физик Муҳаммад Абдусса Салама, 1999-йилда мисрлик кимёгари Аҳмад Зевайл ва 2015-йилда турк кимёгари Азиз Санжар. 46 мусулмон давлати олимларининг асарлари жаҳондаги замонавий илмий адабиётларнинг атиги 1 фоизини ташкил қилади. Такқослаш учун, Испания ва Ҳиндистонда чоп этилган илмий мақолалар сони барча (!) мусулмон мамлакатларидагидан кўп.

XIII асргача илғор илмий билимларга эга бўлган

халифалик кейинчалик таназзулга юз тутди. Бу пасайиш бирдан эмас, VII аср давом этди. Халифалик кулаши ва мўғуллар босқинларига Абу Аббосийлар сулоласи дунёдаги энг қудратли давлат эди. Ўша сулола ҳукмронлиги даврида қадимги юнон, рим, шарқ алломалари, файласуфларининг юзлаб асарлари араб тилига таржима қилинган. Маълумки, Шарқ Уйғониш даврининг кўплаб мамлакатларни қамраб олган ва 500 йилдан ортиқ гуллаб-яшнаган тури мусулмон маданий уйғониш даври эди. Унинг ал-Киндий, ал-Фаробий, Ибн Сино, Фирдавсий, Ж.Баласағун, Хожа Аҳмад Яссавий, Умар Хайём каби намоёндалар маънавий меросини пухта ўзлаштирмасдан туриб, бугунги кунда маданиятли шахс санаш қийин. Шу ўринда бу буюк ходисанинг ислом динига қандай алоқаси бор, деган савол туғилади. Бунинг асоси бор.

Араблар Ўрта Осиёни 712-йилда босиб олдилар. Натижада бутун Евроосиё даштини бирлаштирувчи умумий маданият шаклланди. Шу маънода Ислам бу мамлакатлар маданиятини аралаштириб, янги модел яратишга ёрдам берди. Араблар томонидан забт этилган кўплаб мамлакатларда (айниқса, Эрон, Ҳиндистон, Миср, Сурия) собиқ эллинистик цивилизация руҳи йўқолмади.

Ўрта Осиё билан азалдан чамбарчас боғлиқ бўлган Ўзбекистон заминига ҳам ислом дини таъсир кўрсатган. Мусулмоннинг маънавий ҳаётининг икки йўналиши ўртасидаги рақобат ўша пайтда Мовароуннахрда бошланган маданий тараққиётга катта таъсир кўрсатди. Биринчи йўналиш Афлотун ва Аристотел каби юнон файласуфларига асосланган Шарқ перипатетиклари билан боғлиқ. Унинг асосчиси Абу Носир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн ал-Фаробий ат-Туркий, жаҳон маданияти ва маорифининг Арастудан кейинги иккинчи устози, қадимий Ўтрор шаҳрида туғилган. Ал-Фаробийнинг маънавий мероси қозғистонлик ва бошқа олимлар томонидан муваффақиятли ўрганилган. Илм-фан ва маданиятнинг ал-Фаробий тадқиқот ўтказмаган соҳаси йўқ, у 200 дан ортиқ рисолалар ёзган [1].

Мусулмон уйғонишига нукта қўйган асосий омил, назаримда, халифаликнинг геосиёсий ҳолати эди. Хасрдаёқ Аббосийлар давлати автоном вилоятларга парчалана бошлади ва кўзғолонлар авж олди. 1258 йилда ҳалокатли зарба бўлди: мўғулларнинг халифаликка бостириб кириши, Испанияда эса араб ерларини қайта босиб олиш ва босиб олиш... Яна бир муҳим омил исломда кўплаб секта ва оқимларнинг пайдо бўлиши эди. Масалан, мўғтазилийларга қарши курашда минглаб мадрасалар ёпилиб, ўн минглаб талабалар янги билим олиш имкониятидан маҳрум бўлди. Қолган мадрасаларда ўқитиладиган фанлар сони бир неча марта қисқартирилди, қолганлари эса Қуръон тилovati, араб грамматикасини, ҳадислар ва шариат асосларини тушуниш учун шунчаки зарур эди. Математика ва табиий фанларни ўқитиш деярли тўхтатилди. Шундай қилиб, Ғарб олимларининг ихтиролари ва кашфиётлари мусулмон оламини четлаб ўтди. Европада арабча таржималар асосида юнон фалсафаси ва рим ҳукуқи ўрганилди ва бу ўз навбатида университетларнинг ташкил этилишига, фаннинг ривожланишига кучли туртки бўлди.

Аристотель, Эвклид, Зенон, Птолемей, Гиппократ, Гален билан бирга ярим ўзбек, ярим форс Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али Ибн Сино, Ғарбда латин тилида “Авиценна” номи билан машҳур, шунингдек “Ибн Рушд” ва Андалусиядаги “Аверроес” Марокашда туғилиб, вафот этган Абу ал-Волид Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Қуртубийнинг асарлари таржима қилинган. Кейинчалик араб олимларининг асарлари Европанинг барча университетлари ўқув дастурларига киритилди.

Шарқ ва Ғарб маданиятлари жамият ва давлатга муносабати билан ҳам фарқланади. Европа маданиятида инсоннинг табиий равишда туғилган (эркин) индивид сифатидаги тушунчаси шаклланган. Қадим замонлардан бошланган бу ғояларнинг шаклланиш жараёни Уйғониш ва Маърифат даврида якунланди. Ғарб анъаналари доирасида қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тушунчалари пайдо бўлди. Демократия бошқарув шакли сифатида дастлаб Қадимги Юнонистонда, кейин яна Европада буржуа инқилоблари даврида пайдо бўлган. Шарқ Ғарбдан фарқли равишда шахс манфаатини эмас, оила, бирлик, давлат манфаатларини ҳар доим таъкидлаб келган ва ҳукуматга итоат қилишни ўргатган. Шарқ жамиятлари учун давлатнинг муҳим роли ва коллективизм анъаналари характерлидир. Масалан, Ҳитойнинг мафкуриси ва дини конфуцийчиликни келтириш мумкин. Конфуцийлик қарз тушунчаси, катталарни ҳурмат қилиш, жамоавий жавобгарликни муҳим деб билади. Давлатда муносабатлар катта оилагаддек ўрнатилиши ва бўйсунувчилар ўз ҳукмдорига бўйсунуши керак. Ҳаётнинг мазмуни табиат билан уйғунликда, катта ва меҳрибон оилавий ҳаётда, анъаналарга садоқатда кўринди.

Шарқдаги ҳар қандай халқ бу тузумнинг салоҳияти жиҳатидан ўз ўрнига эга эди. Аста-секин шаклланган ва институционаллашган динлар ҳам бу тизимнинг мавжудлигида муҳим рол ўйнашга ҳаракат қилдилар. Дунёнинг моҳиятига яқинроқ, Шарқ психологиясига, тотувлик ва аҳиллик қонунларига кўпроқ мос келадиган ислом дини кучайиб боргани сари мусулмон халқлари ҳам ўз ўрнини эгаллай бошладилар. Ислам дини тарқалган дастлабки беш аср давомида унинг атрофидаги мамлакатларда дунёвий фанлар соҳасида катта ютуқларга эришилди. Бунга сабаб Муҳаммад пайғамбарнинг жамиятнинг баркамол ривожланиши стратегияларини белгилаб берувчи амалий дунёвий илмларга берган катта аҳамияти эди. Қуръон - Қуръони Каримдаги илм, Олимга Пайғамбар алайҳиссаломнинг дунёвий илм соҳаларини назарда тутган ҳолда берилган қадриятлар “Илм Ҳитойда бўлса, Ҳитойга ҳам эргашиб керак!” дир. Бундай баёнот буюк Пайғамбаримиз (с.а.в.) Қуръонни яхшироқ тушуниш ва унинг талабларини бажариш учун дунёвий илмлар ривожига нақадар катта аҳамият берганликларини кўрсатади.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) инсонлар ҳақиқий илм соҳиби бўлиш Қуръон ҳикматларини англаб етишлари ва унга амал қилишлари учун иймони баробарида ақлий салоҳиятини ҳам оширишлари кераклигини яхши билардилар. Интеллектуал йўқотишларни қўлайитириш учун одамлар орасида дунёвий илмларни янада кенг ёйиш керак. унинг талабларини бажариш учун дунёвий фанлар ривожига қанчалик аҳамият бераётганини кўрсатади.

Ўрта асрларда анча уюшган ва мослашувчан бўлган турклар Шарқ маданияти ва умуман жаҳон цивилизациясига етакчилик қила бошладилар. Бу вақтга келиб, ғарбий дунё аллақачон улкан тизим сифатида шаклланган ва ўзини ернинг нариги томонининг эгаси сифатида кўрсата бошлаган. Шарқ энди ернинг аввалгидек эмаслигини ҳис қилди. Шарқ, биринчи навбатда, турклар ердаги янги тузумни ўз таъсир доирасига киритиш учун кураша бошладилар. Аммо Шарқда бунга қарши курашиш имконияти йўқ эди. Унинг илми, маданияти ва сиёсати бундай кучга эга эмас эди. Бошқа томондан, турли сабабларга кўра мавжуд салоҳият заифлаша бошлади. Қуръони карим ва дунёвий илмларнинг моҳиятини тушунмаганлиги сабабли турли ҳукмдорлар ва сиёсатчилар таъсирида янги диний оқимлар вужудга келди. Дунёқарашлар ислом маданиятининг уйғун ривожланишига тўсқинлик

кила бошлади. Бир қатор сўфий олимлар илмий тафаккур таъсирида воқеликни, дунёнинг фалсафий маъносини англашда ҳаддан ташқари чуқурлашиб кетган бўлсалар ҳам, воқеаларга бирёклама баҳо бериш таъсирига тушиб қолганлар. Ижтимоий омилларнинг ролига етарлича баҳо берилди бошланди [2].

Ўзбекистон мустақиллиги ва ижтимоий-иқтисодий мустақамланиши шароитида миллий онгни тиклаш, ўзбек халқининг маънавий-маданий меросини ўрганиш, таълимнинг энг яхши анъаналарини замонавий жаҳият нуқтаи назаридан ўрганиш энг муҳим вазифалардан биридир. долзарб масалалар. Бугунги кунда ёш авлодга берилётган таълим турларига назар ташласак, ақлий тарбия математикадан, жисмоний тарбия жисмоний тарбия, ватанпарварлик тарбияси тарих фанидан, эстетик тарбия эса мусиқа ва ахлоқ фанидан ривожлантирилади. Биз ўзбек халқининг кўп асрлик анъаналари, тили ва маданиятини сақлаб қоламиз ва ривожлантирамиз, миллатлараро ва маданиятлараро тотувликни ҳамда Ўзбекистоннинг ноёб халқларининг ривожланишини таъминлаймиз. Ахлоқий тарбияда миллий маънавий маданиятнинг моҳияти, ундан ўспиринларда “Ватанга муҳаббат, халқ анъаналарига ҳурматни тарбиялаш” мақсадида фойдаланиш муаммоси Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунида етакчи вазифалардан бири ҳисобланади. Сўнгги йилларда жаҳиятда юзага келган салбий ҳолатлар (болалар тарбиясидаги камчиликлар, ўсмирларга нисбатан зўравонлик, шафқатсизлик, шафқатсизлик ва бошқалар), илмий педагогикада таълимга замонавий ёндашувлардан тизимли фойдаланишни етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги билан ҳамбарчас боғлиқ.

Бугунги кунда болалар ёш гуруҳларига бўлинади ва таълим ва тарбияда фойдаланишга муҳтож бўлиб, таълимда инқирозга олиб келади. Асрлар давомида ўз долзарблигини йўқотмаган бу муаммонинг ечими, аксинча, ҳар бир ижтимоий формацияда содир бўлган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ривожланиб бораётган ўзбек халқининг энг яхши анъаналарини излаш зарур. Зеро, ўзбек халқининг илғор анъаналарининг асоси бўлган инсонпарварлик ғоялари ахлоқнинг асосий қадриятлари билан боғлиқ бўлиб, ахлоқий фазилатлар асосларини мазмунли ҳар томонлама ўзлаштириш, соф инсонларни тарбиялашда етакчи воситалардан бири ҳисобланади.

Болалар тарбиясида халқ педагогикаси имкониятларидан кўплаб буюк мутафаккирлар (Аристотел, Ал-Фаробий), педагоглар (А.Авлоний, М.Бехбудий), чет эл ўқитувчилари (Коменский, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, А.В.Сухомлинский, ва бошқалар қарашларидан унумли фойдаланганлар) [3]. Улардан баъзилари халқ донолигининг намоён бўлиши сифатида улардан ўз амалиётида оқилона

фойдаланганлар. Халқ педагогикасининг долзарблиги Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин янада ривожланди. Натижада кўплаб илмий-педагогик тадқиқотлар олиб борилиб, таълим тизими эҳтиёжларини қондирмоқда.

Халқ педагогикаси илмий педагогиканинг манбасидир. Олимлар, шоирлар ва ёзувчилар ижодида, ўтмишнинг қадимий педагогик маданиятида замонавий ҳаёт учун зарур бўлган умуминсоний ва миллий қадриятларни танлаш имконини беради. Халқ таълими амалиёти “Халқ педагогикаси Тушунамизки, образ дастлаб педагогика, кейин эса этник педагогиканинг предметиға айланган. Олимларнинг фикрича, халқ педагогикаси фан эмас, у халқнинг асрлар давомида тўпланган, лекин тизимлаштирилмаган эмпирик билим ва тажрибалари мажмуи, этнопедагогика фанининг ўрганиш объекти, педагогика фанининг манбаидир.

Этнопедагогика маълум бир халқ, қабиланинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган дунёқараш, тарбиявий ва маданий меросдир. Этнопедагогика фани икки тармокдан иборат: Халқ оғзаки ижоди ва анъаналаридан ташкил топган оғзаки адабиёт. Миллий тарбия ёзув маданиятидаги тарбиянинг кўринишидир. Фанда “этнос” илдизи алоҳида халқ, қабиланинг этник хусусиятларини белгилловчи илмий соҳаларда қўлланилади.

Ўзбек этнопедагогикасининг асосий тармоғи - ахлоқ ҳисобланади. Ўзбек этнопедагогикасининг манбаи эрамиздан олдинги даврларга бориб такалади. Туркий ёзув маданияти орқали маълум бўлган миллий педагогик ғоялар тарихи қадимги тош битиклардан (Култегин, Билге қогон ва бошқалар) бошланади. А.Навоий ғазаллари ва ҳикматлари, Ал-Форобийнинг миллий маданият ва илм-фан, маориф, шеърият, мусиқа ҳақидаги қарашлари, Аҳмат Яссавийнинг диний таълимнинг моҳияти ҳақидаги фикрлари, А.Авлонийнинг педагогик фикрлари, Бехбудийнинг мамлакат маориф маданиятини юксалтириш йўлидаги ҳаракатлари ўзбек этнопедагогикасининг фан сифатида шаклланиши ва кейинги олимларнинг уни фан сифатида ўқитишни тавсия этиши миллий педагогика, яъни ўзбек этнопедагогикасининг ривожланиш йўлларини кўрсатади.

Этнопедагогика – халқлар ва элатларнинг отадан ўғилга мерос бўлиб қолган тарбиявий тажриба тизимини ўрганувчи фан [4]. Халқ педагогикаси - турли этник белгилардан фойдаланиш характеридаги тўпланган таълим - тарбиявий билимлар тизими. Халқ педагогикаси тарихини чуқур ўрганиш, унинг маълумотларини ҳозирги ва келажак авлодлар манфаатига айлантириш, урф-одатларимиз, миллий анъаналаримизни ўсиб бораётган ҳаёт талаблари асосида ҳаётга татбиқ этиш асосий вазифалардан биридир.

Адабиётлар

1. Волжанская И.Г. Изучение литературы Востока в педагогическом вузе : На материале мифологии и полуфольклорной прозы Средневековья : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Б.м., 2006. –С. 208.
2. Гарипова А.Н. Развитие гуманистической педагогической мысли тюркскими просветителями Золотой Орды: диссертация ... кандидата педагогических наук. - Нижний Новгород: 2012. –С. 231.
3. Калантаров А.А. Этнопедагогика как средство формирования культуры семейного досуга : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Санкт-Петербург: 1992. –С.193.
4. Нездемковская Г.В. Генезис этнопедагогике в России : диссертация ... доктора педагогических наук. – Москва: 2012. -С 428.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада, халқ педагогикаси илмий педагогиканинг манбаи эканлиги, олимлар, шоирлар ва ёзувчилар ижодида, ўтмишнинг қадимий педагогик маданиятида замонавий ҳаёт учун зарур бўлган умуминсоний ва миллий қадриятларни танлаш имконини бериши ҳамда этнопедагогика маълум бир халқ, қабиланинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган дунёқараш, тарбиявий ва маданий мероси эканлиги ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье констатируется, что этнопедагогика является источником научной педагогики, позволяет ученым, поэтам и писателям выбирать в древней педагогической культуре прошлого общечеловеческие и национальные ценности, необходимые для современной жизни, а этнопедагогика - мировоззрение, образовательное и культурное наследие того или иного народа, племени со своими особенностями.

SUMMARY. In this article, it is stated that ethnopedagogy is the source of scientific pedagogy, it allows scientists, poets and writers to choose the universal and national values necessary for modern life in the ancient pedagogical culture of the past and ethnopedagogy is the worldview, educational, and cultural heritage of a particular nation, tribe, with its own characteristics.

ДИДАКТИКА ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН ПРИ СОЗДАНИИ АДАПТИВНОЙ МОДЕЛИ КОМПЬЮТЕРНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ ТЕХНИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

И.А.Хажиева – кандидат филологических наук, доцент

Ургенчский филиал Ташкентского университета информационных технологий

Таянч сўзлар: ахборот технологиялари, компьютер технологиялари, адаптив, интерфаол, шахста йўналтирилган модел.

Ключевые слова: информационные технологии, компьютерные технологии, адаптивный, интерактивный, личностно-ориентированная модель.

Key words: information technology, computer technology, adaptive, interactive, student-centered model.

На сегодняшний день, когда стремительно развиваются информационные технологии, важным вопросом является информатизация каждой области. В условиях интенсивного внедрения информационных технологий в образовательный процесс особую значимость приобретает проблема создания адаптивной интерактивной модели компьютерного обучения гуманитарных дисциплин на основе дидактических единиц.

Задачи модернизации образования не могут быть решены лишь реализацией когнитивной функции обучения. В контексте адаптивной системы обучения более качественно могут быть сформированы личные качества, связанные с самостоятельностью, решительностью, ответственностью, критичностью и самокритичностью, а также креативностью.

Основное требование когнитивной деятельности состоит в том, чтобы студент понимал не только зная, но и чувствуя.

И в основе дидактической системы личностно-ориентированного адаптивного обучения лежит личностно-деятельный подход, по которому обучаемый становится субъектом самообразования, самообразования, саморазвития, самореализации и самоактуализации, при котором учебный процесс воспринимаются учащимися как личностно - значимые ориентиры.

Достижение эффективности образования требует глобальной интеграции в науке. Одним из основных факторов информирования каждого педагога о научных достижениях в своей области является его способность самостоятельно использовать компьютерную технику. В свою очередь, этот навык также необходим для успешной работы в информированном обществе. В современных условиях подготовки специалистов в высшей школе, развития платного образования обострилась проблема обеспечения качества образования в связи с необходимостью обучения студентов с существенно различающимся уровнем подготовки, мотивами получения высшего образования, возможностями освоения образовательных программ. Для обеспечения качества образования необходимо обеспечить гармоничное сочетание педагогических, информационных и управленческих технологий.

Поскольку результат обучения зависит не только от возможностей преподавателя, но от возможностей студента, то для достижения наилучшего результата желательно для каждого студента выбрать свою систему управления познавательной и воспитательной деятельностью. При этом чем выше возможности студента, тем проще должна быть система управления его деятельностью. В практической деятельности применение этих рекомендаций для управления учебным процессом в вузе затруднено, поскольку обучение ведется неиндивидуально, а в группах и по расписанию. В условиях, когда разница, в индивидуальных характеристиках обучаемых может быть значительной, возрастают возможности повышения качества обучения за счет индивидуализации обучения.

Сегодня это одно из основных правил кредитно-модульной системы, применяемой в высших учебных заведениях республики. Однако для того, чтобы учащийся мог выбирать предметы избранной им профессиональной деятельности, необходимо формировать воспитание в семье в этом духе.

Управление учебным процессом с учетом индивидуальных характеристик обучаемых, направленное на повышение качества обучения, может быть осуществлено на основе разработки модели усвоения знаний. Проблема описания усвоения обучаемым учебного материала относится к психолого-дидактическим проблемам. Сложность измерения объема и скорости усвоения обучаемым учебного материала обусловлена количественной неопределенностью, неоднозначностью, скрытым характером и невозможностью непосредственного наблюдения. Результатом усвоения знаний является успешное выполнение проверочных работ (самостоятельные работы, курсовые работы, домашние задания, текущие, промежуточные и завершающие контроли знаний и т.д.) [7-9].

Проблема индивидуализации в обучении представляет огромный интерес для многих учёных, исследователей в области психолого-педагогической науки. Осуществить индивидуализацию обучения на основе личностного подхода представляется возможным только за счет применения адаптивной системы обучения. Целесообразно рассматривать адаптивную систему обучения с конкретно-исторических позиций как дидактическое явление, которое предполагает максимальную конкретизацию используемых понятий: «адаптация», «адаптивная система обучения», «адаптивное обучение» - за счет выявления в них основных, особенных характеристик.

«Адаптивное обучение» представляет собой педагогическое явление, соединяющее достоинства программированного обучения с дальнейшим его совершенствованием и развитием, оно основывается на общих дидактических принципах программированного обучения.

В решении данной проблемы особую роль играет характер педагогического общения как фактор влияния на адаптацию студентов изучению компьютерной технологии. Успешность компьютерного обучения зависит от целенаправленной научно-обоснованной организации педагогического общения между преподавателем и учебной группой в режимах: преподаватель - студент, преподаватель - учебная группа.

Адаптированное образование не означает, что это образование полностью подчинено интересам личности. Это определяется тем, что образование носит личностно-ориентированный характер.

Активизация познавательной деятельности студента – одна из основных проблем современной педагогической науки. Её актуальность обусловлена поиском и необходимостью разработки оптимальных методических приёмов на основе дидактических единиц, логических граф схем дисциплины и средств обучения.

Предоставленная информация должна быть связана с реальной жизнью, чтобы учащиеся могли ее полностью и всесторонне понять.

При решении проблемы активизации познавательной деятельности с помощью адаптивной интерактивной модели компьютерного обучения выход видится в повышении теоретического уровня преподаваемого материала с параллельным ознакомлением и обучением студентов методам познания, вооружения их методами самостоятельной работы по развитию и приобретению инструментария познания в предметной области [1].

На основании того, что развитие мышления оказывает решающее влияние на совершенствование других психических познавательных процессов, в современных условиях всеобщее внедрение информационно-коммуникационной технологии в учебный процесс вуза, при этом вузах исследования акцентируются на актуализации возможностей развития логичности и критичности мышления студентов, определяющих проявления активности познавательной деятельности. Установление взаимосвязи успешности усвоения учебных дисциплин и активизации их умственного развития с помощью адаптивной интерактивной модели компьютерного обучения как основы формирования и развития познавательной активности обуславливает актуальность исследований по данной проблеме.

Рассматриваемый нами процесс адаптации образования исходя из индивидуальных особенностей каждого учащегося требует от педагога непосредственного знания психологии личности и соответствующей разработки средств обучения.

Эффективность развивающей направленности учебного процесса в разрезе учебных дисциплин занимает рациональная познавательная деятельность студента, таким образом, данная методика может быть достигнута за счет создания комплексной системы методических средств обучения на основе адаптивной интерактивной модели компьютерного обучения [5,10]. Они должны исполнять функцию управления познавательной деятельностью и быть рассчитаны на активную работу по формированию у студентов навыков учебной и научной работы, наиболее подходящих конкретным условиям современного учебно-воспитательного процесса. Потенциальные возможности повышения познавательного интереса к гуманитарным дисциплинам, сохраняются в связи с общественной значимостью этих наук и исходя из фактического и идеологического содержания курсов.

Следует отметить, что роль гуманитарных дисциплин в изучении компьютеров для студентов Технического университета особенная. Для того чтобы создать какую-либо программу или автоматизировать какую-либо отрасль, студент должен обладать широким кругозором и глубоким мышлением. Для студента, хорошо разбирающегося в гуманитарных науках, естественно иметь широкий круг воображения. Он также может представить плюсы и минусы создаваемой модели.

В качестве основного тезиса при решении данной проблемы рассматривается научное положение, выдвинутое А.Ц.Эрдынеевым (1992) [2], согласно которому адаптированность студента может рассматриваться как формируемое качество в процессе целенаправленного педагогического воздействия, предусматривающего управление характером педагогического общения, сочетанием формы и стиля общения.

В данном исследовании предпринимается попытка создания личностно-ориентированной адаптивной модели компьютерного обучения, на основе целенаправленной, научно-обоснованной организации познавательной деятельности студента, а также педагогического общения между преподавателем и учебной группой, в индивидуальном и коллективном режимах.

Согласно А.А.Леонтьеву педагогическое общение может рассматриваться как профессиональное общение преподавателя со студентами на занятиях и вне, имеющие определенные педагогические функции и направления (если оно полноценное и оптимальное) на создание благоприятного психологического климата, а также другого рода психологической оптимизации учебной деятельности и отношений между педагогом и обучающимися и внутри учебного коллектива [6,8].

Если педагогическое общение будет строиться в соответствии с выделением малых групп в ходе урока, мы сможем повысить качество обучения.

В исследовании личностно-ориентированная адаптивная модель компьютерного изучения направленная на повышение познавательной деятельности студента, а также педагогическое общение реализуется в рамках схемы организации учебных задач, в условиях коллективного сотрудничества студентов, где ключевыми являются понятия совместной деятельности и сотрудничества [3,4].

Наглядность в обучении конкретной дисциплины играет роль методического средства организации познания абстрактно – логических понятий в графически – пространственной форме. Поэтому опорные конспекты использованы в качестве блок-схемы, где конкретный факт, явление, конструкция воспринимается не отдельно, но как часть развивающегося целого. При этом в исследовании сделан вывод о методической целесообразности использования при организации познавательной деятельности адаптивной модели компьютерного обучения.

В качестве возможных методических средств организации представляемого материала по его содержанию можно считать опорный конспект в виде структурно – логической схемы дисциплины как графическую модель основы для подачи материала блоками. Производим логическую декомпозиции дисциплины на укрупненные модули, затем каждый модуль представляется как совокупность логически завершенных элементов, далее каждый логический элемент объясняется пассивными и активными методами обучения. Существует богатый выбор как инновационно-педагогические, так и инновационно-информационные инструментальные средства обучения.

Эффективное решение проблемы повышения познавательной деятельности студента на основе компьютерного обучения достигается в том случае, если: усвоение знаний, формирование умений и навыков в условиях компьютерного обучения осуществляется в контексте личностно-ориентированного подхода на основе адаптивной модели компьютерного обучения; целенаправленная организация педагогического общения между преподавателем и учебной группой в индивидуальных и коллективных режимах по схеме организации учебных задач в условиях коллективного сотрудничества.

Практическая значимость заключается в том, что результаты исследования могут найти широкое применение в компьютерном обучении студентов вуза, среднего специального учебного заведения и учащихся общеобразовательных школ различных типов, стать основой создания учебных программ, методических пособий по компьютерному обучению иностранному языку. Разработаны методические рекомендации по реализации личностно-ориентированной адаптивной модели компьютерного обучения при изучении иностранных языков для вузов и профессиональных колледжей.

В ходе экспериментального исследования было выявлено следующее: разработанная нами личностно-ориентированная адаптивная модель компьютерного обучения дисциплины более эффективна, чем традиционная модель компьютерного обучения на основе обучающих программ. Это позволяет судить о взаимодействии студента с информационными системами как о новом качественно особом виде учебной деятельности, который принципиально не может быть сведен ни к одному из традиционно выделяемых в педагогической психологии основных ее видов (мыслительной, познавательной, творческой, игровой, коммуникативной, трудовой), хотя и включает в себя в качестве составляющих те или иные их элементы.

Таким образом, предлагаемая нами модель обеспечивает решение проблемы повышения познавательной деятельности студента, а также психологической адап-

тации студентов к условиям компьютерного обучения. Разработаны рекомендации по реализации личностно-ориентированной адаптивной модели компьютеризованного обучения способствующих повышению позна-

вательной деятельности студента учитывающих уровень знаний, обученности, профессиональной подготовки.

Литература

1. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981. -С.186.
2. Эрдынеев А.Ц. Социально-психологическая адаптация студентов к условиям университетского образования: Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. пед. наук. -М.: 1992. -С. 21.
3. Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам. / Под ред. И.Я. Лернера. - М.: Педагогика, 1972. -С. 239.
4. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. - М.: «Знание», 1983. -С. 96.
5. Khajieva I., Khujanizayova G., Kenjaeva K., & Jumanizoyov F. 2020. Foreign language competenceformation of the future teacher of vocational education in the information and educational environment. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7(2), -P.360-361.
6. Юсупов Д. Ф., Хажиева И. А., & Сапаев У. 2015. Активизация познавательной деятельности студентов с помощью компьютерных технологий при изучении гуманитарных дисциплин. // «Молодой ученый», 9, 1226-1229.
7. Adambaeva F., Khajieva I., & Klicheva N. 2020. Advantages of blended learning in english language teaching. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(5), -P.1425-1430.
8. Хажиева И.А., Юсупов Ф. 2012. К проблеме воспитания образованного и интеллектуально развитого студента в современной социокультурной ситуации. Илм сарчасмалари, УрДУ, Урганч, (11), 89.
9. Rustambekovna A.F., Adambayevna K.I. 2017. The Effectiveness of Applying Video Materials in Communicative Language Teaching. Higher Education.
10. Хажиева И. А., Юсупов Ф. 2014. О личностно-ориентированной модели компьютерного обучения гуманитарных дисциплин. // «Молодой учёный», (6), -С.765-767.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада компьютерда ўқитишнинг адаптив моделини яратишда гуманитар фанлар дидактикаси, шунингдек, таълимни индивидуallashtiriш орқали таълим сифатини ошириш имкониятлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о дидактике гуманитарных дисциплин при создании адаптивной модели компьютерного обучения, а также о возможностях повышения качества образования за счёт индивидуализации обучения.

SUMMARY. This article is focused on the didactics of the humanities when creating an adaptive model of computer learning, as well as the possibilities of improving the quality of education through the individualization of education.

УДК 37.01.

БЎЛАЖАК ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ТАКОМИЛЛAШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЗАРУРАТИ

М.Т.Халмуратов – стажёр-ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, педагогик муаммолар, рақобатбардошлик, касбий компетенция.

Ключевые слова: физическое воспитание, педагогические проблемы, конкурентоспособность, профессиональная компетентность.

Key words: physical education, pedagogical problems, competitiveness, professional competence.

Келажакимиз бўлган ёш авлоднинг соғлом ва жисмоний жиҳатдан бақувват, ҳар томонлама етук ва баркамол бўлиб етиштирилиши таъминлашда, уларнинг келажакда Ватанга садоқатли, жасур ва мард ўғлонлар қилиб етиштиришда бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларидан ўз касбининг моҳир устаси бўлишни, ўқувчи-ёшларга тарбиявий таъсир кўрсатиб, уларнинг кизиқиши, қобилияти, истеъдоди, эътиқоди ва амалий кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантиришнинг оптимал йўллари излаб топадиган касб эгаси бўлишни талаб этади.

Чунки бозор муносабатлари шароитида меҳнат бозорида устувор ўрин эгаллаган кучли рақобатга бардошли бўлиш ҳар бир мутахассисдан касбий компетентликка эга бўлиш, уни изчил равишда ошириб боришни тақозо этмоқда.

Касбий компетентлик - касбий фаолиятга оид масалаларни ҳал этишда билим ва кўникмаларни амалий тажрибада самарали қўллай олиш қобилиятидир.

Компетентция - бу қўрилган натижага олиб келувчи фаолият белгисидир. У билим маҳсули бўлиб, мутахассис томонидан уни амалиётда қўллай олиш қобилиятидир [4].

Компетенциянинг билимдан фарқи шундаки, вазифани амалий бажармасдан туриб, уни аниқлаб ҳам, баҳолаб ҳам бўлмайди. Малака компетентликнинг муҳим мезони бўлиб, у турли ҳолатларда, шу қатори муаммолар вазиятларда ҳам бир неча бор қўллаш натижасида намоён бўлади. Ҳозирги пайтда олий ўқув юрти профессор-ўқитувчисидан талаб қилинадиган компетентлик қуйидаги турларга ажратиш мумкин (1.1-жадвал):

1.1-жадвал. ОТМ жисмоний тарбия ўқитувчидан талаб қилинадиган компетентлик турлари

№	Компетентлик турлари
1	Эгаллаган касбий билим, кўникма ва малакаларни такомиллаштириб бориш
2	Информацион технологиялари ва ўқитиш воситаларининг барча турини қўллай олиш кўникма ва малакасига эга бўлиш
3	Англаган ва мустақил фаолият (мустақил фикр, мақсад қўйиш, ўқув адабиёти ва қўшимча манбалардан тўғри фойдалана олиш)
4	Танқидий фикр юрита олиш ва дарс жараёнида юзага келган муаммолар вазиятларни ижобий ҳал эта олиш
5	Ўзаро ҳурмат ва ишончга асосланган педагогик мулоқотни ўрната олиш
6	Чуқур касбий билимдонликка эга бўлиш
7	Илмий ва дунёвий билимларга эга бўлиш
8	Касб маданиятига эга бўлиш
9	Ўзини маънавиятли шахс сифатида шакллантириш
10	Касбий компетентликка эга бўлиш

Ҳозирги замон олий таълим муасасаси профессор-ўқитувчисининг касбий компетентли негизида касбий билимдонлиги ва қобилияти ўз аксига эга бўлиб, улар қуйидаги мезонлар асосида аниқланади(1.2-жадвал):

1.2-жадвал. Касбий билимдонлиги ва қобилияти мезонлари

№	Билимдонлик турлари	Мазмуни
1	Ижтимоий билимдонлик	Дарс мобайнида аудитория билан самарали ўзаро муомала шаклини ташкил эта олиш, ёшлар билан ўзаро ижобий муносабатни ўрната олиш ва соғлом маънавий муҳитни ҳосил қила олиш қобилияти.
2	Методик билимдонлик	Барча билимларини ёшларга тушунарли, раво тилда етказа олиши, таълим технологияси ва методларидан самарали фойдаланиши
3	Ихтисослик билимдонлиги	Ўз фани ва предмети соҳаси бўйича чуқур ва ҳар томонлама мукамал билимларга эга бўла олиши, ўз устида ишлаш қобилияти
4	Билиш қобилияти	Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални мукамал билади, унга ниҳоятда қизиқади, илмий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.
5	Тушунтира олиш қобилияти	Ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, ўқувчиларда мустақил равишда тўғри фикрлашга қизиқиш уйғота билиш.
6	Кузатувчанлик қобилияти	Талаба шахсини ва унинг вақтинчалик рўхий ҳолатларини тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанлик. Бундай ўқитувчи кичкинагина аломатлар, унча катта бўлмаган ташкил белгилар асосида ўқувчининг руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам фахмлаб олади.
7	Педагогик нутқ қобилияти	Нутқ ёрдамида, шунингдек имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалашдир.
8	Ташкилотчилик қобилияти	Талабалар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, ўз ишини уюштиришни назарда тутати. Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади.

Профессор-ўқитувчи ўзини эгаллаб турган лавозими даражасида касбий компетентликка эга эканлигини ҳис этгандагина педагогик жараёни муваффақиятли ташкил этиши мумкин, деган хулосага келдик. Зотан уни касбий билимдонлик, ҳалоллик, ростгуйлик, изланувчанлик, тинимсиз сермахсул меҳнат, ижодкорлик ва яратувчанлик каби фазилатлар юксалтиради. Унинг билимдонлиги, фаоллиги, меҳнатқашлиги, камтарлиги, маънавияти ва маданияти, маърифатлилиги талабалари, бўлажак касб эгаларининг ҳурмат-эҳтиромига сазовор этади.

Компетентция тушунчаси латинча “*competentia*” сўзидан келиб чиққан бўлиб, изоҳли луғатда “қонуна эга”, “ҳақдор” деган маънони англатади, умумистеъмолда кенг ишлатиладиган “қобилият”, “қўникма”, “иктидор” тушунчаларига яқин туради.

Компетентли атамаси эса ...муайян турдаги компетенцияга эга, лаёқатли, ўз соҳасини биладиган, уни бошқаларга етказишни эплайдиган “махорат соҳиби” маъноларини беради.

Касбий компетентлик – маълум бир касб эгасининг касбий фаолият билан боғлиқ вазифаларни бажара олиш қобилияти ва ундан самарали фойдалана олиш имконияти бўлиб, у шахсга хос кўплаб психологик хусусиятларга эга бўлишни тақозо этади [5].

А.А.Деркач томонидан касбий компетентликнинг таркибида касбий фаолиятдаги компетентлик, касбий мулоқотдаги компетентлик, мутахассиснинг ўз шахсини намоён эта олишидаги компетентлигини киритиш мумкин [1].

Педагогнинг касбий компетентлиги педагогика ва психология фанларига доир билимларга эга бўлиш, ўз устида ишлаш, таълим жараёнини режалаштириш, баҳолаш ва қайта алоқани ўрната олиш, ўқувчиларда ўқув фаолияти мотивациясини шакллантириш, ахборот коммуникация технологияларини яхши билиш, таълим муҳитига янгилик киритиш, ўз фанини мукамал билиш, хорижий тиллардан бирини яхши билишни тақозо этади.

А.В.Хуторский таълим жараёни учун муҳим бўлган педагогнинг қуйидаги компетентлигини тавсифлайди [6]:

1. Дунёқараш, қадрият ва ўзини англаш-ўқитувчининг дунёқараш, тасаввури ва қадрияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. У атроф-муҳитдаги воқеа ва ҳодисалар моҳиятини аниқлай

билади ва тушунади унга ўзини йўналтиради, педагог сифатида ўз фикрини асослай олиш ҳамда муаммонинг ечимини топа билиш қўникмасига эга. Бу компетенция-ўқитувчининг ўқув ва бошқа фаолиятларидаги ўзини – ўзи англаш механизмини таъминлайди.

2. Умуммаданий – миллий ва умуминсоний қадриятларга эга бўлиш; мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш; оиласига, урф-одатларга ҳурмат; ижтимоий қўникмаларга эга бўлиш. Илм фаннинг инсон ҳаётига ва дунё ривожига таъсирини англай олиши ва ўқувчи ёшларга тушунтира олиши.

3. Ўқув ва билиш жараёни- ўқитувчининг мустақил билиш фаолияти, мантикий фикрлаши, ўқув-билув фаолиятини баҳолаши, билим ва қўникмасини таҳлил қила олиши.

4. Маълумотга эга бўлиш- педагогик фаолияти, ўз фанига доир маълумотларни эгаллаш қўникмаси.

5. Мулоқотчанлик- тил билиши, турли хил инсонлар билан мулоқотда бўлиши, жамоада ўзига хос ўринда туриши.

6. Ижтимоий - фойдали меҳнат- оилавий муносабатлар ва масъулият, жамият ривожидида иштироки, ижтимоий фойдали меҳнат қилиши. Иқтисодий ва ҳуқуқий қўникмаларга эга бўлиш.

7. Ўз устида ишлаши - жисмоний, маънавий, интеллектуал жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантириб бориши, ҳиссиётини боққариши.

Таълим-тарбия жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан педагогик фаолият субъекти ҳисобланган ўқитувчининг касбий маҳорати ва тажрибасига боғлиқдир.

Педагоглик касбига лойиклик касб учун зарур бўлган қобилиятлар йиғиндисидан иборат бўлиб, у коммуникатив қобилиятларда ҳам ўз аксини топади. Шахслараро мулоқот, ўзаро психологик таъсир этиш билан боғлиқ вазифаларни бажариш учун ҳар бир педагогда соҳа учун энг муҳим хусусият ҳисобланган мулоқотчанлик ёки коммуникатив компетентликни шакллантириш керак.

Талабалар билан педагогик мулоқотни самарали ташкил этиш ўқитувчининг касбий компетенцияси, педагог шахси ва унинг шу фаолиятга муносабати ва мотивацияси билан белгиланади. Педагог шахси унинг қадриятли йўналишлари, ҳаётий режа ва орзу-истакларини акс эттириб – педагогик фаолият мазмунини ифодалайди.

XX аср бошида П.Ф.Каптерев алоҳида таъкидлаб ўтганидек, “Таълим жараёнидаги ўқитувчи шахси биринчи ўринда туради, педагогнинг бошқа хислатлари таълим натижаларига бўлган тарбиявий таъсирни оширади ёки пасайтиради...” [2].

Коммуникатив компетентлик ишга оид, ҳамкасб ёки дўстлар билан, раҳбарларга мурожаат қилиш билан боғлиқ, ўзаро ишончга асосланган муносабатларни ташкил этишнинг шакллари, усуллари ва унинг самарадорлигига таъсир этувчи омиллар турлари ҳақидаги билимлар тизими, мулоқот жараёнидаги шерикка психологик таъсир эта олиш техникасига эга бўлишни тақозо этади. Педагог коммуникатив компетентлиги ёрдамида ўқувчи ва талабаларнинг ҳар қандай салбий ҳиссий ҳолатлари ёки экстремал вазиятларда ҳам уларнинг руҳий ҳолатини тўғри идрок қилиш, тушуниш, мавжуд ахборотларни тўғри таҳлил қила олиши мумкин.

Талабалар билан педагогик мулоқот, коммуникатив компетентлик педагогик маҳоратнинг муҳим таркибий қисмидир. Ўқитувчининг коммуникатив қобилиятлари унинг шахсий сифатларида ҳам акс этади. Педагогнинг коммуникатив компетентлиги ва талабаларнинг коммуникатив имкониятлари улар ўртасидаги ўзаро мулоқотнинг тўлақонли ва самарали бўлишини таъминлайди.

Мулоқот таълимнинг ажралмас таркибий қисми сифатида ҳам манба, ҳам ахборот тармоғи вазифасини ўтайди. Шунинг учун у таълим жараёнида етакчи ўринни эгаллайди.

Педагогик фаолиятдаги самарали мулоқотнинг

асосий сирларидан бири, суҳбатдошни “тўғри” тинглай олиш маҳорати саналади. “Кишиларга таъсир кўрсата олиш сири гапириш маҳоратида эмас, - деб ёзади Д. Карнеги, балки яхши тингловчи бўлишдадир” Тинглаш оддийгина жим ўтириш эмас, балки фаол жараён бўлиб, кишилар орасида кўзга кўринмас ришталар ўрнатади, ўзаро яқинлик, илиқлик, бир – бирини тушуниш ҳиссини вужудга келтиради. Ҳар қандай мулоқотнинг зарур нуктаси қайтарма алоқадир, шу орқали суҳбатдошлар бир – бирини идрок этиб ҳиссий яқинликка эришадилар. Шунингдек, мулоқотда педагог ва талабанинг ўзаро биргаликдаги фаолияти амалга оширилади, ҳиссий ва иродавий таъсирчанлик ортади, фикрлар ва ғоялар уйғунлиги шаклланади.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, кадрлар касбий компетентлиги қуйи курс талабалари томонидан кўпроқ кадрланади, ўқитувчининг шахсий фаилатларига юқори баҳо беришади. Яхши ўқитувчи моделида талабани тушуна оладиган устозларни идрок қилишади. Юқори курс талабалари учун эса касбий компетентлик муҳим хусусият сифатида баҳоланади, ҳамда ўзида ҳам мазкур сифатларни шакллантиришга бўлган эътибор ортиб боради.

Мазкур сифат ва хусусиятларнинг юқори даражада ривожланишига эришиш учун бўлажак кадрларнинг ёш психологияси, психодиагностика, педагогик психология, акмеология ҳамда мутахассислик фанлар бўйича етарли даражада билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириб бориши, ўз фаолиятини замон талабларига мос ҳолда бажариши ва касбий компетентлигини ошириб боришини таъминлайди.

Адабиётлар

1. Деркач А.А. Психолого-акмеологические основания и средства оптимизации личностно-профессионального развития кон-курентоспособного специалиста/ Акмеология. Научно-практический журнал. -М.: 2013, № 1 (45).
2. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. - Изд. 2-е, пересмотр. и доп. - Пг.: «Земля», 1915. XXII, -С.746.
- Ссылка: http://elibrary.gnpbu.ru/text/kapterev_istoriya-russkoy-pedagogiki_1915/
3. Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. -М.: 1956.
4. Очилова Г.О. Касбий компетентлик.- Тошкент: 2021.
5. Кисляков П.А. Психология развития человека как субъекта деятельности. -М.: 2016.
6. Хуторской А.В. Компетентный подход в обучении. Научно-методическое пособие. -М.: «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2013. -С.73. ил. (Серия «Новые стандарты»).

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақоланинг асосий мақсади - бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий компетенцияларини такомиллаштириш даври талаби эканлигини курсатиб бериш.

РЕЗЮМЕ. Основная цель данной статьи - показать, что совершенствование профессиональных компетенций будущих учи-телей физической культуры является требованием времени.

SUMMARY. The main goal of this article is to provide the fact that improving the professional competence of future physical edu-cation teachers.

ЎҚУВЧИ ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШИ, МАДАНИЯТИ ВА ТАРБИЯВИЙ РИВОЖЛАНИШИДА АСТРОНОМИЯНИНГ ЎРНИ

Н.Б.Холбоева – катта ўқитувчи
Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: ер, қуёш, коинот, планеталар, дунёқараш, маданий тарбия, компьютер моделлари, кузатиш, фикрлаш.

Ключевые слова: земля, Солнца, Вселенная планеты, мировоззрения, культура, воспитание, компьютерные модели, наблю-дения, мышления.

Key words: earth, Sun, universe, planets, worldviews, culture, education, computer models, observations, thinking.

Кириш. Маълумки, астрономия коинот ҳақидаги энг қадимий фанлардан саналиб, у осмон жисмлари жойлашуви, ҳаракатлари, тузилиши, келиб чиқиши ва улардан иборат тизимлар ривожланишини ўрганади. Астрономияни ўзига хос томони шундаки, у дунёқарашни шаклланишига дахлдор чуқур маъноли саволларни кўриб ўтиш орқали бизнинг планетамиз чегараларидан ташқаридаги дунё ҳақида тасаввурни кенгайтириб, уларни ўрганиш билан бирга Ерни юқори даражадаги тизимлар элементи экани ҳақидаги тасаввурни шаклланишига олиб келади. Ўқувчиларни илмий дунёқарашини шаклланишида астрономияни муҳим аҳамиятга эгаллигини таъкидлаб, [1] ишда инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда ижтимоий ҳаётдаги, Ердаги ва коинотдаги дунё бир бутунликда дунёқараш объекти эканлиги кўрсатиб берилган. Кўрамизки, дунёқарашни моҳиятига кўра, унинг муҳим

компонентлари бўлмиш коинотни билиш, ижтимоий ҳаёт қонун қоидаларини ва табиий борлиқни ўрганиш, инсонни қимликка етаклаб, билимли бўлиш билан бирга илмий дунёқарашни кенг шакллантиришга хизмат қилади.

Мавзунинг долзарблиги. Ривожланишнинг бугунги босқичида жамиятнинг замонга мос ҳолда умумтаълим ва олий таълимдаги фундаментал фанларни ўқитишнинг такомиллаштиришга ва уларни амалий фойдали томонларини ўрганишга бўлган талабларини эътиборга олган ҳолда ўқувчи талабаларни илмий дунёқарашларини ва билимларини амалда қўллаб олиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган изланишлар жуда муҳим ҳисобланади. Бунда фундаментал фанлар ютуқлари билан уйғунликда ривожланиб, чексиз олам тасаввурини идрок этиб, инсонни кўп қиррали ривожланишида

астрономия фанини ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Шу маънода ўсиб келаётган ёш авлодни табиий илмий астрономик тасаввурини шакллантиришни долзарблиги жамиятни глобал ва масштабли фикрлайдиган кадрларга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Астрономия курсини ўқитиш методикасига бағишланган ишлар талайгина бўлиб, кейинги йилларда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиб ўқитиш методикасини такомиллаштиришга қаратилган ишлар сони ортиб бормоқда [2,3]. Таъкидлаш жоизки, кўп ҳолларда астрономия ўқитишни мақсад ва вазифаларини бажаришда кўпроқ эътибор ахборот маълумотларга қаратилиб, ўқувчи талабаларни шахсга йўналтирилган, замон талабига мос, ҳар томонлама етук бўлиб шаклланишларида астрономияни аҳамиятли томонларини кўрсатиб берадиган адабиётлар жуда кам. Айниқса, ўқувчи талабаларни илмий дунёқараши ва кенг масштабли фикрлашда астрономияни ўрни юқорилигини кўрсатадиган адабиётлар деярли учрамайди.

Тадқиқот мақсади. Астрономия таълими ўқувчи талабаларни табиий илмий тасаввурларини шаклланишида салмоқли афзалликларга ва чексиз потенциал имкониятга эгаллиги ва дунёнинг илмий манзараси харитасини кенгайиб бориши билан замонавий илмий дунёқарашни шаклланиши, маънавий-маданий ва тарбиявий ривожланишдаги аҳамиятли томонларини ёритиш билан ўқувчиларни астрономияга қизиқишларини орттириш ва глобал фикрлаш юксак мақсадлар сари етаклашини кўрсатишдан иборат.

Асосий қисм. Маълумки, барча астрономик кузатишлар, қуёш тизимидан тортиб коинотдаги жамики жараёнлар фундамента фанларда амал қиладиган қонунлар асосида рўй бериб, астрономияни улар билан уйғунликда ўрганилиши табиий илмий тушунчалар билан маълумот савиясини орттиришига ва ўқувчиларни билиш қобилиятларини ривожланишига ёрдам беради. Шунингдек, нафақат илмий дунёқарашни шаклланишига, балки олинган билимлар ва кўникмаларни кундалик ҳаётда фойдаланиш самарасини орттиришга олиб келади. Дунёни тушунишдек стратегик мақсадга етиш эса, инсонни амалий ҳаракатларга ундайди [4]. Модомики шундай экан, фундаментал фанларни ўқитиш ва режалаштиришнинг такомиллашувида унинг аҳамиятидан келиб чиқиб иш юритмок лозим. Бу фанларни инсоният ҳаёт фаолиятидаги ўрни ҳақида кўп гапирилган бўлсада, уни такрор ва такрор оммалаштиришдан асло чарчамаслик керак. Чунки, фундаментал фанларни, айниқса, астрономияни ўқитилишининг моҳиятига кўра, биринчидан, у инсонга атроф олам ҳақида зарур ва муҳим билимлар манбаи бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, инсон имкониятларини бойита бориб, уларнинг замон тараққиёти йўлида дадил қадам ташлашлари учун асос яратади, учинчидан, инсон маънавий қиёфасининг ривожини учун муҳим ҳисса қўшиб, унда маънавий-маданий бойликлар шкаласини даражалай оладиган тарздаги дунёқарашни шакллантиради [5].

Ҳақиқатдан ҳам, дунёнинг илмий манзарасини, ундаги мураккаб жараёнларни идрок этишда астрономияни ўрни беқиёс. Лекин астрономияни роли бу билан чекланиб қолмайди. Астрономия ва космосни ўрганиш ўқувчиларда инсоният тараққиётига йўналтирилган юқори даражадаги глобал масштабда фикрлашни ривожлантиришга ҳам катта ёрдам беради. Айтиш керакки, астрономияни ўқимаган ўқувчиларни кўпчилик қисми кундалик турмуш тарзига мос келадиган онг билан яшайди ва бундай ўқувчиларда астрономик жараённи мушоҳада қилишни кераги

бўлмайди. Натижада уларда энг муҳим хусусият, яъни табиий жараёнлар ҳақида мустақил мулоҳаза қилиш кўникмалари шаклланмайди. Чунки ҳар бир онг даражасига мос фикрлаш даражаси тўғри келиб, уни ривожланиши бўлмайди. Астрономияни ўқитилиши эса, ўқувчиларда кузатиш қобилиятларини орттиришга, фикрлашга, атроф муҳит муаммоларига қизиқиш билан қараб, ечими қандай бўлиши мумкинлигини идрок этишга, ҳодисаларни ўзаро боғлиқлигини ўрнатишга ва уларни тушунишга хизмат қилади. Бу фанни ўрганиш билан ёшларни ҳар қандай муаммоларга мустақил ёндаша оладиган қилиб тарбиялаш мумкин. Шу ўринда айтиш керакки, ҳозирги кунда астрономия фанини айрим мутахассисларга керак бўладиган махсус фан деб қарайдиганларга, аввало у билимлар манбаи бўлиши билан бирга ривожлантирувчи ва тарбияловчи вазифаларни бажаришини ва у барчага бирдай зарурлигини ўргатиб бориш керак. Астрономия заминидан ўзаро таъсирлар, улардаги боғланишларни объектив тарзда ўрганиш ётадики, уларни билиш орқали барча турдаги улкан коинот ҳодисаларига бўлган жараёнларда охириги мувозанатли ҳолат ўзаро таъсирлар мувозанати натижаси эканини ва буларни ўрганиш натижасида коинотни янада янги номаълум сирларини ўрганиш билан ўқувчиларни дунёни билиш ва катта масштабларда фикрлаш қобилиятларини ўсиб боришига эришиш мумкинлигини унутмаслик керак. Айниқса, астрономияни ўрганиш объектлари космосга қаратилганда ўқувчиларни одатий онг ва фикрлаш доиралари кенгайиб, Ердаги ва коинотдаги умуминсоний саналадиган муаммолар уларни ўйлашга мажбур эта бошлайди. Яъни қуёш тизими ва планетамизда ҳаётни сақланиши ва цивилизация давомийлиги қандай бўлишини англашга уринадилар. Вақт ва фазода миллиард йиллар ва миллиард парсеклар масофаларда рўй берадиган ҳодисаларни мушоҳада этиб глобал масштабда фикр юритишга ўрганадилар. Бунда ўқувчиларнинг ақлий характеристикаларини кўрсатувчи белгилардан аниклик, равшанлик, мантиқли, кенг ва чуқур мулоҳазалик, оригинал, танқидий, таҳлилий мустақиллик каби қизилар ривожланиб, қўшимча равишда яна глобал ва масштабли фикрлаш билан бойитилади [6]. Ўқувчиларни вақт ва фазода коинотни ривожланишини когнитив билиб боришлари фикрлаш даражаларини анча юқorigа олиб чиқиб, дунёга бошқача, космик назар билан қарашга одатланадилар. Яна таъкидлаш жоизки, астрономия фани ёшлар салоҳиятини ривожлантириб, коинот ҳақидаги илмий тасаввурларни ҳосил қилишда табиий фундамента билимларни узлуксиз ўрганишга ундайди ва энг муҳими ҳозирда кенг авж олган астрология, хурофот ва жаҳолатли қоронғуликка қарши иммунитетни кучайтиради. Ҳозирги сохта тўқима фанларни ахборот воситаларида кўпайиб оммани ўзига қаратаётган бир пайтда ўқувчиларни ахборот ва астрономик маданиятини олам тузилиши, унинг хоссалари ва унда инсонни ўрни ҳақида илмий тасаввурини шакллантириш ўта муҳим. Астрономик маданиятни, табиий илмий дунёқарашни ва глобал масштабларда фикрлаш қобилиятларини шакллантиришни мураккаблиги шундаки, биринчидан уларга фақат бир астрономияга таянмай, барча табиий фанлар тизими билан уйғунликда ўқитиш орқали эришилади. Иккинчидан эса, астрономия фани бошқалардан фаркли ўлароқ ўзига хос томонларга эгаки, унда қўлланаётган анъанавий таълим тизими энг содда астрономик кузатишларни ҳам истаган вақтда, керакли кетма кетликда ва кўп марта амалга оширишга имкон бермайди, шунингдек, коинотдаги кўплаб объектлар ва уларда рўй берадиган ҳодисаларни бевосита сезиш органлари орқали кузатиб аниқ тасаввурга эга бўлиш

кийин. Шунинг учун hozirgi kunda bunday muammolarni taʼlim jaraʼnida zamonaviy innovatsion pedagogik, yangi axborot kommunikatsiyasi va interfaol texnologiyalardan foydalaniib ўqitish orqali eriishi mumkin. Ayniqsa, Parsekli mashtablarida Kuʼsh tizimi galaktikalalar orasida kichik bir nukta-day borliqda turganini his etishga ʻrdam beradigan [7,8] ishlar-dayi kabi namoyishi maʼlumotlar bilan boyitib astronomiyani ўqitilishini yana-da samaraliroq natijalar beradi.

Bulardan foydalaniib ʻutilgan mashgʻulotlar asosida aytish mumkin, astronomiyani inson haʼtida ʻrni naqadar bekiʻs va uni ʻrganiish naʼakat ilmiy dunʻkarashi, keng mashtabli fikrashi, balki ʻsh avlodni maʼnaviy rivojlaniishiga ham

taʼsir kʻrsatadi. Shuning uchun astronomiyani tarbiyaviy imkoniyatlardan pedagogik amaliyatlarda foydalaniish katta ahamiyatga ega.

Хулоса. - Астрономияни ўқиш билан ўқувчи-талабаларда табиий илмий дунёкараш, глобал масштабда фикрлаш, маданий етукилик ривожлана бориб замон талабларига мос комиллик ва маънавий киёфа шакллана боради.

-Астрономия элементларини тушуниш зомонавий дунё харитасини манзарасини идрок этишга олиб келиб, фундаментал фанларни ўрганишга кизиқишни орттиради.

-Астрономияни маданий ва тарбиавий имкониятларини кўрсатиб ўтилиши ўқувчи талабаларда ақлий чизгиларни ривожланишига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Емец Н.П. Методические вопросы обучения студентов использованию Интернет-ресурсов по астрономии // Физика в школе и вузе: Международный сборник научных статей. СПб. Изд-во РГПУ им. А.И.Герсена. 2004, -С.275-279. (0, 2. (б.д.).
2. Емец Н.П. Использование интерактивных компьютерных моделей в обучении астрономии студентов физических специальностей педагогических вузов тема диссертации и автореферата 2009.
3. Гомулина Н.Н., Крылов А.И. Интерактивная модель Солнечной системы. CD-ROM. -М.: «Дрофа», 2009.
4. Гурина Р.В. Воспитательные возможности астрономии. //Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Физика, математика, техника, технология. 2009. №. 2. – С. 52-57.
5. Qoʻchqorov H.O., Yusupov D.A. Fundamental fanlarni oʻqitish samaradorligini oshirishning dolzarb muammolari va yechimlari //Academic research in educational sciences. 2021. T. 2. №. 11. - С. 448-455.
6. Создание интерактивных образовательных модулей по астрономии и космонавтике для ФЦИОР. Сборник трудов Международной конференции ИТО 2011.
7. Холбоева Н.Б., Тургунов С.Т., Кўчқоров Х.О. Астрономия фанини ўқитишда компьютер ахборот технологияларининг ўрни. //Современное образование (Узбекистан). 2020. №. 9 (94). – С. 88-93.
8. Предметный сайт учителя – опыт создания и применения. -М.: 2013.

РЕЗЮМЕ. Ушбу ишда астрономия ўқитилишини ўқувчи талабалар илмий дунёкарашини шаклланишидаги аҳамиятли томонлари кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, кенг масштабли фикрлаш қобилятларини ривожланишида космик фазодаги жараёнларни ўрни кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной работе показано значительные стороны в формирование научного мировоззрения учащихся и студентов в обучения астрономии. А также, указано место космических процессов в развитии их масштабного мышления.

SUMMARY. This paper shows significant aspects in the formation of the scientific worldview of students and students in teaching astronomy. And also, the place of cosmic processes is indicated in the development of their large-scale thinking.

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ИЛМИЙ ВА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ТИЖОРАТЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Н.Х.Ҳакимов – *фалсафа фанлари доктори, профессор*

Г.А.Бекбаев – *техника фанлари номзоди*

Тошкент давлат иқтисодий университет

Таянч сўзлар: олий таʼлим, инновацион фаолият, молиявий мустақиллик, кафедра, тижоратлаштириш.

Ключевые слова: высшее образование, инновационная деятельность, финансовая независимость, кафедра, коммерциализация.

Key words: higher education, innovative activity, financial independence, department, commercialization.

КИРИШ. Сўнгги йилларда мамлакатимиз олий таʼлим соҳасида давлат-хусусий шерикликни ривожлантириб, давлат ва нодавлат олий таʼлим муассасалари фаолиятини ташкил қилиш вазифаси вужудга келди. Жамият тараққиётининг hozirgi davrida олий таʼлимнинг нодавлат, масофавий шакллари ташкил этиб кенгайтириш орқали ʻшларнинг олий таʼлим билан қамров даражасини 50% дан ошириш ва соҳада соғлом рақобат муҳитини яратиш масалалари демократик ислохотлар кўлами, инсон кадрини юксалтириш жараёни билан боғлиқдир. Фуқоралик жамиятини ривожлантириш жараёнида олий ўқув юртларида таʼлим, фан, инновация ва илмий-тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштиришнинг узвий боғлиқлигини назарда тутувчи “Университет 3.0” концепцияси босқичма-босқич жорий этилмоқда. Шу мунособат билан илмий тадқиқот жараёни, университетлар фаолиятини янада такомиллаштиришга, олий таʼлим муассасасининг молиявий, академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигига эришишдаги устувор масалалари ечимидаги муҳим вазифадир.

АСОСИЙ ҚИСМ. Тараққиётнинг янги босқичида олий таʼлим такомилидаги “Университет 3.0” дастури, бу фан, малакали кадрлар тайёрлаш билан бир қаторда инновация ва илмий-тадқиқотлар натижаларини

тижоратлаштириш, уларни жадал суратда амалиётга татбиқ қилиш фаолияти билан шуғулланувчи олий ўқув юртларидир. Таъкидлаш лозимки, жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг етакчи университетлари умумий сонининг атиги 0,3% “Университет 3.0” моделига мос деб тан олинган [1]. Ҳозирги даврда QS World University Rankings талқинига кўра дунёдаги топ 1000 олий ўқув юртлари рўйхатида юқори рейтингдаги Массачусетс технологиялар институти (Massachusetts Institute of Technology - MIT) [2], Стенфорд университети (Stanford University) [3] ва Гарвард университети (Harvard University) [4], “Университет 3.0” масалалари тизимли йўлга қуйилган ва ижобий натижалар билан ишлаб келмоқда.

Ривожланган давлатларнинг юқори малакали кадрлар тайёрлаш, илмий тадқиқот фаолияти тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда республикамиздаги олий ўқув юртларида ҳам тижорат хизматлар кўламини кенгайтириш ва илмий ишларнинг натижалари асосида шакллантирилган бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига:

– инновацион технологик парк ва инновацион марказлар ишини йўлга қўйиш;

– технологиялар трансфери марказларни ташкил этиш ва уларни рақамли иқтисодий талабларига мос суратда ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

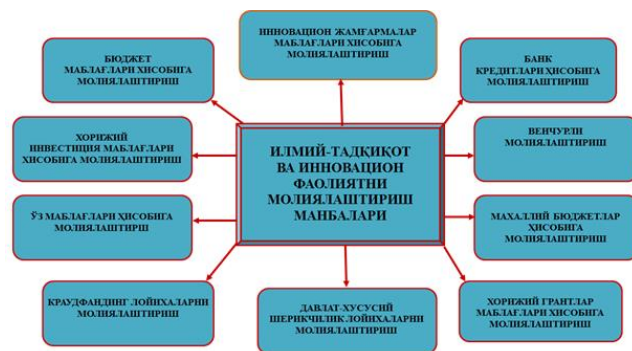
Замонавий олий ўқув юртлари фаолиятида муҳим ўрин эгаллаётган “Инновацион технологик парк ва инновацион марказлар” – профессор ўқитувчилар ва докторантларга илмий фаолиятни амалга ошириш учун қулай шарт-шароитлар яратиладиган, фундаментал моддий-техника мажмуаси мавжуд бўлган ҳудудга мулк ҳуқуқи асосида эгаллик қилувчи юридик шахс ҳисобланади. Ушбу инновацион технопарк фаолиятининг асосий йўналишлари эса қуйидагилардан иборат:

- илм-фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини таъминлашга қўмаклашиш;
- олий таълим соҳасида инновацион тадбиркорликни ривожлантиришга ёрдам бериш;
- олий ўқув юртларининг етакчи профессор - ўқитувчилари томонидан таклиф этилган, илмий жиҳатдан асосланган, рақобатбардош аҳамият касб этадиган инновацион лойиҳаларни бошқаришни ташкиллаштириш;
- янги илмий ишланмаларнинг тажриба синовларини ўтказиш ва интеллектуал мулк объектларига ҳуқуқий асос берилишига қўмаклашиш;
- инновацион йўналишдаги илмий ишланмаларнинг амалиётга жорий қилиниш жараёнига маҳаллий ва хорижий инвесторларни ҳамда тадбиркорлик субъектларини жалб этиш.

Олий ўқув юртлари фаолиятининг модернизациялашуви технологиялар трансфери ишини фаоллаштиришни талаб қилади. Олий ўқув юртлари қошидаги технологиялар трансфери маркази фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- жамият янги тараққиёти талаблари мазмундаги ишланмаларни илгари суриш орқали ташкилий-техникавий, молиявий имкониятларини тадқиқ қилиш, уларнинг тадбиркорлик субъектлари талабига мослигини, рақобатбардошлигини аниқлаш асосида, бозор конъюктурасига мос суратда илмий тадқиқотларини ўтказиш;
- тадбиркорлик субъекти вакилларига малакали маслаҳат ва қўшма, муайян ҳолатда буюртма асосида лойиҳаларни шакллантириш, уларни илмий асослаш учун зарур бўлган хизматлар кўрсатиш;
- ижтимоий иқтисодий ривожланиш муаммолари ечими асосланган бизнес режалар тайёрлаш бўйича маслаҳат хизматларини ташкил қилиш;
- олий таълим муасасаси кафедралари базасида олиб борилаётган илмий ишларнинг техник, технологик ишланмалари учун зарур бўлган инвестицияларни жалб қилиш;
- технологиялар трансфери билан боғлиқ ахборотни тадбиркорлик субъектлари, турдош олий таълим муасасалари кафедраларига тарқатиш;
- илмий тадқиқотлар давомида қўлга киритилган натижаларни мунтазам суратда университет қошида ташкил қилинган илмий ахборотлар тўплами ва хорижий университетлар журналларида нашр қилишга тавсиялар бериш;
- илмий тадқиқот ишига бакалаврият ва магистратурани имтиёзли диплом билан тугатган ёшларни жалб қилиш ва улар учун зарур бўлган ижтимоий муҳитни шакллантириш.

Олий ўқув юртларидаги илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг бюджет ва бюджетдан ташқари манбалари сифатида қуйидагиларни кўриш мумкин (1-расм).

1-расм. Олий ўқув юртлари илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни молиялаштириш манбалари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847 сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги” фармони [5] ва ушбу концепцияда белгиланган вазифалар ижросини изчил таъминлаш, шунингдек, олий таълим муассасаларининг мустақиллигини кенгайтириш, улар фаолиятида давлат маъмурий бошқарувини кескин камайтириш ҳамда шу орқали ўзгарувчан меҳнат бозори талабларига жавоб бера оладиган юқори малакали кадрлар тайёрловчи давлат олий таълим муассасаларини шакллантириш мақсадида 2021 йил 24 декабрида иккита муҳим ПҚ-60 “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар” [6] ва ПҚ-61 “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари” [7] тўғрисидаги қарорлари қабул қилинди. Мазкур қарорларга кўра 2022 йил 1 январидан бошлаб республикадаги 35 та етакчи давлат олий таълим муассасаларига молиявий, академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллиги берилган, бу эса ўз навбатида ўз хўжалик фаолиятини, асосан давлат бюджети ва талабаларнинг тўлов-контракт маблағлари асосида юритувчи олий таълим муассасаларига янги манбалардан пул маблағларини ишлаб топиш заруриятини шакллантирди. Олий таълим муассасаларининг молиявий мустақиллигини таъминлашда профессор-ўқитувчиларнинг илмий ва инновацион фаолияти натижасида олинган инновацион маҳсулот ва хизматларни тижоратлаштиришнинг амалий аҳамиятига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР Юқоридаги президент ва ҳукумат қарорларини чуқур таҳлили ва [8-10] да келтирилган илмий ишларнинг натижаси сифатида, олий ўқув юртларида илмий ишланмаларни тижоратлаштиришни такомиллаштириш мақсадида қуйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

- олий ўқув юртларида фаолият юритаётган кафедралар қошида инновацион ишчи гуруҳларни тузиш, мавжудлари фаолиятини янги тараққиёт босқичи талаблари асосида мукамаллаштириш;
  - кафедраларда жамиятнинг янги ривожланиш даври талаблари, жумладан тадбиркорлик субъектлари илгари сураётган, илмий ечимлар зарур бўлган тадқиқот мавзуларини аниқлаш, муҳим мавзулар базасини яратиш, етакчи мутахассислар иштирокида муҳокама қилиш ва устувор аҳамиятга эга бўлган мавзулар атрофида илмий ишларни олиб боришни йўлга қўйиш;
  - кафедраларда яратилаётган интеллектуал, инновацион маҳсулотларни тизимлаштириш бўйича илмий ишлар реестрини тузиш.
- Олий ўқув юртларида молиявий мустақилликни таъминлаш мақсадида, факультетлар базасида қуйидаги қўшимча таълим хизматларини:
- халқаро қўшимча таълим дастурлари доирасида

малакали кадрлар тайёрлаш тизимини кенгайтириб бориш;

– халқаро қўшма дастурлари тизимида таълим олиш, малака ошириш, қисқа муддатли маслаҳат курсларининг кафедралар ҳузурида доимий фаолият кўрсатиши учун, махсус аудиторияларни ажратиш ва уларни энг сўнгги техника жиҳозлари, компьютерларнинг замонавий авлодига мос комплектлари билан таъминлаш;

– малака ошириш институтларида мунтазам суратда жаҳондаги етакчи университетлар турдош кафедраларининг профессор-ўқитувчилари маърузаларини тингловчилар учун масофадан ўқитиш технологиясидан самарали фойдаланган ҳолда ташкил қилиш;

– ривожланган давлатлар етакчи университетлари кафедралари билан мунтазам иш олиб бориш учун,

Адабиётлар

1. <https://vuz.uz/news/universitet-30-tushunchasi-haqida> – Янги Ўзбекистон инфор­мацион портали;
2. <https://web.mit.edu> – Massachusetts Institute of Technology расмий сайти;
3. <https://www.stanford.edu> – Stanford University расмий сайти;
4. <https://www.harvard.edu> – Harvard University расмий сайти;
5. <https://lex.uz/docs/4545884> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847 сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги” фармони;
6. <https://lex.uz/uz/docs/5793261> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-60 сонли “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар” тўғрисидаги қарори;
7. <https://lex.uz/docs/5793251> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-61 сонли “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарори;
8. Ҳақимов Н.Х., Зулфикаров Ш.Х., Кадиров Н.Н. “Ўзбекистон янги таракқиёт босқичида”. –Тошкент: “Иқтисодиёт”, 2022, 351-б.
9. Khakimov N.Kh. “Joint program for training competitive economists in the context of e-education development in Uzbekistan in the collection: Trends in the development of electronic education in Russia and abroad”. Materials of the I International Scientific and Practical Conference. –Ekaterinburg: 2020. –P.190-193.
10. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси”. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021, 464-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жамият таракқиётининг янги босқичида Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислох қилишнинг устувор вази­фа сифатида белгиланганлиги ва ушбу воқеликнинг янги таракқиёт жараёнидаги ўрни таҳлил қилинган. Мақолада профессор-ўқитувчиларнинг илмий ва инновацион фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий асосларнинг олий таълимдаги ислохотлардаги аҳамиятини, кадрларнинг янги корпусини тайёрлашдаги халқаро тажрибалар, ушбу фаолиятнинг истикболдаги йўналишлари асосланган. Шунингдек, профессор-ўқитувчилар ўқув, илмий фаолиятини жадаллаштириш жараёнининг сифат кўрсаткичларини ошириш омилларидан ҳисобланган, илмий ишлар натижаларини тижоратлаштириш механизмлари мазмуни тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется роль реформы системы высшего образования Республики Узбекистан на новом этапе развития общества. Авторы попытались раскрыть цель, содержание и суть структурных реформ проводимых в университетской системе на современном этапе. Статья основана на международном опыте подготовки нового корпуса квалифицированных кадров, важности нормативно-правовой базы регулирующей научную и инновационную деятельность профессорско-преподавательского состава в реформировании высшего образования. В статье изучено содержание коммерциализации результатов научных работ, что рассматривалось как факторы повышения качественных показателей процесса ускорения образовательной, научной деятельности профессорско-преподавательского состава.

SUMMARY. The article analyzes the role of the reform of the higher education system of the Republic of Uzbekistan at a new stage of development of society. The authors tried to reveal the purpose, content and essence of the structural reforms carried out in the university system at the present stage. The article is based on the international experience of training a new corps of qualified personnel, the importance of the regulatory framework regulating the scientific and innovative activities of the teaching staff in the reform of higher education. The article examines the content of the commercialization of the results of scientific works, which was considered as factors of improving the quality indicators of the process of accelerating the educational, scientific activity of the teaching staff.

ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИНГ ЁШ БИЛАН БОҒЛИҚ ЎЗГАРИШЛАРИ

Т.Ж.Жумабаев – стажёр ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: иродавий сифатлар, жасурлик, катъиятлик, аффе­ктив, кайсарлик, ўжарлик.

Ключевые слова: волевые качества, смелость, настойчивость, аффективность, упрямство, упрямство.

Key words: willpower qualities, courage, perseverance, affective, stubbornness, stubbornness.

Иродавий сифатлардан сабр-тоқатлиқнинг ёш билан боғлиқ ўзгаришларини М.Н.Ильин томонидан ўрганилган. Сабр-тоқатлиқнинг асосий ўсиш даври 15-16 ёшга тўғри келади. Бу факт шу билан изоҳланадики, бу ёшга келиб нерв системасининг кучи янада ривожланади [1].

Е.В.Эйдман: ўпкада нафасни ушлаб туриш машкидан фойдаланган ҳолда сабр-тоқатлиқ сифатининг ёш билан боғлиқ хусусиятларини очиқ бера олмайди. Балким бу тадқиқот олиб борилган текширилувчиларнинг камсонлилиги билан боғлиқдир. Бу вақтда шу билан бирга шу нарса аниқ бўлдики, кичкина синф ўқувчиларида иродавий зўр бериш ташқи стимуляция билан боғлиқ, юқори синф ўқувчиларида

университетлар аро ва кафедралар ўртасида тўғридан-тўғри шартномалар имзолаш, унинг амалиётда ишлаши учун зарур бўлган молиявий харажатларини қоплаш учун маблағлар ажратиш;

– олий таълим муассасаларининг биринчи курс­ларига ўқишга қабул қилишда иқтидорли ўқувчиларни, бўлажак талабаларни жалб қилиш жараёнидаги рақобатнинг муттасил ошиб бораётганлигини ҳисобга олиб, олий таълим муассасалари ҳузурида доимий ишлайдиган тайёрлов бўлими (Foundation курслари) ни ташкил қилиш, ушбу ўқув курсларида дарс олиб бориш учун малакали ўқитувчиларни таклиф қилиш, уларнинг самарали фаолиятини тингловчиларнинг олий ўқув юртларига қабул қилинганлик даражаси билан аниқлаш механизминини яратиш.

Адабиётлар

1. <https://vuz.uz/news/universitet-30-tushunchasi-haqida> – Янги Ўзбекистон инфор­мацион портали;
2. <https://web.mit.edu> – Massachusetts Institute of Technology расмий сайти;
3. <https://www.stanford.edu> – Stanford University расмий сайти;
4. <https://www.harvard.edu> – Harvard University расмий сайти;
5. <https://lex.uz/docs/4545884> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847 сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги” фармони;
6. <https://lex.uz/uz/docs/5793261> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-60 сонли “Давлат олий таълим муассасаларининг академик ва ташкилий-бошқарув мустақиллигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар” тўғрисидаги қарори;
7. <https://lex.uz/docs/5793251> – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-61 сонли “Давлат олий таълим муассасаларига молиявий мустақиллик бериш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарори;
8. Ҳақимов Н.Х., Зулфикаров Ш.Х., Кадиров Н.Н. “Ўзбекистон янги таракқиёт босқичида”. –Тошкент: “Иқтисодиёт”, 2022, 351-б.
9. Khakimov N.Kh. “Joint program for training competitive economists in the context of e-education development in Uzbekistan in the collection: Trends in the development of electronic education in Russia and abroad”. Materials of the I International Scientific and Practical Conference. –Ekaterinburg: 2020. –P.190-193.
10. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси”. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021, 464-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жамият таракқиётининг янги босқичида Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини ислох қилишнинг устувор вази­фа сифатида белгиланганлиги ва ушбу воқеликнинг янги таракқиёт жараёнидаги ўрни таҳлил қилинган. Мақолада профессор-ўқитувчиларнинг илмий ва инновацион фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий асосларнинг олий таълимдаги ислохотлардаги аҳамиятини, кадрларнинг янги корпусини тайёрлашдаги халқаро тажрибалар, ушбу фаолиятнинг истикболдаги йўналишлари асосланган. Шунингдек, профессор-ўқитувчилар ўқув, илмий фаолиятини жадаллаштириш жараёнининг сифат кўрсаткичларини ошириш омилларидан ҳисобланган, илмий ишлар натижаларини тижоратлаштириш механизмлари мазмуни тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется роль реформы системы высшего образования Республики Узбекистан на новом этапе развития общества. Авторы попытались раскрыть цель, содержание и суть структурных реформ проводимых в университетской системе на современном этапе. Статья основана на международном опыте подготовки нового корпуса квалифицированных кадров, важности нормативно-правовой базы регулирующей научную и инновационную деятельность профессорско-преподавательского состава в реформировании высшего образования. В статье изучено содержание коммерциализации результатов научных работ, что рассматривалось как факторы повышения качественных показателей процесса ускорения образовательной, научной деятельности профессорско-преподавательского состава.

SUMMARY. The article analyzes the role of the reform of the higher education system of the Republic of Uzbekistan at a new stage of development of society. The authors tried to reveal the purpose, content and essence of the structural reforms carried out in the university system at the present stage. The article is based on the international experience of training a new corps of qualified personnel, the importance of the regulatory framework regulating the scientific and innovative activities of the teaching staff in the reform of higher education. The article examines the content of the commercialization of the results of scientific works, which was considered as factors of improving the quality indicators of the process of accelerating the educational, scientific activity of the teaching staff.

ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРНИНГ ЁШ БИЛАН БОҒЛИҚ ЎЗГАРИШЛАРИ

Т.Ж.Жумабаев – стажёр ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: иродавий сифатлар, жасурлик, катъиятлик, аффе­ктив, кайсарлик, ўжарлик.

Ключевые слова: волевые качества, смелость, настойчивость, аффективность, упрямство, упрямство.

Key words: willpower qualities, courage, perseverance, affective, stubbornness, stubbornness.

эса бунда ички қизиқиш билан кечади (ўзини енгитиш, ҳаёлий мусобака) [3].

Н.Д.Скрябин 9 ёшдан 26 ёшгача бўлганларда иродавий сифатлардан жасурлиқни ўрганади. Эракк жинси вакилларида жасурлик 11-12 ёшдан 15-16 ёшгача босқичма-босқич ривожланиб боради. Шунга биноан жасурликнинг паст даражасини ўзида на­маён этувчилар 35%дан 11% гача пасайиб боради. Шундан сўнг, жасурлик сифатининг юқори даражасини ўзида акс эттирувчилар сони қисқариб, паст даражасини акс эттирувчилар сони 9-10 ёшли болалар ҳолатига­ча ўсиб боради, яъни 38%гача.

Қизларда ҳам шунга ўхшаш динамика кузатилади, лекин улар ўртасида жасурликнинг юқори даражасини акс эттирувчилар кам бўлади. 13-14 ёшда бундайлар

сони энг юкори кўрсаткичга эга бўлади. Аёллар орасида жасурликнинг паст кўрсаткичига эга бўлганлар сони эркакларга қараганда кўп бўлади, 9-10 ёшдагидан ташқари. Паст кўрсаткич бу ёшдан 21-22 ёшгача 27.5%дан 51%гача кўпайиб боради.

Жасурлик, асосан хар иккала жинс вакилларида жинсий етилиш пайтига келиб юкори даражага кўтарилади.

Жасурликнинг кўрсатиб ўтилган ёш динамикасини гормонал ўзгаришлар ва бундай ўзгаришлар билан боғлиқ нерв системасининг типологик хусусиятлари билан боғлиқдир. Жинсий етилиш даврида нерв системасининг кучи янада ривожланади, кўзгатувчи тормозловчидан устун бўлади.

Катъиятлилиқнинг даврий ўзгаришларини И.П.Петяйкин ўрганган. Хар иккала жинсдаги 7-8 ёшли болаларда қарор қабул қилиш учун энг кўп вақт сарфланган. Сўнг 9 ёшда бу вақт кўрсаткичи дарҳол пасаяди ва катта ўзгаришларсиз 13 ёшгача бир хил паст баландликда бўлиб туради. Бу пайтдан сўнг (14-17 ёшда) қарор қабул қилиш вақти чўзилади, бу дадиллик, катъиятлилиқнинг пасайишидан гувоҳ беради.

14 ёшдан бошлаб қизларда болаларга нисбатан катъиятлилиқ, жасурлик сифати паст бўлади. Бу уларга бажариш учун берилган хавфли топшириқларни бажаришда янада яққол кўзга ташланади. Мисол учун жисмоний машқларни бажаришдан (орқага йиқилиш) бош тортиш болалар ва қизларда турли ёшда ифодаланади. Болаларда ҳамма ёшда (8-9 ёшда кам миқдорда кузатилган) ҳам кузатилмаган, қиз болалар 10-11 ёшдан ташқари ҳамма ёш даврида бу машқни бажаришдан бош тортганлар.

Юкорида келтирилган иродавий сифатларнинг ёш динамикасига доир тадқиқотларда экспериментал методлардан фойдаланилган. Берилган методлар шуни исботлайдики, иродавий сифатларнинг ёш динамикаси хар хил вақтда турлича ифодаланади. Мисол учун, жасурлик ўғил болаларда, асосан жинсий етилиш даврида ёрқин намоён бўлади; сабр-тоқатлилиқ жинсий етилиш даври 15-16 ёшдан сўнг ўсиб боради; катъиятлилиқ 8-11 ёшда кўпроқ намоён бўлади. Жинсий етилиш вақти ва ундан сўнг сабр тоқатлилиқ ўсиб боради, жасурлик ва катъиятлилиқ пасайиб боради.

Илк боалиқ инсон онтогенизида унинг 1 ёшдан 3 ёшгача ўсиш даври алоҳида аҳамият касб этади. Чунки бу даврда инсон зотига хос энг муҳим сифатлар, характер хислати, атроф муҳитга, ўзгаларга муносабат, хулқ атвор, тафаккур ва онг каби психик акс эттиришнинг турли кўринишлари шаклланади.

Буларнинг барчаси қарама-қаршиликлар кураши остида таркиб топади. Боланинг юришга уриниши, турли нарсалар билан овуниши ва машғул бўлиши имкониятлари кенгайиши, унинг катталарга бевосита тобелиги, уларга боғлиқлиги нисбатан камайишига олиб келади. Бир ёшли ва ундан сал ошган боланинг хар хил харакатли ўйинларда муваффақиятсизликка учраши кўзлаган ишни бажаришидаги нохуш кечинмалар унинг руҳий дунёсида дастлабки жазава (аффектив) туйғу ва хисни вужудга келтиради.

Боря (1 ёшда) 84 маротаба металл кофе қайнатгичнинг қопқоғини кўтариб туширди. Пружинанинг харакати натижасида қопқоқ қаттиқ овоз чиқарган ҳолда жойига қайтиб келарди. Бол бир сесканиб тушарди ва яна гўё ўз харакати ва қопқоқнинг пастга тушиши ва овоз ўртасидаги боғлиқликни текшириш мақсадида қопқоқни кўтарарди.

2 ёшдан 3 ёшга ўтиш вақтида нуткнинг регулятив функцияси асоси шаклланади. Болаларда катталарнинг иккита сўз сигналларига билдирадиган реакцияси улардаги иродавий сифатларнинг шаклланишида катта аҳамият касб этади. Булар боланинг хоҳиши эътиборга олинмай бирон харакатни талаб қилувчи “керак” сўзи

ва бола хоҳишини таъқиқловчи “мумкин эмас” сўзи. Бу ёшда бола хатти харакатлари реал ташқи стимуллар таъсирида назорат қилинади.

С.Я.Рубинштейн ёш болаларни ўзини назорат қила олмайдиган, импульсив қизиқувчанлик ва инстинктлар асосида харакат қилади деб ҳисоблаш нотўғри деб билади. Болалар хатининг 3-йилидаёқ ўзини тутабилишлик хусусиятига эга бўлади. Бу уларнинг ўзлари учун ёқимли бўлган бирон нарсадан воз кечишларида кузатилади, шунингдек ёқимсиз аммо қилиш керак бўлган бирон нарсани бажаришида намоён бўлади. Тахминан шу вақтда (3-4 ёшда) бола ҳамма вақт ҳам хоҳлаган ишини қилиши мумкин эмаслигини тушина бошлайди. Бу шундан далолат берадики, болалар ўз эҳтиёжларини чеклай биладилар. Бу вақтда танловчанлик (мисол учун иккита севимли ўйинчоқдан биттасини танлаш) ҳали қийин бўлади.

3 ёшга келиб, баъзан ундан ҳам эрта, болаларда мустақилликка интилиш пайдо бўлади. Уларда “Мен ўзим” туйғуси шаклланади. Катталарнинг ёрдамига қатъий қарама-қаршилик кўрсата бошлайди. Ёш болага бунинг ўрнига бошқа нарсани қил деган буйруқдан кўра, бирон нарсани қилма деган буйруққа бўйсунуш анча мураккаб ҳисобланади. Шунинг учун катталар учун ўз талабларини негатив кўринишда эмас, балки позитив кўринишда ифодалашлари фойдали бўлади. Мисол учун “Сен энди катта қизсан, қани кўрсатчи сен буни қандай қила оларкансан”.

3 ёшли болалар агар бу улардаги қониқиш туйғусини оширса, ўзларида сабр ва чидамни намоён қиладилар [4].

Е.П.Ильин болаларда ҳақиқий сабот бироз кеч намоён бўлади деб ҳисоблайди. Бу 6-8 ёшдаги болаларнинг аниқ мақсадга қаратилган спорт ёки музика билан шуғулланишларида кўринади [1].

Мактабгача ёш даври.

Бу ёшда ўйин ёши бирмунча фаоллашади. Мадомики ўйин фаолияти мактабгача ёшдаги болаларда асосий фаолият экан, бола билан биргаликда қандайдир ўйин ўйнаш унда иродавий сифатларни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

4 ёшдан бошлаб ўз харакатларини назорат қилиш ривожланиб боради. 4-5 йилда болалар катталарга қулоқ сола бошлайдилар, қандайдир мажбуриятни бажармаслик оқибатида катталар олдида айбдорлик ҳиссини сеза бошлайдилар. Бу ёшда бола иродавий ривожланишда олдинга катта қадам ташлайди, яъни у бирон бир топшириқни бажаришни ўз зиммасига ола бошлайди. 6 ёшли бола ўзида мақсад танлашда ташаббускорлик, мустақиллик, қатъийликни намоён қилади.

Катта мактабгача ёш давридаги болаларда бирон бир фаолиятни амалга оширишда “керак”, “мумкин”, “мумкин эмас” сўзлари асосий ўринни эгаллайди. Бу болада ирода кучининг биринчи маротаба мустақил намоён бўлишидир.

Бирок бу ёшдаги болалар учун ирода кучининг салбий намоён бўлиши ҳам характерлидир. Бу улардаги қайсарлик, ўжарлик, ўзбошимчиликда намоён бўлади. А.П.Ларин шуни кўрсатадики, болалардаги ўжарлик уларнинг мустақиллигини, эркинлигини кескин чеклаш, шунингдек, назоратсизлик натижасида келиб чиқади.

Кичик мактаб ёши.

Боланинг мактабга чиқиши унинг иродавий сифатлари ривожланишидаги янги босқич бошлангани кўрсатади. Унга қўйилган талаблар таъсирида сабр тоқат сифати кучли ривожланади. Ва бу бола хулқ атворидаги интизомлилик шаклланишига асос бўлади.

Е.И.Игнатьев, В.И.Селиванов ва бошқаларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, 1-3 синф ўқувчиларида ақлий фаолиятларида иродавий зўр бериш ёрқин

намоён бўлади. Улар энди ихтиёрий ақлий ҳаракатларни тартибга сола бошлайдилар: ихтиёрий эса олиб қолиш, ўқув материални эсга тушириш, ихтиёрий диққат, йўналтирилган ва барқарор кузатувчанлик, масалаларни ечишдаги қатъийлик ва бошқалар [5].

Агар 1-2-синф ўқувчилари иродавий ҳаракатларни катталарнинг, шунингдек, ўқитувчининг кўрсатмасига биноан амалга оширган бўлса, энди 3-синфга келиб иродавий актларни ўзларидаги мотивлар таъсирида амалга оширадилар. Керак бўлган пайтда болалар бирон бир ҳаракатдан ўзини тия оладилар, мисол учун, қараш таъқиқланган нарсалар бўлганда юзларини бошқа ёққа бурадилар (Чхарташвили) ёки бошқа иш билан машғул бўладилар. Ўқувчилар дарсга қизиқиши бўлган ҳолатда ўзларида матонатни намоён қиладилар. Мисол учун, С.И.Хохлов шунинг кўрсатадики, қачонки ўқувчиларнинг иродаси паст ривожланган бўлса ҳам предметга нисбатан қизиқиш бўлса ўзларида юқори ва мустақкам фаолликни намоён қилади, севимли бўлмаган предметларни ўзлаштиришда фақатгина иродавий сифатлари юқори ривожланган ўқувчилар фаоллик кўрсата оладилар. Бу ёшда болаларда иродавий механизмлар ташқи таъсирларга берилиб кетмаслик даражасида хали ривожланмаган бўлади. Кичик синф ўқувчилари тез-тез ҳолларда иродавий фолликларини катталарнинг эътиборини, ҳурматини қозониш учун намоён этадилар.

Мустақилликка интилишнинг ва ўзини англашнинг кучайиб бориши бошланғич синф ўқувчиларини умумий қонун-қоидаларга бўйсунмасликка туртки бўлади. Бундай ҳулқ-атвор орқали улар ўзларининг улғайганлиги ва мустақиллигини ифодалайдилар. Баъзан ўзларининг қарорлари, фикрлари ва ҳаракатларини ҳимоя қила туриб қайсарлик қиладилар. Хаттоки ноҳақ эканликларини билсалар ҳам болалар ўз қарашларини астойдил ҳимоя қиладилар. Кичик мактаб ёшидагиларнинг қайсарлиги қатъийлик сифатида баҳоланади. Ўқув фаолиятида қайсарлик қилиш учун баҳона бўлиб ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги “ноҳақ қўйилган баҳо” хусусидаги конфликт хизмат қилади. Бундай ҳолат асосан ўқитувчи болага муттасил равишда танбеҳ берган ҳолатда, уни мактамаган ҳолатда кўп учрайди. Бундай ҳолатда қайсарлик қатъий норозилик сифатида вужудга келади ва дарсга жавоб бермаслик ёки ўқитувчининг талабларига бўйсунмаслик сифатида намоён бўлади. Кичик мактаб ёшидаги болаларда жасурликнинг намоён бўлиши унинг тенгқурлари даврасида эканлигига боғлиқ. Маълумки, жуда кўп ҳолларда боласини сузишга ўргатмоқчи бўлган ота-оналар фарзандини чуқурликка олиб бора олмайди. Лекин жисмоний тарбия дарсида 1-синфларни сузишга ўргатиш чоғида ҳамма болалар, ўз имкониятларини ҳисобга олмай чуқур сувга сакрашади.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда вазминликни тадқиқ этган олима Иванова В.Ф. айтадики, агар би-

ринчи синф ўқувчилари юқори кўрсаткичдаги вазминликка эга бўлсалар, ўз имкониятларини сустанглайдилар ва намоён қиладилар. Таъсирчан болаларга қараганда кизлар вазминроқ бўладилар (Е.И.Игнатьев, В.И.Селиванов). Муаллифлар буни, асосан оиладаги шароит билан тушунтирадилар. Оилада асосан уй ишлари юзасидан кўп вазифалар қизларга юклатилади ва бу уларда босиқликни шаклланишга сабабчи бўлади.

С.А.Петухов шунинг кўрсатадики, учинчи синф ўқувчилари ўйин ва ўқиш жараёнида иш фаолиятига қараганда кўпроқ ташаббускор бўлишар экан. Матонатлилик кичик синфдагиларда хали яхши ривожланмаган бўлади. Болалар матонат, қатъийликни ҳаракатли ўйинларда яхши намоён қилишлари мумкин, лекин бу уй вазифаларини бажаришда етарли эмас.

Ўсмирлик даври.

Ўсмирларда мустақилликка интилиш кичик мактаб ёшидагиларга нисбатан фаркланади. Тартиб интизомлилик даражаси пасайиб кетади, ўжарлик, қайсарликнинг намоён бўлиши кучаяди. Бу қисман ўз менини қарор топтириш, шахсий фикрини ҳимоя қилиш, катталарнинг маслаҳатини ўзининг нуқтаи назарига нисбатан танқидий ҳисоблаш сабабли келиб чиқади. Сабр тоқатлилик, қатъийлик фақатгина қизақирли ишларда намоён бўлади. Ўсмирлардаги жинсий етилиш уларнинг иродавий жиҳатларининг ўзгаришига олиб келади. Нерв системасидаги қўзғалувчанликнинг ортиб кетиши тақикларни қабул қилишни қийинлаштиради, ўзини назорат қилиш пасайиб кетади.

Бу ёшда жасурлик сифати ривожланиб боради. Ватанпарварлик туйғулари таъсирида ўсмирлар катта қаҳрамонликлар кўрсатишлари мумкин. Бундай ҳолат II жаҳон урушида кўп кузатилган. Ўша даврда В.И.Камишова ва И.К.Петровларнинг кўрсатишича 12-14 ёшдаги ўсмирлар ўзларидаги иродавий сифатларга юқори баҳо берганлар, асосан сабр тоқатлилик ва ғайратлилик сифатларига юқори баҳо берганлар. 12 ёшли ўқувчиларда асосий иродавий сифатларнинг ривожланишида дисгармония кузатилади, 13 ёшга келиб бу ҳолат изига тушиб кетади. 15 ёшли ўсмир энди ўзининг асосий иродавий сифатларини тўғри баҳолай бошлайдилар, ўзига берган баҳоси ва атрофдагиларнинг баҳоси мос тушади. Лекин улар ўзларидаги собитқадамлик, матонатлилик, мустақиллик каби сифатларга юқори баҳо беришга мойил бўладилар. Ирода кучини аниқлашга доир олиб борган тадқиқотимизда 67 нафар синалувчилар иштирок этдилар. Ўтказилган тадқиқотдан шу нарсга маълум бўлдики, 22-25 ёш оралиғида бўлган талабалар кучсиз ирода натижасини қайд этмаган ҳолда, уларда кучли ирода кўрсаткичи 26.6% ни ифодалаган. 14-15 ёшли мактаб ўқувчилирида эса кучсиз иродага эга бўлганлар 5.7% ни ташкил этган ҳолда, юқори ирода кўрсаткичи 19% ни ташкил этган. Бу натижалар ўсмирларнинг иродавий сифатлари хали тўла тўқис шаклланма-ганлигидан далolat беради.

Адабиётлар

1. Ильин Е.П. Психология воли. -Питер: 2009.
2. Гозиев Э.Ф. Психология. -Тошкент: 2010.
3. Эйдемн Е.В. Волевая регуляция деятельности в условиях предельного напряжения. Тип диссертации: Кандидатская. - Москва: 1986.
4. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. -Москва: 1986.
5. Селиванов В.И. Воспитание воли школьника. -Москва: 1954.
6. www.koob.ru

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада иродавий сифатларнинг ёш билан боғлиқ ўзгаришлар баъзи олимларнинг нуқтаи назаридан кўриб чиқилган. Айниқса, ёш билан боғлиқ айрим иродавий сифатлар бўйича таҳлиллар ўтказилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обсуждаются возрастные изменения волевых качеств с точки зрения некоторых ученых. В частности, были проведены анализы некоторых волевых качеств, связанных с возрастом.

SUMMARY. In this paper, age-related changes in willpower traits are discussed from the perspective of some scholars. In particular, analyzes were conducted on some volitional qualities related to age.

ЎҚУВЧИЛАР ВА ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ САНОГЕН ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

О.Ю.Карахонova – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Қариш давлат университети

Таянч сўзлар: саноген фикрлаш, профилактик дастурлар, эркинлик, ҳиссий импульсивлик, психофизик хусусият, патоген хусусият, соғлом таълим, психогимнастика, автоген машғулотлар.

Ключевые слова: саногенное мышление, профилактические программы, свобода, эмоциональная импульсивность, психофизическая особенность, патогенетическая особенность, здоровое образование, психогимнастика, аутогенные упражнения.

Key words: sanogenic thinking, preventive programs, freedom, emotional impulsivity, psychophysical feature, pathogenetic feature, healthy education, psychogymnastics, autogenic exercises.

Ҳар қандай жамиятда ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятда болалар ва ўсмирлар саломатлиги муҳим ва долзарб муаммо ҳисобланади. Уларнинг ақлан ва маънан саломатлиги мамлакат келажагини, миллат генофондини, илмий-иқтисодий салоҳиятини белгилаб бериш билан бирга демографик кўрсаткичлар каторида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг сезгир барометри ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги таълим тизимида ўқувчиларга ўқув юкнамаларининг ҳаддан зиёд кўплиги ва ҳаёт тарзининг камҳаракатсизлиги ва нотўғри овқатланиши ўқувчиларнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу вазиятдан чиқиш йўли ўқувчиларда саноген фикрлашни шакллантиришдир.

Маълумки, фикрлаш услуби, яъни ҳаётимизда юзага келган воқеаларни идрок этиш, баҳолаш ва бошдан кечиришда фикрлаш тарзимиз инсон муносабатларини, соғлигини бузиши ёки аксинча яхшилаши, муваффақиятга эришишга кўмаклашиши ёки тўсқинлик қилиши мумкин.

“Ички зиддиятни, кескинликни камайтирадиган, ҳис-туйғуларни, эҳтиёж ва истакларни назорат қилиш имконини берадиган ва шунга мос равишда касалликларнинг олдини оладиган фикрлаш”-рус олими Ю.М.Орлов таърифича **саноген фикрлаш** деб атайди.

Ю.Орлов инсон тафаккури ва унинг аҳамияти тўғрисида қуйидаги фикрни билдирган: «Инсоннинг тафаккури қанчалик соғлом бўлса, унинг руҳияти, жисми шунчалик соғлом эзгуликка йўналган бўлади. Одамнинг фикрлаши қанча соф эркин бўлса, у шунча зарарсиз фикрлайди, шукрли, сабрли ва бегараз бўлади. Бугунги кунда гўзал ҳулқ, тўғри ақида асосида тарбияланган, эҳтиёткор, соғлом фикрлай оладиган фарзанд ҳаётда ақл-идрок билан иш тутта олади. Иймон-этиқодда собит туради, эркин ва мустақил фикрлай олади, турли алдовларга учмайди ҳамда ғаразли ташвиқотларга берилмайди. Бундай сифатларга эга шахс соғлом тафаккур эгаси саналади. Демак, фарзанд ёшлигидан соғлом эътиқодли, билимли, одобли ва шижоатли бўлиб вояга етиши учун фойдали илм ва кўникмалар билан банд бўлишлари муҳим вазифадир» [1].

Маданият талаблари билан дастурлаштирилган одатий ва автоматизмлар ҳукмрон бўлган оддий фикрлаш патоген тафаккур, яъни касалликни келтириб чиқарадиган носоғлом фикрлаш деб аталади.

Ўқитувчи ўқувчи тафаккурини ривожлантиришда турли типдаги тафаккур ривожланишининг психологик-педагогик қонуниятларини билиши ва ижодий, назарий, дивергент, саноген тафаккур турларини ривожлантиришга кўпроқ эътибор бериши керак.

Соғлиқни сақлашнинг долзарблиги, шунингдек, саноген тафаккурни шакллантиришнинг долзарблиги эмпирик фактдан келиб чиқадики, ҳозирги вақтда инсон инфекциялардан эмас, балки нотўғри турмуш тарзига, оғир руҳий тушқунлик ва депрессиядан вафот этади. Унинг оқибатларини саноген фикрлашни яхшилаш орқали бартараф этилиши мумкин.

Шу муносабат билан мактаб ўқувчиларининг саломатлиги учун асосий юк ва масъулият бошланғич синф ўқитувчилари зиммасига тушади. Шу сабабли, саноген фикрлашни шакллантириш учун профилактик

дастурларни топиш ва ишлаб чиқиш муаммоси долзарб ҳисобланади.

Бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий меъёрлар ва ҳулқ-атвор қоидаларини ўзлаштириш содир бўлади. Психологларнинг таъкидлашича, боланинг ахлоқий тарбияси мактабдан анча олдин бошланган, унда тизимлаштирилган хусусиятга эга бўлади.

Айнан мактаб даврида бола ахлоқий талабларнинг аниқ ва батафсил тизимига жавоб беради, уларга риоя қилиш доимий ва мақсадли назорат қилинади. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, етти ёшдан саккиз ёшгача бўлган болалар ахлоқий меъёрлар ва қоидаларнинг маъносини аниқ тушунишга, уларни ҳар куни амалга оширишга психологик жиҳатдан тайёр.

Мактаб ёшидаги ўқувчининг шахсиятида саноген тафаккурнинг биринчи элементлари пайдо бўлади, шуни ҳулоса қилишимиз мумкинки, бу ёшда бола аллақачон саногеник фикрлаш ва унга мос келадиган ҳатти-ҳаракатларни шакллантириш учун етарлича тайёрланган бўлади.

Шундай қилиб, эркинлик (ихтиёрийлик), ҳаракатнинг ички режаси ва мулоҳаза юритиш мактаб ёшидаги ўқувчи шахсининг энг муҳим янги шаклланиши ҳисобланади. Бу хусусиятлар боланинг саноген тафаккурининг асосини ташкил қилади.

Мактаб ёшидаги ўқувчи томонидан ахлоқий, интизомий меъёрлар ва қоидаларни ўзлаштириш уларнинг ҳис-туйғуларига сезиларли даражада таъсир қилади. Туйғуларнинг намоён бўлишида вазминликнинг кучайиши, онгли равишда амалга ошади. Ўқувчи одатда ўзларининг қайфиятларини қандай бошқаришни билишади. Шу билан бирга, баъзи болалар ҳиссий импульсивликни ва ҳатто аффектив ҳолатни ўзларида кўрсатадилар.

Бунинг асосий сабаби истаклар даражаси ва уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги номувофиқликдир. Агар истакларни қондириш учун ҳеч қандай восита бўлмаса, унда хавотир, ғазабланган реакцияларда намоён бўлади. Бундай эмоционал бузилишларнинг олдини олиш учун саноген фикрлашни шакллантиришга алоҳида эътибор бериш керак.

Психологияда ўқувчиларнинг психофизик ва ахлоқий саломатлигини сақламадан ва ривожлантирмасдан туриб, улар томонидан олинган билимлар ўз қийматини йўқотади, деган фикр мавжуд. Шу сабабли, саноген фикрлаш болалар психикасини яхшилашга ҳамда педагогик жараёнини оптималлаштиришга ҳисса қўиши мумкин.

Ўқувчи ўзининг психофизик хусусиятларига кўра ноёб бўлгани каби, ўқитувчи ҳам ўзига хосдир. Ўқитувчи фаолияти нафақат унинг касбий компетенцияси даражасини, балки жисмоний, ақлий ва ижтимоий фаровонлик даражасини, умумий ва педагогик маданият даражасини, шахсий хусусиятларни ҳам акс эттиради.

Болаларнинг мактабда дарсларни ўзлаштира олмаслиги ва қолиб кетиши сабабларининг 95% га яқини уларнинг руҳий соғлигининг ёмонлиги билан боғлиқ бўлиб, бу болаларга ақлли, меҳрибон, эътиборли ота-оналар ва ўқитувчиларнинг етишмаслиги, яъни уларнинг бепарволиги, бефарқлиги ва ҳатто қалбнинг қаттиқлигидан келиб чиқади. Шу сабабли, бўлажак

ўқитувчининг таълим ва тарбиясини бошлаш учун асосий нарса - бу болалар ва ўз саломатлигини сақлаш қобилиятини шакллантириш. Бунда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирига боғлиқ саноген тафаккурини шакллантириш бебаҳо хизмат қилиши мумкин [2].

Муваффақиятнинг аниқланиши ўқувчига эришган ютуғини нишонлаш, тан олиш қувончини ҳис қилиш, бошқалар томонидан ҳурмат, келажакка ишонишга ёрдам беради. Ўқитувчи боланинг ўзи ва унинг атрофидагиларнинг эътиборини муваффақиятга қаратиб, унинг тафаккурини саноген йўлга йўналтириши мумкин. Умумлаштирувчи муваффақиятга эришилганда, уни кутиш аста-секин барқарор эҳтиёжга айланади.

Шу асосда ўқувчида саноген тафаккур элементлари шаклланади: ўзига бўлган ишонч, хавфсизлик ҳисси. Бироқ, ўқувчида патоген хусусиятларнинг пайдо бўлиш хавфи мавжудлигини ёдда тутиш керак: ўз имкониятларини ортиқча баҳолаш, хотиржамлик, муваффақиятга эришиш истаги. Юқорида тавсифланган муваффақият турларини билиш ўқитувчига ўзининг педагогик салоҳиятини реал тасаввур қилиш ва уларни ташкил этиш усулларини танлашда тўғри ҳаракат қилиш имконини беради.

Саноген фикрлаш когнитив жараёнларнинг оптимал ишлаши ва онгнинг ижобий фазилатларини шакллантириш учун ички шароитларни яратди.

Олинган натижалар бизга қуйидагиларни тасдиқлашга имкон беради [3]:

1. Умумтаълим мактабининг ривожланиши туб ўзгаришлар йўлидан бориши керак, бунинг асосини “соғлом таълим” тизими ташкил этади. Бундай тарбиянинг мақсади жамиятда имкон қадар узоқ ва бахтли яшашга қодир соғлом инсонни шакллантириш, ҳар бир боланинг соғлиғини ирсиятга мос равишда мақсадга мувофиқлик тамойили асосида шакллантиришдир. “Соғлом таълим” тизимининг стратегияси барча конституциявий ва ирсий ижобий томонларни ўз вақтида ва тўлиқ ривожлантиришга, салбий мойилликларни тузатишга қаратилган бўлади.

2. Саноген тафаккур когнитив жараёнларнинг (диққат, тасаввур, хотира, идрок) оптимал ишлаши ва онгнинг ижобий сифатларини (ақллилик,

мослашувчанлик, мустақиллик, танқидийлик, онгда ҳаракат қилиш қобилияти) шаклланиши учун ички шароитларни яратди.

3. Мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўқув жараёнида саноген тафаккурнинг шаклланиши кетма-кет ўзаро боғланган ҳодисалар тизими орқали содир бўлади:

- тарбиявий ишлар инсон танасининг такомиллашишига ва соғлом турмуш тарзини олиб боришга ёрдам беради;

- диагностика ишлари болаларнинг соғлиғи даражасини аниқлашни таъминлайди (функционал ҳолатлар ва оғишлар, ҳиссий чарчок ва мактаб ўқувчиларининг ортиқча ишлашини аниқлаш);

- профилактика ишлари - таълим, тарбия ва соғлиқни сақлаш тизимларидан фойдаланишнинг мақбул режимларини ишлаб чиқишни таъминлайди;

- коррекцион (тузатиш) ишлар- ўз-ўзини такомиллаштириш кўникмаларини сингдиришга ва психикани яхшилашга ёрдам беради.

4. Психогимнастика, автоген машғулотлардан фойдаланган ҳолда мактаб ўқувчиларининг фаолиятини куриш ижобий ўзгаришларда намоён бўладиган саноген тафаккур элементларини самарали шакллантириш имконини беради:

- ўқувчиларда саноген фикрлаш одатлари ва кўникмаларини мақсадли шакллантиришга кизиқишни ошириш;

- идрок, хотира, тасаввурни ривожлантириш;

- мушоҳадани, ички эркинлик ва бўшлиқни ривожлантириш;

- ўзига ва бошқаларга муносабатни ўзгартириш;

- мулоқот ва ташкилотчилик қобилияти даражасини ошириш;

- ўзини, ҳис-туйғуларини, хатти-ҳаракатларини назорат қилиш қобилияти.

5. Ўтказилган тадқиқотлар мактаб ёшидаги ўқувчиларда саноген тафаккурни шакллантириш, шунингдек, уларда ўз-ўзини такомиллаштириш ва руҳий саломатликни яхшилаш кўникмаларини шакллантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Орлов Ю.М. Мышление, дарящее здоровье и успех. // Воспитание школьников. -М.: 1992.
2. Васильева Т.Н. Формирование саногенного мышления младшего школьника. Учеб. Пособие. - Калининград : Калинингр. гос. ун-т, 1997.
3. Васильева Т.Н. «Формирование саногенное мышления младшего школьника». -К.: ГИПП «Янтарный сказ», 1996.
4. Гасанова Д.И. Саногенное мышление: вопросы теории и практики. - Дагестанский ГПУ, 2004.

РЕЗЮМЕ. Мақолада саноген фикрлаш муаммоси, унинг долзарблиги, ўқувчиларда саноген фикрлашни ривожлантиришда ўқитувчининг роли, саноген фикрлашнинг ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг ижтимоий фаолиятда намоён бўлишининг ижтимоий-психологик ва педагогик жиҳатлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрена проблема саногенного мышления, ее актуальность, роль педагога в развитии саногенного мышления у учащихся, социально-психологические и педагогические аспекты проявления факторов, влияющих на развитие саногенного мышления в общественной деятельности.

SUMMARY. The article deals with the problem of sanogenic thinking, its relevance, the role of the teacher in the development of sanogenic thinking among students, the socio-psychological and pedagogical aspects of the manifestation of factors influencing the development of sanogenic thinking in social activities.

ФАРИДИДДИН АТТОРНИНГ МАШҲУР ТАСАВВУФИЙ АСАРЛАРИ ВА УНДА КОМИЛ ИНСОН ҒОЯСИНИ АКС ЭТИШИ

А.А.Матмуратов – мустақил тадқиқотчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: «Аёл садокати», «Аёл ишки», «Бектош ва Робиа», «Сулаймон ва чумоли», «Кўкармасдан бурун мева берган дархатлар», «Ит ва суфий», «Иброҳим Адҳам ва дарвиш».

Ключевые слова: «Женская верность», «Женская любовь», «Бекташ и Робиа», «Соломон и муравей», «Деревья, которые плодоносили без синяков», «Собака и суфий», «Ибрагим Адхам и дервиш».

Key words: "Women's loyalty", "Women's love", "Bekdash and Robia", "Solomon and the ant", "Trees that bore fruit without bruising", "Dog and Sufi", "Ibrahim Adham and Dervish".

Аттор асарларидан “Тазкирату-л-авлиё” Мансурнинг 988 қиссада авлиё ва сўфийларнинг тарихи, саргузаштлари, сўзлари, хатти-ҳаракатлари, эътиқодларини қамраб олган асаридир. Тадқиқотчилар

унинг яратилган йилини 1219-йилда ҳисоблашган. Бу асар Абдуррахмон Суламийнинг “Табакати сўфий”, Қурайшийнинг “Рисолату-л-Қурайшия”, Ҳужвирийнинг “Қашфул-л-Маҳжуб” ва ўз навбатида “Нафаҳоту-

л-унс...” асарлари асосида яратилган. Жомий чуқур услубий ва ғоявий таъсир кўрсатди. Бу асарда иккита яхши хислат бор; соддалик ва гўзаллик яққол намоён бўлади. Атор шеърятда инқилоб яратди. У чиндан ҳам шеър мазмунини янгилай олди ва шу йўл билан мактаб соҳибига айланди, бўлажак нотиклар уни хурмат билан устоз дейишди.

“Атор” бўйича тадқиқотчиларни кўп ўйлантириб келган муаммо бу унга насиб қилинган барча асарлар ҳақиқатан ҳам унинг қаламиданми, деган савол. Бу икки фактнинг кузатилиши билан олдинга чиқди; биринчидан, бу асарлар орасида услуб жиҳатидан сезиларли фарқлар бор, иккинчидан, уларнинг аксарияти суннийлик мазҳаби борасидаги муаллифнинг байъати эканлигини билдиради. Ушбу икки мезон бўйича турли ишларни таснифлаш деярли бир хил натижаларни беради. Атор ижоди тадқиқотчиларидан профессор Курбон Восе унинг “Футуватнома мазмун”ини ёшлик маросимидаги энг яхши асар деб ҳисоблаб, “Футуватнома”ни ёзган шоир ва ёзувчилар орасида Аторнинг ўрнига ҳеч ким етиб келмаганини айтади. Профессор Восенинг айтишича, Атор бу асарида йигитнинг 72 фазилатини улуғлаган ва бу асар “маърифат ва инсонпарварлик тушунчаси” саналади. Профессор Восенинг таъкидлашича, Атор бу шеъри билан форс ва тожик адабиётида кенг шеър яратиб, “келажакка маънавий-ахлоқий, тасаввуф оламига йўл очди”. Тожикистон Фалсафа институти раҳбари Абдулвоҳид Шамоловнинг айтишича, Атор олим бўлган, унинг асарлари марказида борлиқ ваҳдати мадҳияси туради. А.Шамолов Аторнинг тасаввуфий асарлари, энг аввало, инсоннинг ўзини билиш ва шу орқали Худони билишдир, деди. Шамоловнинг фикрича, Атор ва унинг таълимотини билмай туриб форс-тожик адабиёти тасаввуф ва сўфийларнинг асарларини яратиш мумкин эмас [5:180]. Тадқиқотчилар Аторнинг тасаввуфий таълимотини унинг машҳур асарларидан кўпроқ “Илоҳийнома”, “Асрорнома” ва “Мантик-ут-Таир”га боғлайдилар.

Аторнинг тасаввуфдаги ўрни ҳақидаги шарҳ унинг мазҳаби тўғрисида турлича қарашлар мавжуд бўлиб, баъзилар унинг ҳанафий мазҳабига алоқаси йўқлигини таъкидлаган бир пайтда бўлиб ўтади. Аммо Хуршед Зиёев бу иддаоларни инкор этиб, Аторнинг мақоми ва асарларининг изоҳланиши “Имом Аъзам Абу Ҳанифа мазҳабига эргашганлиги” билан боғлиқ, дейди. Х.Зиёевнинг фикрича, Атор фамилияси ва оиласи билан ҳанафий мазҳабига боғланган бўлиб, бағрикенглик Абу Ҳанифа таълимотининг тамал тоши бўлиб, Атор ижодида ҳам асосий ўрин тутган. Шу тариқа, Х.Зиёев “Имоми Аъзам мазҳаби Аторга маърифат боскичларидан ўтишга имкон берди, бу эса сўфийлик ва ирфонда, яъни шариат, тариқат ва ҳақиқатда бор”, деб ҳисоблайди. Х.Зиёев “Имоми Аъзам мазҳаби Аторга маърифат боскичларини босиб ўтишга имкон берди, бу эса тасаввуф ва ирфонда, яъни шариат, тариқат ва ҳақиқатда” деб ҳисоблайди. Бироқ, айрим тадқиқотчи ва олимлар Аторнинг асарлари ҳозирча тўғри ўрганилмагани ва тадқиқ қилилмагани, кўпроқ изланиш ва илмий шарҳларга муҳтожлигини таъкидлайди. Атор асарларидан хабардор бўлмаслик сабаби сифатида қадимий ёзув (форс)га киришнинг чекланганлиги кўрсатилган.

Мавлоно Румийнинг тасаввуф оламига кириб келиши Шайх Фаридиддин Аторнинг башорати билан бўлганини унинг илк тафсирчиларидан Ҳусомиддин Чалабийдан тортиб, Давлатшоҳ Самарқандийгача ўтган шориҳлар бир овоздан тасдиқлайди [1]. Аҳмад Афлокийнинг «Манокйбу-л-орифин» (“Орифларнинг сифатлари”) асарида зикр қилинишича, Дамашқда шакланган Муҳйиддин ибн Арабий мактабининг давомчиси сифатида фаолиятда бўлган.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий (1441-1501) Ҳазрати Жомий воситаси билан нақшбанд тариқатига боғлангани маълум. Навоийнинг тасаввуфий қарашлари деярли барча асарларининг руҳига сингган бўлса-да, «Лисону-т-тайр» суфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридиддин Атор аънаналари руҳида ёзилган. Асарда борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлар, инсон, табиат ва ҳаёт ҳақидаги фикрлари қушлар тили (қуш тасаввуфда қалб рамзи, қушлар нутқи эса қалб хитоби) ва саргузаштлари орқали баён қилинган. Тасаввуфий қарашлар «Назму-л-жавоҳир», «Арбаин», «Муножот», «Махбубу-л-қулуб» сингари асарларида ҳам акс этган [3].

Атор ҳаж сафарини ўтаган, Миср, Ироқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёхатларда бўлган. Кўплаб шеърӣ асарлар, манзума ва дostonлар битган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро” асарида унинг шеърӣ асарларининг ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий-фалсафӣ ва тасаввуфӣ руҳдаги асарлари “Илоҳийнома”, “Асрорнома”, “Мусибатнома”, “Ҳайдарнома”, “Мазҳару-л-ажойиб” («Мўъжизаларнинг кўриниши»), “Жавҳару-з-зоғ”, “Ҳайлож”, “Муҳторнома”, “Уштурнома” ва бошқалардир. Булардан ташқари Аторнинг тўқсон олти нафар машҳур суфийлар ҳаёти ва ҳолати зикр қилинган “Тазкирату-л-авлиё” номли асари мусулмон шарқида энг кўп тарқалган китобларидан ҳисобланади.

Фаридиддин Аторнинг машҳур тасаввуфӣ асари “Илоҳийнома”нинг дебодасидан ва дostonнинг бошланиш қисмидаги “Рухга мурожаат...” каби бўлими ҳамда “Жавҳару-з-зоғ” асаридаги айрим лавҳаларида Агар гуноҳкор ва бўлганган ҳулқларни бу улуғ дарёга солиб ювсанг, дарё заррача қирланмас, хираланмас, лекин бу дарё нуридан жаҳон ёруғлик топади” дейди.

Атор “Илоҳийномада” “Агар ажадан олдин бир дам ўлсанг, яъни нафсингни ўлдиролсанг - оламни эгаллайсан” дейди. “Агар Худо йўлига лойиқ бўлсанг, хою ҳавас йўлини тарк эт. Хою ҳаваснинг кўзи кўр бўлгач, илоҳий кўзинг Ҳақ сари очилади. Ҳайратнинг охири кўринмайди, сен ҳайрат олами ичра ғарқсан, игнани дарё ичидан топишга интиласан, талпинасан, тўлганасан. Сен жаҳонни икки эшикли робот деб бил - бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан. Сен ғафлат уйқусидасан ва ҳеч нарсдан хабаринг йўқ. Хоҳласанг хоҳламасанг, қисмат қўлидасан. Агар гадо ёки подшоҳ бўлсанг ҳам, икки газ бўз ва тўққизта ғиштдир охириги «мулқинг» - дунёдан орттирган матойинг. Сен токи фалак остидасан, озод эмассан. Бахт ва бахтсизлик ҳақидаги тушунчаларинг бўш ва бемаъни, ташла бу ҳаёлларни! Агар мулку бойлигинг еру кўкдан иборат бўлса ҳам, оқибат гадойсан, Худо меҳрининг гадоий. Фоний дунё бамисоли Искандар. Бу фоний дунёдан кетарда Искандардай қудратли шох бўлсанг-да, агар қафан насиб этилса, қомронсан” [4] - дейди яна бир нуктада.

Тариқат шайхи Шайх Фаридиддин Атор - сирларини Аллоҳи таоло муқаддас тутсин - педагогик қарашларида футувват фалсафаси жуда ёрқиндир. Атор дейдики: “Авлиёуллоҳдан - буюк ва улуғдирлар - бир қавм борки, аларни тариқат машойихи ва куброи ҳақиқат бўлмиш “увайсийлар” деб атайдилар. Ва аларнинг зохирда бирон пирга эҳтиёжлари бўлмағай, чунки аларни ҳазрат рисолат ўз оталиги инояти остида тарбиялайдилар, бошқа бировнинг воситасисиз. Худди Увайси - Аллоҳ ундан рози бўлсин - тарбия қилгани каби. Ва бу энг азим, буюк ва ниҳоятда олий мақом бўлғай. Кимни шу ергача етказар эканлар ва бу давлат кимга юз кўрсатаркан? “Бу Аллоҳнинг фазлидир, кимга хоҳласа шунга ато қилади” (Қуръони қаримдан. Моидда (5) сураси, 54-оят.)

Билгилким, футувват илми шариф-мўтабар илмлардандир ва тасаввуф билан *тавҳид илми*нинг бир бўлагидир. Ва оламнинг улуг зотлари бу илмда кўп китоблар битибдирлар ва унинг таърифи, камоли ҳақида кўп саҳифаларни қоралаганлар дейди Аттот. Чунончи, “Қавоъиду-л-футувват”(ни) Фаридиддин Аттотга нисбат берибдирлар. Ва яна “Одобу-л-футувват” (“Футувват одоби”), “Ориф-л-масриф” (“Орифлар фойдаси”), “Мирсоду-л-аъбод” (“Бандаларнинг мушоҳада қиладиган жойи”), “Ҳадиқату-л-ҳақиқат” (“Ҳақиқат боғчалари”) номли рисоалар, шунингдек, Жомийнинг “Рисолаи сайр”, Зариа Исфохонийнинг “Зоду-л-ахира” (“Охират озуқаси”), Шайх Аттотнинг “Тазкирату-л-авлиё” каби китоблари мавжуд бўлиб, уларда бу шариф илм – футувватнинг зикри ва бу сифатга мушарраф кишиларнинг таърифи берилган - дейди олим Нажмиддин Комилов [2:32].

Бугунги педагогик тафаккурга мункаше бўлган оҳангда яна Аттот дейдики: “Билгилким, “футувват” сўзининг луғавий маъноси ёшлик демак, ёш йигитни “фатий” дерлар. Баъзилар бу сўзга изоҳ бериб, футувватни жувонмардлик (жўмардлик) деганлар. Истилоҳ сифатида *футувват* деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машхур бўлишни айтадилар, шу вазҳданким, бундай одам ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида *мўмтоз* бўлади. Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саховат, яъни бор нарсани ҳеч кимдан қизғанмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни қибру ҳаво, гина-қудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлишдир [4].

Айтмоқчи, Фаридиддин Аттотнинг «Илоҳийнома» асари Абу Абдуллоҳ Ансорийнинг шу номли асаридан фарқ қилиниши керак. Ансорий асари «Муножот» номи билан ҳам машхур. Аттот асари эса ўзига хос

муқаддима «Ҳамди беҳад»дан бошланади. Дастлабки мақолада эътиқод ҳақида сўз юритилиб, «Аёл садоқати», «Аёл ишқи», «Бектош ва Робиа», «Сулаймон ва чумоли», «Қўқармасдан бурун мева берган дарахтлар», «Ит ва суфий», «Иброҳим Адҳам ва дарвиш» каби ҳикоятларни ўз ичига олган [2:7-12].

Аттот асаридаги рамзлар, калит сўзлар, тимсоллар тушунилишида унчалик қийинчилик туғдирмайди. “Тўн билан нон гамини ейишинг қачонгача, ном-шухрат учун, ор-номус учун қайғуришинг қачонгача? Аслида ажойиб хилқатинг бор, беҳуда фикрлар билан хилқатингни хароб этма, одамийлик ва илоҳийлик сифатларидан узоқлашма, сенинг атлас тўнинг одамийлик сифатингдир” – деди Аттот. Унинг бу “Сенинг ичингда *жавҳар* – Мутлақ рухнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдандир, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг – дийдангдир, уйнинг ичидасану эшикдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан” деб хитобқилиши эса инсон ахлоқини янада сайқаллаштириш учун илҳом беради.

Фаридиддин Аттотнинг «Жавҳару-з-зот» асари эса ўзбекчада нашр этилмаган. Бироқ «Илоҳийнома»нинг ниҳоясида улуг мутасаввифнинг шориҳи сифатида раҳматли профессор Нажмиддин Комилов ушбу асардан парчалар келтириб, уларни шарҳлаб берган. [2:72-94]. Биз ҳозирча «Жавҳару-з-зот»га фақатгина сурат ва маъни жиҳатидангина муносабатда бўлиб, бу мураккаб педагогик муаммонинг талқинида Аттот ҳазратларининг айрим асарларигагина мурожаат қилдик, холос.

Адабиётлар

1. Бадиъуззамон Фурўзонфар. Рисола дар таҳқиқи аҳвол ва зиндаги Мавлоно Жалолиддин Муҳаммад. – Техрон: 1315.
2. Комилов Н., Нажмиддин Кубро. Рисола. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. 32-б.
3. «Муножот» талқинида проф. А.Аъзамовнинг «Муножотнома». – Наманган: 1997; -Тошкент: 2001. рисола, «Маҳбубу-л-қулуб»даги сўфийлар ахлоқи талқини Н.Комиловнинг «Дарвеш ахлоқи таърифида» мақоласи (Филология масалалари, 2004, 1-сон, 4-9-б.)да акс этган. Шунингдек, “Маҳбубу-л-қулуб” асари рус тилига А.Рустамов томонидан таржима этилиб, “Сўфийлар” тўпламида нашр этилган. Қаранг: Суфий. Восхождение к истине / Антология мысли. Изд. подготовлено Л.Яковлевым. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 358-410.
4. Фаридиддин Аттот. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир. Амалга оширувчи Н.Комилов («Тавҳид асрори» қисмидан). - Т.: “Ёзувчи”, 1994. 72-94-б.
5. Шамолов А.А. Сравнительный анализ этики Абу Хаида Газали и Насириддина Туси/А.А.Шамолов. – Душанбе: 1994. - С.180 с.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола, Фаридиддин Аттотнинг машхур тасаввуфий асари “Илоҳийнома” асари таҳлил этилади, бу асардаги нафсини ўлдирилсанг - оламни эгаллайсан, агар Худо йўлига лойиқ бўлсанг, хою ҳавас йўлини тарк эт, хайратнинг охири кўринмайди, сен хайрат олами ичра ғарқсан, бахт ва бахтсизлик ҳақидаги тушунчаларинг бўш ва бемаъни, ташла бу ҳаёлларни каби масалалар таҳлил этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется известный мистический труд Фаридууддина Аттара "Илохийнама", если вы сможете убить свое эго в этом произведении - вы захватите мир, если вы достойны пути Бога, сойдите с пути похоти, радости нет конца, вы тонете в мире чудес, ваше понимание счастья и несчастья пусто и бессмысленно, отбросьте эти фантазии и проанализируйте такие вопросы.

SUMMARY. This article analyzes Fariduddin Attar's famous mystical work "Ilohiyname", if you can kill your ego in this work - you will take over the world, if you are worthy of God's path, leave the path of lust, there is no end to the joy, you are drowning in the world of wonder, your understanding of happiness and unhappiness It is empty and meaningless, throw away these fantasies and analyze such issues.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА CBI ВА STEM ТЕХНОЛОГИЯСИГА АСОСЛАНГАН ДАРСНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ф.Машарипова – ассистент ўқитувчи
Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: CBI/STEM технологияси, илмий тадқиқот, интеграцион модел, ҳавоза модели, компетентив, аффе́ктив филтёр.

Ключевые слова: технология CBI/STEM, научные исследования, интеграционная модель, модель подмостки, компетентный, аффе́ктивный филтёр.

Key words: CBI / STEM technology, scientific research, integration model, scaffolding model, competent, affective filter.

Давлат сиёсати даражасида университет таълимида чет тилга катта эътибор қаратилган бир шароитда соҳа эҳтиёжларига мос чет тилини интенсив ўргатувчи дарслар мажмуасини ташкил қилиш чет тили таълими

соҳасида ечимини кутаётган муҳим масаладир.

Жумладан, CBI/STEM технологиясининг интеграцион моделининг айрим унсурларини Г.Қ.Обидова ўз тадқиқот ишида инглиз тилини

ўргатишда экологик маданиятни ривожлантиришнинг интегратив тамойиллари (экологик онг, экологик тафаккур, экологик психология, экологик фаолият, экологик қадриятлар) экология, биология, география ва тиббий-гигиена фанларини синхронизация ва корреляция орқали уйғунлаштириш асосида такомиллаштирган [9:44]. Тадқиқотчи буларнинг барчаси таълим жараёнига интегратив ёндашувни таълим олувчиларда оламнинг глобал манзарасини шакллантиришдаги муҳим шарт деб аниқлайди. Шунингдек, муаллиф томонидан таълимда тўртта асосий йўлни интеграция қилишни қўллаш таклиф қилинади: қўшилиб кетиш; киритиш; синхронизация (мослаш); корреляция (ўзаро боғлаш) [9:49].

CBI/STEM технологиясининг хавоза моделининг айрим элементларини Н.Н.Норматова ўз тадқиқотида иқтисодиёт таълим йўналиши талабаларининг касбга йўналтирилган инглиз тилидаги оғзаки нутқ кўникмаларини ривожлантиришда “ҳамкорликда ишлаш” таълим технологиясидан фойдаланиш бўйича махсус тавсиялар ишлаб чиқилган ва жараён самарадорлиги оширилган, талабаларга касбга йўналтирилган инглиз тилини ўқитишда оғзаки нутқ кўникмаларини “дискурс”га таянган ҳолда ривожлантиришнинг ўрни ва аҳамияти илмий асослаб берилган ва иқтисодиёт таълим йўналиши бўйича институционал дискурснинг мувофиқ турлари ажратиб чиқилган [7:8].

CBI/STEM технологиясининг компетентив ёндашувининг айрим ўзига хос унсурлари С.М.Саиджалалованинг амалиётга муваффақиятли жорий қилинган тадқиқот ишида, нофилологик олий таълим муассасаларининг бўлажак мутахассисларида рус тилидаги нутқ компетенцияларини ривожлантириш модели натижасида нутқ компетенцияларини ривожлантиришга йўналтирилган методик тавсиялар ишлаб чиқилиб, улар нутқ компетенцияларининг услубий ёндашувлари ва педагогик шартларини такомиллаштиришга эришган [12:8-9].

CBI/STEM технологиясининг аффектив филтър гипотезаси тадқиқотчи П.Х.Омонов чет тилларни ўқитишда талабалар ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантиришда тил ўзлаштиришга салбий таъсир қиладиган мотивациянинг пасайиши, ишончсизлик каби аффектив ҳолатларнинг олдини олишга қаратилган лингводидактик таъминотнинг самарадорлиги кўп киррали интеллект (Multiple intelligence) ва эмоционал филтър гипотезаси (affective filter hypothesis) каби психологик омилларга устунлик бериш асосида такомиллаштирилган. Шунингдек, тадқиқотчи дарсда талабаларга инглиз тилини мураккаб ўқитишга қаратилган мультимедиял ўқув ресурс манбалари веб-саҳифа кўринишидаги онлайн платформа (Online Platform) дастурлаш тилига оид императив, декларатив, функционал ва объектга йўналтирилган аутентик материаллар узлуксизлигини таъминлаш тизимини ва инглиз тилини анъанавий таълим шароитида ўқитишда аутентик видеоматериаллардан фойдаланишга қаратилган лингводидактик таъминот самарадорлиги ҳаётий коммуникатив эҳтиёжлилиқ, фанлараро алоқадорлик, интегративлик тамойилларига асосланган уч босқичли (намоийшдан олдинги-рецептив, намоийш жараёнидаги - репродуктив ва намоийшдан кейинги - продуктив) машқ ва топшириқлар тизимини ишлаб чиқиш орқали исботланган [10:8]. CBI/STEM технологиясининг таншириқларга асосланган моделининг айрим кўринишини Х.Ф.Максудованинг Тошкент фармацевтика институтининг фармация ва саноат фармацияси факультетининг 1-2 босқич 200 нафар талаба ва 15 нафар профессор-ўқитувчилар, Андижон тиббиёт институтининг фармация йўналиши

1-2-босқич 150 нафар талаба ва 10 нафар профессор-ўқитувчилар, Тошкент педиатрия институтининг Нукус филиалининг фармация йўналишининг 1-2- босқич 100 нафар талаба ва 10 нафар профессор-ўқитувчилари, жами 35 нафар профессор-ўқитувчи ва 430 нафар талаба иштирокидаги илмий тадқиқот тажриба-синов ишларига фармацевтика йўналиши талабаларининг инглиз тилида ижтимоий ва касбий мулоқот, фармацевтик терминларни оғзаки ва ёзма нутқда қўллаш, касбий-соҳавий дастлабки ёзув кўникмаларини аниқлашга доир ҳар бир босқич учун берилган 8та топшириқ [4:109] талабалар томонидан тўлиқ бажарилиши бу моделнинг амалдаги самарасига ишонч бағишлайди.

С.А.Мисиров томонидан ишлаб чиқилган умумий лингводидактик тавсиялари: (1) муаллимлар педагогик фаолиятини режалаштириш ва ташкил этишга системали ёндашиш; (2) ўқув жараёнини замонавий дидактик материал билан таъминлаш; (3) таълимда предметлараро боғланиш тамойилига изчил амал қилиш; (4) инглиз тили ўқитишнинг асосий мақсад ва вазифаларига мос методик усулларни қўллаш; (5) ўқувчилар билим, кўникма ва малакаларини мунтазам назорат қилиб бориш; (6) таълимда индивидуал (яккама-якка) ёндашиш тамойилига риоя қилиш [5:13] талабаларига CBI/STEM технологияси жавоб беради.

Таълимшунос Х.Ф.Максудова ўз тадқиқотида илк бор фармацевтика йўналишида касбга йўналтирилган инглиз тилини тўрт босқичли тизимда умумкасбий (EGPP), умумакадем (EGAP), махсус касбий (ESPP), махсус академ (ESAP) йўналишларда ўқитишда компетенциявий ва соҳавий ёндашув мезонлари асосида дарсда талабаларнинг ўқув-когнитив кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган дидактик таъминот ишлаб чиқилган ва фармацевтика йўналишида кредит-модуль таълим тизими тамойиллари асосида «Тиббиётда хорижий тил» модулини ўқитишнинг муқобил усули сифатида таклиф этилган, бўлажак фармацевтларнинг касбий лаёқат хусусиятларини ривожлантирувчи амалий (билим, малака, кўникма), аксиологик (касбга шахсий йўналганлик), ҳиссий (ўз-ўзини бошқариш), аутокомпетенция (технологиялардан фойдалана олиш), махсус компетенция (касбий вазифаларни еча олиш) компонентлари касбий-коммуникатив компетенцияларини шакллантиришда бирламчи омил эканлиги фармацевтларнинг хорижий тилларга ташқи ва ички эҳтиёжларига қаратилган лингводидактик таъминотни оптималлаштириш орқали исботланганлиги [4:109]. CBI/STEM технологиясининг ‘schemata’ назариясининг ўзбек аудиториясида тадқиқ этилиши мумкинлигини кўрсатади. Бунда талабанинг дастлабки таянч соҳа билимларининг тил ўрганиш жараёни билан узвий боғлиқлиги эътироф этилади. Д.Румелхарт таъкидлаганидек бу билишни қурувчи блоклардир [10].

CBI/STEM технологиясининг дарсда касбга йўналтирилган муаммоли вазиятни ҳал этишга мўлжалланган усуллардан, топшириқларни бажаришга қаратилган билимлар, касбга йўналтирилган малакалар, тиббий концепцияларни билиш, мантикий фикрлаш техникасини егаллаш каби стратегиялар М.И. Аҳмедова томонидан Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларининг “чет тилда касбий коммуникатив компетенцияси” тушунчаси остига умумлаштирилиб ўрганилган. Бунда медик-талабаларнинг чет тилда касбий коммуникатив компетенциянинг шаклланганлик даражасини аниқлаш учун баҳолаш мезонлари ҳам ишлаб чиқилиб, Андижон давлат тиббиёт институтида, Тошкент тиббиёт академияси, Тошкент тиббиёт академиясининг Фарғона филиали базасида амалга оширилган тажриба-синов ишларига жами 232 нафар респондент жалб қилинган бўлиб, шулардан тажриба

гуруҳларида 120 нафар, назорат гуруҳларида 112 нафар талаба иштирок этган [1:16].

Битирувчиларда тегишли компетенцияларни шакллантиришда педагогик ҳамкорликда бўлажак касбий фаолиятнинг ўзига хос жиҳатларини талаба ўзлаштириши учун самарали ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйиш, ҳамкорликда тadbирлар ишлаб чиқиб, амалга ошириш, консултиватив ёрдам ташкил қилиш, натижаларни баҳолаб, эксперимент дастурини такомиллаштириш юзасидан унга тегишли ўзгартиришларни киритиш зарурлиги, кўплаб хорижий тилдан дарс бермайдиган ўқитувчилар ҳам хорижий тилдаги лойиҳаларни тайёрлашда иштирок этиши мумкинлиги, бу, ўз навбатида, уларнинг касбий маҳоратларини оширишда яқиндан ёрдам бериши мумкинлиги [4:109] бир неча тадқиқот ишларида ўз исботини топган.

CBI/STEM технологиясининг асосини ташкил қилувчи фанлар алоқадорлик – бу ўқитувчи ёки талабанинг когнитив фаолият жараёнида ўрнатадиган ва маълум бир муаммони чуқур англашга, шунингдек билимларни амалда самарали қўллаш мақсадида ўрнатилган мавзулар ўртасидаги боғлиқликдир деб кўрсатилади [2].

Соҳага асосланган чет тилини ўқитишнинг топшириқларга асосланган моделининг бир намунаси, Андижон машинасозлик институти, Фарғона политехника институти ва Наманган қурилиш ва муҳандислик институтининг технология факультетларида тажриба ишлари олиб борилган ва бу

босқичда 270 нафар учинчи курс талабалари жалб қилинган. Иш уч босқичда амалга оширилган: биринчи босқичда (2016–2017) технология факультетларида (Машинасозлик технологияси ва жиҳозлари) инглиз тилини ўқитиш ва жорий қилиш муаммолари ҳолати ўрганилган. Экспериментнинг аниқлаштириш босқичида сўровнома ўтказилган, шунингдек ушбу масала бўйича ихтисослаштирилган адабиётлар ва мавжуд ўқув қўлланмалар, ўқитувчилар томонидан касбга йўналтирилган инглиз тилини ўқитиш даражаси ва инглиз тили билан фанлар алоқадорликни ва турдош фанларнинг интеграциясини амалда қўллашга тайёргарлиги ўрганилган [6]. Тажриба синов ишлари муваффақиятли яқунланган. Шу ўринда, CBI/STEM технологиясига асосланган дарснинг умумий тавсифини бериш ўринли деган фикрдамиз. Дарснинг дастлабки босқичида талабаларни нотаниш таркиб билан таништиришлари учун уларда баъзи бошланғич билимларни шакллантиришга ёрдам бериш муҳим бўлади. Шундай усуллардан бири, талабаларни чет тил муҳитига мослаштиришга асосланган фаолият яратиш бўлади. Ўқишдан олдинги босқичда мазмунни тушуниш учун луғат билан таништириш ҳам талаба учун зарур билимларни шакллантиришнинг яхши усулидир. Ниҳоят, турли визуал воситалардан, жумладан, расмлар, графиклар, диаграммалар, схемалар, видеолар ва чизмалардан иложи борида фойдаланиш керак бўлади, чунки биолог талабаларнинг визуал ўрганиш қобилияти гуманитар соҳада тахсил олувчиларга нисбатан анча юқори бўлади.

Адабиётлар

1. Ахмедова М. И. Медик талабаларнинг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини ахборот технологиялари ёрдамида шакллантириш. – Андижон: 2020. 16-б.
2. Исроилова Д. М. Нофилологик олий ўқув юртларида талабаларни фанлар алоқадорликда касбга йўналтирилган инглиз тилига ўқитиш (технология факультети мисолида). – Тошкент: 2020.
3. Максудова Х. Ф. Фармацевтика йўналишида инглиз тилини ўқитиш жараёнида талабаларнинг касбий лаёқатларини ривожлантириш.
4. Максудова Г. О. Интегратив ривожлантирувчи ёндашув асосида талабаларнинг хорижий тил тайёргарлигини такомиллаштириш. 13.00.01 – Педагогика назарияси. Педагогик таълимотлар тарихи Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси. – Тошкент: 2021. 109-б.
5. Мисиров С. А. Касб-хунар коллежларида инглиз тили ўқитишнинг лингводидактик асослари. 13.00.02 – таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (инглиз тили). Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация а в т о р е ф а т и. – Тошкент: 2007.
6. Мухитдинова М. Р. Умумий ўрта таълим мактаби битирувчиларини инглиз тилига масофавий ўқитишнинг усул ва воситалари. П. Ф. Ф. Д (PhD).
7. Норматова Н. Н. Инглиз тилини ўқитишда иқтисодиёт йўналиши талабаларининг оғзаки нутқ қўникмаларини ривожлантириш. 13.00.02 – таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (инглиз тили) педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Термиз: 2021. 8-б.
8. Обидова Г. Қ. Чет тилини ўқитиш жараёнида талабаларда экологик маданиятни шакллантириш технологиялари. 13.00.02 – таълим-тарбия назарияси ва методикаси. Педагогика Фанлари бўйича Фалсафа доктори (phd) диссертацияси. – Наманган: 2019. 49-б.
9. Оманов П. Х. Инглиз тилини ўқитишда талабалар ижтимоий-маданий компетенциясини аутентик видеоматериаллар воситасида ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. – Тошкент: 2021. 8-б.
10. Rumelhart D.E. Schemata: Building blocks of cognition. In R.J. Spiro., B.C. Bruce. and W.E. Brewer. Theoretical Issues in Reading Comprehension. Hillsdale N.J. Lawrence Erlbaum Association, 1980.
11. Саиджалалова С. М. Нофилологик олий таълим муассасалари бўлажак мутахассисларида нутқ компетенцияларини ривожлантиришнинг педагогик технологиялари. 13.00.02 - таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (рус тили). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Диссертацияси автореферати. – Тошкент: 2021. 8-9-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола CBI/STEM технологияларининг айрим унсурларини ўзида акс эттирган ва муваффақиятли амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари натижаларини муҳокама қилди. Биология ихтисослигида тахсил олаётган талабаларга CBI/STEM технологияларидан фойдаланган ҳолда дарс ўқишни ташкил қилишга асос бўлувчи илмий-амалий тажрибалар самараси ҳақида фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обсуждаются результаты локальных успешных научных исследований в области ESP, которые напоминают некоторые элементы технологии CBI/STEM, и мнения об эффективности научно-практических экспериментов, которые являются основой для организации обучения английскому языку студентов-биологов с использованием технологий CBI/STEM.

SUMMARY. This article discusses the results of local successful research investigations in ESP that resemble some elements of CBI / STEM technology and opinions on the effectiveness of scientific and practical experiments, which are the basis for the organization of teaching English for biology students using CBI / STEM technologies.

BOSHLANG'ICH MATEMATIKA DARSLARIDA ROST VA YOLG'ON MULOHAZALARNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

X.E.Nazarov – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

G.N.Eshkobilova – o'qituvchi

Samarqand davlat universiteti

Tavanch so'zlar: rost, yolg'on, mulohaza, to'g'ri va noto'g'ri mulohazalar.

Ключевые слова: правда, ложь, предположение, правильное и неправильное.

Key words: true, false, speculation, right and wrong judgement.

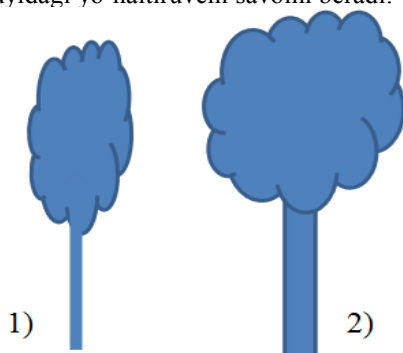
Boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarning atrofida narsalar to'g'risidagi mulohazalari ularning kuzatishi, ushlab ko'rishi va taqqoslab ko'rishlari, ustma-ust joylashtirishlari va chamalashlari yordamida shakllantiriladi.

Boshlang'ich matematika ta'limida o'quvchilarning tafakkur mulohazalarini aniq narsalarga tayanib shakllantirib borishlari mumkin. Ayniqsa, o'quvchilarning o'zaro suhbatlarida narsalarning ko'rinishi, rangi, katta – kichikligi va narsalarning obrazlari haqida bo'ladi. Bu jarayon o'quvchilarda bosqichma – bosqich izchillik bilan ularning tafakkur qilishlari, aqliy xulosalar chiqarish qobiliyatlarining taraqqiy etib borishini ta'minlaydi.

Shuning uchun ham boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarni ularga ma'lum bo'lgan narsa va materiallarga nisbatan aniq va to'g'ri mulohazalar chiqarishga yo'naltirib borish ta'limning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Boshlang'ich matematika darslarida o'quvchilarning narsa va materiallarga nisbatan to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarini shakllantirib borish uchun dastlab rasmlarda berilgan narsalarga nisbatan ularning mulohazalarini shakllantirib borish maqsadga muvofiq [2:52-54].

O'qituvchi belgilangan quyidagi rasmni doskaga osib qo'yadi va o'quvchilarning e'tiborini osib qo'yilgan rasimga qaratib quyidagi yo'naltiruvchi savolni beradi:

1 - rasm

Rasmdagi archa daraxtlaridan qaysi biri uzun? Albatta o'quvchilar daraxtlarni taqqoslab, chamalab chap tomondagi archa daraxti uzun deb javob berishadi. O'qituvchi daraxtlardan chap tomondagi archa daraxti haqiqatdan ham uzun bo'lsa, buni qanday mulohaza deb aytish mumkin? O'quvchilar „chap tomondagi archa daraxti uzun, shuning uchun buni to'g'ri mulohaza deyish mumkin“ - deb javob berishadi.

O'qituvchining o'ng tomondagi archa uzun bo'lishi mumkinmi? degan yo'naltiruvchi savolga o'quvchilar: „yo'q uzun emas“ - deb javob berishadi.

O'qituvchi bu mulohazani qanday mulohaza deyish mumkin? degan savolga o'quvchilar: „bu noto'g'ri mulohaza bo'ladi“ - deb javob berishadi. O'qituvchi o'quvchilar bilan bunga o'xshash rasmlardan foydalanib yetarlicha mashqlar bajarib borsalar o'quvchilarda qanday mulohaza to'g'ri yoki qanday mulohaza noto'g'ri ekanligi haqida tafakkurlari shakllantiriladi va o'stirilib boriladi [1:103-106].

Songa 0 (nol) ni qo'shish va sondan 0 (nol) ni ayirish tushunchasini o'rganishda o'quvchilarga to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarni quyidagicha tushuntirish maqsadga muvofiq.

Buning uchun ikkita gulli tuvak olib: birida gul bor,

ikkinchisida gul yo'q. Ular qo'shilganda nechta gulli tuvak hosil bo'ladi? savoli qo'yiladi. O'quvchilar bu savolga bir ovozdan bitta gulli tuvak hosil bo'ladi deb javob berishadi. O'qituvchi o'quvchilarga quyidagi yo'naltiruvchi savolni berishi lozim.

“Bitta gulli tuvak hosil bo'ladi” mulohazasini qanday mulohaza deyish mumkin? O'quvchilar “to'g'ri mulohaza bo'ladi” - deb javob berishadi. Doskaga va daftarlariga bu mulohazalarning matematik ifodalarini yozib oladilar.

$1 + 0 = 1$; $2 - 0 = 2$; $1 + 0 = 0$ mulohazalari ham to'g'ri mulohaza bo'lishini o'quvchilar tez anglab yetadilar. Bunga doir yetarlicha mashqlar bajarilgandan keyin quyidagi qoidani o'quvchilarga o'rgatish mumkin.

Demak, har qanday musbat butun songa 0 ni qo'shsak yoki har qanday musbat butun sondan 0 ni ayirsak shu musbat butun sonning o'ziga teng bo'ladi. Bu to'g'ri mulohazalarning matematik ifodalanishi quyidagicha bo'ladi.

$1 + 0 = 1$; $1 - 0 = 1$; $12 + 0 = 12$; $12 - 0 = 12$;

$123 + 0 = 123$; $123 - 0 = 123$; $1452 + 0 = 1452$; $1452 - 0 = 1452$.

$1 + 0 = 2$; $2 - 0 = 2$; $12 + 0 = 11$; $12 - 0 = 11$; ifodalar noto'g'ri.

Shuning uchun bu mulohazalarni noto'g'ri mulohazalar deb tushuntiriladi.

O'n ichida qo'shish va ayirish tushunchalarini o'rganishda bir amalli sodda masalalarni yechish o'rgatiladi [3: 87-91].

Sodda masalalarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarni quyidagicha shakllantirish mumkin.

Masalan. Rahimada 8 ta daftar bor edi, akasi unga yana 2 ta daftar berdi. Rahimaning daftarlari nechta bo'ldi?

Ko'pchilik o'quvchilar masalani yechib, Rahimada 10 ta daftar bo'ldi deb javob berishadi. Ayrim o'quvchilar “Rahimada 9 ta daftar bo'ldi” - deb aytishadi.

Shunda o'qituvchi quyidagi yo'naltiruvchi savol bilan “Bu fikrlardan qaysi biri to'g'ri yoki qaysi biri noto'g'ri mulohaza bo'ladi?” - deb o'quvchilardan so'raganda o'quvchilardan ko'pchiligi Rahimada 10 ta daftar bo'ladi” - degan mulohaza to'g'ri mulohaza bo'lishini, “Rahimada 9 ta daftar bo'ladi” - degan mulohaza noto'g'ri mulohaza bo'lishini aytishadi.

Masalan, 17 ta sabzi bor edi. Quyondalarga 7 ta sabzi berildi. Nechta sabzi qoldi?

O'quvchilar masalani yechish jarayonida 10 ta sabzi qolganligini bilib oladilar. Bunga doir to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarni anglab yetadilar. Shunday qilib sodda masalani yechish jarayonida o'quvchilarda to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarga doir takror-takror mashqlar bajarilsa, ularda to'g'ri va noto'g'ri mulohazalar haqida yetarlicha bilim, ko'nikma va malakalari shakllantiriladi.

Murakkab masalalarni yechish jarayonida ham to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarni shakllantirish mumkin.

Masala: Sabzovot omborida 68 bochka karam, undan 18 bochka kam bodring, bodringdan 14 bochka ortiq pomidor tuzlandi. Necha bochka pomidor tuzlangan?

Yechish: Masalaning shartiga ko'ra:

1) Necha bochka bodring tuzlangan?

$68 - 18 = 50$ bochka bodring.

2) Necha bochka pomidor tuzlangan?

$50 + 14 = 64$ bochka pomidor.

Javob: 64 bochka pomidor tuzlangan.

Bunda “50 bochka bodring va 64 bochka pomidor tuzlandi” mulohazalari -to'g'ri mulohazalardir.

Masala: Ertalab paxta zavodiga 40 ta mashinada, kechqurun esa undan 20 ta ortiq mashinada paxta keltirildi. Zavodga hammasi bo'lib nechta mashinada paxta keltirildi?

Yechish: Masalaning shartiga ko'ra :

1) Kechqurun nechta mashinada paxta keltirildi?

$40+20=60$ ta mashina

2) Zavodga hammasi bo'lib nechta mashinada paxta keltirildi?

3) $40+60=100$ ta mashina

Javob: Zavodga hammasi bo'lib 100 ta mashinada paxta keltirildi. Masalaning javobi masala shartini to'liq qanoatlantirganligi sababli o'qituvchi bu mulohazani to'g'ri mulohaza bo'lishligini o'quvchilarga anglatadi.

Sodda va murakkab masalalar yechish jarayonida hosil bo'ladigan mulohazalarni tahlil qilish asosida o'quvchilarda to'g'ri va noto'g'ri mulohazalarni shakllantirib borishi mumkin [4:95-102].

O'qituvchi boshlang'ich matematika darslarida mashqlar bajarish jarayonida o'quvchilarda hosil bo'lgan mulohazalardan qaysi birlari to'g'ri mulohaza va yoki qaysi birlari noto'g'ri mulohaza ekanliklarini aniqlash va ularni o'qish ishlarini olib borishlari ta'limiy va metodik ahamiyatga ega.

Quyidagi mulohazalar to'g'ri yoki noto'g'ri mulohaza ekanligini aniqlang:

1. Samarqand – O'zbekistonning birinchi poytaxti bo'lgan.

2. Sentabr 3o kundan iborat.

3. 11 soni eng kichik ikki xonali butun son.

4. 99 soni eng katta ikki xonali butun son.

5. Bir soni eng kichik butun son emas.

6. Besh soni uchdan katta.

7. $5 \cdot 8 = 40$ ekani noto'g'ri.

8. $9+7=16$. ekani to'g'ri.

9. Istalgan kvadrat to'g'ri to'rtburchak.

10. Istalgan kvadratning uchta uchi bor.

11. Har qanday kesmaning ikkita uchi bor.

12. 569 soni 612 sonidan kichik.

13. 56 sonidan 48 soni ayrilsa, ayirma 18 ga teng bo'ladi.

14. 214 soni 83 sonidan katta .

15. $63126:7=9018$ ekani noto'g'ri.

16. $35133:7=519$ ekani to'g'ri.

O'quvchilar bu mashqlarni bajarishlari jarayonida to'g'ri mulohazalarni va noto'g'ri mulohazalarni ajratib olishni va ularni o'qishni o'rganib oladilar.

So'ngra matematikada to'g'ri mulohaza rost deb atalishi va bu R harfi bilan belgilanishi, noto'g'ri mulohazani esa yolg'on deb atalishini va uni U harfi bilan belgilanishi o'quvchilarga o'rgatiladi.

Masalan, $(569 < 612) = R$ to'g'ri mulohazasi bunday o'qiladi. " $569 < 612$ mulohazasi – rost". $(214 > 83) = R$ to'g'ri mulohazasi bunday o'qiladi. " $214 > 83$ mulohaza – rost" [4: 102-104].

$(56-48=18) = U$ noto'g'ri mulohazasi bunday o'qiladi: " $56-48$ ayirma 18 ga teng" mulohazasi- yolg'on.

Shunday qilib, yetarlicha berilgan mulohazalardan rost va yolg'on mulohazalarni tanlab olish va ularni o'qish mashqlari o'tkazilishi lozim. So'ngra rost va yolg'on mulohazalarni boshqa mulohazalarga almashtirishlar o'quvchilarga shunday o'rgatilishi kerakki, unda "..... ekani yolg'on" jumlasini ishtirok etsin. Unda qanday mulohazalar hosil bo'ladi: rostmi yoki yolg'onmi?

1. Istalgan kvadratning uchta uchi bor.

Istalgan kvadratning uchta uchi bor ekanligi yolg'on. Bu rost mulohaza bo'ladi.

2. Har qanday ikkita parallel to'g'ri chiziqlar kesishadi.

Har qanday ikkita parallel to'g'ri chiziqlar kesishadi mulohazasi yolg'on

Bu rost mulohaza bo'ladi.

3. Dekabr oyi 31 kundan iborat. Bu rost mulohaza Dekabr oyi 31 kundan iborat emasligi noto'g'ri mulohaza.

4. Olma – meva. Olma meva emas bu yolg'on mulohaza

Bu mashqlar taqqoslab qaralganda ularning har birida dastlabki mulohazalarni inkor qiluvchi ikkinchi mulohazalar berilganligini anglash mumkin. Bundan anglashiladiki, har qanday mulohazani inkor qiluvchi mulohazalari mavjud ekan.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida istalgan mulohazani lotin alifbosining bosh harfi bilan belgilash qabul qilingan. Masalan agar "yanvar 31 kundan iborat" mulohazasi A harfi bilan belgilasak, u holda "Yanvar 31 kundan iborat ekani noto'g'ri" mulohazasini bunday belgilaymiz $\bar{A}$. Bu bunday o'qiladi; $\bar{A}$ mulohaza A mulohazaning inkori deb ataladi. Ya'ni, agar A mulohaza rost bo'lsa, u holda uning inkori $\bar{A}$ mulohaza (yolg'on) bo'ladi. Bunday yoziladi. $A = R, \bar{A} = U$. Agar A mulohaza yolg'on bo'lsa, u holda uning inkori A rost mulohaza bo'ladi. Bunday yoziladi. $A = U, \bar{A} = R$ [3:70].

Agar ikkita sonning yig'indisi 5 ga bo'linsa, u holda har bir qo'shiluvchi ham 5 ga bo'linadi, mulohazasini olib qaraylik. Bu mulohazaning qanchalik to'g'ri emasligini aniq misollarda ko'rib chiqish mumkin.

Demak, ikkita sonning yig'indisi 5 ga bo'linsa, u holda har bir qo'shiluvchi ham 5 ga bo'linadi mulohazasini A desak, ikkita sonning yig'indisi 5 ga bo'linsa, u holda har bir qo'shiluvchi ham 5 ga bo'linadi ekani noto'g'ri mulohazasini, $\bar{A}$ deb belgilaymiz. Bunday yoziladi: $A=Y, \bar{A}=R$

Quyidagi rost mulohazalar bunday o'qiladi:

1) "burgut – qush" mulohaza – rost;

2) "haftada – 7 kun" mulohaza – rost;

3) "avgust – yoz oyi" mulohaza - rost;

4) "uchburchakning – uchta uchi bor" mulohaza – rost;

5) " $248 > 138$ " mulohaza rost deb o'qiladi;

Ushbu yolg'on mulohazalarni quyidagicha o'qish mumkin:

1) "istalgan kvadratning uchta uchi bor" mulohaza – yolg'on;

2) "tonna- uzunlik birligi" mulohaza yolg'on;

3) "100 va 49 sonlari ayirmasi 52 ga teng" mulohaza- yolg'on ;

4) "parallel to'g'ri chiziqlar kesishadi" mulohaza – yolg'on;

5) "tipratkon – o'simlik" mulohaza- yolg'on;

6) "choynak – gul" mulohaza – yolg'on deb o'qiladi.

Ayniqsa o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini o'stirishda ikkita mulohazani taqqoslash maqsadga muvofiq.

Masalan: "dekabr oyi 31 kundan iborat" mulohaza – rost;

"dekabr oyi 31 kundan iborat emas" mulohaza – yolg'on; bu mulohazalardan birinчисini ikkinчисini inkor qilyapti. Biz "dekabr oyi 31 kundan iborat" mulohazasini A harfi bilan belgilasak, u holda "dekabr oyi 31 kundan iborat emas" mulohazasini $\bar{A}$ deb belgilaymiz. (Bu A emas deb o'qiladi). Demak $\bar{A}$ mulohaza A mulohazaning inkori hisoblanadi . Bundan quyidagi xulosani berish mumkin:

1) Agar A mulohaza rost bo'lsa u holda uning inkori $\bar{A}$ mulohaza yolg'on bo'ladi. Bunday yoziladi: $A=R, \bar{A}=U$.

2) Agar A mulohaza yolg'on bo'lsa, u holda uning inkori $\bar{A}$ rost bo'ladi. Bunday yoziladi: $A=U, \bar{A}=R$.

O'quvchilarning rost va yolg'on mulohazalar haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun o'quvchilar yetarlicha berilgan mulohazalardan rost va yolg'on mulohazalarni tanlab olishni va ularning qanday o'qilishini bilib olishlari uchun takror-takror mashqlar bajarishlari lozim bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Levenberg L.SH., Ahmadjanov I.G., Nurmatov A.N. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. –Toshkent: «O'qituvchi», 1985.

2. Abdurohmonova N., Jumaev M. Matematika. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-sinf uchun darslik. –Toshkent: «Turon-iqbol», 2019.

3. Bikbayeva N.U., Sidelnikova R.I., Adambekova G. A. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. –Toshkent: «O'qituvchi», 1996.

4. Bantova M.A., Beltyukova G.V., Polevshikova A.M. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. –Toshkent: «O'qituvchi», 1983.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich matematika ta'limda o'quvchilarning rost va yolg'on mulohazalar haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun, o'quvchilar berilgan mulohazalardan rost va yolg'on mulohazalarni tanlab olishni va ularning qanday o'qilishini o'quvchilarda shakllantirish hamda, rost va yolg'on mulohazalarini o'rgatish metodlari, shakllari haqida materiallar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье изложен материал о методах и формах обучения истинным и ложным рассуждениям знаний, умений и навыков истинных и ложных рассуждений в начальном математическом образовании, о том как ученики выбирают истинные и ложные суждения из представленной обратной связи и как их читать, а так же обучения истинным и ложным рассуждениям.

SUMMARY. The article presents the material on the methods and forms of teaching students in primary mathematical education the true and false judgements and the ways students choose true and false judgements from the provided judgements and way they read them in order to form knowledge, skills and abilities about the true and false judgement.

УМУМКАСБИЙ ФАНЛАРДАН ЎҚУВ МАШҒУЛОТЛАРИНИ РАҚАМЛИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ

Ғ.Ғ.Қурбонов – таянч докторант

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: рақамли технология, модернизация, контент, мобил таълим, трансформация, LMS, CMS, АКТ, тенденция, виртуал, компонент.

Ключевые слова: цифровые технологии, модернизация, контент, мобильное обучение, трансформация, LMS, CMS, ИКТ, тенденция, виртуальный, компонент.

Key words: digital technologies, modernization, content, mobile learning, transformation, LMS, CMS, ICT, trend, virtual, component.

Шубҳасиз, бугунги кун талабига асосланиб ўқитишда, рақамли технологиялардан фойдаланишни “таълим поғонасининг бошланғич босқичида талабаларга рақамли технологияларни тақдим этиш орқали рақамли кўникмаларни ўзлаштириш учун имкониятлар яратиш, таҳлилий ва танқидий фикрлашни ривожлантириш, келажакда зарур бўладиган кенг кўламли рақамли трансформация шароитида ёшларга билим ва кўникмалар бериш” масалалари “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясида босқичма- босқич дастур асосида амалга оширилиши кўзда тутилган [1].

Ҳозирги кунга келиб дунёда таълим бериш ва таълим олиш долзарб масалалардан бирига айланди. Чунки айнан сифатли таълим биз яшаб турган дунёни турли муаммолардан қутқаришда муҳим роль ўйнаши энди ҳеч кимга сир эмас. Шу туфайли барча ривожланган давлатлар таълим сифатини оширишга катта маблағ сарфламоқда. Бу борада мамлакатимизда ҳам салмоқли ишлар амалга ошириб борилмоқда.

Шундай бўлишига қарамай таълим тизимида ҳали ўз ечимини топмаган бир қатор масалалар борки уларни бартараф этмасдан замонавий ва сифатли таълим ҳақида гапириб бўлмайди. Хусусан, ахборот олиш ва фойдаланиш тезлиги жуда тезлашган ҳозирги даврда, таълим тизимига рақамли технологияларни жалб этмасдан таълим сифатини ошириш ва ижтимоий фаол ёшларни тарбиялаб бўлмайди. Бугунги кунга келиб, таълимни рақамлаштириш жараёни бошланди. Бу эса таълим олувчига замонавий қулайликлар яратиб, таълим олишни осонлаштирмоқда. Айниқса, рақамли технологиялар жорий этилган таълим тизимининг воситаларини: мультимедиялар, кодоскоп, компьютер, ноутбук, интернетга уланган телевизорлар, смарт доска, проекторлар бажариб беради.

Б.Б.Мўминов ва З.Д.Расуловлар ўзларининг илмий - тадқиқот ишларида педагогик дастурий таъминот яратиш, таҳлил қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш методикаси ҳақида баён этишади. Улар ўзларининг тадқиқотларида умумкасбий ва мутахассислик фанларидан амалий ва лаборатория машғулотларининг хусусиятларини ўрганиб, педагогик дастурий таъминотга қўйиладиган талаблар ишлаб чиқишган ҳамда дастурий таъминот алгоритмининг яратиш жараёнида, педагогик дастурий таъминотнинг самардорлигини аниқлаш мақсадида

тажриба - синов ўтказиш каби ишлар жуда яхши амалга оширилган [3,4]. Хусусан [4] ишда “Технология фанини ўқитиш методикаси” фанининг мобил дастури ишлаб чиқилган. Бунда креативликни ривожлантиришга қаратилган “The wheel of logical reasoning”, “Three-stage training”, “Blended learning” инновацион технологияларининг самарали имкониятларидан ҳамда “NanoCAD”, “Discrete 3DS Max”, “Animation Master” дастурларидан фойдаланишга оид тавсиялар келтирилган.

Ўтказилган тадқиқотимизда “Сонли усуллар” фанидан тайёрланадиган электрон ўқув материалларини тайёрлашда фойдаланиладиган замонавий дастурий воситалари билан танишув ва таҳлилини дастур - иловалар ёрдамида баён этамиз. Аввало таъкидлаш жоизки, “Сонли усуллар” фани олий таълим муассасаларида бакалавриятнинг 5330100 – Компьютер илмлари ва дастурлаш технологиялари (йўналишлар бўйича) ва 5330200 – Ахборот тизимлари ва технологиялари (тармоқлар ва соҳалар бўйича) таълим йўналишлари 3-босқич талабаларига 5-6-семестрларда ўқитилади. Мазкур курсни ўқитишнинг асосий мақсади талабаларда математик масалаларни сонли ечиш бўйича турли алгоритмларнинг сифатини ва ишлатиш имкониятларини таҳлил қила билиш, янги алгоритмлар ярата билиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатдир. Бу фандан маъруза машғулотлари мультимедиа қурилмалари билан жиҳозланган ўқув хонасида, амалий машғулотлар эса керакли дастурий таъминотлар билан жиҳозланган ўқув хоналарида олиб борилиши тавсия қилинади. Фан дастурида белгиланган мустақил таълим топшириқлари ва курс иши мавзулари эса талабалар томонидан мустақил равишда бажарилиши кўзда тутилган. Қуйида биз “Сонли усуллар” фанидан ишлаб чиқилган мобил дастур ва унинг имкониятлари ҳақида маълумот келтираемиз.

Мобил таълим дастурини қандай ишлаб чиқиш ва оммага тақдим этиш масаласи таълим бозорида ҳозирги кундаги долзарб масала бўлиб ҳисобланиб келинмоқда. Ўтказилган тадқиқотлар жараёнида мобил таълим дастурини юқори даражада ишлаб чиқиш, фойдаланувчиларгача етказишга бўлган жараён ўрганиб чиқилди ва улар қуйидаги муҳим омиллардан иборатлиги аниқланди:

• тайёрланган мобил таълим дастурларининг энг яхши ғояси – бу эришиладиган ютукнинг 60 - 70 фоизи демакдир. Бу эса, бизни асл ғояга таянган ҳолда, бозорда рақобатбардош дастур тайёрлашга ундайди;

• тадқиқотни ўтказиш жараёнида мобил таълим бозори ўрганилиб, тайёрланган дастурнинг фойдаланувчи учун барча параметрлари мос келиши ҳам муҳим аҳамиятга эга;

• тайёрланган мобил таълим дастурларини амалиётда кичик гуруҳларда синовлардан ўтказиш ва тажрибали педагоглар томонидан билдирилган тавсияларни албатта, эътиборга олиш муҳим вазибалардан бири ҳисобланади;

• мобил таълим дастурларини фойдаланувчилар учун ишлаб чиқариш хизматларини ташкиллаштирувчи компаниялар ишини тадқиқ қилиш ва жараёнларни дастурлаш амалиёти билан шуғулланувчи мутахассис дастурчилар хизматидан фойдаланишга тўғри келади.

АКТ соҳасида рақамли таҳлилга асосланган ҳолда, талаб ва таклиф аниқ ва тушунарли маълумотлар базаси орқали фойдаланувчиларга тақдим этилиши, дастурлаш соҳасида рақамли таълим бозори шаклланишига ҳамда, ривожланиш тенденциялари инсон иштирокисиз ҳам амалга оширилишини кўрамиз. Шубҳасиз, мобил таълимни кенг маънода билим оловчилар учун таълимий мустақилликка эришишга олиб келишини кўришимиз мумкин. Талабаларнинг функционал, психологик ва физиологик имкониятлари инobatга олиниб дастурий таълим воситаларни қўллаш асосида уларнинг мустақил таълим олиш кўникма ва малакалари шакллантирилади.

Олий таълимнинг “Ахборот тизимлари ва технологиялари” таълим йўналишининг умумқасбий фанларини ўқитишда виртуал синфни ташкил этиш ва ундан фойдаланиш асосан куйидаги 4 (тўрт) муаммони бартараф этишга:

• талабалар фанга ажратилган мустақил таълим мавзуларини индивидуал равишда ўзлаштира олиши;

• таълим олиш жараёнида уларда масофа ва вақт чегаралари бўлмаслиги билан таъкидлаш;

• фойдаланувчилар учун масофавий таълим одатдагидан кўра қизиқарлилиги;

• фаннинг виртуал синфидан фойдаланиш бўйича алоҳида мобил илованинг мавжудлигига эътибор қартилган.

Юқоридаги муаммолар бартараф этилганда, фан бўйича мавзуларни замонавий таълим берувчи профессор - ўқитувчилар дарс жараёнида рақамли технологиялардан янада самарали фойдаланиш имкониятини оширади.

Изланишлар жараёнида мобил таълимни ташкил этиш усуллари ва унинг ўқув - услубий таъминотини ривожлантириш бўйича турли илмий қарашлар кўриб чиқилиб, муаммолар бартараф этилмоқда.

Қуйида келтирилган мобил таълимнинг “Ахборот тизимлари ва технологиялари” таълим йўналишининг “Сонли усуллар” фани бўйича салбий томонлари асосли тадқиқ этилган бўлиб, иштирокчиларнинг ўқув жараёнида мобил таълимни қўллаш бўйича билим, кўникма ва малакалари ҳисобга олинган (1 – расмга қаранг).

1 - расм. “Сонли усуллар” фанининг мобил илова дастурининг кўриниш ҳолати

Юқорида келтирилган назарий асослардан келиб чиқиб, “Сонли усуллар” фанининг асосий компоненталарини ўз ичига олган мобил дастур фойдаланувчининг шахсий смартфонига ўрнатилади. Бу эса уларнинг дарс ва дарсдан ташқари мустақил таълим жараёнида бўш вақтларини самарали ва сермазмун ташкил этиш имконини беради.

“Сонли усуллар” фанининг мобил иловаси ўрнатилгач, смартфонининг ойнасида илованинг бош саҳифаси намоён бўлади ва иловадан фойдаланиш бўйича йўриқнома билан танишилади. Белгиланган тартиб бўйича иловага кириш учун рўйхатдан ўтилгач, фойдаланувчи ойнасида ўқув – методик ҳужжатлар, маъруза машғулотлари, амалий машғулотлар бўйича топшириқлар, ҳар бир мавзу бўйича тест назорати, мустақил таълим ва муаллиф ҳақидаги бўлимлар намоён бўлади. Ўқув – методик ҳужжатлар бўлимида намунавий ва ишчи ўқув дастурлар жойлаштирилган бўлиб, бу уларга режага мувофиқ узвийлик, кетма-кетлик тамойили асосида очиб берилган. Маъруза машғулотлари бўлимига кирилгач, ҳар бир маъруза машғулотлари бандида, режа асосида машғулотлар мазмуни тўлиқ, тушунарли ва содда қилиб очиб берилган. 1 – маъруза тўлиқ ўқиб ўзлаштирилгач, мавзу бўйича тест берилади ва ўзлаштириш натижаси 60% дан юқори бўлгандагина кейинги мавзуга ўтилади, акс ҳолда маърузани қайта ўзлаштиришга тўғри келади. Амалий машғулотлар бўлимида ҳар бир мавзу бўйича намунавий мисоллар бажариб кўрсатилган ва мустақил бажариш учун топшириқлар берилган. Мустақил таълим бўлимида фаннинг қўшимча мавзулари бўйича топшириқлар берилган. Бунда фойдаланувчига ёрдам сифатида аудио, видео ва қўшимча маълумотлар берилади. Фойдаланувчи юқоридаги айтиб ўтилган бўлимларни тўлиқ ўзлаштиргач, фаннинг барча мавзуларини қамраб олган тест топшириғига мурожаат қилинади. Талаба тест топшириғидан 60% дан юқори кўрсаткич тўплай олсагина фанни ўзлаштирган ҳисобланади, акс ҳолда тестни қайта топширишига тўғри келади. Фойдаланувчи ва ўқитувчи орасидаги ўзаро мулоқот телеграм ва e – mail орқали амалга оширилади.

Мобил иловани яратишда бугунги кун талаба – ёшларининг мобил телефонлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ортиб бораётганлиги инobatга олинди. Бу эса, барча андроид қурилмалар учун мўлжалланганлиги билан фойдаланувчиларга дарс ва дарсдан ташқари мустақил таълим жараёнларида, яъни бўш вақтларидан унумли фойдаланиш мақсадида, мобил иловадан метро ва автобус бекатларида бемалол фойдаланишга мўлжалланган. Мобил илова ўзининг осон ўрнатилиши, оддийлиги, барча керакли бўлган маълумотларни қамраб олганлиги, фойдаланувчини билим ва кўникмасини мустақил ошириш мақсадида ҳар бир маъруза бўйича назорат тестларининг

тузилганлиги билан бошқа мобил иловалардан тубдан фарқ қилади. 5330200 – Ахборот тизимлари ва технологиялари таълим йўналишининг ўқув режасидаги умумқасбий фанлар блокидаги “Сонли усуллар” фанидан мобил дастур талабаларнинг мустақил таълим олиш имкониятини такомиллаштириш мақсадида ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий қилиниб, талабалар ва соҳа мутахассислариға фойдаланиш учун тавсия қилинди.

Яхши маълумки, мамлакатимиздаги олий таълим муассасаларида 2022-2023 ўқув йилидан бошлаб масофавий таълим шаклини жорий қилиш режалаштирилган. Масофавий таълимда бундай турдаги мобил

иловалардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ўқув материалларини тақдим этишда АКТдан фойдаланиш фанни тўлиқ ўзлаштиришга ёрдам бериб, талабаларнинг билим ва кўникмаларини ривожланиш даражаси оширилади. Яратилган мобил дастур фойдаланувчи (талаба)ларнинг дарсдан ташқари мустақил фаолиятларини ривожлантирибгина қолмай, уларнинг келгусида мустақил ишлаб олиш қobiliятларини оширишга хизмат қилади. Бу эса, уларнинг индивидуал фаолият олиб бориши билан бир қаторда, ўз имкониятлари ва келажакдаги муваффақиятли йўллариини белгилашда хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги –“Рақамли Ўзбекистон–2030 стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-6079-сонли Фармони (Манбаа: <https://lex.uz/docs/5030957>).
2. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти.: Пед. фан. докт.... дисс. автореф. - Т.: 2007. 37-б.
3. Мўминов Б.Б. Информатикадан амалий ва лаборатория машғулоти учун педагогик дастурий таъминот яратиш ва фойдаланиш методикаси (академик лицейларнинг аниқ фанлар йўналиши мисолида). Пед. фан. номзоди.... дисс. -Т.: 2009. 177-б.
4. Расулова З.Д. Талабаларнинг креативлигини ривожлантиришда дастурий таълим воситаларидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (технологик таълим йўналиши мисолида). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Дисс. 2021. 126-б.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада умумқасбий фанлар блокидаги “Сонли усуллар” фанидан ишлаб чиқилган мобил дастурнинг таълим соҳасида тутган ўрни ҳамда унинг қандай шаклда жорий этилиши бўйича таҳлиллар амалга оширилган. Тайёрланган мобил иловани ўқув жараёнига жорий этишда илмий асосланган ёндашув шакллантирилган ва тегишли хулосалар чиқарилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется роль мобильного приложения в сфере образования и способы его реализации, разработанного по предмету «Численные методы» в блоке общеобразовательных наук. Сформирован научно обоснованный подход к внедрению разработанного мобильного приложения в образовательный процесс и сделаны соответствующие выводы.

SUMMARY. This article analyzes the role of a mobile application in the field of education and ways to implement it, developed in the subject “Numerical Methods” in the block of general education sciences. A scientifically based approach to the implementation of the developed mobile application in the educational process has been formed and the corresponding conclusions have been drawn.

TALABALARGA OBYEKTGA YO‘NALTIRILGAN DASTURLASHNI O‘RGATISHNING FOYDALI JIHATLARI (Python dasturlash tili misolida)

D.E.Saidova – o‘qituvchi
Qarshi davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: obyektga yo‘naltirilgan dasturlash, Python, sinf, obyekt, usul, atribut, xatti-harakat, funksiya, holat, o‘zgaruvchilar, inkapsulyatsiya, meros, polimorfizm.

Ключевые слова: объектно-ориентированное программирование, Python, класс, объект, метод, атрибут, поведение, функция, состояние, переменная, инкапсуляция, наследование, полиморфизм.

Key words: object-oriented programming, Python, class, object, method, attribute, behavior, function, state, variable, encapsulation, inheritance, polymorphism.

Ўзбекистон Respublikasining oliy va o‘rta ta‘lim tizimida dasturlash tillari sifatida uzoq yillardan buyon Paskal, C++, C#, Visual Basic, Java va boshqa tillar o‘qitilib kelinmoqda. Faqat so‘ggi yillarda Python dasturlash tili maktab darsliklari va oliy ta‘limning ayrim yo‘nalishlarida o‘qitilmoqda. Shuning uchun maktab o‘quvchilari va talabalar yuqoridagi dasturlash tillarida obyektga yo‘naltirilgan dasturlash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishsa-da, Python tilida bu borada yetarlicha ko‘nikmalarga ega emaslar.

Avvalo shuni aytishimiz mumkinki, Python obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tili sifatida yaratilgan. Bu quyidagi tamoyillarni hisobga olgan holda qurilganligini anglatadi [5]:

1. Undagi barcha ma‘lumotlar obyektlar bilan ifodalangani.
  2. Dastur bir-biriga xabar yuboradigan o‘zaro ta’sir qiluvchi obyektlar to‘plami sifatida tuzilishi mumkin.
  3. Har bir obyekt xotiraning o‘ziga xos qismiga ega va boshqa obyektlardan iborat bo‘lishi mumkin.
  4. Har bir obyektning turi bor.
  5. Bir xil turdagi barcha obyektlar bir xil xabarlarini qabul qilishlari va bir xil harakatlarni bajarishlari mumkin.
- Boshqa keng tarqalgan dasturlash tillari bilan solishtirganda, Python tili obyektga yo‘naltirilgan dasturlash bilan bog‘liq quyidagi xususiyatlarga ega [7]:

1. Har qanday berilgan (qiymat) obyektidir. Raqam, satr, ro‘yxat, massiv va boshqalar hamma narsa obyektidir.

O‘rnatilgan sinflar obyektlari (oldingi jumlada sanab o‘tilganlar kabi) va foydalanuvchi tomonidan belgilangan sinflar obyektlari (dasturchi yaratadiganlar) mavjud. Yagona o‘zaro ta’sir mexanizmi uchun operatorni ortiqcha yuklash usullari taqdim etiladi.

2. Klass ham o‘z nom maydoniga ega obyektidir. Bu darslar turkumining hech bir joyida aytilmagan. Shuning uchun “obyekt” so‘zi o‘rniga “instansiya” so‘zini qo‘llash to‘g‘riroq bo‘ladi.

3. Python tilida inkapsulyatsiyaga unchalik ahamiyat berilmaydi. Boshqa dasturlash tillarida odatda sinfda e‘lon qilingan xususiyatga bevosita kirish mumkin emas. Uni o‘zgartirish uchun maxsus usul taqdim etilishi mumkin. Pythonda buni sinfning mulkiga tashqaridan kirish orqali amalga oshirish oson. Shunga qaramay, Python hali ham sinfdagi o‘zgaruvchilarga kirishni cheklashning maxsus usullarini taqdim etadi

Ma‘lumki, obyektga yo‘naltirilgan dasturlash asosan real hayotdagi obyektlarni modellashga asoslangan. Demak, obyektga yo‘naltirilgan dasturlashni o‘rgatish obyektlar va ularning o‘zaro ta’siri tushunchasidan boshlanishi kerak [1].

Sinflar va obyektlarni batafsil ko‘rib chiqishdan oldin, biz uchun sinflar va obyektlar tushunchasi Python tilida qanday amalga oshirilishini bilish muhimdir. Chunki sinf va obyektning odatda dasturlash tajribasiga ega bo‘lganlar uchun tushunish juda qiyin. Python tiliga kelsak, muammolar nafaqat yangi boshlanuvchilar uchun, balki C++, Java,

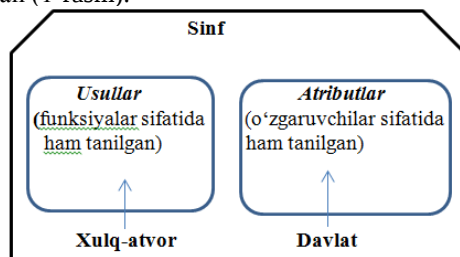
C # va boshqalar kabi tillar misolida obyektga yo'naltirilgan dasturlash usullari bilan tanish bo'lgan o'quvchilar uchun ham paydo bo'lishi mumkin.

Shuningdek, Python tilida obyektga yo'naltirilgan dasturlashni amalga oshirish mexanizmlari va tamoyillari C++, Java va C# da qo'llaniladiganlardan sezilarli darajada farq qiladi. Fundamental farqlar hatto terminologiya darajasida ham mavjud [4].

Oddiy qilib aytganda, obyekt - bu ham obyektlar bo'lgan ma'lumotlarga (o'zgaruvchilarga) ta'sir qiluvchi usullar (funksiyalar) to'plami. Ushbu obyektlar uchun sxema sinfdir. Sinfni obyekt haqidagi barcha tafsilotlarga ega bo'lgan eskiz yoki prototip sifatida tasavvur qiling[3].

Sinfdan foydalanish obyektidagi xatti-harakatlar va holatni birlashtirish imkonini beradi. Xulq-atvor so'zini eshitganingizda, funksiyani o'ylab ko'ring, ya'ni biror narsani bajaradigan (yoki xohlasangiz, xatti-harakatni amalga oshiradigan) kodlar bo'lagi. Davlat so'zini eshitganingizda, o'zgaruvchilarni o'ylab ko'ring, ya'ni sinf ichidagi qiymatlarni saqlash joyi. Biz sinf xatti-harakat va holatni birlashtiradi, deb ta'kidlaganimizda, biz shunchaki sinf funksiyalar va o'zgaruvchilarni paketlashini bildiramiz [2].

Sinflar usullari va atributlariga ega. Pythonda sinfning xatti-harakati usulni yaratish bilan belgilanadi. Metod so'zi - bu sinf ichida aniqlangan funksiyaga berilgan obyektga yo'naltirilgan dasturlash nomi. Nega usullar shunchaki sinf funksiyalari sifatida tan olinmaganligi, sinf o'zgaruvchilari nom atributi bilan ma'lum bo'lgani kabi, vaqt o'tishi bilan yo'qolgan (1-rasm).

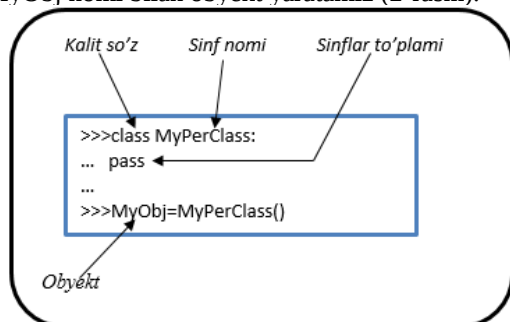

1-rasm. Sinf tarkibiy qismlari

Sinfdan foydalanish uchun siz undan obyekt yaratasiz (quyida bunga misolni ko'rasiz). Bu obyektни instantatsiya-lash deb nomlanadi. Instant so'zini eshitganingizda, ya'ni obyekt yaratish uchun sinfni chaqirasiz.

Ehtimol, ajablanarlisi shundaki, siz hech qanday holat yoki xatti-harakatlarga ega bo'lmagan sinf yaratishingiz mumkin, ammo Python uchun hali ham sinf. Aslida, bunday sinf bo'sh. Keling, sinf misollarimizni bo'sh misol bilan boshlaymiz va u yerdan narsalarni olamiz. Biz tarjimonning >>> ko'rsatmasi bo'yicha ishlaymiz.

Biz MyPerClass deb nomlangan bo'sh sinf yaratishdan boshlaymiz. Biz buni sinf nomiga class kalit so'zi bilan old qo'yish orqali amalga oshiramiz, so'ngra sinfni amalga oshiradigan kodlar to'plamini taqdim etamiz va darhol undan MyObj nomi bilan obyekt yaratamiz (2-rasm).

2-rasm: Sinf va obyekt deklaratsiyasi

Ushbu sinf to'plamida Python kalit so'zi passni o'z ichiga olganligiga e'tibor bering, bu Pythonning bo'sh bayonoti (bu hech narsa qilmaydi).

Python dasturlash hamjamiyatida kichik harflar (ta'kidlash uchun pastki chiziq bilan) yordamida funktsiyalarni nomlash bo'yicha yaxshi o'rnatilgan konvensiya mavjud, sinflarni nomlash uchun esa UpperCase (birlashtirilgan so'zlar, bosh harflar) ishlatiladi. Ushbu konvensiyadan so'ng, my_per_class() funksiya chaqiruvi ekanligi aniq bo'lishi kerak, chunki MyPerClass() obyektни yaratadi. Xuddi shu sinfdan yaratilgan obyektlar sinf bilan bir xil xatti-harakatlarga ega (sinfda belgilangan almashish usullari), lekin holatning o'z nusxasini (atributlari) saqlaydi.

Inkapsulyatsiya - obyektни tashkil etuvchi komponentlarga (usullar va o'zgaruvchilar) kirishni cheklash. Inkapsulyatsiya ba'zi komponentlarni faqat sinf ichida mavjud qiladi. Pythonda inkapsulyatsiya faqat qaysi atributlar ochiq va qaysi biri ichki ekanligi haqida dasturchilar o'rtasidagi kelishuv darajasida ishlaydi. Atribut nomining boshidagi bitta pastki chiziq o'zgaruvchi yoki usul sinf usullaridan tashqarida foydalanish uchun mo'ljallanmaganligini, lekin atribut shu nom bilan mavjudligini bildiradi.

```
>>> class A:
...     def _private(self):
...         print("Bu shaxsiy usul ")
...
...
>>> a = A()
>>> a._private()
Bu shaxsiy usul
```

Atribut nomining boshida qo'sh chiziq ostidagi chiziq qo'shimcha himoyani ta'minlaydi: atributga bu nom orqali kirish imkoni bo'lmaydi.

```
>>> class B:
...     def __private(self):
...         print("Bu shaxsiy usul")
...
...
>>> b = B()
>>> b.__private()
```

Traceback (most recent call last):

File "<stdin>", line 1, in <module>

Attribute Error: 'B' object has no attribute '__private'

Biroq, bu to'liq himoya qilmaydi, chunki atribut hali ham _ClassName__AttributeName nomi ostida mavjud:

```
>>> b._B__private()
Bu shaxsiy usul
```

Meros deganda, bolalar sinfi ota-sinfning barcha atributlarini o'z ichiga oladi, shu bilan birga ularning ba'zilar bekor qilinishi yoki bolaga qo'shilishi mumkin. Masalan, biz o'zimizning lug'atga o'xshash sinfimizni yaratishimiz mumkin:

```
>>> class Mydict(dict):
...     def get(self, key, default = 0):
...         return dict.get(self, key, default)
>>> a = dict(a=1, b=2)
>>> b = Mydict(a=1, b=2)
```

Mydict klassi xuddi lug'at kabi ishlaydi, bundan tashqari get usuli sukut bo'yicha None (yo'q) o'rniga 0 ni qaytaradi.

```
>>> b['c'] = 4
>>> print(b)
{'a': 1, 'c': 4, 'b': 2}
>>> print(a.get('v'))
None
>>> print(b.get('v'))
0
```

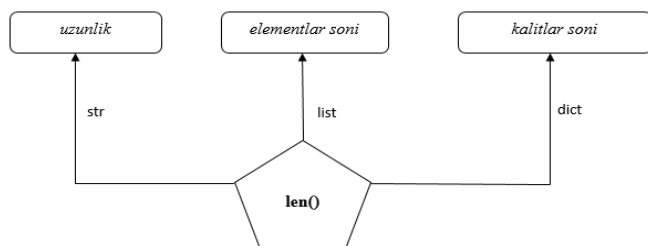
Polimorfizm dasturlashda juda muhim g'oyadir. U har xil foydalanish holatlarida har xil turlarni ifodalash uchun bitta obyektдан (usul, operator yoki obyekt) foydalanishdan iborat. Polimorfizm ko'p shakllarni anglatadi [6].

Python turli xil argumentlarni qabul qilishi mumkin bo'lgan ba'zi funktsiyalarga ega. Bunday funktsiyalardan biri len(). U har xil turdagi ma'lumotlarni qabul qilishi

mumkin. Keling, bu qanday ishlashiga misolni ko'rib chiqaylik.

```
>>> print(len("Python"))
6
>>> print(len(["Python", "Java", "C++"]))
3
>>> print(len({"Name": "Dilfuza", "Address": "Uzbekistan"}))
2
```

Bu yerda biz len() funksiyasi bilan qator, ro'yxat, kortej, to'plam va lug'at kabi turli xil ma'lumotlar turlari ishlashi mumkinligini ko'rishimiz mumkin. Biroq, biz har bir ma'lumot turiga xos ma'lumotlarni qaytarishini ko'rishimiz mumkin (3-rasm).

3-rasm: len() funksiyasining polimorfizmi.

Polimorfizm - bu turli sinflarda bir xil usulning har xil xatti-harakatlari. Misol uchun, biz ikkita raqamni qo'shishimiz mumkin va ikkita satr qo'shishimiz mumkin. Bu holda biz boshqa natijaga erishamiz, chunki raqamlar va satrlar turli sinflardir.

Yuqorida biz Pythonning obyektga yo'naltirilgan dasturlashni qo'llab-quvvatlashining barcha asoslarini ko'rib chiqdik. Ma'lumotlar atributlari va moslashtirilgan usullar bilan oddiy sinflarni qanday yaratishni ko'rdik. Shuningdek, biz sinflarni qanday meros qilib olish va qo'shimcha ma'lumotlar atributlari va qo'shimcha usullarni qanday qo'shish va usullarni qanday qilib "amalga oshirish" mumkinligini ko'rib chiqdik. Agar biz sinfni meros qilib olsak, lekin quyi sinfimiz taqdim etadigan usullarni cheklamoqchi bo'lsak, uni amalga oshirish kerak bo'ladi, lekin undan ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak, chunki u pastki sinfdan uning asosiy sinflaridan biri ishlatilishi mumkin bo'lgan joyda foydalanish mumkin degan taxmini buzadi, ya'ni, polimorfizmni buzadi. Maxsus sinflar muammosiz birlashtirilishi mumkin, shunda ular Pythonning o'rnatilgan va kutubxona sinflari bilan bir xil sintaksislarni qo'llab-quvvatlaydi. Bunga maxsus usullarni qo'llash orqali erishiladi.

Adabiyotlar

1. Kölling, M., The Problem of Teaching Object-Oriented Programming, Part 1: Languages, Journal of Object-Oriented Programming, 11(8): 8-15, 1999.
2. Paul Barry. Head First Python. O'Reilly Media, 2010. -P. 494 . Series: Head First.
3. Python programming: 2 in 1. Theory and Practice by Techs Ed Academy, 2020.
4. Васильев А.Н. Python на примерах. Практический курс по программированию. - СПб.: Наука и Техника, 2016. - 432 с.
5. Сузи Р.А. Язык программирования Python. Курс лекций. - СПб: Питер. 2005. - 206 с.
6. Saidova D. E. Analysis of the Problems of the Teaching Object-Oriented Programming to Students //International Journal of Social Science Research and Review. - 2022. - T. 5. - №. 6. - C. 229-234.
7. Жураев Т. Информатика дарслари самарадорлигини оширишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш. НГПИ имени Ажинияза. // «Фан ва жамият». 2015. №. 1. -С.47-50.
8. <https://habr.com/ru> - Полиморфизм в Python.
9. <https://python.ivan-shamaev.ru> - Classes, methods Python 3. OOP examples.
10. <https://pythonworld.ru> - Python3 для начинающих: Инкапсуляция, наследование, полиморфизм.

REZYUME. Maqolada talabalarga obyektga yo'naltirilgan dasturlashni o'rgatish metodologiyasi tadqiq etilgan bo'lib, Python dasturlash tilining xususiyatlari va uning obyektga yo'naltirilgan dasturlashdagi afzalliklari hamda o'quv jarayonida qo'llaniladigan ta'lim metodlariga integratsiyalangan holatda tavsiflangan.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется методика обучения студентов объектно-ориентированному программированию, описываются особенности языка программирования Python и его преимущества в объектно-ориентированном программировании, а также его интеграция в методы обучения, используемые в процессе обучения.

SUMMARY. The article explores the methodology for teaching students object-oriented programming, describes the features of the Python programming language and its advantages in object-oriented programming, as well as its integration into teaching methods used in the learning process.

YOSHLARNI JISMONIY TARBIYA VA SPORT ORQALI SOG'LOMLASHTIRISHDA IJTIMOY FAOLLIK SIFATLARINING TAKOMILLASHTIRISH ZARURIYATI

A.Y.Saidova – o'qituvchi

E.A.Erkaev – o'qituvchi

Farg'ona politexnika instituti

Tayach so'zlari: ta'lim, tarbiya, barkamol avlod, integratsiya, shaxs, jismoniy tarbiya, ma'naviy-axloqiy tarbiya, harakatli o'yinlar, ma'naviy-axloqiy mezon, didaktik tamoyil.

Ключевые слова: образование, воспитание, гармонично развитое поколение, интеграция, личность, физическое воспитание, духовно-нравственное воспитание, подвижные игры, духовно-нравственные критерии, дидактический принцип.

Key words: education, upbringing, harmoniously developed generation, integration, personality, physical education, spiritual and moral education, action games, spiritual and moral criteria, didactic principle.

Mamlakat sportchisi - bu millat vakili, mavjud jamiyat kishisining axloqiy namunasidir. O'zbek sportchisining axloq normalari yuqori darajada shakllangan, fikrlash doirasi keng, ma'naviy boy, kirisshuvchan, yaxshi tashkilotchi bo'la oladigan insonni tarbiyalash nazarda tutiladi. Bu mezonlar ayniqsa navqiron mamlakatimiz yoshlari uchun taalluqlidir. Sportchi axloqiy tarbiyasining xususiyatlari, uni jismoniy tarbiya jarayonida amalga oshirilishiga quyidagicha yo'nalish va shakl berilmoqda. Jamoatchilik burchiga ijtimoiy munosabatda bo'lish, faoliyatni o'z shaxsiy ishi bilan teng qo'yish, jamiyat va davlat ishini past darajada deb bilmaslik. O'zining jismoniy tarbiyasiga ongli munosabatda bo'lish, Vatan talabiga

doimo tayyor turish - bu har bir jamiyat a'zosining umumiy burchi hisoblanadi. Mamlakat sportchisini xalqaro maydondagi g'alabalarini hal qiluvchi omili, o'z xalqi, Vatani oldidagi javobgarlik burchini his qila olishida.

Mamlakatimizning yangi taraqqiyot bosqichida yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning institusional tizimini takomillashtirish zarurati yuzaga kelganligi va yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish - aniq maqsadga qaratilgan tashkiliy-pedagogik jarayon ekanligi, unda yoshlarda shakllangan ijtimoiy faollik sifatlarining takomillashtirilishi va boyitib borilishi zarurati asoslanadi. Zero, «bugungi kunda mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, uni innovatsion asosda rivojlantirish, o'z oldimizga qo'ygan

ko'p qirrali va murakkab vazifalarni amalga oshirish maqsadida biz zamonaviy va kreativ fikrlaydigan, har qanday vaziyatda ham mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan, g'ayrat-shijoatli, intellektual salohiyati yuksak, vatanparvar yosh kadrlarga davlat va jamiyat boshqaruvida muhim vazifalarni ishonib topshirmoqdamiz» [1]. Shuning uchun ijtimoiy faol ergashtiruvchi, liderlik sifatiga ega, mas'uliyatli, fidoyi va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash dolzarb pedagogik vazifalardan biriga aylanmoqda.

Ta'lim muassasalarida o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatini rivojlantirish masalasida mustaqillikning ilk yillarida normativ huquqiy hujjatlar orqali tadrijiy yuksaltirish asoslari yaratildi. Masalan, 1992-yil 14-yanvarda «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonun qabul qilindi, unda jamiyatimizda sport bilan shug'ullanish, jismoniy tarbiyani rivojlantirish kelajak avlodni jismoniy madaniyat ko'nikmalari asosida tarbiyalash masalalarining huquqiy asosi yaratildi. 2000-yilda ushbu qonunning yangi tahrirda qabul qilinishi va o'zgarishlar kiritilishi orqali mamlakatimizda jismoniy madaniyat sohasida yangi davr boshlandi.

Shuningdek, 1992-yil iyulda qabul qilingan va 1997-yilda yangi tahrirda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonunda ham ta'lim oluvchilarning salomatligini muhofaza qilish va musthakamlashni kafolatlovchi shart-sharoitlar yaratish, o'qish, mehnat qilish va dam olish uchun ta'lim muassasalari mas'uldir deyilgan. O'zbekistonda yangilanishlar jarayoni birinchi Prezidentimizning «Qonunlar o'zgarishlar jarayonlaridan avval yurishi kerak», degan ko'rsatmasi asosida amalga oshiriladi. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning ikkinchi tahriri 2000-yil 26-mayda tasdiqlandi. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonunining yangi tahriri 2015-yil 4-sentabrda qabul qilindi. Mazkur Qonunda O'zbekiston hukumatining jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish huquqiy-me'yoriy asoslari Konstitutsiya va xalqaro huquq meyor mos ravishda yaratilgan [2].

Talaba-yoshlarni sifatli ta'lim olishlari va jismoniy barkamol bo'lib voyaga yetishlari uchun imkoniyatlarning yaratilishi, qonuniylashtirilishi ularning yorqin kelajagi garovi hisoblanadi.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning «Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risidagi» Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 27-maydagi qarori va boshqa rasmiy hujjatlar asosida «Sog'lom avlod» dasturi ishlab chiqilda va amaliyotga olib kiritildi. Dastur «Sog'lom ona va sog'lom bola» tamoyili asosida jamiyatda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirish, sport va sog'lomlashtirish faoliyatlarini yo'lga qo'yish orqali jismoniy madaniyatni rivojlantirish, ta'lim-tarbiya jarayonida jismoniy tarbiyalash amaliyotini qo'llash orqali jismoniy madaniyatning pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish asoslari yaratildi. Shu bilan birga, maxsus maktablar, ya'ni nogiron va jismonan ojiz bolalar uchun va nogironlar sport klublari faoliyatini takomillashtirish orqali yoshlarda jismoniy madaniyat ko'nikmalarini o'stirish, ularni chiniqtirish, jismoniy nuqsonlarini bartaraf etish uchun ta'lim-tarbiya jarayonida ham jismoniy mashqlar orqali ta'sir ko'rsatish texnologiyalarini yaratish zarurati paydo bo'ldi [3].

2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq innovatsion fikrlaydigan kadrlarni tayyorlash va tanlashni tashkil etish tizimi yaratiladi. Unga muvofiq jismoniy tarbiya va ommaviy sport sohasiga ma'muriy kadrlar tayyorlash jarayoniga sportni boshqarishning maxsus dasturlarini joriy etish,

professional, menejerlar, sport tibbiyot xodimlari va psixologlar uchun seminarlar o'tkazish, Sport Management (sportni boshqarish), Sport Leadership (sportda rahbarlik qilish), Sport Administration (sport ma'muriyatchiligi) yo'nalishlari bo'yicha yetakchi jahon sport markazlarida tajriba o'rtirishlarni tashkil etiladi [4].

Innovatsion yondashuv asosida o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatini rivojlantirishning pedagogik jarayonini mamlakatimizda o'tkaziladigan uch bosqichli sport musobaqalari muhim ahamiyatga ega. Zero, «Umid nihollari», «Barkamol avlod», «Universiada» sport o'yinlarini o'z ichiga olgan yaxlit tizimning amalga oshirilishi mamlakatimiz yoshlarini jismoniy madaniyatini o'stirishdagi evolyutsion o'sib boruvchi jarayon sifatida ma'no kasb etadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatni rivojlantirish jarayonining pedagogik asoslari va ta'lim texnologiyalari yaratilishi bilan birga sport klubi kengashi faoliyatini ham takomillashtirish, faoliyatini kengaytirish, o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatni rivojlantirish bilan bog'liq darsdan tashqari to'garaklar, sport o'yinlari va tayyorlov guruhlarini faoliyatini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqilgan.

Shuningdek, 2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga o'quvchilarning jismoniy faolligini rag'batlantiruvchi sog'lom turmush tarzi yuritish ko'nikmalarini shakllantirish va sog'lom ovqatlanish bo'yicha tadbirlar va maxsus kurslarni kiritish vazifalari ham tashkil etilishi belgilangan. Ta'lim muassasalari o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatni rivojlantirish jarayonida ta'lim muassasalaridagi jismoniy tarbiya har bir viloyatda qurib bitkazilgan olimpiya xazinalari tayyorlash kasb hunar kollejlari faoliyati muhim ahamiyatga ega. Chunki ular orqali o'quvchi-yoshlarni jismoniy barkamollik, jismoniy tarbiya va sport bilan bog'liq pedagogik faoliyat mezonlari, jismoniy madaniyat ko'nikmalarini o'stirish asoslari ishlab chiqiladi, tajriba o'tkaziladi. Shuningdek, o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatga tayyorlashga doir ilmiy tadqiqot ishlari olib boriladi va tajribalar tashkil etilishi orqali natijalar tahlili o'tkaziladi.

Jamiyatimizda yoshlarda milliy qadriyatlar va urf-odatlariga ijobiy munosabatni shakllantirishda qadriyatlar va an'analarga sodiqlik ruhida tarbiyalashda ta'lim tizimi samarali faoliyatni amalga oshiradi. Talaba-yoshlarda jismoniy madaniyat ko'nikmalarini rivojlantirishda jismoniy tarbiya darslari bilan birga, xalq milliy o'yinlari va sayohatlar tizimini yaratish muhim bosqich hisoblanadi.

Yoshlarda jismoniy madaniyatni rivojlantirish masalasi har doim davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralgan. Ta'lim tizimida ham Davlat ta'lim standarti asosida o'quvchi-yoshlarni jismoniy madaniyatni rivojlantirishda bosqichma bosqich, uzviylik asosida Jismoniy tarbiya darsining joriy qilinishi, alohida dars soatlari belgilanishi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu orqali davlat o'quvchi-yoshlarning jismoniy rivojlanishi, har tomonlama barkamollikka erishuviga tizimli yondashib, aniq strategiya asosida ishlar tashkil qilinadi. Pedagogik jarayonda ham jismoniy madaniyatni pedagogik rivojlantirish metodikasi, shakllari va ta'lim texnologiyasini yaratishga doir fundamental tadqiqotlar yo'lga qo'yildi. Jumladan, 1999-yilda umumta'lim maktablari uchun Jismoniy tarbiya dasturi ishlab chiqildi. Dasturning mazmunida sinflar, o'quvchilarning yoshi, jinsi va jismoniy tayyorgarligini hisobga olgan holda gimnastika, yengil atletika, sport va harakatli o'yinlar, suzish, kurash va milliy raqslar o'z ifodasini topgan [5]. Lekin bu dasturni amalga oshirishda bir qancha tashkiliy va ta'limiy muammolar borligi namoyon bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy madaniyat ko'nikmalarini, xususan, jismoniy sifatlarini rivojlantirishning zarurati yuqoriligi va natijasi salmoqliligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi. Shuni qayd etish kerakki, jismoniy sifatlarini rivojlantirishda ularning (kuch, tezkorlik,

chaqqonlik, chidamlilik va hokazolarning) barchasini o'zaro uzviy bog'lab olib borishni tarbiya jarayoni taqazo qiladi. Lekin sportning ma'lum bir turida muayyan fazilat kuchliroq shakllanadi, rivojlanadi va u yetakchi harakat sifati tarzida nomoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 jild. -Toshkent: «O'zbekiston», 2018. 491-b.
2. «Xalq so'zi», 1992-yil 23-iyul, 1997-yil 3-sentyabr sonlari
3. Шакиржанова К.Т., Джалилова Л.А. Узбекистон республикасида мустақиллик йилларида жисмоний тарбия ва спортнинг ривожланиши //Замонавий таълим / современное образование. 2016, -С. 9, 65.
4. 2019-2023-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasi. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 2019 yil 14 fevral. www.lex.uz
5. Эшназаров Ж. Жисмоний маданият тарихи ва бошқариш. –Тошкент: Фан ва технология. 2008, 283-б.
6. Эгамбердиева Т.А., Тоштемиров О.А. "Талаба-ёшларнинг жисмоний фаоллиги ва маданиятини юксалтиришнинг инновацион-педагогик хусусиятлари" *Фан-Спортга* 5 (2020): 56-59
7. Mamazufarovich, Abdugapparov Abdullaion, and Sulavmonov Ergashbov Radiaboevich. "UNITY OF UPBRINGING AND DEVELOPMENT OF HARMONIOUSLY DEVELOPED GENERATION IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION." *Innovative Technoloqica: Methodical Research Journal* 2.10 (2021): 57-60.
8. Ivanovna, Mixeeva Aleksandra, Toshtemirov Otabek Abidovich Abidovich, and Saidova Aziza Yakubovna. "Strengthening the Health and Spiritual Maturity of Young People through Physical Education and Sports." *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES* 2.6 (2021): 64-67.
9. Atamukhamedova, M. R., Yormatov, G. S., & Erkaev, E. A. (2019). Relations between basic exchange and sprint. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 304-308.

REZYUME. Ushbu maqolada yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishning zarurati yuzaga kelganligi va yoshlar ijtimoiy faolligini oshirish – aniq maqsadga qaratilgan tashkiliy-pedagogik jarayon ekanligi, unda yoshlarda shakllangan ijtimoiy faollik sifatlarining takomillashtirilishi va boyitib borilishi masalasi asoslangan.

РЕЗЮМЕ. Возникает необходимость повышения социальной активности молодежи и повышение социальной активности молодежи представляет собой целенаправленный организационно-педагогический процесс, основанный на необходимости совершенствования и обогащения сформированных у молодежи качеств социальной активности.

SUMMARY. There is a need to increase the social activity of young people and the increase in the social activity of young people is a purposeful organizational and pedagogical process based on the need to improve and enrich the qualities of social activity formed among young people.

ТАЛАБА-ЁШЛАРНИ СПОРТ МУСОБАҚАЛАРИГА ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУҲИМ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

С.Сапарниязов – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: талаба, спорт мусобақалари, жисмоний тарбия, жисмоний маданият, оммавий спорт, спорт мусобақаларига тайёрлаш тизими.

Ключевые слова: студент, спортивные соревнования, физическое воспитание, физическая культура, массовый спорт, система подготовки к спортивным соревнованиям.

Key words: student, sport competitions, physical education, physical culture, mass sports, the system of preparation for sports competitions.

Аҳолининг барча катламларини, айниқса, ёшларни жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан кенг камраб олишни таъминлайдиган инновацион шакллар ва механизмларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни ташкил этиш бўйича Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни 2019-2023 йиллар даврида ривожлантириш концепциясида жисмоний тарбия ва оммавий спорт соҳасини тўлиқ қўламда ривожлантириш йўлида Республика маҳаллалари, туманлари ва минтақалари бўйича тегишли ҳудудларда аҳолининг жинс-ёш таркиби хусусиятларини, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда ўтказиладиган спорт тадбирларининг оммавийлиги ва мунтазамлигини таъминлаб соғлом турмуш тарзини оммалаштириш, аҳолининг барча катламларини жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан шуғулланишга кенг жалб этиш ишлари доирасида спорт муассасалари, ижро этувчи ҳокимият органлари ва жойларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўзаро ҳамкорлигининг намунавий моделини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, аҳолининг турли катламларини камраб олишни кенгайтиришга мўлжалланиб ўтказиладиган «Спорт — ҳаёт тарзи» спорт ва жисмоний тарбия — оммавий мавзули тадбирларнинг турлари хилма-хил бўлиши ва тез-тез ўтказилишини, янги медиа-технологиялардан фойдаланган ҳолда фаол иштирокчиларни моддий ва маънавий рағбатлантириш чораларини таъминлаш, Жисмоний тарбия ва оммавий спорт соҳасида, шу жумладан, инновацион ғоялар ва технологияларни

ишлаб чиқишни қўллаб-қувватлаш учун илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришга инвестицияларни кенг жалб этиш, фуқароларда кичик ёшдан бошлаб соғлом турмуш тарзига, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишга, соғлом, кучли ва амалий ижобий қизиқишни сингдиришга йўналтирилган тизимнинг янада ривожланишини таъминлайдиган норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш каби вазифалар белгиланган бўлиб, **2019-2023 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепциясини амалга оширишдан кутилаётган натижалар қуйидагиларни ўз ичига олган:**

- жисмоний тарбия ва оммавий спорт соҳасини модернизация қилишнинг олдинга қўйилган вазифаларини ҳал этиш иқтисодий инновацион ривожлантиришни таъминлашнинг устувор йўналишларидан ва Ўзбекистон Республикасининг геосиёсий рақобатбардошлилигидан келиб чиқиб мамлакат инсон капиталини аниқ мақсадни қўзлаб шакллантиришнинг кенг имкониятларини таъминлайди.

- 2019-2023 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепциясини амалга ошириш:

- аҳолини, айниқса, ёшларни жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан шуғулланишга кенг жалб этиш учун қулай шарт-шароитлар яратишга;

- аҳолини жисмоний тарбия ва оммавий спорт машғулотлари билан қамраб олиш тизимини бошқаришнинг инновацион усуллари жорий этилишини тезлаштиришга;

- замонавий энергия ва ресурсларни тежайдиган инновацион қурилиш технологияларини жорий этиш, янги технологияларни ҳисобга олган ҳолда спорт объектлари ва инфра тузилмасини жиҳозлаш ва тўлиқ жиҳозлаш асосида умумтаълим ва спорт муассасаларининг бинолари ва спорт иншоотларини қуриш, реконструкция қилиш ва капитал таъмирлашни кенгайтиришга;

- спортнинг оммавий турларини, шунингдек, бошқа қўшимча омишлар ва йўналишларни (тиббий, психологик ва шу каби) ривожлантиришга;

аҳолининг барча қатламлари учун кўрсатиладиган жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт хизматларининг сифати, долзарблиги ва хилма-хиллигини, манзиллилигини оширишга қўмаклашади [1].

Мазкур вазифалар негизда шарқ алломаларнинг ёшларни жисмонан чиникиши, спорт мусобақаларини ташкил этишдаги ўрнини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да, Марказий Осиё халқларининг «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Гўрўғли», «Ойсулув», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Манас», «Қизжибек», «Қози Курпеш Баян сулув» каби дostonларда никоҳ тузишга оид одатларда йигитнинг жисмоний қобилиятларига алоҳида аҳамият берилган. Йигитнинг жисмоний қобилияти синаб кўрилган. Масалан, унинг қизга муносиб ёки номуносиб эканлигини аниқлаш учун ўзаро от пойгаси, камондан нишонга уриш, узокқа ўқ узиш, кураш тушиш каби беллашувлар ўтказилган. Шунингдек, бу танлов «Қиз қувмок», «Тортишмачок», «Олтибоқан» каби халқ ўйинларида ўз ифодасини топган. Бу дostonлар қадимги даврда ёшларни жисмоний беллашув, мусобақаларга тайёрлаш ҳақида бизга тўлиқ тасаввур ва маълумот бера олади [2:304].

Тошга ўйиб ёзилган ёдгорликлар ичида ўзининг таълим-тарбиявий ғоялари билан маънавий мерос қолдирганлардан бири - Кўрқит ота ўғит-насихатларидир. VIII-IX асрнинг машҳур қозоқ куйчиси, мусикашунос олимлардан бири Кўрқит ота ўғит-насихатлари, афоризмларининг тарбиявий аҳамияти катта. Кўрқит соғлом авлодни, турмуш тарзини муҳим санаб, онадан ибрат олмаган қиз ёмон, отадан ўртак олмаган ўғил ёмон. Бундай фарзанд халқнинг бошини бирлаштириб, уйдан овқат беришга ҳам қўймайди, деган сўзлар кишини ўйга толдирмай қўймайди [3:160]. Дунёга машҳур олим, маърифатпарвар Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шаҳри» ва «Бахт-саодатга эришув ҳақида» асарларида соғлом авлодни шакллантиришда жисмоний тарбияга катта эътибор берган [4:224]. Ибн Сино соғлом турмуш тарзини ташкил қилиш учун асосан етти нарсани тартибга солиш орқали эришиш мумкинлигини уқтиради: Мижозни мўътадил қилиш, овқат истеъмолида мижозни иссиқчан ёки совуқчанлигига қараб танлаш ҳамда ҳавони нам ёки қуруқлигига эътибор бериш ва ҳоказолар. Гавдани чиқиндилдан тозалаш, шахсий гигиенага эътибор бериш. Тўғри тузилишни сақлаш. Бўйига нисбатан тана оғирлигини оширмаслик. Бурун орқали олинадиган ҳавони етарли ва яхши олиш. Кийимга эътибор бериш. Жисмоний ва рухий ҳаракатларни тартибга солишлар қиради.

Буюк аллома Алишер Навоийнинг эр-хотин муносабатлари, бурчлари, аёллар фазилати, уларнинг оилада тутган ўрни ҳақидаги қарашлари бекиёсдир. «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида у инсонларнинг соғлом турмуш тарзини ташкил этишга алоҳида эътибор берган [5:244]. Қозоқ оқини (шоир) Шал (Тилеуке)

Кулке ўғли шеърларидаги педагогик ва психологик қарашлар ижтимоий асосда қурилган бўлиб, йигитнинг бошидаги боғи оилдан бошланишини уқтиради ва оилада ота ва онанинг соғлом турмуш қуриш муҳим аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлайди [6:160]. Жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган шарқ мутафаккирларидан бири Аҳмад Дониш ўзининг «Наводир ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») номли асарида ҳам соғломлаштириш ишларига алоҳида эътибор берган. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошида яшаб ижод этган татар олими Ризоуддин Ибн Фахруддиннинг «Оила» асарида ҳам соғлом турмушни ҳаётдаги асосий мезон деб ҳисоблаган [7:64].

Жисмоний тарбия - педагогик жараён бўлиб, инсон организмни морфологик ва функционал жиҳатдан такомиллаштиришга, унинг ҳаёти учун муҳим бўлган асосий ҳаракат малакасини, маҳоратини, улар билан боғлиқ бўлган билимларни шакллантириш ҳам яхшилашга қаратилган асосий воситалардан биридир. Жисмоний тарбия инсон соғлом турмуш тарзини тартибга солишда жуда катта ўрин тутди ва ҳеч қандай исбот талаб қилмаслигини кўрсатади.

Талаба-ёшларни спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштириш инсоннинг меҳнат шароитини ҳам ўзгартиради, жисмоний меҳнат ўрнига ақлий меҳнатдан фойдаланиш устун келади.

Демак, XXI асрдаги аҳоли олдидан турган долзарб муаммолардан бири аҳоли истиқомат қилаётган минтақаларни, уларни ўраб турган атроф-муҳитни тезроқ соғломлаштиришни талаб этилади. Спорт кишига ҳар томонлама таъсир кўрсатади: соғлиқни мустаҳкамлашга умумий жисмоний ривожланишига амалий қўникмаларни эгаллашга ёрдам беради ва ўзининг юксак эмоционаллиги билан фарқланади. Жисмоний тайёргарлик жараёнида ўзида юқорида саналган сифатларни ривожлантирган спортчилар мусобақалар пайтида керакли натижаларни кўрсатадилар.

Ёшларда соғлом турмуш тарзини ташкил этиш жуда зарурлиги боис энг долзарб муаммолар сирасига қиради. Бу муаммолар амалий тарзда ҳал этилса, кўп жиҳатдан ҳозирги ва келгуси авлод турмушининг аҳволи ва сифатини белгилаш имкониятини беради. Соғлом турмуш тарзи ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги ўта долзарб муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқ.

Юқорида келтирилган юридик ҳужжатлар ва бошқа манбалар асос қилиб олинган ҳолда узлуксиз таълим тизимига жисмоний таълим-тарбия масалалари сингдирилмоқда. Жисмоний тарбия мазмуни ишлаб чиқилиб, улар ижтимоий талаблар асосида модернизацияланмоқда.

Россия федерацияси О.А.Волкованинг “Бўлажак ўқитувчининг касбий ўзини ўзи белгилашнинг педагогик шартлари ва воситалари” номли диссертациясида олиб борилаётган тадқиқот ишларини тизимли ҳолда ташкил этиш, шунингдек ўқувчиларнинг саломатлигини сақлаш, саломатлик асослари бўйича билим ва тушунчаларни таркиб топтириш ҳамда такомиллаштиришда ОТМ таълими тизимидаги нафакат табиий илмий фанлар, балки фанлар бирдек масъулият ва имкониятга эга эканлиги таъкидланган [8]. В.И.Дубровскийнинг жисмоний тарбия ва спортга оид илмий асарларида янгилашиб бораётган инновацион таълим технологиялари, таълим тизимларининг ўзгариб бориши, мавжуд муаммоларни бартараф этиш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб боришда замонавий, самарали воситалар ва усуллар орқали ёндашувлар бўйича тавсия ва кўрсатмалар берилган [9].

Бу ғоялардан кўринадики барча аҳолининг жисмоний тарбияга оид саводхонлигини таъминлаш зарур, бунинг учун аввалом бор ўқувчиларнинг жисмоний тарбияга оид билимларини ривожлантириш тизимини такомиллаштириш лозим

Шиддат билан янгиланиб бораётган таълим технологиялари, инновацион таълим тизимларининг ўзгариб бориши натижасида мавжуд муаммоларни бир мунча самарали воситалар ёрдамида бартараф этишга кенг имкониятлар очмоқда. Шунинг учун талабаларнинг жисмоний тарбияга оид билимларини ривожлантиришнинг мавжуд тизимини такомиллаштириш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин деган хулоса келинди.

Талабаларнинг жисмоний тарбияга оид билимларини ривожлантириш ОТМларининг таълим жараёнларида ва ОТМдан ташқари ишлари орқали амалга ошириш мумкин. Бунда асосан жисмоний тарбия фани орқали амалга ошириш самарали натижани беради.

Олиб борилган илмий тадқиқотларимиз давомида жисмоний тарбия таълими жараёни ва синфдан ташқари ишлар орқали талабаларни соғломлаштириш, билим, кўникма ва малакаларини ошириш, жисмоний тайёрлашни ошириш, ўқув-тарбиявий ишлар, спорт ва соғломлаштириш ишларига талабаларни жалб қилиш ва саралаш ишлари, спорт мусобақаларига тайёрлаш

билан биргаликда, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, атроф-муҳит билан тўғри муносабатни ўрнатиш, тежамкорлик, шахсий ва жамоат гигиенаси, жисмоний тарбияга оид билимларини ошириш каби вазифаларни амалга ошириш имкониятлари юқори эканлиги ўз исботини топди.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларини юксак даражадаги умумий жисмоний тарбияга оид маданият ва касб маҳоратни эгаллаган бўлиши, миллий ва умуминсоний қадриятларни ўзлаштирган, табиат ва атроф-муҳитни муҳофазасига салбий таъсир кўрсатмайдиган талабаларни тарбиялашга эътибор беришлари зарурлиги талаб қилинади. Бунинг учун ОТМ талабаларининг жисмоний тарбияга оид билимлари даражасини бойитиш мақсадида ўқитувчиларга қуйидаги зарур илмий-амалий ёрдам кўрсатиш зарур:

-ОТМ талабаларининг жисмоний тарбияга оид билимларини ривожлантириш методларини ишлаб чиқиш;

-ОТМ дан ташқари таълим жараёнида талабаларга жисмоний тарбияга оид билим беришнинг замонавий методикаларини ишлаб чиқиш;

-ОТМ жисмоний тарбия таълими жараёнида талабаларнинг жисмоний тарбияга оид билимларини ривожлантириш мазмуни, шакл, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш лозим деган хулосага келдик.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги ПФ-5863-сон “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш” тўғрисидаги фармони //lex.uz// Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 06/19/5863/3979-сон; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 февралдаги 118-сон қарори билан тасдиқланган “2019-2023 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари дастури” //lex.uz// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.02.2019 й. 09/19/118/2612-сон; Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатини 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 18.01.2021 йилдаги 23-сон)

2. Хасанов С. Хоразм маърифати – олам кўзгуси. - Т.: «Ўқитувчи», 1996.
3. Жармқбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. -Алматы: «Қазақстан», 1996.
4. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
5. Алишер Навоий. Махбуб-ул-Қулуб. - Т.: 1966. 13-жилд.
6. Жармқбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. -Алматы: «Қазақстан», 1996.
7. Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. / Таржимон: Т.Зиёев. -Т.: «Мехнат». 1991.
8. Волкова О.А. «Педагогические условия и средства профессионального самоопределения будущего учителя». Автореф. дис. ...канд. педагогических наук Саратовском государственном университете им. Н.Г.Чернышевского.
9. Дубровский В.И. Лечебная физическая культура. Учебник для студентов высших учебных заведений. -2-е изд. -М.: «Владос» 2001. –С. 608.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада талаба-ёшларни спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштириш муҳим педагогик муаммо сифатида эканлиги илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган ҳамда талаба-ёшларни спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг амалиётдаги ҳолати ёритилган бўлиб, мазкур жараён бўйича тегишли илмий хулосалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется значение совершенствования системы подготовки студентов к спортивным соревнованиям как важной педагогической проблемы, а также практическое состояние совершенствования системы подготовки студентов к спортивным соревнованиям, и приводятся соответствующие научные выводы по данному процессу.

SUMMARY. This article provides a scientific and theoretical analysis of the improvement of the system of training students for sports competitions as an important pedagogical problem, as well as the practical state of improving the system of preparation of students for sports competitions.

DZYUDONÍŔ RAWAJLANÍW TARIYXÍNAN

Dj.Sultamuratov – *aga oqitwshi*

B.Aytmuratova – *student*

Ózbekstan mámleketlik дене tárbıyası hám sport universiteti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: dzyudo, «yumshoq yoʻl», Dzigoro Kano, Kodokan dzyudo, Rafail Kelimbetov, Budokan, Kodokan.

Ключевые слова: дзюдо, «мягкий путь», Дзигоро Кано, Кодокан дзюдо, Рафаил Келимбетов, Будокан, Кодокан.

Key words: judo, "soft way", Dzigoro Kano, Kodokan judo, Rafail Kelimbetov, Budokan, Kodokan.

Erte zamanlardan-aq güres jawingerlerdi fizikalıq tayarlawda áhmiyetli ámeliy roldi atqaradı. Gürestin haqıyqıy rawajlanıw tariyxına kóz juwırsaq, tariyx bizdi áyyemgi Greciyağa jeteleydi. Ol grek ádebiyatı hám súwretlew óneri shıǵarmalarında keń sáwleleniwın taptı. Gürestin Greciyada áhmiyeti hám keń tarqalǵanı tuwralı bılay delinedi, juwırwı izinen dárhal birinshilerden bolıp (b.e.sh. 776 j. keyin kóp uzamay) Olimpiya oyınına (baǵdarlamasına) kirgizilgen.

Dzyudo güresi tariyxı XIX ásirniń ekinshi yarımnan baslanadı. Jas yapon Kano Dzigoro (1860-1938), Tokio imperatorlıq universitetine tapsırıp, sonıń menen bir qatarda, aldın Tensinsinyo-ryu mektebinde, keyin Kito-ryu mektebinde dzyu-dzyucudı (inglis tilleri variantında djiu-djitsu) úyreniwdi basladı. Jaqsı ustazlar, óziniń intası hám miyneti arqasında jas Kano qısqa waqıt ishinde dzyu-dzyucuda tańqalarlıqtay tabıslarǵa eristi. Universiteti ayırıqsha tamamlap, Kano – chinovnik sıpatındaǵı óziniń

kásibin dawam etiw kerek pe, yamasa jawingerlik ónerdi úyreniwdi dawam etiw zárur me, degen eki joldan birin tańlaw aldında turdı. Dzyu-dzyucuǵa degen mehir-muhabbat, súyiwshilik jeńiske erisip, Kano jankúyerlik penen shuǵıllanıwı dawam etedi. Sebebi ol zamanda Yaponiyada Meydzidıń siyasiy ekonomikalıq hám sociallıq reformasınıń quramalı sharayatı húkim sürmekte edi. Sonlıqtan ol Yaponiyada dástúriy jawingerlik sistemani saqlaw hám jetilistiriw jollarına bas qatırdı.

Texnikasın sistemalaştırıp hám oqıtıw metodikasın jetilistiriw, 1882-jılǵı may ayında Eysyodzi budda xramınıń úlken emes imaratı janınan «Kodokan dzyudo» atı menen Kano óz mektebine tiykar saldı. Áne, usı jerde, úlken emes zalda, jeke gúrestiń jańa sisteması payda boldı hám dáslepki oqıwshıları qatnay basladı. Keyinsheli olar Kanoǵa dzyudo gúresin el ishinde hám sırtında keń tarqatıwda sadıq járdemshiler bolıp xızmetler etti.

Dzyudo, yapon tilinen sózbe-sóz awdarǵanda, «jumsaq jol» yamasa «iyiliwshen (mayısqaq) jol» degendi bildiredi. DO túsiniǵı – JOL, Aziya xalıqlarında qúdiretli filosofiyalıq áhmiyetke iye.

Kano dzyu-dzyucudı Yaponiyanıń biybaha baylıǵı dep esapladı. Onıń niyeti boyınsha dzyu-dzyucu – dzyudo joqarı nátiyjeli jawingerlik óner ǵana bolıp qalmastan, sonıń menen birge adamdı fizikalıq hám morallıq rawajlandırıwǵa járdem beriwshi bilimlendiriw sisteması da bolıp qalıwı kerek. Kano tárepinen dúzilgen sistema áste-aqırın, tek ápiwayı xalıq arasında ǵana emes, húkimetlik sheńberde de keń tarqaldı. 1886-jıldan baslap áskeriy hám policiya akademiýalarında oqıtılıw baslandı. Kóp uzamay orta hám joqarı oqıw orınlarınıń fizikalıq tayarlaw baǵdarlamaları kirgizildi. Elde dzyudo ishqpazlarınń sanı adam isengisiz tempte ósti. 1911-jılı Dzigoro Kano Yapon sport asociaciyasın shólkemlestirip, onıń prezidenti boldı. Dzyudo sistemasın jetilistiriw boyınsha jumıslar 1922-jılǵa shekem dawam etti. Bul jeke gúres túrin úyreniw jetkilikli dárejede ápiwayı hám barınsha ámeliy bolıwı ushın Kano barlıq waqtın hár qıylı usıllardı oylap tabıwǵa jumsadı. 1889-jıldan baslap Kano aǵartıwshılıq iskerligin Evropada gúllendirdi hám kóp uzamay dzyudo gúresi Franciyada, Ullı Britaniyada, Gollandiyada hám basqa Evropa ellerinde rawajlandı. Dzyudoǵa qızıǵıwshılıq basqa da kontinentlerde payda boldı, máselen AQSh prezidenti Teodor Ruzvelt Kodokannıń jetekshi instruktorların bir neshe ret AQSh qa mirát etti. Máselen, solardıń biri Maeda Micue uzaq dawam etken gúres turnirlerinde 1000 ǵa jaqın jekpe-jekler ótkerdi, solardıń basım kópshiliginde jeńiske eristi, tek eki ret utıldı, nátiyjede Braziliyada gúreske tiykar saldı hám «Brazilshen dzyu-dzyucu»dıń tırnaǵın qalawshı esaplanadı. 1909-jılı Xalıq aralıq Olimpiya komitetinde Yaponiyanıń bas wákili bolıp, Kano Olimpiya oınlarınń Tokioda ótiwin hám dzyudo gúresin onıń baǵdarlamasına kirgiziwdi árman etti. 1936-jılı Berlin Olimpiadası waqtında XOK (Xalıqaralıq olimpiya komiteti) sessiyasında Kanonıń ármanı turmısqa asa basladı – 1940-jılı Oınları Tokioda ótkeriw hám jarıs baǵdarlamasına dzyudo gúresin kirgiziw haqqında tariyxıy qarar qabıl etildi. Biraq Qıtaydaǵı Yaponiya tárepinen járiyalanǵan urıs Tokio Olimpiadasınıń ótiwin gúmanǵa qaldırdı. Usı jaǵday professor Kanonıń ólimi sebeplerinen biri dep kórsetiledi. 1938-jıl 4-maydaǵı XOKtıń gezektegi sessiyasınan (Kairda ótkerilgen) úyine qayıp kelgen dzyudonıń tiykarın salıwshı ol 78 jasında qaytı boldı [3].

Izin ala baslanǵan ekinshi dúnya júzilik urıs Kanonıń arızınıń iske asıwın kóp keshiktirdi. Awır urıs jıllarında shınıǵıwlar ámelde toqtadı. Degen menen, ekinshi dúnya júzilik urıs tamamlanǵannan eki jıldan keyin dzyudo jańa epkin menen tarqala basladı. Pútkil Yaponiya boylap dzyudo gúresi boyınsha jarıslar qaytadan jolǵa qoyıldı, al 1948-jılı urıstan sońǵı birinshi mámleket chempionatı ótkerildi. Urıstan sońǵı qıyın dáwirge qaramastan dzyudo, hátte Yaponiyadan tisqarida da rawajlanıwın basladı.

1948-jılı Evropa Dzyudo awqamı (EJU), al 1952-jılı bolsa xalıqaralıq dzyudo federaciyası (IJF) dúzilip, onıń prezidenti etip dzyudonıń tırnaǵın qalaǵan Kanonıń birden-bir ulı Risey saylandı. Al 1956-jılı Tokioda dzyudodan birinshi jáhán chempionatı ótkerildi.

1964-jılı Yaponiyada shólkemlestirilgen XVIII Olimpiada oınlarında mezbanlardıń usınısı boyınsha dzyudo gúresi Olimpiada oınları baǵdarlamasına kirgizildi. Dzyudo jarısları belgili «Budokan» — «Jawingerlik ónerler sarayı»nıń tatamilerinde bolıp ótti. Usınnan baslap dzyudo olimpiya baǵdarlamasınıń ajıralmas bólimi bolıp kiyatır hám nátiyjede bul sport túrinıń dúnyalıq masshtabta keń tarqalıwına xızmet etpekte.

Házirgi waqıtta dzyudo Xalıq aralıq federaciyaǵa 198 mámleketten milliy federaciylar aǵza. Yaponiyada dzyudo menen 8 millionǵa shamalas, jáhán boyınsha 20 millionǵa jaqın adam shuǵıllanadı. Haqıyqatında qúdiretli, kóp milletli bul jámiyetti professor Kanonıń – Kodokannıń («Túsiniw jolı sarayı»)nıń perzentı dep ataw múmkin [8].

Kano dzyudonıń tiykarǵı maqseti – adamzattı «ózara húrmet hám amanlıq» hám «ruwxıy hám fizikalıq energiyadan ele de nátiyjeli paydalanıw» principlerine muwapıq tárbiyalawda dep esapladı. Usınday ideyası arqasında dzyudo mekteptiń tar sheńberinen planetanıń túpkir-túpkirlerine qádem urdı, millionlap adamlar jawingerlik óner sheberi, ataqlı filosof Kano Dzigoronıń wásiyat etken ármanların turmısqa asırmayta.

Rossiyada Dzyudo gúresi V.S.Ochepkov tárepinen rawajlandırıldı. Ol bir waqıtları Yaponiyada jasap turıp, «Kodokan» Dzyudo sport mektebinde 1932–1933-jılları oqıp, jaqsı bahalarǵa iye bolǵan. V.S.Ochepkovtıń bassılıǵında bul gúrestiń túri menen Moskva dene tárbiyası institutında studentler shuǵıllana baslaǵan, al 1933-jılı Dzyudo gúresi pán retinde P.F.Lesgaft atındaǵı Leningrad dene tárbiyası institutı baǵdarlamasına kirgizildi. 1935-jılı Moskva qalasında birinshi márte Dzyudo gúresi boyınsha jarıs ótkerildi. 1937-jılı Moskva-Leningrad dzyudoshıları ortasında joldaslıq ushırasıw bolıp ótti.

1972-jılı SSSR mámleketinde dzyudo rásmiy túrde sport túri dep tán alınǵan. Al 1973-jıldan baslap awqamnıń barlıq awqam respublikalarında Dzyudo gúresi rawajlana basladı. Hár qıylı jarıslar shólkemlestirildi. Mısalǵa ayıp ótsek, qala hám rayonlıq jarıslar, Spartakiada, Olimpiada, oqıwshılar arasında spartakiada jarısları, pútkil soyuzlıq jaslar oınları shólkemlestirilgen. Sol waqıttaǵı jarıslar 7 awırılıq salmaqlarda ótkeriletuǵın bolǵan. Sol jılları dzyudo menen awqamlıq mámleketimizde 250 mın adam shuǵıllanıw, sonıń ishinen 16 mın sport ustası (sheberi) jetilisiw shıqtı. 1962-jılı birinshi márte Evropa chempionatı Essene (GFR) qalasında tabıslı ótkerildi. Komandalıq jarısta III orındı awqam dzyudoshıları iyeledi, al óz salmaq kategoriyaları boyınsha 2 altın, 2 gúmis, 1 bronza medalların qolǵa kirgizdi. Bulardan altın medal Anzor Kiknadzege hám Kirov Kibrolashvililerge nesip etti. Bul sportshılar aldın sambo gúresi menen shuǵıllanǵan edi. Olar tez arada Yaponiyanıń Dzyudo sportı sırların da ózlerine boysındırıp aldı. Evropa tatamilerinde awqam dzyudoshıları joqarı nátiyjelerge, jeńiske eristi. Anzor Kiknadze (Tbilisi), Sergey Novikov (Moskva), Aleksandr Yackevich (Riga), Vitaliy Pesnyak (Minsk), Aleksey Tyurin (Moskva), Grigoriy Verichev (Chelyabinsk)ler, sonday-aq Evropa jarıslarında tórt mártebe chempionlıqtı jeńip alǵan Xazret Tliceri (Maykop)ler naǵız dzyudoshılar edi. Evropa chempionatı eki jıldan bir ret 1956-jıldan baslap ótkerilip turdı. Rossiya sportshıları Dúnya júzilik jarıslarǵa 1965-jıldan qatnasıp, onda bronza medalın alıwǵa miyasar boldı. Komandamızdıń dúnya júzlik jarıslarda qoladan joqarı medallarǵa erisiwi ushın on jıl waqt kerek boldı.

Birinshi ret jer júzilik chempion bolǵan Sovet dzyudoshısı maykoplı Vladimir Nevzorov, keyninen bul ataqtı alǵan palwan Temur Xubuluri (Gori qalasınan),

Yuriy Sokolov (Leningrad qalasınan), Nikolay Soloduxin (Kursk qalasınan), Xazret Tliceri (Maykop qalasınan).

Dzyudo birinshi ret Olimpiada oyınına 1964-jılı Yaponiyanıń Tokio qalasında kirgizildi. Usı jarısta sportshılarımız tórt bronza medalın iyeledi: A.Bogolyubov, O.Stepanov, A.Kiknadze hám P.Chikviladzeler. Al, olimpiadanıń, altın medalların – Toxekida Nakatani, Isao Okano, Isao Inokuma hám Anton Geesinkler jeńip aldı. Segiz jıldan keyin, yaǵnıy eki Olimpiada oyınınan soń ǵana Sovet dzyudo mektebiniń aǵzası Shota Chochishvili (Gori qalasınan) Olimpiada chempionı bolıp, altın medaldı qolǵa kirgizdi, eki márte Dúnya júzilik chempion Fukio Sasaxarudı jeńiliske ushıratı. Monrealda bolıp ótken olimpiada oyınında Covet komandası ayırıqsha bolıp shıqqan. Vladimir Nevzorov hám Sergey Novikov, Moskvada bolıp ótken olimpiada oyınında Tbilisi qalasınan Shota Xabareli hám Nikolay Soloduxin, tilekke qarsı Seul qalasında bolıp ótken olimpiada oyınında biziń komandamız altın medalǵa dawagerlik ete almadı. «Drujba-84» dep atalǵan Xalıq aralıq forumda Sovet dzyudoshılarının: Nikolay Soloduxin hám Yuriy Merkulov (ekewi de Kursk qalasınan), Vitaliy Pesnyak (Minsk), Grigoriy Verichev (Chelyabinsk) hám Xabil Bektashevlarđın (Kuybishev) barlıǵı altın medallardı qolǵa kirgizgen.

Burıńǵı awqam quramındaǵı Ózbekstanda dzyudo gúresi menen shuǵıllanıw 1972-jıldan baslandı. Sol jılı pútkil awqamnan sambo gúresiniń sırların biletuǵın, qánige sportshılardı Moskvaga shaqırıp, dzyudo gúresine qánigelestiriw maqsetinde seminar-oqıw shınıǵıwları ótkerilgen. 1972-jılı shólkemlestiriw jumısları alıp barılǵan bolıp, dzyudo gúresi menen anıqlap shuǵıllanıw 1973-jıldan baslandı. 1987-jılı dzyudo menen shuǵıllanıwshılar 27 mıń adamǵa jetken. Bul gúreske tek bizlerdiń wálayat, respublikalar ǵana emes, tutas mámleket boylap dzyudodan mashqı ótkeriw jedel iske tústi. Qızıǵıwshılar sanı artıp bardı.

Dzyudo gúresiniń bas gúrestiń túrлерinen bolǵan sambo, milliy gúreske ayırım ámel shınıǵıwları uqsas bolıp, keledi, tek sport kiyimlerde kishkene ayırmashılıq bar hám shınıǵıw ámelлерinen: buwıw, qoldı awırtıw usıllarında ózgesheligi bar. Gúres baha beriw yamasa upay menen bahalanǵanda ayırılıp turadı. Dzyudo gúresi biziń milliy gúresimizge de uqsas. Milliy gúres bolsa pútkil Orta Aziya mámleketlerinde keńnen tarqalıp, rawajlangan sport túri bolıp esaplanadı. Házirgi waqıtta dzyudo gúresine milliy gúres ámel shınıǵıwları uqsastırılıp, milliy gúresimizdi Orta Aziya mámleketлерinen dúnya mámleketlerine belgili etip, milliy gúresimizdiń rawajlanıwına sebepshi bolmaqta. Milliy gúrestiń rawajlanıp, dúnya júzine keńnen tanılıwına dzyudo gúresi sebepshi ekenligin tán alıwǵa boladı. Sebebi házirgi waqıtta milliy gúres ámel shınıǵıw jaǵınan, upay beriw jaǵınan bir-birine uqsas bolıp keledi.

Ózbekstan Respublikası dzyudoshıları 1986-jılı dáslepki ret jaqsı nátiyjege eristi dep aytsaq aljaspaymız, sebebi sol jılı Ózbekstan Rossiyanıń Tambov qalasındaǵı awqamlıq jarısta komandalıq esapta birinshi ret 3-orındı iyeledi. Óz awırlıq salmaǵında T.Durdiev (Termiz qalasınan), A.Gafurov (Tashkent qalasınan) hám A.Xramcovskiy (Shirshiq qalasınan) altın medalların qolǵa kirgizdi. Al Awqam Chempionatında A.Kloyan, D.Solovyov hám A.Xramcovskiyler bronza medalların utıp aldı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında dzyudo gúresi 1979-jılı sentyabr ayınan «Spartak» iqtıyarlı sport jámiyetinde trener Rafail Kelimbetov tárepinen rawajlana basladı. Sol jıldıń noyabr ayında trener Djumamurat Sultamuratov er balalar arasında R.Kelimbetovqa járdemshilikke keldi. Sonnan baslap eki trener respublikamızda dzyudo gúresin rawajlandırıwǵa kóp miynetler sińirdi. 1980-jılı trener Djumamurat Sultamuratov Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw ministrliğine qarashlı №3-sanlı jas

óspirim-balalar sport mektebinde dzyudo sekciyasın ashtı. 1981-jıldan baslap respublikamızdıń barlıq rayonlarında dzyudo gúresinen jarıslar shólkemlestirile baslandı hám usı jıldan baslap Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikası kóleminde bolıp ótken jarıslarǵa qatnası hám jaqsı nátiyjelerge eristi. 1983-jıl sentyabr ayınan baslap Qaraqalpaqstan Respublikasında da dzyudo menen shuǵıllanıw baslandı. Dáslepki ret Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliğine qarashlı balalar hám jas óspirimler sport mekteplerinde hayal-qızlar arasında da dzyudo gúresi rawajlana basladı. 1984-jıldan Qaraqalpaqstan Respublikasında, Ózbekstan Respublikasınıń barlıq wálayatlarında hám qońsı Qazaqstan Respublikasınıń Jambıl, Shımkent, Almatı qalalarında pútkil soyuzlıq jarısları ótkerilip kelindi. Bul jarıslarǵa biziń qızlar komandamız qatnasıp, sıylı I, II, III orınlardı iyeledi. 1984-jılı Jambıl oblastınıń Merke qalasında pútkil awqamlıq jarısta qızlarımızdan: Gúlbáhár Imanbaeva I orın, Jıla Bekmuratova II orın, Aqmaral Túrǵanbaeva III orındı iyeledi. 1985-jılı Jambıl oblastınıń Jańatas qalasında pútkil soyuzlıq jarısta qatnasqan Dilnaza Sayıpazarova II orın, Zuxra Tayırova III orındı jeńip aldı. 1987-jılı Ózbekstannıń Andıjan qalasında oqıwshı qızlar arasındaǵı spartakiadaǵa qatnasıp, biziń qızlar komandamız 13 oblastıń arasında dáslepki beslikten orın iyeledi. Bul tabısqa dzyudoshı qızlarımızdan: Mariyash Jumabekova I orın, Janna Sayıpazarova III orını menen salmaqılı úleslerin qosıp, komandanıń jaqsı nátiyjelerge erisiwın táminledi. Ulken tabıstıń qolǵa kiriwinde qızlar komandasın jarısqa jaqsı tayarlap, qatnastırǵan trener Djumamurat Sultamuratovtıń kóp miynetleri bar ekenin ayıp ótiw orınlı.

«Dzyudo sport túrin bunnan bilay da rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 20-iyundaǵı qararında mektepke shekem, mekteplerde, joqarı oqıw orınlarında dzyudo gúresin rawajlandırıw ushın joqarı dárejeli, bilimli kadrlardı tayarlaw, dzyudo sırların jaqsı biletuǵın oqıtıwshı-trenerlerdi bilimin asırıw hám dzyudonı rawajlandırıw ushın dzyudo boyınsha kóplegen materiallar toplap, oqıw-metodikalıq qollanba kitaplar shıǵarıp, talabalardı, jaslardı qızıqtırıp, joqarı dárejeli dzyudoshılardı tayarlap shıǵarıw hám respublikalıq universiada, spartakiada, olimpiada oyınlarına qatnastırıp, jaqsı nátiyjelerge erisiw, bul – biziń aldımızǵa qoyǵan úlken maqsetimiz.

1983-jıl sentyabr ayınan baslap Qaraqalpaqstan Respublikasında da dzyudo menen shuǵıllanıw baslandı. Dáslepki ret Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliğine qarashlı balalar hám jas óspirimler sport mekteplerinde hayal-qızlar arasında da dzyudo gúresi rawajlana basladı. 1984-jıldan Qaraqalpaqstan Respublikasında, Ózbekstan Respublikasınıń barlıq wálayatlarında hám qońsı Qazaqstan Respublikasınıń Jambıl, Shımkent, Almatı qalalarında pútkil soyuzlıq jarısları ótkerilip kelindi. Bul jarıslarǵa biziń qızlar komandamız qatnasıp, sıylı I, II, III orınlardı iyeledi. 1984-jılı Jambıl oblastınıń Merke qalasında pútkil awqamlıq jarısta qızlarımızdan: Gúlbáhár Imanbaeva I orın, Lola Bekmuratova II orın, Aqmaral Túrǵanbaeva III orındı iyeledi. 1985-jılı Jambıl oblastınıń Jańatas qalasında pútkil soyuzlıq jarısta qatnasqan Dilnaza Sayıpazarova II orın, Zuxra Tayırova III orındı jeńip aldı. 1987-jılı Ózbekstannıń Andıjan qalasında oqıwshı qızlar arasındaǵı spartakiadaǵa qatnasıp, biziń qızlar komandamız 13 oblastıń arasında dáslepki beslikten orın iyeledi. Bul tabısqa dzyudoshı qızlarımızdan: Mariyash Jumabekova I orın, Janna Sayıpazarova III orını menen salmaqılı úleslerin qosıp, komandanıń jaqsı nátiyjelerge erisiwın táminledi. Ulken tabıstıń qolǵa kiriwinde qızlar komandasın jarısqa jaqsı tayarlap, qatnastırǵan trener Djumamurat Sultamuratovtıń kóp miynetleri bar ekenin ayıp ótiw orınlı.

Ádebiyatlar

1. “Jismoniy tarbiya va ananaviy sportni yana da rivojlantirish chora-tadbirlar tuğrisida”gi Uzbekiston Respublikasi Prezidentiniń 2017 yıl 3-iyundaǵı PQ 3031-sonlı qarori.

2. Raxlin N. Dzyudo: pravila sorevnovaniy. –Moskva: 2010.
3. Istomin A.A. Dzyudo gúresi. –Tashkent: 1993.
4. Elov A.N. Dzyudo. –Tashkent: 2005.
5. Raxlin N. Pravila sudeystva v Dzyudo. –Moskva: 2010.
6. Yugay L. P. Osnova dzyudo. –Tashkent: 2003.
7. Istomin A.A., Absattarov A.A. Borba Dzyudo. «Medicina», 1990.
8. Dadabaev O. Dzyudo nazariyati va uslubiyati, “Davriy matbuot savda” baspasi.
9. Xolxodjaev O.T., Mansurov M.M. “Dzyudo gúresinde tóreshilik qılıw hám jarıstı ótkeriw qağıydaları”, 2019.
10. Mámbetov B., Sultamuratov Dj., Nurekeev B., Qadirbaev B., Berdaxova N. Dpyudo. Oqırw-metodikalıq qollanba. Nókis, 2022.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада дзюдо sportining paydo bo'lish, shakllanish, rivojlanish tarixi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, Qorqalpog'iston Respublikasida dzyudo sportining tarixi va kelajagi, yosh dzyudochilarning yutuqlari haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается история возникновения, становления и развития дзюдо. Также была представлена информация об истории и будущем спорта дзюдо в Республике Каракалпакстан, а также о достижениях юных дзюдоистов.

SUMMARY. The article discusses the history of the emergence, formation and development of judo. Also, information about the history and future of judo sport in the Republic of Karakalpakstan, as well as the achievements of young judokas was presented.

АЖИНИЁЗ ҚОСИБОЙ ЎҒЛИ ТАРБИЯВИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ж.К.Таспанова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қарақалпақ давлат университети

Таянч сўзлар: жамият, тарбия, обод турмуш, жамоатчилик, ёндашув, тарбия мухити, оила этикаси, феъл-атвор, ижтимоий-педагогик қараш, шаклланиш.

Ключевые слова: общество, воспитание, благополучие, общность, подход, образовательная среда, семейная этика, поведение, социально-педагогическая установка, формирование.

Key words: society, upbringing, well-being, community, approach, educational environment, family ethics, behavior, socio-pedagogical attitude, formation.

Ажиниёз ижодининг катта қисмини жамиятнинг педагогизациялаш ғояси ташкил этади. Педагогиканинг инсон капиталини яратишдаги асосий ўрин тутиши, шахсга йўналтирилган таълим-тарбиянинг инсон камолотидаги аҳамиятини шоир ўз ғоялари орқали кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Ажиниёз дунёқарашларининг бир тарафида адолатсиз жамиятнинг яхшилаш фикри турар эди. Шунга кўра, у жамиятдаги барча кучларни ҳаракатга келтирувчи манба – бу инсонлар эканлигини назарда тутиб, жамиятдаги ҳар бир инсоннинг шу орқали халқнинг хизматида катта ишонч билан қаради. Ёшларни олийжаноб ҳислатлар эгаси қилиб тарбиялаш жамият аъзоларининг умумий тарбиявий мақсади эканлигини ёрқин фикрлар орқали уқтириб ўтади: ҳар бир фарзанд ота-она учун “кўнгил қувончи, жигарбанди” [1:171], авлодлар давомчисидир.

Мутафаккир “Болурми” шеърида фарзанд тарбиясининг асосий ўрни оила эканлигини, бола оила таъсирида шаклланишини айтиб, ҳар бир уйнинг: “Ўғил-қизи бўлиб, яна бой бўлса, ёлғончи дунёда армон болурми” [1:133] – деб, оила ҳақидаги ўз идеалини, оилада ўғилнинг ҳам, қизнинг ҳам ўрни алоҳида эканлигини, ота-оналарнинг ўз болалари билан обод турмушда яшашини, оила даромати ўғил-қиз тарбиясига етарлича бўлишини маъқуллади. Шу ўринда мутафаккирнинг гендер тенглик ва маданият масаласидаги фикрлари ҳам бугунги кун билан ҳамоҳангдир. Унинг нуқтаи назарича, жамият учун ўғил ҳам, қиз ҳам бирдек зарур, тенг ҳурматга лойиқдир, инсон эркак ёки аёл бўлишига қарамасдан жамиятда бир хил мақомга эга бўлиши лозим: “Одам ўғли – барчаси одам” [1:73].

Ажиниёзнинг бола туғилганида тарбияга, эътиборга зарур бўлиб туғилади, жамоатлик муҳитда фарзанднинг ақли, ҳунари ва ўқувсиз бўлиши туғилганидан бошлаб бериладиган тарбияга боғлиқ. Одамларнинг олган тарбияси ва наслик ривожланиши бир хил бўлмагани учун, вояга етганида уларнинг ақл даражаси, кўрган ва билганлари, феъл-атвори ҳам ҳар хил бўлади деб тушунтириб, бу фикрини аниқ етказиб бериш мақсадида “Барча бирдек бўлган эмас” номли шеърида ёзди.

Шоир ўзининг “Барча бирдек бўлган эмас” номли шеърида тарбия жараёнини ташкил этишга индивидуал ва табақалашган ёндашувни татбиқ этиш лозимлигини ҳам таъкидлаб ўтади. Унинг фикрича, бола она қорнидаёқ тарбияга муҳтождир. Бола туғилганидан кейин унга мақсадли, узлуксиз ва тизимли тарбия

бермоқ лозим. Шу ўринда шоир шахс тарбиясининг ҳам генетик, ҳам ижтимоий жиҳатларини ҳисобга олиш лозимлигига ҳам алоҳида урғу берганлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Шоир инсон тақдирида белгилаб қўйилган ёзмашларга маълум даражада тарбия ёрдамида ўзгаришлар киргизиш, болани ўзи ўйлаган мақсадига мослаштириб шакллантиришга бўлади деб тушунди. Шу сабабли тарбия инсон умрида катта рол бажаришига эътибор бериб, болани қандай тарбияласанг, шундай вояга етишини ҳам айтиб ўтади ва уни жамиятда ёш вақтидан ақллиққа, одоб-ахлоқли ва инсонийликка ўргатиш лозим деди. Сабаби “аввалида ўнгмаган сўнгида ҳам ўнгмас” [2:107]. Ёшлиқда берилган тарбия салбий ҳаракатларга мойил бўлса, бу улғайган вақтда инсондаги асосий феъл-атвори айланиб кетади. Оқибатида жамиятнинг бундай азбоси “Асли бузук бўлиб, ақл сўзга эргашмас, насиҳатга кўнгил бўлмас” [2:107] даражада шаклланиб чиқишини айтади. Шунинг учун ҳам Ажиниёз “Кўрдим” шеърида ёшлардаги салбий феъл-атворнинг олдини олишни, инсонларнинг жамоатлик муносабатлари борасида бир-бирига тарбиявий таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлади. “Бўлмагунча” шеърида турмушда инсоннинг яхши, ёмон, ақли, ҳунардор бўлишини наслига, ота-бобосига боғлиқлик жойи бўлса ҳам, оламга объектив муносабатда бўлиш орқали мутафаккир бу масалада кўпгина ўзига хос ҳаётий реал фикрларини ифодалайди. “Бўзатов” поэмасида у одамлардаги “оқ суяк”, “қул”, “қун” каби тушунчаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган инсонларнинг насли эмас, балким жамоатчилик, иқтисодий ҳолат, юртлар орасидаги уруш, босиб олишлар деган фикрни айтди. Бундан ташқари “Йўқти” шеърида отадаги насл яхши бўлиб, лекин бола тўғри тарбияланмаса, оқибати қуйидагича бўлишини таъкидлади:

Ёмон бўлса зурриётнинг

Чикмас дунёда ҳеч номинг [1:120]

Шоир тарбия ишида ёшлар яшаётган жамиятдаги муҳитнинг таъсирига катта аҳамият берди. Ёшларнинг биринчи тарбия мухити – оиланинг тарбияли, фарзанд тарбияси учун ғамхўр, бола тарбияси бўйича тушунча ва тажрибаларга эга бўлиши зарур деб санади. Ажиниёз йигитларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, уларни хотин-қизларга таййик ва зўравонлик қилишдан тийилишга чақиради. Оила этикаси ва психологиясига доир билимлардан хабардор бўлмаслик, масъулиятсизлик

охир-окибат асоциал (ижтимоий хатарли) оидаларнинг пайдо бўлишига замин яратишини “Йигитлар” шеърида ифода этган. Боланинг социумда ривожланиши масаласи билан боғлиқ ижтимоий-педагогик қарашларини “Бахт” шеъри орқали баён этган. Шоирнинг фикрича, бола салбий иллатларга эга кишилар билан бирга бўлса, унинг келажаги хавф остида қолади. Мардлик, жасорат, элпарварлик сифатлари унинг учун ёт тушунчаларга айланиб, “маънавий бегоналашув” юзага келади.

“Элларим бордур”, “Керакдур” шеърларида халқ ичидаги бой, феодаллар билан подшоҳларнинг ўз авлодларини халқни зулм билан бошқаришга ўргатиш, уларни қандай айёрлик билан алдаш йўлларини, судхўрлик қилиш каби ишларни оилаларида шакллантириб келганлигини, бу каби ёмон тарбия мазмунини ўз даврида юқори синф вакиллари тарафидан давом этаётганини ҳам сўз этди.

Шу мақсадда у ўз асарларида ёшларнинг инсофли, одоб-ахлоқли тарбияланиши масаласига алоҳида эътибор қаратди. Унинг фикрича, инсонларнинг феъл-атвори, ахлоқ жиҳатидан ривожланиши жамоатчилик ҳаётда бир-бирига ёмон муносабатда бўлишига йўл қўймайди. Одоб-ахлоқ тарбиясининг шундай ижтимоий аҳамиятини сезиб, шоир инсондаги феъл-атворга боғлиқ ютуқларни ақл фаолияти билан боғлиқ деб қарайди. Ақл инсоннинг феъл-атворини тартибга солади. Ақл-хуши жойида бўлган одам ёмон ишлардан йироқ бўлиб, айб қилмайди. Шундай экан: “Айбни билмаган ақлсиз зайф” [3:188] ёки ақли йўқ ёшларнинг “одоби ҳар қандай ҳеч зоти бўлмас” [3:188]. Шундай экан, мутафаккирнинг фикрича, инсоннинг ақл тушунчаси унинг жамиятдаги яхши феъл-атворининг, юриш-туришининг юз беришига манба бўла олади.

Шоир одобли ва одобсиз инсонлар орасида наслик фарқлар йўқ эканлигини, уларда фақат тарбия билан билим олишнинг ўзгача тушунчаларда ёки ҳар хил даражада шаклланишига боғлиқ эканлигини айтади. Шундай фарқларга кўра: “Фазилат билмаган нодон” бу одам эмас, у инсонлар орасида яшаётган “Тўрт туёкли молга ўхшаш” [1:73] – одам мисол махлуқлар, деди.

Шоир ёшлардаги яхши феъл-атворни айтганда, энг аввало, инсофли бўлишни тилга олиб, барча иззат-ҳурмат инсонга қаратилишини, инсонни қадрлаб авайлашни вазифа қилиб белгилайди. Чунки, “Бу дунёнинг кўрки – одам боласи” [3:65]. Шундай даражадаги баланд ҳурматга лойиқ инсон, жамиятда бир-бирини қадрини билиши, ўзаро эҳтиромли, инсофли муносабатда яшаши керак. Агар “одам ўғли одам қадрини билмаса, ундан кўра ўтлаб юрган мол яхши” [1:122]. Одамга хос яхши ишларнинг, юриш-туришининг бор бўлсагина жамиятдаги бошқа инсонлар ҳурмат кўрсатади, сабаби уларнинг “одамгарчилик инсондадур кўнгили” [2:68].

Ажиниёз ўзи яшаётган феодал жамиятда одамни хор тутиб, қадрини оёқ ости қиладиган, зулм хонлар билан бийларни кўриб яшади. Уларнинг “Инсонийлик ишлардан бўлмади ному-нишон” [2:83]. Шоир бундай паст инсонларни ёмон назар билан тилга олади: “Қилмаган хайр-эхсон” [3:72]) инсонийлик иш эмас, одамлар бир муҳитда, жамоатда яшаётган ўзи каби бошқа инсонларга меҳрибон бўлиши керак. Айниқса худони таниган ҳақиқий инсон, ўзининг барча ҳаракатларини инсонни ҳурмат қилишга, унга яхшилик қилишга, худонинг яратган бандаси деб илоҳий туйғу билан муносабатда бўлишга тарбияланиши лозим.

Мутафаккир ижодида ёшларни дўстлик ва ўртоқлик руҳида тарбиялаш масаласи ҳам алоҳида ўрин тутади. Шоир жамият ҳаётида инсонларнинг ўзаро дўстона муносабатда бўлишига алоҳида аҳамият қаратади. Сабаби инсонлар орасидаги ўзаро дўстлик, иноқлик ва

биродарлик жамиятдаги муҳитни инсоний муносабатлар асосида қуришга хизмат қилади. Иноқлик, аҳиллик ва ўзаро ҳамжиҳатлик йўқ жойда жамият тараққий этмайди, аксинча бошбошдоклик, маънавий таназзул юзага келади. Мазкур йўналишда Ажиниёз Саъдий Шерозийнинг “Бўстон” ва “Тулистон” шеърий рисоаларидаги сингари панднома руҳидаги мақол ва маталлардан самарали фойдаланган: ёлғиз кишининг номи чиқмас. Чунки: “Ҳеч кимга бўлмаган улфат, мевасиз бир дарахтга менгзар” [1:72]. Ҳаётда яхши инсонлар билан дўстликда яшасанг, кўнглинг тўқ, руҳинг бой бўлиб, ишларинг олға силжийди, фақат “яхши дўстинг бўлар ўлгунча мадат” [1:72]. Ёшлар дўстлик муносабатда ўзаро содиқ, ишончли, бир-бирига чин қалбдан дўст бўлиши керак. “Дўст бўлиб дўстидан гапни яширган, дўстга ҳилоф қилиб ёлғон сўзлаган” [1:123] – айёр душман. Бундай “ёмон одам дўстдан қочар, воз кечар” [1:130] ва бир кун келиб бевафолик қилади, шунинг учун ҳам “Юрма номард йўлдош билан” [1:106]. Дўст излаган одам ўзига ўзаро тушуна олган “қадрини билар бир қадрдон изласа” [1:132] гина ҳаёт қийинчиликлари енгиллашиб, мақсад қилган ишларига ғайрат билан интилишини, дўстнинг руҳий тилакдошлиги мадад беришини айтиб, бу ишда ёмон, муттаҳам, “номахрамни асло йўлдош қилмасликни” [1:72] насиҳат қилади.

Жамиятда одамлар орасидаги дўстлик тилакдошлигининг мустаҳкамлиги, бир фикрдаги ният билан иш қилишга интилиши, уларнинг туташган шериклигини барпо этади. Ёшларнинг бирлашиб ўзаро шерик бўлиши, энг аввало, шаклланган дўстлик туйғулари асосида юзага келса, ишончли бўлишини, дўстлиқнинг инсонлардаги шериклик учун манба сифатида хизмат қилувчи руҳий кучга эга эканлигини: “Ҳамжиҳат дўст бўлиб кўлни ушласанг, яхши бўлганини ақл ва ўй билан кўрдим”, [1:67] деб, таърифлайди. Шундай қилиб Ажиниёз, тинч, яхши муносабатларга эга ҳаётга эришиб, жамиятда кўп нарсаларга қўл етказиб яшашга, айниқса, адолатли, тенг замонга эришиб, бахтли турмуш кечиришга “Шоду ҳуррамликни кўришга, халқ билан ғалабага интилиш керакдур” [1:134] – деб, ёшларни бирлашган халқнинг барпо этиш қудрати улғў бўлишига ишонч билан қарашга тушунчалар берди.

Ажиниёз тарбиявий қарашларида байналмилаллик, миллатлараро мулоқот маданияти, толерантлик педагогикасига доир фикрлар ҳам катта ўрин эгаллайди. Шу сабабли Ажиниёзнинг халқни бир жамоага бирлашган ҳолда яшашга чорлаш йўлари халқлар дўстлиги ҳақидаги қарашлари билан туташган. У ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа миллатларнинг ўзаро тили, урф-одати, дастури томонидан яқинлигини, шажарага суянса, ота-боболари туғишган бўлганлигини таъкидлаб, бу халқларнинг дўстлик муносабатда, тинч-тотув умр кечириши жамият турмушида ободликка эришишининг асоси деб баҳолади. Шоир Қиз Менеш билан айтишувда тарихий шажараларга асосланиб, қозоқ, қорақалпоқ халқларининг келиб чиқиш асоси бир илдиз эканлигини билдирган эди. Шу сабабли шоир миллатчилик сиёсатини авж олдирувчи феодалларнинг зулм қарашларига қарши жамиятдаги худо яратган барча миллатлар тенгдек ўз ҳуқуқларига эга деган тушунчани тасвирлаган: “қорақалпоқ қозоқ билан тенгма-тенг юрт” [3:218] эканлигини тушунтирди.

Халқларнинг ўзаро баробар даражада кадр-қимматга эга эканлигини, бир халқни иккинчи халқдан паст ёки юқори деб баҳолаш адолатсизлик, одамийлик меъёридан чиқиб кетиш эканлигини ёшларга батафсил тушунтириб, ҳар бир миллат одамлари ўз элини севиши, халқ манфаати учун интилиши бурчи бўлишини талаб этди. Жамиятнинг тўғри

ривожланишига тарбиянинг кўрсатувчи таъсирини юкори санаган шоир ҳар бир фуқоронинг, бутун халқнинг ўз эли билан ажралмас даражада мустақкам боғлиқликда бўлишини талаб қилди. Мутафаккир ўзининг тарбиявий қарашлари билан чинакам маънода ватанпарвар, халқпарвар эканлигини яққол намоён этган. Унинг юртпарварликка доир қарашларидан айна пайтда ўқувчи-ёшларда ватанпарварлик, фуқаролик компетенцияларини шакллантиришда ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Унинг қуйидаги мисралари бунинг ёркин мисолидир:

Ер ҳам эл биландур, эл ҳам ер билан,

Ерсиз элнинг куни дарбадар билан. [1:35] -

деб билдирган эди. Шоирнинг ёшларга туғилган юртни севиш туйғуларига эга бўлишини, уни қадрлашини, зарур ҳолатда ташқи душманлардан асраши кераклигини, юртдан бешиб бўлмаслигини таъкидлашдаги мақсади: “Юртдан айро тушган девона бўлур” [1:63] деб, тушунтириш эди. Ўзга юрт қадрингни билмайди. “Ўзга юртда мусофирлик қилгандан, ўриб сени хўрласа ҳам она юрт яхши” [1:123] – деб, она юртнинг ҳар нарсадан ҳам ортиқлигини сездиради. Чунки, “Ҳар ким ўз юртида давлатли султонга менгзаб” [3:101] яшайди. Дунёда гўзал шаҳарлар ва бетакрор ўлкалар кўп, лекин “Ҳар кимнинг ўзига Мисрдур жойи” [3:122].

Шоир ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришнинг фақат шу инсоннинг ўзи учунгина эмас, балки бутун жамият учун ҳам аҳамиятли эканлигини, элнинг ривожланиб, обод бўлиши инсонлар меҳнатига боғлиқлигини, шунинг учун ёшлар халқ учун меҳнат қилишга тарбияланиши кераклиги ҳақида ҳам қимматли фикрлар билдирди. “Баъзи бировлар” номли шеърида ҳар бир инсон ўз меҳнати билан тирикчилик қилиши лозимлиги, барча ўз рискини ўзи топиши кераклигини

таърифлади. Инсонлар ёлғиз ўзи яшаб кун кечириши учунгина эмас, балки халқ манфаати, элнинг ривожланиши учун ҳам тер тўкиши лозим. Меҳнатнинг ижодий қудратининг юқорилиги, унинг элни севиш туйғулари билан боғлиқликда деб тушунган шоир: “Юртга фойдаси йўқ мактанчоқ марддан, чангингни қоқиб эсан шамол яхши” [4:84] деди.

Шоир меҳнат қилишга чорлаш билан бирга, ёшларга хунар эгаллашни насиҳат қилиб, бунинг халқ талабини бажаришда аҳамиятли эканлигини, турмушда бошқаларга ғаразли бўлиб яшашдан қутилишнинг асосий чораси хунар эгаллаш эканлиги, айниқса ҳеч ким ўргана олмайдиган мураккаб хунарларни эгаллаш, душманларни ҳам ўзига муҳтож қилиб қўювчи, уларнинг хунарига бош ўриб, сизга зарур бўлиб ялашини тушунтирди. Инсонни бундай қадрли хунарлар бахтга эриштиришини “Менгзар” шеърида жуда тушунарли қилиб ифодалаган.

Шундай қилиб, Ажиниёз, ёшларнинг яхши феъл-атвори эгаллаб, жамоатчилик муносабатларда одоб-ахлоқни сақлашни, меҳнатсевар, одил, дўстлик муносабатларнинг қадрига етгучи, халқига фидойи, бир сўзли, сабр-фаросатли, мард бўлиши фақат шу одам учунгина эмас, балки жамиятдаги муҳит учун алоҳида зарур фазилатлар деб ҳисоблади. Мутафаккирнинг инсондаги яхши феъл-атвор, одоб-ахлоқдаги ютуқлари жамиятнинг яхшиланишига, унинг инсоний муносабатларга бой бўлишига олиб келади деган тарбиявий тушунчалари, айниқса, инсонлар жамиятини яхши муносабатларга, ижобий муҳитга айлантирувчи куч, шунинг учун уларни инсонийлик феъл-атворида шакллантириш лозим деб тарбиянинг ижтимоий кучига алоҳида эътибор қаратишни талаб қилиши педагогик жиҳатдан катта маънога эга бўлди.

Әдебиатлар

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994. 114-б.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис. «Илим», 2014. 247-б.
3. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 152-б.
4. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975, 252-б.
5. Әжинияз. Демишлер. / “Қарақалпақстан жаслары”, 1997, 9-октябрь.

РЕЗЮМЕ: Ушбу мақолада Ажиниёз Қўсибой ўғлининг тарбиявий қарашларининг асосий йўналишлари айtilган. Мақолада фарзанд тарбиясининг асосий ўрни оила эканлигини ҳақида, уларни инсофли, одоб-ахлоқли тарбияланиши ҳақида, тарбия инсон умрида катта рол бажариши, болани қандай тарбияласанг, шундай вояга етиши, уни жамиятда ёшлигидан ақллиликка, одоб-ахлоқли ва инсонийликка ўргатиш лозимлиги ҳақида атаб ўтилган. Шоир бир неча марта ёшларни меҳнатсеварликка чақириб, қолаверса уларни ўзининг тарбиявий қарашлари билан чинакам маънода ватанпарвар, халқпарвар руҳида тарбиялашни таъкидлаб ўтди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрываются основные направления просветительских взглядов Ажинияза Косибай ули. В статье подчеркивается, что главную роль в воспитании детей играет семья, их справедливое и нравственное воспитание, роль воспитания в жизни человека, путь взросления ребенка, необходимость с малых лет приучать его к интеллектуальности, нравственности и гуманный в обществе. Поэт неоднократно призывал молодежь к упорному труду, подчеркивал необходимость воспитания ее в духе истинного патриотизма своими просветительскими взглядами.

SUMMARY. This article reveals the main directions of enlightenment views of Ajiniyaz Kosibay uli. The article emphasizes that the main role in the upbringing of children is played by the family, their fair and moral upbringing, the role of upbringing in a person's life, the way a child grows up, the need to accustom him to intellectuality, morality and humanness in society from an early age. The poet repeatedly urged young people to hard work, stressed the need to educate them in the spirit of true patriotism with his educational views.

PUL QIYMATINI IFODALOVCHI NUMERATIVLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

G.I.Toirova – *filologiya fanlari doktori, professor*

N.H.Achilova – *magistrant*

Buxoro davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: oʻlchov soʻz, pragmatika, sonlar, miqdor, ot, soʻz turkumi, oʻlchov, hisob, pul qiymati, son soʻz turkumi, hisob soʻzlar, nutqiy vaziyat, pragmatik yondashuv, nutqiy muloqot.

Ключевые слова: слово-измерение, прагматика, числа, количество, существительное, словосочетание, мера, счет, денежная величина, числовое словосочетание, слово-исчисление, речевая ситуация, прагматический подход, речевое общение.

Key words: word-measurement, pragmatics, numbers, quantity, noun, phrase, measure, account, monetary value, numerical phrase, word-calculus, speech situation, pragmatic approach, speech communication.

Bugungi kunda tilshunosligimizda faol qoʻllanilayotgan oʻlchov soʻzlar yaqin davr ichida paydo boʻlib qolgan emas, ularning qoʻllanilish davri qadim paytlarga borib taqaladi,

asosiy oʻlchov soʻzlarning qoʻllanilish davriga oid asosiy manbalar qadimgi turkiy til va XI-XIV asrlarga toʻgʻri kelsa-da, uning kengayishi, isteʼmolda keng qoʻllanilishi

XV asrdan boshlangan, eski o'zbek tilida ham o'lchov so'zlar keng iste'molda bo'lgan va hozirgi kunda ham tez-tez foydalanilmoqda. Bu aynan texnika asrining rivojlanishi, tilning yangi so'zlar bilan boyishi evaziga bo'lishi mumkin. Ularning davr taqozosiga va talabiga ko'ra qo'llanishi tilda paydo bo'layotgan yangi so'zlarga bevosita daxldordir.

Aynan shu o'rinda bizda o'z-o'zidan savol paydo bo'lishi tayin: o'lchov so'zlar o'zi nima, o'lchov so'z paradigmasi qanday hosil bo'ladi, ularni hosil qilishdagi asosiy unsur qanday... Keling, ularning har biriga birma-bir to'xtalamiz.

O'lchov so'zlar tilshunosligimizda hisob so'zlar deb ham yuritiladi. O'lchov so'z bu sanaluvchi miqdor va sanalayotgan obyekt va subyekt o'rtasida qo'llaniluvchi miqdor anglatuvchi so'z hisoblanadi. Demak, yuqorida qayd etganimizdek, o'lchov so'zlarning o'zini sanalmish va miqdor anglatuvchi so'zlar oralig'ida ekan. Ushbu qolip asosida ushbu tahliliy misolni ko'rib chiqsak: bir **tup** olma.

- 1) **bir** – miqdor anglatuvchi so'z;
- 2) **tup** – o'lchov so'z;
- 3) **olma** – sanalayotgan predmet.

O'lchov so'zlarning nutqda voqelanishining aynan pragmatika sohasida o'rganilishi ham bevosita unga nutqiy jihatdan yondashishni talab qiladi. O'lchov so'zlarning nutqiy ko'rinishi har bir individ og'zaki muloqotiga bog'liq jarayon hisoblanadi, ushbu holatni adabiy til yoki dialektik nuqtayi nazardan yoxud nutqiy vaziyat yuzasidan baholash bevosita shaxs tafakkuriga oid ekanligi bilan farqlanadi.

Adabiy til nuqtayi nazaridan o'lchov so'zlar pragmatikasi aynan ilmiy yoxud rasmiy uslub ichida namoyon bo'lib, bunda o'lchov so'zlarning ifodalanishi mutlaqo so'zlashuv stilidan yiroq bo'ladi, xususan, rasmiy uslubdan olingan ushbu parchaga e'tibor bering:

4) *Bir ijtimoiy guruhda ishtirok etuvchi fuqarolar soni o'n nafarni tashkil qiladi.*

Ushbu gapda qo'llanilgan "nafar" so'zi adabiy til me'yorlariga muvofiq ravishda qo'llangan bo'lib, aynan ushbu gapning so'zlashuv nutq doirasida ham ko'rib chiqsak:

5) *Bir ijtimoiy guruhda ishtirok etuvchi fuqarolar soni o'ntani tashkil qiladi.*

So'zlashuv uslubida bu "-ta" bilan mutanosiblik hosil qildi.

Dialektik nuqtayi nazardan ham o'lchov so'zlari shevaga xos yoki bo'lmasa, adabiy til qoidalariga muvofiq keluvchi bo'lishi mumkin, sheva munosabatlarida ba'zan shunday holatlar kuzatiladiki, chetdan o'zlashgan so'z bevosita sheva elementi sifatida qo'llaniladi, e'tibor bering:

6) Magazindan 10 karobka shirinlik oldim (dialektik nutqqa xos);

7) Do'kondan 10 quti shirinlik xarid qildim.

Yuqorida keltirilgan gaplarda "karobka" va "shirinlik" so'zlari o'zaro nutqiy qo'llanilishi jihatidan qarama-qarshilikni hosil qilib, so'zlashuv nutqining o'ziga xos jihatlari dialektik nuqtayi nazardan yoritib bermoqda.

Shu o'rinda aytish kerakki, o'lchov so'zlar pragmatikasiga doir atamalar og'zaki nutqda qo'llanilganda, bevosita fonetik o'zgarishlarga ham yuz tutishi mumkin, misol uchun "tup" so'zining "tip" yoki "tub" shaklda talafuz qilinish holatlari uchray turadi:

8) Bog'dagi bir **tip** olma bu yil mevaga kirdi.

Ushbu gap ham bevosita dialektik yondashuvning bir ko'rinishi hisoblanadi.

Bundan tashqari, o'lchov so'zlar pragmatikasining yana bir xususiyati shundan iboratki, ularning iste'molda yoki iste'molda emasligiga ko'ra quyidagi turlari kuzatiladi.

- **tarixiy:** qadoq, tanob, jon, taxa, enlik, so'lkavoy, tosh, pud, yumaloq, savjin, gaz ...
- **zamonaviy:** bit, bayt, terabayt, kilovatt, pachka, gradus, kubometr, nusxa, varaq ...

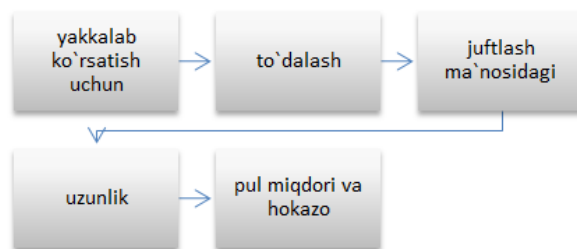
Yuqorida qayd etilgan o'lchov so'zlardan tarixiydari

hozirda deyarli qo'llanmasada, biroq ularning nutqda uchray turish holatlari ham kuzatiladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligida qo'llanilayotgan hisob so'zlar va boshqa tillarda foydalanilayotgan o'lchov so'zlari nutqda nima maqsadda ishlatilayotganiga ko'ra farqlanadi, xususan, yapon tilshunosligida qayd etilishicha, ularning nutqidagi o'lchov so'zlari xalqning kundalik turmush faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan. Ya'ni ular kundalik faoliyatlarida olib boradigan mehnat turiga qarab, o'lchov so'zlardan foydalanishar ekan. Rus tilshunosligida esa hisob so'zlarga nisbatan "so'zlarning klassifikatori" termini ishlatilishi ham rus tilshunosligining o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilshunosligida esa hisob so'zlar sifati-da, asosan, sonlardan foydalaniladi va ular miqdor (asosiy sonlar), ketma-ketlik (tartib sonlar), chastota (bir, ikki marta) va qism (kasr) kabi munosabatlarni ifodalashi mumkin.

Son so'z turkumi mustaqil so'z turkumlari orasida yasash xususiyatiga ega emasligi va son-sanoqni ifodalashi bilan ajralib turadi, ushbu holatda uning hisob so'zlar – numerativlar – bilan qo'llanilishini ham inobatga olish zarur. Hisob so'zlar, aslida, ot so'z turkumiga oid so'zlar hisoblanib, son so'z turkumi bilan yonma-yon kelib, o'lchanayotgan miqdorning qanchani tashkil etishini ifodalovchi so'zlar hisoblanadi. Hisob so'zlar qator ma'naviy guruhlariga ega bo'lib, yakkalab ko'rsatish uchun, to'dalash, juftlab ifodalash, uzunlik, pul miqdori, og'irlik kabi ma'nolarni ifoda etish uchun qo'llaniladi [7,8].

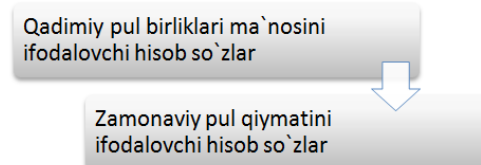
Hisob so'zlarning ma'naviy guruhlari (1-chizma).

Biz ushbu maqolamiz orqali pul qiymati ma'nosini ifodalovchi hisob so'zlarning pragmatik xususiyatlari bilan tanishib chiqamiz. Aytish joizki, pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlar davriy xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi [13]:

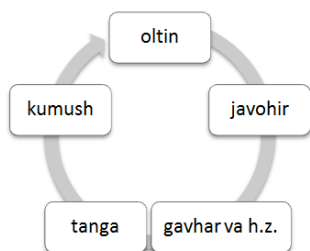
- a) Qadimiy pul birliklari ma'nosini ifodalovchi hisob so'zlar;
- b) Zamonaviy pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlar.

Hisob so'zlarning davriy xususiyatiga ko'ra turlari (2-chizma).

Qadimiy pul birliklarini ifodalovchi hisob so'zlar tarixda ishlatilgan numerativlar hisoblanib, bugungi kunda ular nuqtaiy muloqotimizda deyarli qo'llanilmaydi. Xususan, oltin, kumush, tanga, mischaqa, so'lkavoy, chaqa, tiyin va hokazo. Ular bir-biridan bildirayotgan miqdori bilan farq qilgan, oltin juda yuqori qiymatni anglatgan, mis esa kichik miqdorni ifodalaganligi tarixdan ma'lum. Ba'zi asarlarda ham ushbu pul qiymatini ifodalovchi numerativlar mavjud bo'lib, ular sirasiga Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarini kiritishimiz mumkin. Mis yarmog'i, tanga, oltin, kumush, gavhar, javohir kabi pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlar qo'llanilgan ushbu asarning bugungi davrimiz uchun juda ham ahamiyatli hisoblanadi [10].

“Qissasi Rabg’uzi” asarida qo’llanilgan pul birliklarini ifodalovchi hisob so’zlar (3-chizma)

bog’liqdir. Ularning pragmatik xususiyatlarini nazarda tutadigan bo’lsak, bevosita nutqiy jarayonni kuza-tishimiz lozim.

Wikipedia onlayn ensiklopediyasida so’nga quyidagicha ta’rif beriladi:

1) Qadimgi atamalardan biri bo’lib, Firdavsiyning “Shohnoma” asarida “so’m” pul solingan qopcha (xalta) ma’nosida qo’llanilgan.

2) O’zbekiston Respublikasining pul birligi [13].

Demak, pul qiymatini ifodalovchi numerativlar sifatida “so’m” birligi avvaldan mavjud so’z hisoblanib, davrlar o’tishi bilan ma’no ko’chishi yuz berganligiga guvoh

bo’lishimiz mumkin. Ya’ni ma’lum vaqtlar o’tgach, so’m so’zining “pul solingan qopcha” ma’nosi tubdan o’zgarib, mamlakat pul birligini ifodalovchi qiymatga aylangan.

Pul qiymatini ifodalovchi numerativlarning asosiy nutqiy muloqot o’rinlari sifatida banklar, savdo-sotiq joylari kabilarni keltirish mumkin. Ularning tez-tez bank xodimlari, savdo bilan shug’ullanuvchi shaxslar nutqida qo’llanilishi ular nutqiy vaziyatning asosiy bo’lagi ekanligidan dalolat beradi. Yana qiziqarli ma’lumot sifatida shuni aytishimiz mumkinki, pul qiymatini ifodalovchi hisob so’zlar agro va jargonlarda ham qo’llanilib, umuman, boshqa ma’noni kasb etishi yoki hisob so’z ma’nosi o’zgarib, pul ma’nosini anglatib ketishi mumkin. Masalan, “aqcha” so’zini oladigan bo’lsak, ushbu so’z tarixan pul qiymatini ifodalovchi numerativ hisoblansa-da, biroq argo nutqida muloqot qiluvchi shaxslar tilida bu “pul” ma’nosini anglatar ekan.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, pul qiymatini ifodalovchi numerativ so’zlar tarixan shakllangan bo’lib, bugungi kunda ularning tarixiy ifodalagan ma’nosi qisman o’zgarishga uchrab boshqa ma’no anglatish hodisalari ham mavjud. Ularning nutqiy vaziyatda qo’llanilishi ma’lum holatlarga bog’liq hisoblanib, pragmatik yondashuvda ushbu holat tahlil qilinadi.

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o’zbek adabiy tili. –Toshkent: Universitet, 2006.
2. Раҳматуллаев Ш. Семема мустақил тил бирлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, № 3, 24-30-б.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi o’zbek adabiy tili. -Toshkent: «Fan va texnologiya», 2010. 416-b.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1992. 261-б.
5. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: 1980.
6. Кўчқортёев И. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, № 3.
7. Ҳакимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бириклар ва ularning матн шакллантириш имкониятлари. –Ф.: 2004.
8. Ҳамдамов П. Ўзбек тилида нумеративлар. – Тошкент: «Фан», 1983. 94-б.
9. Ҳожиёв А. Сўз ва унинг моҳияти//Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: 1981. -6-10-б.
10. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. –Т.: 1975. 610-б.
11. www.wikipedia.org
12. www.ziyouz.com
13. www.google.com

REZYUME. Ushbu maqola tilshunosligimizda tadqiq etilayotgan o’lchov so’zlar pragmatikasi haqida bo’lib, ularning tarixi, foydalanish o’rni hamda qo’llanilish usuli doirasi haqida ham alohida so’z boradi. Bundan tashqari, o’zbek tilshunosligidagi o’lchov so’zlar hamda boshqa tillar doirasidagi hisob so’zlar qiyosi ushbu maqolada ko’rib chiqiladi. Maqolada son so’z turkumi, uning tarkibidagi pul ma’nosini ifodalovchi hisob so’zlarning pragmatik xususiyatlari, ularning nutqda voqelanishi haqida so’z yuritiladi. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so’zlarning pragmati xususiyatlari shundan iboratki, ularning qo’llanilishda, asosan, nutqiy vaziyat hisobga olinadi hamda ma’lum sharoit nuqtayi nazaridan pragmatik jihatdan yondashiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о прагматике изучаемых в нашем языкознании слов измерения, а также об их истории, месте употребления и сфере применения. Кроме того, в данной статье рассматривается сравнение слов измерения в узбекском языкознании и слов-арифметиков в других языках. В статье рассматривается количество слов, прагматические особенности счетных слов, которые представляют значение денег, и их встречаемость в речи. Прагматические особенности слов, описывающих ценность денег, заключаются в том, что при их употреблении в основном учитывается речевая ситуация и прагматический подход с точки зрения определенных условий.

SUMMARY. This state speech is about the pragmatics of the words of measurement studied in our linguistics, as well as about their history, place of consumption and scope. In addition, this country is considering a comparison of measurement words in the Uzbek language and arithmetic words in other languages. The state considers the number of words, pragmatic features of countable words that represent the meaning of money, and ix occurrence in speech. The pragmatic features of words that describe the value of money are that when they are used, the speech situation and the pragmatic approach in terms of determining conditions are mainly taken into account.

ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ АСОСИЙ ГИМНАСТИКА ВОСИТАЛАРИ ОРҚАЛИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ

С.М.Тойлибаев – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: талабалар, таълим муассасаси, касбий фаолият, асосий гимнастика воситалари, мутахассис, ўқитувчи, жисмоний тарбия ва спорт.

Ключевые слова: студенты, образовательное учреждение, профессиональная деятельность, средства основной гимнастики, специалист, учитель, физическое воспитание и спорт.

Key words: students, educational institution, professional activity, means of basic gymnastics, specialist, teacher, physical education and sports.

Дунёда ўқитувчиларнинг касбий-педагогик фаолиятига қўйилаётган талаблар ҳар бир машғулотнинг содда ўрганиш услубларини ишлаб чиқиш ва коммуникатив кўникмаларга эга бўлиш билан тавсифланадиган таркибий компонентларини эгаллаш даражасига қараб белгиланмоқда. Ўз навбатида ўқув жараёнининг самарали ташкил қилиш амалда қўлланилаётган восита

ва услубиятларнинг тўғри танланиши ҳамда доимий равишда янгиланиб бориши билан узвий боғлиқ. Олий таълим муассасалари талабаларининг касбий-педагогик тайёрлаш учун зарур таркибий компонентларини шакллантириш учун ижтимоий соҳа талабалари бўйича ўқув дастурига мувофиқлиги, шунингдек, шахсий хусусиятларига мослиги билан белгиланмоқда. Шу

туфайли, олий таълим муассасалари талабаларнинг касбий фаолиятини амалий ва назарий жиҳатдан замонавий турли воситалар билан куроллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Жаҳоннинг етакчи фундаментал назариётчилари томонидан таълим самарадорлигини ошириш, касбий-педагогик фаолиятини такомиллаштириш учун соҳада инновацион жараёнларни фаол жорий этишга қаратилган кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ёш мутахассисларни тайёрлашнинг оптимал усулларни ишлаб чиқиш, жисмоний тарбия фани ўқитувчисини касбий функцияларининг таркибий компонентларини шакллантириш таълим муассасалари дастурларининг билим, кўникма ва малака талабларини такомиллаштириш асосий гимнастика воситалари элементларини интеграциялашга йўналтирилган излашлар олиб борилмоқда. Асосий гимнастика воситалари орқали ўқув жараёнини самарали ташкил этишда жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги мутахассиснинг касбий тайёргарлигини ошириш учун янгича ёндашувларни жорий қилиш зарурияти юзага келмоқда.

Республикамиз олий таълим муассасаларида ҳар томонлама ривожланган мутахассисни шакллантиришга қаратилган бир қатор муҳим чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу борада олий таълим муассасаларининг устувор вазифалари белгиланган бўлиб, таълим муассасалари учун мутахассислар тайёрлашда уларнинг касбий тайёргарлиги даражасини ошириш, жисмонан соғлом кадрларни тарбиялашда янги самарали педагогик услублардан фойдаланиш талабини қўймоқда. Асосий гимнастика воситалари ёрдамида касбий маҳоратни шакллантириш масаласи ихтисослашган олий ўқув юртлири шароитида жисмоний тарбия ва спорт соҳаси бўйича мутахассислар тайёрлаш тизимини модернизация қилишга қаратилган илмий-услубий материалларни ишлаб чиқиш зарурлигига эътибор қаратилмоқда.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Кўпгина давлатларнинг мутахассислари илмий асосланган услубиятларни такомиллаштириш ҳамда ишлаб чиқиш, шунингдек, бутун ўқув-тарбия жараёнини комплекс ҳолда қайта кириш устида иш олиб бормоқдалар. Ватанимиз олимларидан Ш.Х.Ханкельдиев, И.А.Кошбахтиев, А.К.Эштаев, Р.С.Саломов, Ф.А.Керимов, М.Н.Умаровлар томонидан талаба ёшлар ва ўқувчиларнинг ҳаракатга келтирувчи имкониятларини ташкил этиш ва оширишни кўриб чиқиш бўйича тадқиқотлар олиб борган.

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларини тайёрлаш муаммоларини тадқиқ қилишнинг назарий асосларини яратган олимлар, жумладан М.Я.Виленский, Ю.Ф.Курамшин, Л.П.Матвеев каби мутахассисларнинг бой тажрибасини ўргана туриб, объектнинг ўзига хос хусусиятини иноватга олган ҳолда билиш ва ўзгартирувчи фаолиятни ташкил қилиш воситалари, услублари, шарт-шароитлари ҳамда тамойиллари улар томонидан тадқиқ қилинганлиги аниқланади. С.Д.Смирнов, Н.Н.Тютюник, Л.И.Лубышева, Ю.К.Гавердовский, В.Н.Егоровлар талабаларда хотирани ривожлантирган ҳолда ахборот узатишга диққатни тортадилар, назария ва амалиётида ўқитувчининг таълим бериш фаолиятидан талабаларнинг билим олиш фаолиятига ургу беришни эътироф этадилар. Бироқ, мутахассислар умумий педагогик билим ва кўникмаларни ҳисобга олиб, касбий фаолиятда эса асосий гимнастика воситаларидан фойдаланишни ҳисобга олинмаганлиги маълум бўлди.

Гимнастика соҳасидаги етакчи хорижий олимлар томонидан бўлажак мутахассисларнинг касбий фаолияти масалалари кўриб чиқилиб, тадқиқотларни бўлажак мутахассис эга бўлиши керак бўлган асосий мезонлари аниқланиб – буларга ташкилий, назарий

билимлар, амалий кўникмалар, маҳорат ва коммуникатив кўникмалардан иборат эканигини маълум қилади [1]. Муаллифлар умумий педагогик компонентларни жисмоний тарбиянинг асосий воситалари мисолида ўрганилар, асосий гимнастика воситаларига келсак, уларнинг ўқув жараёнига изчил тақсимланиши ва асосий гимнастика воситасида касбий маҳоратини ўзлаштириш услубияти кўриб чиқилмаган.

Шундай қилиб, “Гимнастика ва уни ўқитиш методикаси” фанини ўқитишда ўқув жараёнини ташкил қилишга бағишланган ишлар юзаки ўрганилган ва гимнастика кўпкураш элементларига изчил ўргатиш масалалари охиригача очиб берилмаган. Махсус адабиётлар таҳлили “Гимнастика ва уни ўқитиш методикаси” фанига табақалаштирилган ёндашув зарурлиги, ўз аҳамиятини йўқотмаган ўрганиш ва ўтказиш зарурлиги тўғрисида хулоса чиқариш имконини берди.

Тадқиқотнинг мақсади жисмоний маданият факультетлари талабаларининг касбий фаолиятини асосий гимнастика воситалари орқали такомиллаштиришдан иборат.

Тадқиқотнинг предметини жисмоний маданият факультетлари талабаларинининг асосий гимнастика воситалари орқали касбий педагогик кўникма ва малакалари эгаллаши жараёни ташкил этади.

Тадқиқотларимиз асосан асосий гимнастика воситалари ёрдамида жисмоний тарбия бўйича педагогик кадрларни тайёрлаш тизимининг назарий, педагогик ва техник асосларини ўрганишига қаратилган эди.

Махсус ва илмий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатдики, тараққий этаётган замонавий дунё жамият фаровонлигини ривожлантиришга бўлган ўз умидлари ва режаларини айнан таълимни ҳамда умуман таълим тизимини такомиллаштириш билан боғламоқда. Ишимизнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, биз педагогика ОТМларида жисмоний тарбия ва спорт мутахассисларини тайёрлаш соҳасида тадқиқотлар олиб бордик.

Жисмоний тарбия ва спорт таълими соҳасида мутахассислар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ўқув жараёнининг мазмуни ва ташкил қилинишига янгича ёндашувларни ишлаб чиқишини назарда тутди. Бундай енгича ёндашувлар талабаларнинг касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллашдаги ўсиб борувчи фаоллигини рағбатлантиришни тақдир этади. Жисмоний тарбия соҳасида мутахассис тайёрлаш иккита асосий таркибий қисмларни назарда тутди: интеллектуал ва ҳаракатланиш (1-расмга қarang).

Бўлажак мутахассиснинг мақсади ўқитиш жараёнида ўзгарувчан хусусиятга эга бўлади, чунки ёш мутахассиснинг вазифаси олдинда турган касбга имкон қадар яхшироқ тайёрланишдан иборат. Касбий билим, кўникма ва малакалардан ташқари, у ривожланишнинг дунёқарашга хос, маънавий, умуммаданий, эстетик, эмоционал-иродавий ва жисмонавий жиҳатларини камраб олади [1,3]. Бу ерга бўлажак педагогга шахсий позицияни (педагогик фаолиятга бўлган мотивацион-қадриятли муносабат) шакллантириш, яъни уни касбий ўз-ўзини такомиллаштириш усуллари билан куроллантириш ҳам қиради.

Касбий фаолиятнинг асосий таркибий компонентлари

Бўлажак жисмоний тарбия ва спорт мутахассиссининг шаклланишига хисса қўшадиган гимнастика бўлимлари, сўровнома натижаларига кўра қуйидаги

тартибда тақсимланди: “машқлар техникаси”, “атамалар”, “ўқитиш усуллари”, “эҳтиётлаш ва ёрдам бериш”, “гимнастика назарияси” (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал. “Гимнастика ва уни ўқитиш методикаси”

фани бўйича мутахассисни шакллантирадиган модуллар (баллар)

Гуруҳлар	Кўрсаткичлар				
	1	2	3	4	5
Ўқитувчилар	4,1±0,43	4,2±0,39	3,4±0,35	3,8±0,37	2,4±0,26
2 б. талабалари	2,8±0,29	2,4±0,22	3,2±0,33	2,4±0,25	2,4±0,22
3 б. талабалари	3,2±0,33	2,8±0,27	2,4±0,19	2,6±0,27	2,2±0,19
4 б. талабалари	4,2±0,38	3,8±0,36	3,4±0,29	3,8±0,39	2,4±0,25
($\bar{X} \pm \sigma$)	3,6±0,36	3,3±0,31	3,1±0,29	3,1±0,32	2,3±0,23

Изоҳ: 1-Машқлар техникаси, 2-Атамалар, 3-Ўқитиш усуллари, 4-Эҳтиётлаш ва ёрдам бериш, 5-Гимнастика назарияси.

Олий мактаб олдида жисмоний тарбия ва спорт соҳасида талабаларни тайёрлаш учун мавжуд ўқув дастурларни ўз вақтида янгиллаб туриш муаммоси доимо мавжуд. Модернизация дастури қабул қилиниши билан олий ўқув юртлири олдида жисмоний маданият ва спорт соҳасида касбий малакали ва рақобатбардош мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосланган янги усуллари топиш вазифаси қўйилди [2].

Анкета сўровномаси натижалари мутахассиснинг шаклланишига хисса қўшадиган модулларни аниқлади. Ўқув дастур модули позициясининг аҳамияти кўрсаткичлари таҳлиliga кўра, ўқитувчилар ва талабалар ўртасида қарама-қаршиликлар, айрим позицияларда эса фикрларнинг ўхшашлиги кузатилди. 4-босқич талабалари ва ўқитувчилар муҳимлиги жиҳатидан машқ бажарилиши техникаси ва атамаларни олдинга қўйди. Эҳтиётлаш ва ёрдам беришнинг муҳимлик даражасини бироз пастроқ деб белгилашган, лекин гимнастик машқларни бажаришни ўргатишда бу бўлим жуда мураккаб ҳисобланади. 2-босқич ва 3-босқич талабаларига келсак, 2,2-4,8 балл оралиғида барча кўрсаткичларда катта келишмовчиликлар ва тебранишлар кузатилди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, жисмоний тарбия ва спорт мутахассисларини тайёрлаш доирасида

ўқув-тарбия жараёнини ўрганишга қаратилган илмий-услубий адабиётлар таҳлили замонавий жамиятда тез ўзгаришчан шароитларда юқори малакали мутахассисларни тайёрлашга кучли эҳтиёж мавжудлигини аниқлашга имкон берди. Мактабдаги педагогик амалиёт бошланишидан олдинги даврда “Гимнастика ва уни ўқитиш методикаси” фанини ўқитиш услубиятини ишлаб чиқиш ОТМ жисмоний тарбия тизими доирасида жисмоний тарбия ва спорт бўйича педагогик кадрларни тайёрлашда долзарб ва кам ўрганилган муаммолардан бири ҳисобланади.

Иккинчидан, педагогик кузатувлар ва анкета сўровномалари натижалари таҳлили барча услубий, назарий, техник ва амалий кўникма ҳамда малакаларни педагогик маҳоратга таъсир этиш даражасига кўра табақалаштиришга имкон берди. Тадқиқотларда аниқланишича, касбий педагогик кўникма ва малакалар деганда шундай малакалар тушуниладики, улар ёрдамида дарс олдида қўйилган вазифаларнинг ҳал этилишига эришилади.

Учинчидан жисмоний маданият факультетлари талабаларини асосий гимнастика воситалари ёрдамида касбий фаолиятга мақсадли тайёрлашда ўқув жараёнини самарали тузиш учун барча ёшдаги ўқувчилар гуруҳининг хусусиятлари инобатга олинishi керак.

Адабиётлар

1. Эштаев А.К., Тойлибаев С.М. Гимнастика и методика преподавания. (Учебное пособие). 2022. -С. 36-38.
2. Eshtaev A.K. Gimnastika nazariyasi va uslubiati. (O'quv qo'llanma) Eshtaev Anvar Kurganovich. -T.: «O'zkitobsavdo-nashriyoti», 2020. 312-b.
3. Умаров Д.Х. в соавт. Оздоровительно-развивающие виды основной гимнастики. // Д.Х.Умаров, М.Н.Умаров, А.К.Эштаев (Учебное пособие). -Т.: Издательско-полиграфический отдел УзГИФК, 2006. -С. 204.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада жисмоний маданият факультети талабаларининг асосий гимнастика воситалари орқали касбий фаолиятини ошириши ва ривожланиши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье излагается повышение и развитие профессиональной деятельности студентов факультетов физической культуры с помощью средств основной гимнастики.

SUMMARY. The article talks about the increase and development of the professional activity of students of the faculties of physical culture with the help of basic gymnastics.

ЕСCVET- ЕВРОПА КАСБИЙ ТАЪЛИМИ УЧУН КРЕДИТ ТИЗИМИНИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚўЛЛАНИШНИНГ УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ

А.И.Турениязова – физика-математика фанлари номзоди, доцент

Тошкент ахборот технологиялари университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: касбий таълим, кредит, ECVET, ўқув натижалари, ўқув натижалари бирликлари.

Ключевые слова: профессиональное образование, кредит, ECVET, результаты обучения, единицы результатов обучения.

Key words: vocational education, credit, ECVET, learning outcomes, units of learning outcomes.

ЕСCVET тизимининг асосий мақсади ва вазифалари. Касб-хунар таълими учун Европа кредит тизими (ЕСCVET) - бу Европа Иттифоқининг умумий асбабларидан бири бўлиб, унинг мақсади шахснинг квалификация олиш йўлига эга бўлган ва баҳоланган ўқув натижаларини кўчириш, тан олиш ва тўплашга ёрдамлашиш, эгилувчан, индивидуallashtirilgan траектория бўйича бутун умри давомида ўқишни рағбатлантириш ҳисобланади. ECVETнинг асосий тамойилларини яратиш ва тадбиқ этиш фуқароларнинг ўқув натижаларини (learning outcomes) яхшироқ тушунишга, уларнинг шаффофлиги, трансмиллий мобиллиги ва кўчириш мумкинлигига олиб келиши керак. ECVET таълим

соҳасида Европа ҳамкорлигини ривожлантириш ва миллий квалификация рамакаларини (National Qualification Frameworks) ишлаб чиқиш, ноформал ва информал ўқув натижаларини валидация қилиш, яъни расмий тан олиш, касб-хунар таълимида сифатни таъминлашга ўз улушини қўшади [1].

ЕСCVET тизимининг асосий инструментлари. Амалда қўлланиладиган даражага эга бўлиши учун бу кредит тизими қуйидаги ECVET тамойиллари ва техник компонентлари билан мустаҳкамланмоғи керак:

- квалификациялар ECVET тамойилларининг марказий концепти бўлган ўқув натижалари бирликлари ёрдамида таърифланади;

• ўқув натижалари бирликларини баҳолаш, валидация қилиш (расмий, ҳақиқий деб ҳисоблаш) ва тан олиш, шунинг билан бирга уларни кўчириш ва тўплаш жараёни мавжуд;

• ECVET ҳамкорликлари тушуниш меморандуми (Memorandum of Understanding), ўқув шартномалари (Learning Agreements), расмий ҳужжатларнинг асл маъносини очадиган қўшимча ҳужжатлар билан қўллаб-қувватланади.

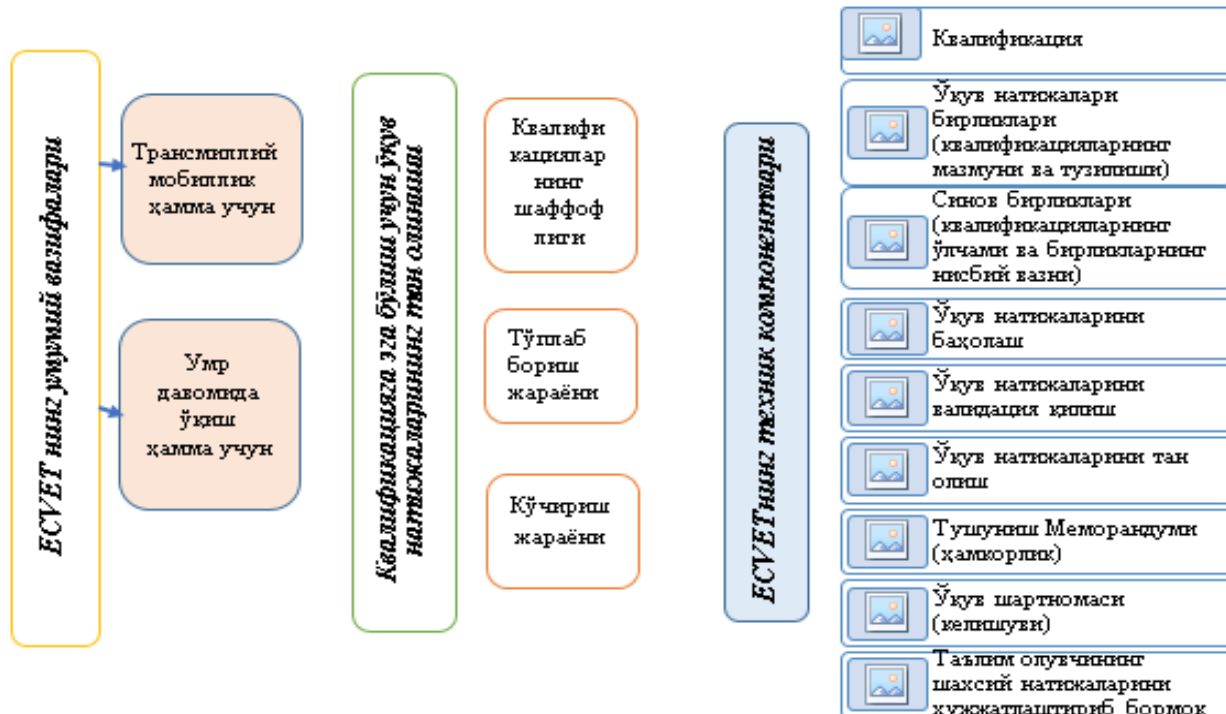
ECVET мақсади квалификация тизимларининг Европа Иттифоқи бўйлаб тушунишга осон ва мослашувчан бўлишини таъминлаш орқали ишчилар ва таълим олувчиларнинг мобиллигини қўллаб-қувватлашдир. Синов кредитларини кўчириш (transfer) квалификацияларни ёки квалификация бирликларини, компетенцияларни бир ўқув контекстидан бошқа бирига (формалдан ноформалга ва ҳок.), бир таълим даражасидан бошқасига (бошланғичдан ўрта ва олийга), шунингдек, бир таълим вазиятидан бошқасига (миллий - тармоқ – минтақавий – маҳаллий) кўчириш имконини беради. Бу эса таълимнинг ҳар хил контекстларини, даражаларини, вазиятларини интеграллаштириш орқали фуқароларга ўқув натижаларини тўплаш имконини яратади. Натижада академик ва меҳнат мобиллик анча ошади.

Кредит тизими (credit system) - формал, ноформал ва ёки информал таълим контекстлари орқали эришилган ўқув натижаларини тўплаш ва уларни расмий қабул қилиш, ушбу контекстларнинг бирдан бошқасига кўчиришни енгиллаштириш асбоби. Кредит тизими қуйидагиларни ташкил қилади:

- компонентларига (модулар, курслар, диссертация ишлари ва ҳок.) синов бирликлари (кредитлар) илова қилинган ўқув ёки тренинг дастурини ёки
- ҳар бир бирликга кредит синов бирликлари илова қилинган ўқув натижаларидан фойдаланадиган квалификацияни таърифлаш орқали тузилиши мумкин.

Формал таълим (formal learning) - ташкиллаштирилган ва тартиблаштирилган муҳитда (таълим муассасаси, малака ошириш институти ёки иш жойи каби жойларда) амалга ошириладиган мақсадлари, вақти ёки ресурслари бўйича аниқ ўқишга мўлжалланган таълим. Формал ўқиш таълим олувчи хоҳиши билан мақсадли турда амалга оширилади ва одатда сертификат/диплом олишга олиб келади. Информал таълим (informal learning) - иш жойида, оилада, дам олиш пайтларида, кундалик фаолият юритиш давомида ўрганиш натижаси. Бундай таълим вазифаси, вақти ёки таълим олувчига амалий ёрдам нуктаи назаридан ташкиллаштирилмаган ёки тартиблаштирилмаган. Таълим олувчининг келажги нуктаи назаридан информал ўқув, одатда, мақсадли турда, унинг хоҳиши билан амалга ошири-лавермайди. Информал таълим орқали олинган ўқув натижалари валидация қилиниши ва сертификатланиши мумкин. Информал таълимни яна «тажриба орқали, ёки тасодифий таълим» деб ҳам аташади. Информал таълимга мисол сифатида уй шароитида овқат пиширишни ўрганиш, автомобиль ёки компьютерларни таъмирлаб ўрганиш, шахмат-шашка ўйнаб ўрганиш, хобби сифатида қўлда ўйинчоқлар ясаб, кашта тикиб ўрганиш, компьютерни йиғиш ва созлашни мукамал ўрганиш турларини келтириш мумкин. Ноформал таълим (non-formal learning) - ўқув вазифалари, ўқув вақти ёки ўқувни қўллаб-қувватлаш шароитлари бўйича аниқ ўқишга мўлжалланган таълим деб эътироф этилмаган таълим олиш тури бўлиб, таълим олувчининг хоҳиши билан мақсадли турда амалга оширилади. Ноформал таълим орқали олинган ўқув натижалари валидация қилиниши ва сертификатланиши мумкин. Ноформал таълим баъзида чала (қисман) тартиблаштирилган деб таърифланади [3].

ECVET вазифалари ва техник компонентлари қуйидаги схемада берилган [3,4].

ECVETнинг умумий вазифалари бўлиб трансмильий мобиллик ҳамма учун ва ҳаёт давомида ўқиш ҳамма учун тамойиллари қабулланган. Бунинг учун квалификацияга эга бўлиш йўлида ўқув натижаларининг тан олиниши зарур. ECVET мобиллик ва умр давомида ўқиш вазифаларини квалификацияларнинг шаффофлиги, ўқув натижаларини тўплаб бориш ва

уларни кўчириш жараёнини ташкиллаштириш орқали амалга оширади. ECVETнинг техник компонентлари квалификация, ўқув натижалари бирликлари (квалификацияларнинг мазмуни ва тузилиши), синов бирликлари (квалификацияларнинг ўлчами ва бирликларнинг нисбий вазни), ўқув натижаларини баҳолаш, ўқув натижаларини валидация қилиш, ўқув

натижаларини тан олиш, тушуниш Меморандуми (хамкорлик), ўқув шартномаси (келишуви), таълим олувчининг шахсий натижаларини ҳужжатлаштириб бориш ҳисобланади [2,4].

Соҳа (сектор)	Касб	Фан
Ахборот коммуникация технологиялари	3330201 - Компьютер ва дастурий таъминот инжиниринги	Компьютер тармоқлари (113 соат) Компьютер архитектураси (113 соат)
Менежмент	3230900 – Бухгалтерия ҳисоби ва аудит	Бюджет ташкилотлари учун бухгалтерия иши (113 соат) Аудит (184 соат)
Инжиниринг	3310603 – Автомобилларни таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш	Автомобиль конструкцияси (269 соат) Автомобилларни диагностика қилиш (142 соат)

Ушбу секторларнинг ҳар бирдан касб-хунар коллежларининг битта касби учун иккита фан танлаб олинди.

Асосий натижалар. Юқорида кўрсатилган фанлар учун НукДПИ командаси томонидан (муаллиф томонидан «Компьютер тармоқлари» ва «Компьютер архитектураси» модуллари учун) намуна сифатида ўқув натижалари белгилаб олинди. RUECVET лойиҳасида тақдим этилган методика бўйича ўқув натижалари бирликлари (units of learning outcomes) ишлаб чиқилди ва кредит тизими бўйича турдош коллежларда ўқув жараёнини ташкил этишда фойдаланиш учун лойиҳа сайтига жойлаштирилди [5].

Адабиётлар

1. <http://ec.europa.eu/education/policy/vocational-policy/doc/2015-rigaconclusions.en.pdf>. Latvian Presidency of the Council of the European Union and European Commission. 2015.
2. ECVET Tools. Yianna Orphanidou. University of Nicosia. 2017.
3. www.ecvet-info.de Geographical Mobility in Vocational Education and Training: Guidelines for describing units of learning outcomes
4. www.dropbox.com/... Connie Livori. User Guide for the Implementation of ECVET within Level 4 Russian and Uzbekistan chosen Units from chosen Qualifications.
5. www.ruecvet.uz

РЕЗЮМЕ. Мақолада Европанинг касб-хунар таълими учун кредит тизими (ECVET)ни Ўзбекистон миллий таълим тизимида синовдан ўтказиш масалалари ва жорий этиш имкониятлари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены вопросы тестирования и возможности дальнейшего внедрения Европейской системы кредитов для профессионально-технического образования и обучения (ECVET) в национальную систему образования Узбекистана.

SUMMARY. The article discusses the issues of testing and the possibility of further implementation of the European Credit System for Vocational Education and Training (ECVET) in the national education system of Uzbekistan.

ТАРОЗИ ТОШЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

К.А.Турсунметов – физика-математика фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон миллий университети

Ф.Султонова – таянч докторант

Андижон машинасозлик институти

Таянч сўзлар: тарози, тарози тошлари, савдогар, савдо сотик, бирликлар.

Ключевые слова: весы, весовые гири, купец, торговля, единицы.

Key words: scales, weights, merchant, trade, units.

Тарозининг кундалик ҳаётда, техникада, технологияда ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида роли ва аҳамияти бекиёс каттадир. Тарози тарихан Осиёда шаклланган ва Умар Хайём, унинг ўқувчиси ал-Хозиний ҳамда ал-Берунийлар томонидан мукаммаллаштирилган. Тарихан елкали ва паллалли тарозининг яратилишида ал-Хозиний(ал-Хазин) тан олинган ва у жисмларнинг массасини 0,1 % аниқликда ўлчаш техникаси ва методикасини яратган [1].

Тарозининг мавжудлигини энг қадимги далиллари милoddан аввалги 2400-1800 йилларда Ҳинд дарёси водийсида аниқланган. Бунгача тарози йўқлиги сабабли банк иши олиб борилмаган. Дастлабки, аҳоли пунктларида топилган, сайқаланган тош кубиклари, эҳтимол тарозида масса ўрнатувчи тошлар сифатида ишлатилган.

Мисрда тарозилар милoddан аввалги 1878 йилларда ихтиро қилинган, аммо улардан фойдаланиш эҳтимоли анча олдинроқ бўлган. Оммавийликни билдирувчи ва Мисрнинг олтин учун изроғлиф рамзини билдирувчи ўймакор тошлар топилган бўлиб, бу мисрлик савдогарлар олтинни етказиб бериш ёки олтин қазиб олиш конларини катологизация қилиш учун белгиланган масса ўлчов тизимидан фойдаланганликларини кўрсатмоқда. Гарчи бу даврдан бирон бир тарози сақланиб қолмаган бўлсада, кўплаб тортиш тошлари тўпламлари ва мувозанат тарозиларидан фойдаланишни тасвирлайдиган девор расмлари кенг қўлланилишини кўрсатмоқда.

Милoddан аввалги 400 йил кўплаб кичик савдогарлар ва уларнинг миқозлари томонидан тарозиларнинг устунлиги ва сифатига қараб кўплаб кўринишлари намоён бўлди. Леонардо Да-Винчи каби буюк ихтирочилар уларнинг ривожланишида шахсий ёрдам беришди [2].

Тарозининг тузилиши ва ишлаб чиқаришдаги барча ютуқларга қарамай, милoddий XVII асргача бўлган барча тарозилар мувозанат ўлчовидаги фарқлар эди. Амалдаги оғирликларни стандартлаштириш ва савдогарларнинг тўғри оғирликларидан фойдаланишни таъминлаш- бу вақт давомида ҳукуматларнинг жиддий машғулотларидан эди.

Албатта, мумтоз-механик тарозида тортиш, асосан тарози тошлари ёрдамида ўлчанади. Шу сабабли ушбу мақолада тарози тошларининг шаклланиш ҳамда уларнинг такомиллашиш тарихи баён қилинади.

Тарозининг Ўрта Осиёда тўлақонли шаклланиши муносабати билан моддаларни тарозида тортиш учун тарози тошларини шаклланиш тарихини ўрганиш халқимиз тарихини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Тарози тошларининг илк намуналари эрамиздан аввалги III мингинчи йилларда шумер цивилизацияси натижасида Эриду, Убайд, Муру ва Ур-шаҳар давлатларида яратилган бўлиб, археологик қазихмалар даврида 400 дан ортқ тарози тошлари (гирлар) аниқланган. Тарози тошлари ўқ, куб, сферик, тухумсимон шаклларда бўлган.

Ўрда топилган тарози тошлари яқин Шарқда кенг тарқалган бўлиб, улар бронза ва қумушдан ясалган. Бу тошларнинг кўпчилиги Жанубий Месопотамияда асос

солинган шеке(8,4 г)га асосланган. Қизиғи шундаки, Шимолий Месопотамияда Миср шекели (9,4 г) амалиётда қўлланилган. Шунингдек 7,8 г ли финикилар шекели ҳам қўлланилган.

Кейинчалик асосий тарози тош бирлиги Харапп системасидаги бирлик-13,6 г асос қилиб олинган ва улар куб шаклда ҳамда ўрдак шаклда қуйма бўлган. Тошларга маркировка сифатида давлат бошлиқлари номи ёзилган, масалан Шулга(2094-2046 й. э.а).

Осмон(Усмон) империяси(давлати)даги XVII-XVII асрларда оғирлик ўлчов воситаларининг кўриниши турли хил ўлчамда халқасимон шаклда тасвирланган. Бу даврдаги дастлабки бирликлар 564,432 г ёки 176 дирҳамга тенг деб олинган Кейинги ўлчов бирликларининг қиймати 100 дирҳам ёки 320,7 граммга тенглиги аниқланган. Кейинчалик “ботмон” бирлиги киритилган.

Эрамизнинг III минг йиллигидаги қадимги Месопотамиянинг ёдгорликларида шеке(8,42 г) қадимги дунёнинг илк оғирлик ўлчовларини бирликлар бўлган тарози тошлари аниқланган. Турли давлатларда бу бирликлар асосида 340 граммдан 1 кг гача бўлган оғирликларни ўлчашда қўлланилган.

Ўрта Осиёда метрология ўлчаш методикаси ва унинг тарихи кам ўрганилган. Шарқ метрологияси бўйича В.Хинцнинг “Мусулмон ўлчовлари ва уларни метрик системасига ўтказиш” қўлланмасида маълумотлар қисман келтирилган.

Яқин Шарқда ва Араб Шарқида кўпинча 100 л ҳажмга тўғри келувчи буғдой миқдори 65-77 кг, арпа миқдори 60-72 кг га тўғри келган бирликлар ишлатилган.

Шу жумладан, 1 туя қопи тахминан 194,3 кг буғдой ёки ҳажми 252,342 литрга тенг бўлган. XIV асрда Эронда 1 жорий =120 табрид манаки, 1 табрид манаки=250 дирҳам (1 дирҳам 3,2 г) ёки 100 кг буғдойга тўғри келган. VII-VIII асрларда Самарқанднинг Соғдида 4,46 грамм масса бирлиги қўлланилган. Пенжикентда топилган тарози тошида 4,46 граммга тенг бўлган катталик-мисқол белгиси бўлган. Бухорода бир мисқол 4,8 грамм ҳамда 5,0 граммли мисқоллар ишлатилган. Кейинчалик мисқол - 4,8 грамм бирлик Ўрта Осиёдаги барча вилоятларда қўлланилган ва XVI асрда мисқоллик қумуш тангалар, XVIII асрда олтин тангалар зарб қилинган [3].

Шунингдек, 1 намданг=1/12 мисқол (4,8 г) ҳам ишлатилган. Хуфда ҳовуч модда миқдори –мут=500 грамм катталик амалиётда қўлланилган.

Фарғонада, Хўжандда пайс масса бирлиги қўлланилган. Хўжандда 1 пайс=25,6г, Наманганда 1 пайс=6 золотник=25,6 г модда бирлиги XIX асргача кенг қўлланилган. Шу жумладан модда миқдорининг 1 мисқол=4,467 г, 1 данак=0,64 г, 1 тасуж=0,18 г бирликлари ҳам амалиётда кенг қўлланилган.

Мусулмон давлатларда оғирликнинг асосий ўлчами дирҳам кенг қўлланилади. У юнонча драхма, динор сўзларидан келиб чиққан. Динар оғирлик ўлчовига мисқол (меткаль, митсоль, метикал) номи берилган. Қабул қилинган қонуниятга асосан 10 мисқол=7 дирҳамга тенг, лекин кўпинча бу нисбат 3:2 нисбатда олинган. XIX аср ўрталарида метрик системаларининг пайдо бўлиши билан араб Шарият комиссияси 1 дирҳам=3,0898 г, 1 мисқол=4,6882 г га тенг деб қабул қилинди. Лекин барибир мусулмон давлатларида оғирлик ўлчови бирликларидаги фарқ узоқ сақланиб

қолди. Масалан, Мисрда 1 мискол=4,68 г, Ирокда 4,46 г, Форсда 4,6 г бўлган.

Усмон империяси (XIII-XVII асрларда) даврида тарози тоши бирлиги 176 дирхам=564,22 г, 1 контор=100 дирхам ва бир ботмон ундан 72 марта катта бўлган birlikлар қўлланилган. Шунингдек, вазни 400 дирхам (1 дирхам=3,207 г) га тенг бўлган “окка” бирлиги бозор савдосида кенг ишлатилган ва Усмон империяси забот қилган давлат ва жойларда бу катталик муомилага киритилган.

Окка бирлиги савдо бирлиги бўлиб кенг қўлланилган. Масалан, 1 окка=120 birlik ёғ, 90 birlik қанд, 240 birlik пиёз, 60 birlik уксус, 1 birlik туз, 12 шиша вино ва ҳақозо.

Шуниси қизикарлики, тарози тошларида монограмма –ёзувлар бўлиб, унинг 2 тасида Султон Махмуд(1648-1687й.) биттасида Султон Сулаймон(1687-1691 й.) номлари битилган.

Месопатамия тарози тошларининг ватани бўлишга даъвогарлардан биринчидир. Ассирия империяси даврида (э.а. 745-727 й.) 2 мина=946 г ли, 3 шекел=52,36 г, 1 мина=480 г, шунингдек 1/2 мина=241 г ли тарози тошлари қуйилиб, амалиётда қўлланилган. Шунингдек, 15, 5, 3, 2, 1, 1/2, 1/4, 1/5 миналик шер шаклидаги тарози тошлари ишлаб чиқилиб, турмушда ишлатилган.

Мина-оғирлик ўлчов бирлиги Қадимги дунёнинг асосий ўлчовлари бўлиб қолган. Қадимги Месопатамияда (э.а. III мингинчи й.), шунингдек, 1 мина яқин Шарқда, қадимги Мисрда, қадимги Грецияда, Финикида, Иудеяда 340 гдан 1 кг гача бўлган катталикларда қўлланилган.

Мина сўзи шумерларнинг “мина” сўзидан олинган бўлиб, “ер оғирлик тоши” деган маънони англатади. Қўп ҳолларда 1 мина=490 г, э.а. 1235-1237 й.да 471,2 г катталиклар ҳам ишлатилиб, у вақт бўйича ва даврий равишда ҳар хил давлатларда ҳар хилда ўзгариб турган [4].

Шуни таъкидлаш лозимки, биздан 2800 йил аввал икки хил: “оғир”-“шоҳона” 1 мина=1010 г ва “енгил”-“ҳалқона” 1 мина =505 г ли тарози тошлари қўлланилган.

Қадимги Грецияда э.а. VII асрда ҳукмдор Фидоннинг “Федон ўлчовлари” ишлатилган. Унда 1 мина =600-630 г, 60 мина=1 талант, 1 мина=100 дирхам, 1 обол=1 г катталикдаги оғирлик birlikлари қўлланилган. Шунингдек, VI асрда Форс (Персид) олтин ва қумуш миналар мос равишда (420 г ва 543,3 г), Арабистонда 1 мина 850 г, Ҳиндистонда 1 мина=560 г катталикда қўлланилган.

Шунингдек, “карат” сўзи қорол дарахтидан олинган бўлиб, унинг катталиги бу дарахт уруғининг оғирлигига тахминан тенг бўлиб, 0,15-0,20 г ни ташкил қилган. 1907 йилда эса жаҳон бўйича бир хил – 1 карат=200мг, 1 гран=50 мг деб қабул қилинади. Лекин АҚШда, Буюк Британияда 1 гран=64,7989 г, Францияда 1 гран=51,3 г, фармацевтикада 1 гран=79,7981 г-62,0209 г интервалдаги катталиклар қўлланилади.

Хитойда тарози тошларининг бирлиги э.а. II асрларда шаклланиб, узоқ вақт Шарқ амалиётидаги ўлчовлардан фарқ қилди. Э.а. 221 йилда асосий оғирлик бирлиги 1 иш(тан)=60 кг га тенг катталик қабул қилинди.

XVIII-XIX асрларда Хитойда оғирлик ўлчови 1 лян=1/11 рус фунти яъни 37 г катталик=1 хитой унцияси деб қабул қилинди.

1 лян=10 цянь(Хитой золотниги)=100 финь(хитой улуши)

16 лян=1 гин(цзинь) ва 160 гин 1 дань (коп) қилиб қабул қилинган. Хитой Япония ва Корея билан жуда яқин алоқада бўлгани учун, бу катталиклар у давлатларда амалиётда кенг қўлланилган.

Дорихоналар ишида “золотник”, “ярим золотник” ва “дон”(зерна) =1/68 золотник, 8 доля=1/96 золотник. Фунт (Ғарбда) “гривна”ни суриб чиқди. 1 фунт= 1 гривна.

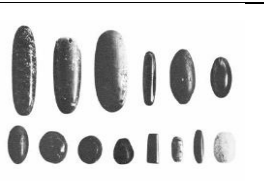
Ғарб билан савдонинг ривожланиши натижасида фунт гривка (катта гривенкани) номини савдодан суриб чиқарди. Фунт савдода кенг қўлланила бошлади. Шунинг учун ҳам Фунт(409,5г)-эталони Д.И.Менделеев томонидан Pt-Jr қотишмасидан тайёрлаган.

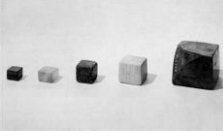
1875 йилда оғирлик ва ўлчов ҳалқаро ташкилоти (МОВ) ташкил қилинди ва килограмм ҳамда метр катталиклари ва уларнинг эталонлари қабул қилинди. 1 кг эталон тарози тоши Jr-Pt қотишмасидан тайёрланган бўлиб, Франциядаги Севр шаҳрида сақланади[5].

Ҳозирги кунда бутун жаҳон бўйича 1 тонна=1000 кг, 1 кг=1000г, 1г=1000мг, 1 мг=1000мкг катталиклар қўлланилади. Шунингдек, 1 карат=200 мг катталик заргарликда ҳамда қимматбаҳо тошлар оғирлик ўлчови бўлиб хизмат қилмоқда.

Тарихан шаклланган ва амалиётда қўлланилган тарози тошлари ҳамда улар яратилган давлатлар номи 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал. Тарози тошларининг кўринишлари ҳамда улар яратилган давлатлар.

Эриду, Убайд, Муру, Ур шаҳар, Урук давлатлари (э.а. 4000-250 й.). Тарози тошлари гематит-темир оксиди қотишмасидан тайёрланган.	
Месопатамия ва Ғарбий Суриянинг қадимги тарози тошлари (э.а. IV-III мингинчи йиллар). Тарози тошлари тошдан, бронзадан, базалтдан, гематитдан ясалган.	
Ниппурнинг қадимги тарози тошлари (э.а. 2300-2100 йиллар). Тарози тошлари гематитдан калласи гавдасига ёпишган ўрдак шаклида ҳамда бошқа содда шаклларда ясалган.	
Мина-қадимги даврнинг тарози тошлари (э.а. III мингинчи йиллар)	
Қадимги Мисрнинг савдода ишлатиладиган тарози тошлари(жами 15 хил). Оҳак тош, бронза, гематит (темир оксиди қотишмаси)дан тайёрланган.	
Рим империяси давридаги Исроил тарозитошлари (э.а. VII асрлар). Тарози тошлари тошдан, бронзадан ва кўрғошиндан ясалган. Э.а. I асрда гранитдан, базальтдан, оҳак тошдан ясалган.	
Ассирия империясининг қадимги тарози тошлари (Нимруд) (э.а. VIII-VII асрлар) Тарози тошлари бронзадан қуйилган.	

Осман (Усманийлар) империяси (давлати)дагитарози тошлари (XIII-XVІІасрлар)	
Ура-шахар давлатида қўлланилган тарози тошлари. Тарози тошлари оҳак тош, гранит, базальт, бронзадан ясалган.	
Ҳозирги замон тарози тошлари магнитланмайдиган ва зангламайдиган пўлат ҳамда бошқа қотишмалардан (чўяндан) ясалган.	

Адабиётлар

1. Султонова Ф.М. Температура вашакллаништарихи. //«Физика, математика ва информатика». № 3, 2021.
2. Дорфман Я.Г. Всемирная история физики. -М.: «Наука», 1979, [Том 1](#), 1979, [Том 1](#), (до начала 19 в.).
3. Кудрявцев П.С. История физики. -М.: «Просвещение». [Том 1](#), [Том 2](#), [Том 3](#) (1956-1971).
4. Льюис М. История физики. -М.: «Мир», 1970, [Часть 1](#), [Часть 2](#).
5. Спасский Б.И. История физики в 2-х тт. -М.: МГУ, 1963. [Том 1-1](#) (до первой половины 19 в.).

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада тарози, тарози тошларининг яратилиш тарихи ва уларнинг такомиллашиши тўғрисида сўз юритилади. Тарози тошларининг кундалик ҳаётда, техникада, технологияда ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларидаги роли ва аҳамияти ўрганилиб, унинг шаклланиш тарихига кенг тўхтаб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о весах, истории создания весов и их доработке. Изучена роль и значение весов в быту, машиностроении, технике и других отраслях, широко обсуждена история его формирования.

SUMMARY. This article talks about scales, the history of the creation of scales and their refinement. The role and importance of scales in everyday life, engineering, technology and other industries has been studied, and the history of its formation has been widely discussed.

СҮҮРЕТЛЕҮ ӨНЕРИ ЖӘРДЕМИНДЕ ЖОҚАРЫ ОҚЫҮ ОРНЫ ТАЛАБАЛАРЫНЫҢ КӘСИПЛИК КӨЗҚАРАСЫН РАҲАЖЛАНДЫРЫҮ

Т.В.Уразимова – *көркем-өнер таныҮ илимлериниң кандидаты, доцент*

А.Сарсенбаев – *магистрант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: педагогика, таълим жараёни, таълим усуллари, инновацион технологиялар, касбий компетенциялар, тасвирий санъат, ижодкорлик.

Ключевые слова: педагогика, процесс образования, методы образования, инновационная технология, профессиональные компетенции, изобразительное искусство, творчество.

Key words: pedagogics, education process, education methods, innovative technology, graphic arts, creativity.

Дөретиўшилиқ, қәсиплик көзқараслар мәселесине ҳәзирги заман теориялық көзқараслары өткен әсирдиң орталарында қәлиплести. Көп заманлардан бери топланған илимий билимлердиң дөретиўшилиқ пенен қолланылыўы, ҳәм сондай ақ адамлардың оғада ири техникалық жойбарларды әмелге асырыўға таярлығының нәтийжесинде техниканың ҳәр қыйлы тараўлары жедел раўажланды.

Дөретиўшилиқтиң ҳәр қыйлы тараўларын тәрбиялап жетилистириў ҳәзирги заман билимлендириўиниң тийкаргы ўазыйпаларының бирине айланды. Ҳәзирги заман жасларының, ҳәм соның ишинде талабалардың да баҳалаў түсиниклериниң бағытлары, оларды билим алыўға мәжбүрлеўши себеплер, қәсип таңлаўға болған қатнаслар ҳәм басқа да көплеген жағдайлар өзгерди. Сонлықтан жаңа педагогикалық технологияларды ислеп шығара отырып, билимлендириўдиң социаллық мәдений орталығын басқарыў системасын жетилистире отырып, заман талабына жуўап беретугын, жаңа әўлад қәнигелерин жаратыўдың тийкарларын есапка алыў, олардың улыўма, ҳәм сондай ақ, айрықша мүмкиншиликлерин, қәбилетлерин, қәнигелилик сыпатларын анықлаў зәрүр. Жоқарыда айтып өтилгенлерге байланыслы, биринши гезектеги ўазыйпасы талабалардың көркемлик дүнья қарасын қәлиплестириў ҳәм эстетикалық цикл пәнлери арқалы көркем өнерге тартыў болған, педагогикалық жоқары оқыў орынларының роли анық белгиленеди.

Көркемлик дүньяқараслардың раўажланыўы көплеген илимлердиң: философия, социология,

Юқорида келтирилган маълумотларнинг қўп хиллиги, уларнинг даврий равишда ўзгариб туриши тарози тошларини шаклланиши мукаммаллашиш жараёни нихоятда мураккаб кечған. Лекин уларнинг асосийлари Марказий Осиё хухудларида пайдо бўлиб шаклланған. Буюк ипак йўли бўйлаб, амалиётда кенг қўлланилиб, Европаға ҳәм кенг тарқалған.

Тарозиниң Ўрта Осиёда, Умар Хайём, Ал-Хозиний ва Ал-Берунийлар томонидан такомиллашиши, унинг Буюк Ипак йўли бўйлаб Европаға, Хитойға тарқалиши фақат савдо-сотиқни ривожлантирибгина қолмай, балки маданиятни, илм фанни тарқалиши сабаб бўлғани каби бу жараёнда тарози тошлариниң роли ва аҳамияти қатта бўлған.

психология, педагогика, көркем өнерди изертлеў илими, эстетиканиң – изертлеў предмети болып табылады. Бизиң изертлеўимиз, сүўретлеў өнери дөретпелери менен тиккелей танысыў арқалы талабалардың көркемлик дүньяқарасының раўажланыўына тийкарланады.

Эстетикалық тәрбия (ҳәм пүтинниң бир бөлеги сыпатындағы көркемлик дүньяқарас) жеке адамның ҳәр тәрәпме раўажланыўы системасындағы ең әҳмийетли элементлердиң бири. Гөззаллықтың баҳасын билетугын, оны түсинетугын, өмир ҳақыйқатлығына эстетикалық қатнаста бола алатугын адам дүньяны реңлердиң, формалардың, даўыслардың пүткил рәңбәреңлигинде көрип, түсине алады. Ол көркем өнердеги ҳәм оны қоршап турған дүньядағы сулыўлықты түсинеди.

Көркемлик дүньяқарастың раўажланыў процесиниң эстетикалық тәрбияның қурамына киретуғын бир бөлеги екенлиги сөзсиз. Солай екен, көркемлик дүньяқарас тутасы менен алынған көркем өнер системасы: көркем өнердиң сүўретлеў өнери жәрдемине де, сондай-ақ адамды қоршап турған эстетикалық шөлкестилеңген орталықтың барлығы менен де қәлиплестиледи. Ҳәм биринши гезекте, көркемлик дүньяқарастың раўажланыўына, көркем өнердиң көз бенен көриўге болатугын визуал объектлери тәсир көрсетеди. Сонлықтан, биз, барлық арнаўлы түрде үйлестирилген, көз бенен көриўге болатугын дүзилеслер арасында, көркемлик дүньяқарасты раўажландырыў ўазыйпаларына сүўретлеў өнери шығармалары ең толығырақ жуўап

береди деп айта аламыз. Сүүретлеу өнеринин оғада үлкен тәрбиялық мүмкиншиликлери, эстетикалық тәрбияның өзинин тийкары екенлиги гумансыз, сондай-ақ, ол өзін қалеген басқа тәрбиялық процестин күшейтиўшиси сыпатында көрсетеди [1:21-22].

Хәзирги заман педагогикасындағы, талабалар менен ислесиўде сүүретлеу өнеринен пайдаланыўға байланыслы болған изертлеулерде биз төмендеги тийкаргы бағдарларды көрсете аламыз:

➤ Сүүрет салыў менен шуғылланыў тийкарында графикалық көркем образ жаратыў (Г.М.Белютин, Л.Г.Медведев хәм б.);

➤ Мүсиншилик дәретпесинин тәсири тийкарында эстетикалық қатнастың пайда болыўы пресеси

➤ Эстетикалық қабыл етиў тийкарларын живопись шығармалары бойынша қәлиплестириў(С.С.Алексеев, Г.В.Беда, Т.Брилл, Ж.Вибер хәм б.)

➤ Көркем билимшлик тийкарларын китап иллюстрациялары менен танысыў арқалы қәлиплестириў (Н.В.Куьмина, В.А.Фаворский, А.Капро хәм б.).

Сонлықтан, хәзирги заман педагогикасының изертлеулері тийкарынан сүүретлеу өнери хәм оның хәр түрли тәрәплерине байланыслы болады. Талабалардың көркемлик дүньяқарасының раўажланыўындағы сүүретлеу өнери шығармаларының интегралланған роли толық ашылмаған.

Жоқарыда айтып өтилгенлерге тийкарлана отырып, биз педагогикалық жоқары оқыў орны талабаларына салыстырып қарағанда, көркемлик дүньяқарастың қәлиплесиўи хәм раўажланыўының мәселеринин изертлениўинин жағдайы жетерли дәрежеде емес деп айта аламыз. Буннан тысқары, хәр қыйлы авторлардың изертлеулері көбирек дәрежеде, көркемлик дүньяқарастың қәлиплесиўи хәм раўажланыўының негизлерине емес, ал эстетикалық тәрбияға улыўма көз-қарасларға байланыслы. Айтылғанларға қосымша ретинде көркемлик дүньяқарастың раўажланыўының дәрежесин, оның дүзилисин хәм ең баслысы оқытыўшының профессорлық-педагогикалық жумысында қолланылыўының дәрежесинин қалайынша баҳаланыўы кереклигинин де жеткиликли дәрежеде изертленбегенлигин атап өтиўге болады.

Усыған байланыслы, талабаларды қәсипке таярлаў барысында олардың көркемлик дүньяқарасын раўажландырыў зәрүрлиги хәм атап өтилген мәселе бойынша толық хәм ең баслысы тәртиплестирилип дүзилген қолланбаның жоқлығы себепли келип шығатуғын қарама-қарсылық пайда болады.

Сонлықтан бул кемшиликтиң себеплери төмендегилер болып табылады:

➤ Хәзирги заман жәмийетинде, қәлиплескен көркемлик дүньяқарасқа ийе, оқыўшылардың

эстетикалық тәрбиясын нәтийжели әмлге асыра алатуғын оқытыўшыға болған талаптың бар екенлиги.

➤ Илимий әдебиятлардың хәм оларда болажақ оқытыўшыларды қәсиплик хызметке таярлаўға байланыслы хәр қыйлы теориялардың оғада көплиги хәм соның менен бирге талабалардың көркемлик дүньяқарасын мақсетли хәм комплексли раўажландырыў пресесинин илимий-методикалық тәрәптен жеткиликсиз тәмийинленгенлиги.

➤ Талабалардың көркемлик дүньяқарасын раўажландырыўда сүүретлеу өнери усылларының бар мүмкиншиликлери хәм ең баслысы болажақ қәнигелерди қәсипке таярлаў барысында толық пайдаланыў мүмкиншилиги.

Айтылғанларды есапқа ала отырып, педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларында көркемлик дүньяқарасты раўажландырыўдың мазмуны, дүзилиси, психологиялық-педагогикалық тийкарларын комплексли изертлеу өткеріў зәрүр.

Сонлықтан, талабалардың көркемлик дүньяқарасын раўажландырыўды табыслы күшейтиў ушын төмендегилерди әмелге асырыў керек:

➤ Қабыл етиў хәм түсиниў себебинин пайда болыўына тәсир ете алатуғын, ҳақыйқый, терең миллий тийкарларға жуўап беретугын живопись, мүсиншилик хәм графикалық шығармалардан пайдаланыў;

➤ Сүүретлеу өнери шығармаларын өзлестириўге тиккелей тәсир етиўши сыртқы хәм ишки рецептли қолланбалардың жаратылыўы хәм раўажландырылыўы;

➤ Хәм акырында, көркем образды жеке адамның психологиялық қәсийетлерин түсиниўдин тийкаргы усылы сыпатында қабыл етиў.

Қанаатланарлы нәтийжелерге ерисиў ушын төмендегилер зәрүр:

➤ Изертленип атырған мәселе бойынша барлық әдебиятларды (философиялық, психологиялық-педагогикалық, искусство таныў бойынша) анализлеп шығыў.

➤ «Көркемлик дүньяқарас» түсинигинин мәнисин, мазмунын хәм оның қурамына кириўши структуралық компонентлерин анықлаў хәм ең баслысы оның педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларында раўажланыўының психологиялық-педагогикалық тийкарларын ислеп шығыў.

Бизиң заманымыз – мағлыұматлар технологиясы заманы – өзинин күш жигерин жәмийеттин ийгилигине жумсайтуғын, дәретиўши, стандартларға бойсынбай ойлайтуғын адамларды талап етеди. Сонлықтан, хәзирги заман билимлендириўинин тийкаргы ұазыпасы – дәретиўши, ғәрезсиз, мәселелерди өз қуши менен шеше алатуғын, еркин адамларды тәрбиялаў болып табылады, себеби тап усы дәретиўши адамлар адамзаттың прогресин белгилеп береди.

Әдебиятлар

1. Urazimova T.V. Uzbekistan's professional pedagogy in the context of developing students' artistic and creative abilities by means of fine arts. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 2021, 9 (4), 18-23.

РЕЗЮМЕ. Мақола тасвирий санъат орқали болажақ ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини шакллантиришга бағишланган. Бу ерда эстетик тарбия муҳим роль ўйнайди, бу шахснинг дунёқарашини, интеллектуал ва ижодий потенциалини ривожлантиришга ёрдам беради. Шунинг учун таълим жараёни ижодий одамнинг таълимга, мулоқот, ҳаётнинг турли соҳаларида ҳамкор бўлишга тайёр бўлиши керак.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам формирования профессиональной компетенции будущих учителей средствами образательного искусства. Не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенциалов личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY. The article is devoted to the formation of the professional competence of future teachers by means of fine arts. An important role here is played by aesthetic education, which contributes to the intensification of the development of the worldview, intellectual and creative potentials of the person. Therefore, the education process must be based on creating conditions for the upbringing of a creative person who is ready for dialogue, cooperation and co-creation in various spheres of life.

БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИК ТАЪЛИМ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ ВА КРЕАТИВЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Н.Н.Утаева – докторант

Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти

Таянч сўзлар: креатив, технологик маданият, креатив сифатлар, ижодий, коммуникатив, технологик ёндашув, рефлексив.

Ключевые слова: creative, technological culture, creative qualities, creative, communicative, technological approach, reflexive.

Key words: креатив, технологическая культура, творческие качества, творческий, коммуникативный.

Хозирги кунда олий таълимни тизимли ислох қилишнинг устувор йўналишларидан бири, олий таълим тизимини замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил ва креатив фикрлайдиган юқори малакали кадрлар билан таъминлашдир.

Педагогнинг креатив фикрлаши, бўлажак мутахассис учун замон жадаллик билан ривожланаётган хозирги кунда муваффақиятли фаолият юритишида керакли бўлган муҳим компетенциялардан биридир. Бу компетенция когнитив кўникмаларнинг юқори даражада ривожланган бўлишини, жумладан, мантикий фикрлаш, солиштириш, таҳлил ва синтез, муаммоларга яқка тартибда ва жамоа бўлиб ностандарт ечимлар топа олиш қобилиятларини тақозо қилади.

Олий таълим муассасаларида бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини касбий тайёрлаш ҳамда таълимни сифат жиҳатидан юқори даражага кўтариш учун битирувчиларда ташаббускорлик, мустақиллик, креативлик сифатларини қарор топтириш ва ривожлантириш лозим. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон Қарориди [1] ҳам кадрлар тайёрлашнинг мазмунини тубдан қайта қўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий маълумотли мутахассислар тайёрлашга зарур шарт-шароитлар яратиш масаласи долзарб вазифа сифатида белгиланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” [2] устувор вазифа сифатида белгиланган.

Юқорида қайд этилган қарор ва фармойишлардан асосий мақсад шўки, жамиятнинг ижтимоий буюртмасини таъминлаш ҳамда мактабларда технологик таълим ўқитувчиларига қўйилаётган талабларга жавоб берадиган кадрлар тайёрлашдир.

Шў ўринда, фан ва техникани хозирги кундаги жадал ривожланиши шароитида бўлажак технологик таълим ўқитувчиларида креатив сифатларини ривожлантиришга катта эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади.

Бўлажак технологик таълим ўқитувчиларида креативликни ривожлантиришда Олий таълим муассасаларининг Технологик таълим йўналишлари муҳим ўрин эгаллайди. Шунинг учун ушбу таълим муассасаларида Технологик таълим йўналиши бўйича тахсил олаётган талабаларда креативликни ривожлантиришга хизмат қиладиган зарур педагог шарт-шароитларни яратиш мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлашда касбий билим, амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш, таълимга ижодий ёндашган ҳолда муаммолар ечимини топиш, мантикий фикрлаш, хулосаларни мустақил фикрга асосланган ҳолда чиқариш кўникмаларини шакллантиришга эътибор бериши зарур.

Шў ўринда олий таълим тизими талабаларининг ўқув жараёнига бўлган қизиқишларини орттириш, уларнинг ижодий ва танқидий тафаккурини

шакллантиришга қаратилган билиш жараёнини таркиб топтириш лозим.

Бў борда олим Н.А.Мўслимовнинг эътироф этишича педагогик ижодкорликни қуйидагича даражаларга бўлиш мўмкин:

- Ижодкорликнинг биринчи даражаси – аудиториядаги талабалар билан ўзаро элементар алоқалар ва мўлоқотни ўрната олиш. Бўнда педагог талабалар билан қайта алоқа ўрнатади. ўзининг таъсирини ўтказиш асосида пировард натижани таъминлайди. “ўрганган методикаси, ўрганган ва орттирган” тажрибаси асосида иш юритади.

- Ижодкорликнинг иккинчи даражаси – машғўлотларда ўз фаолиятини оптималлаш, ривожлантиришдан бошланади. бўнда в ўзига маълум бўлган мазмун, метод, шаклларни усталик билан танлайди ва янги мақсад сари интилади.

- Ижодкорликнинг ўчинчи даражаси – эвристик ёндашув ўқитувчи ижодий, жонли мўлоқот асосида талабалар билан самимий мўлоқот қилиш учун муҳит яратади.

- Ижодкорликнинг тўртинчи даражаси – бў педагогнинг юқори даражада тўлиқ мустақил ижодий муҳитда иш юритиши билан характерланади. [3]

Шунингдек, бўлажак технологик таълим ўқитувчиларида ижодий тафаккурни ривожлантириш учун олий таълим муассасаларида ўқув жараёнида талабаларни мустақил изланишга ундайдиган топшириқларни бериш мақсадга мувофиқ.

Бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган педагогик тизимни вужудга келтиришда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- талабаларда ижодий-танқидий фикрлашни шакллантиришнинг педагогик-психологик шароитларини яратиш;

- талабаларнинг ижодий-танқидий фикрлашига қўйилган талабларни аниқлаш;

- талабаларда ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёнининг ўзига хос педагогик технология жиҳатларини аниқлаш.

“Технологик таълим” ўз навбатида тарбиянинг ажралмас бир қисми ҳисобланиб, таълим оловчиларни яратувчанлик ва фаолият, касбий ўзликни англаш, умуттаълим мактаби битирувчиларини касбларни эгаллашлари билан боғлиқ мустақил меҳнат фаолиятига тайёрлайди. Технологик таълимнинг асосий мақсади технологик маданиятни шакллантиришдир. Бўнда асосий вазифа моддий ва маънавий кадриятларни яратиш бўйича яратувчанлик фаолияти методлари ва воситалари тизимини эгаллашдир.

В.Д.Симоненконинг фикрича, технологик маданият эгаси ижодий, коммуникатив, ижтимоий, илмий-тадқиқот, ахборот, умуммаданий ва умумкасбий кўникма ва малакалари ривожланган ижодкор шахсдир. У ноодатий фикрлаш ва ҳаракат қилиш имкониятига эга [4].

Технологик таълим ўқитувчисининг креативлигини ривожлантиришга эришиш қуйидаги ҳолатлар мавжудлигини тақозо этади: бўлажак технологик таълим ўқитувчисининг касбий ва шахсий шаклланиш даражаси бў йўлда ташкил этилган жараёнинг умумий моҳиятини ёритувчи педагогик тизим самарадорлигига чамбарчас боғлиқлиги; бўлажак технологик таълим

ўқитувчисининг касбий жиҳатдан шакллантиришни таъминловчи жараёнларнинг ташкилий бошқаруви мақсадга мувофиқ тарзда такомиллашиб бориши; рефлексив бошқарув бўлажак технологик таълим ўқитувчисини касбий жиҳатдан шакллантиришдан кўзланган мақсаднинг натижаланишини кафолатлайди.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, бўлажак технологик

таълим ўқитувчиларининг креатив фаолиятини ривожлантиришда ижодий тафаккурини ривожлантириш, таълимга ижодий ёндашган ҳолда муаммолар ечимини топиш, мантикий фикрлаш, хулосаларни мустақил фикрга асосланган ҳолда чиқариш кўникмаларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: 2017. 39-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: 2017. 39-б.
3. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. /Монография. –Т.: “Фан”, 2004. 33-б.
4. Муслимов Н.А. ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. /Монография. –Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013. 41-б.
- 5.Симоненко В.Д. Основы технологической культуры. –М.: БГПУ, 1998. 268-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлаш ва креатив фаолиятини ривожлантиришда ижодий тафаккурини ошириш муаммолари ёритилган. Шунингдек, таълимга ижодий ёндашган ҳолда муаммолар ечимини топиш, мантикий фикрлаш, хулосаларни мустақил фикрга асосланган ҳолда чиқариш кўникмаларини шакллантириш чора-тадбирлари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются проблемы подготовки будущих учителей технологического образования и повышения их творческого мышления в развитии творческой деятельности. Предусмотрены также мероприятия по поиску решения задач с творческим подходом к обучению, логическим мышлением, умением делать выводы на основе самостоятельного мышления.

SUMMARY. This article discusses the problems of preparing future teachers of technological education and increasing their creative thinking in the development of creative activity. There are also activities to find solutions to problems with a creative approach to learning, logical thinking, the ability to draw conclusions based on independent thinking.

ЎСПИРИНЛАРДА ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛЛАРИ

Н.Б.Шапсанова – мустақил тадқиқотчи

Тошкент кимё-технологиялари институти Шаҳрисабз филиали

Таянч сўзлар: ўспирин ёшлар, дунёқараш, ахборотнинг глобаллашуви, манипуляция, диний тасаввурлар, илмий тасаввурлар, ахборот таҳдидлари, илмий дунёқараш, соғлом психология, борлик, жамият ва одамнинг муштараклиги.

Ключевые слова: подростковая молодежь, мировоззрение, глобализация информации, манипулирование, религиозные идеи, научные идеи, информационные угрозы, научное мировоззрение, здоровая психология, общность бытия, общество и человек.

Key words: adolescent youth, worldview, globalization of information, manipulation, religious ideas, scientific ideas, information threats, scientific worldview, healthy psychology, commonality of being, society and man.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичига келиб дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар, кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва ғоялар пардаси остида ўз манфаатлари йўлида бошқа давлатларга ғоявий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий босим ўтказишга интилиб келаётганликлар сир эмас. Айниқса, ғоявий психологик уруш кўринишидаги таъсирлар орқали, ёшлар онгига ва маънавиятига йўналган таҳдидларнинг интернет ва бошқа ахборот воситалари ёрдамида ёшлар ҳаётига кириб келиб, уларнинг тарбиясига салбий таъсир этаётганлиги ҳамда уларнинг мақсад - интилишларида, йўналганлигида, дунёқарашиди, тафаккури ва шуурида салбий ўзгаришлар кузатилаётганлиги ота – оналар, ўқитувчилар ва кенг жамоатчиликини жиддий таъшишлангирмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ахборот глобаллашуви жараёнининг моҳияти ҳақида тўхталиб, “Бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятлар очмоқда. Шу билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хавф-хатарларга ҳам дучор қилмоқда. Ғарзли кучлар содда, ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда. Бундай кескин ва таҳликали шароитда биз ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳалла-қўй бу масалада ҳушёрлик ва огоҳликни янада оширишимиз керак. Болаларимизни бировнинг қўлига бериб қўймасдан уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим”, - деб алоҳида таъкидлайди [2:23].

Ижтимоий-гуманитар фан соҳаларининг вакиллари билан бир қаторда психолог олимлар ҳам ер юзида мавжуд бўлган ана шундай ёвуз кучларнинг таъсирида шаклланиши мумкин бўлган муаммоларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш учун зарур бўлган миллий

-маданий ва тарбиявий-психологик механизмларни яратишни устувор вазифалар сифатида қарайдилар. Бундай зарурият эса психология соҳасида илмий билиш усулларида самарали фойдаланган ҳолда ўспиринлар дунёқарашини психодиагностикаси ва психокоррекцияси борасида муҳим тадқиқотлар олиб бориш лозимлигини кўрсатади.

Шунга таяниб, биз мазкур мақоламизда ўспиринлар дунёқарашининг шаклланиши ҳолатини ҳамда улар дунёқарашини шаклланишига таъсир этадиган ижтимоий-маданий ва тарбиявий-психологик омиллар, шарт-шароитлар таъсирини ўрганишни тадқиқотимизнинг муҳим мақсади сифатида белгиладик.

Дастлаб, биз ўспиринлар дунёқарашини аниқлашга йўналтирилган ижтимоий психологик сўровнома (ИПС)дан фойдаландик. Ўспиринлар дунёқарашини аниқлашга йўналтирилган ижтимоий психологик сўровнома қуйидагича илмий-услубий тузилишга эга.

Ижтимоий-психологик сўровнома (ИПС) ўспиринлар дунёқарашини аниқлаш ва атрофича ўрганишга йўналтирилган саволлардан таркиб топган бўлиб, улар ҳаётида дунёқарашнинг қайси шакли (мифологик дунёқараш, диний дунёқараш, турмуш билан боғлиқ (қундалик) дунёқараш, фалсафий-илмий дунёқараш) етакчилик қилиши ўрганилди. Сўровнома шундай тузилганки, уни ташкил этган саволлар инсонни ўраб турган бутун воқелик – борлик, табиат, жамият, инсон ва унинг онги муштараклиги, ундаги тараққиёт қонуниятлари, шарт-шароитлари, тараққиётни ҳаракатга келтирувчи, ўзгартирувчи муҳим омилларнинг моҳияти улар томонидан қандай англаниши, ўзида шаклланган тушунча, тасаввур, билим ва дунёқарашига таяниб баҳолашлари ўрганилди.

Натижаларни психологик нуқтаи назардан таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, ўрганилаётган ўспиринлар-

нинг дунёқарашида мифологик дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётганлар 7,4 % ни, дунёқарашида диний дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётган шахслар 24,3 % ни, дунёқарашида турмуш билан боғланган (кундалик) дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётган респондентлар 26 % ни, дунёқарашида фалсафий-илмий дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётган йигит-қизлар 42,3 % ни ташкил этди.

Ўспиринлар дунёқарашини ўрганиб, юқоридагича баҳолаган бўлсак-да, мифологик дунёқарашга таянадиган ёшлар (7,4%) билан диний дунёқарашга таянадиган иштирокчиларнинг (24,3 %) фикр ва қарашларида бир-бирига яқин тушунча ва тасаввурлар, мазмун-моҳияти билан ўхшаш фикрий йўналганлик мавжудлиги кузатилди.

Турмуш билан боғланган (кундалик) дунёқараш устунлик қиладиган ўспиринларнинг (26 %) фикр ва қарашларида бир томондан диний дунёқараш билан боғланганлик кузатилса, бошқа томондан фалсафий (илмий) дунёқарашга боғланганликка (таянишга) хос ёндашувлар мавжудлиги аниқланди.

Дунёқарашида фалсафий (илмий) дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётган ўспиринларда (42,3 %) инсонни ўраб турган бутун воқелик-борлиқ, табиат, жамият ва инсоннинг (унинг тафаккури, онги) ўзаро муштараклиги, улардаги тараққиёт қонуниятлари ва зарур шарт-шароитларнинг узвийлиги, тараққиётни ҳаракатга келтирувчи, ўзгартирувчи муҳим омилларнинг моҳияти тўғрисидаги фикр ва қарашларида, илмий тушунча, тасаввур ва билимларга асосланиши, илмий ва ҳаётий ечимлар ҳамда реал воқеликка таяниб баҳо беришлари кузатилди. Шундай бўлса-да, фалсафий -илмий дунёқараш устунлик қилаётган ўспиринларнинг фикр ва қарашларида турмуш билан боғланганлик (кундалик) дунёқарашга яқинлик ёндашувлари ҳам ифодаланди.

Уларнинг 7,4 % ида мифологик дунёқараш ёки ҳаёлий образлар ва афсоналарга таянувчи дунёқараш етакчилик қилаётганлиги, айнан шу шахслар оиласида тарбиявий жараёнларга енгил-елпи қараб, тарбиявий жараён яхши кечмаганлиги, оилавий тарбияда мифологик қарашлар устунлик қилганлиги (жумладан, шу мазмундаги филмларни кўриш, китобларни ўқиш), оиладан кейинги таълим тизимида ана шундай ёшлар тарбиясига ва унинг дунёқарашига тарбиячилар, ўқитувчилар ва кенг жамоатчилик эътиборсизлик билан қараганлиги оқибати деб баҳолаш мумкин. Мамлакатимизнинг ҳозирги тараққиёт босқичида амалдаги таълим тизимида айнан шу ёшларнинг бошқа тенгдошлари учун бу ҳолатлар салбий таъсири билан қатор муаммоларнинг шаклланишига олиб келиш эҳтимоли мавжуд. Чунки, мифологик дунёқараш воқелик ҳақидаги ҳаёлий образлар ва афсоналарга таянувчи билимлардан тўпланган ва тизимга солинган бир даврда (шундай муҳит шаклланган оила ва бошқа жойларда) вужудга келади. Аслида бу ҳолат борлиқнинг инсон онгидаги ҳаёлий инъикоси сифатида қадимги давр кишилари учун хос бўлган. Улар воқеликни турли ривоятлар ва афсоналар асосида тасвирлаб, уни қаҳрамон халоскорлар, ёвуз ва эзгу кучларни ифодаловчи образлар тарзида билишган. Табиатдаги жонсиз jismlарни жонлантириб, олов, сув, ҳаво, табиат ҳодисаларини ҳам муайян жонли образларнинг намоён бўлиши деб ҳисоблашган. Ҳозирги ёшлар уларни ривоятлар ва афсоналар сифатида қабул қилиб, илм-фан ривожланган ҳозирги даврда илмий-фалсафий дунёқарашга асосланишлари ўринлидир.

Дунёқарашида диний тушунча ва тамойиллар устунлик қилаётган ўспиринлар 24,3 % ни ташкил қилаётганлиги ҳам оилавий ва оиладан кейинги таълим-тарбия тизимида алоҳида эътибор билан қарашни

тақоза этади. Оилавий муносабатларда диний эътиқод ва дунёқарашларнинг устунлиги ҳамда бу ҳолатнинг оиладаги тарбия муҳитига сингиши ёшларнинг ҳаётда йўналганлиги ва илмий дунёқарашининг шаклланиши учун энг хавфли омиллар сифатида хизмат қилади. Диний эътиқод ва диний дунёқарашга асосланган тарбия етакчилик қилган жойда ёшларда илмий-фалсафий дунёқарашнинг ривожланишига имконият қолдирмайди. Аслида диний тарбия ёшларни ҳар томонлама баркамол шаклланишига хизмат қилиши, уларда инсонга хос зарур сифат ва фазилатларни камол топтиришга, жамиятда амалда ҳуқум сураётган миллий-маданий меъёрлар ва қадриятларни ўрганиш ҳамда амал қилишга йўналган бўлиши лозим. Чунки, диний таълимнинг асоси бўлган муқаддас китоблар-Қуръони карим ва муқаддас ҳадисларда фақат инсон камолотини таъминлашга йўналган эзгу-ғояларни учратишимиз мумкин.

Бугунги кунда дин никоби остида юриб, дин ва мусулмонлар халоскори сифатида диний экстремизм ва халқаро терроризм ғояларини, “оммавий маданият” кўринишларини иродаси бўш, тафаккури заиф, онгида тарбиявий бўшлиқ мавжуд бўлган ёшлар орасида тарғиб қилиб, ўша манфур кимсалар ўз мақсадлари ва манфаатлари йўлида астойдил иш олиб бормоқдалар.

Демак, ўз-ўзидан аёнки, дунёқарашида мифологик дунёқараш (7,4 %) ва диний дунёқараш (24,3 %) тамойиллари етакчилик қилаётган ўспиринларнинг мазкур нуқтаи назари нотўғридир. Улар ўзларини ўраб турган-воқелик, табиат, жамият ва инсоннинг яралиши, инсоннинг онгли мавжудот сифатида ривожланиш қонуниятлари, босқичлари ва унинг яратувчанлик имкониятларини илмий-фалсафий нуқтаи назардан тушуниб баҳолай олмадилар. Бу ҳолат, улар билан боғлиқ кейинги ўқув-тарбиявий жараёнларни тубдан ўзгартиришни тақоза этади.

Турмуш билан боғланган (кундалик) дунёқараш тамойиллари устунлик қилаётган ўспиринлар (26 %) билан ҳам янада кўпроқ ишлаш лозимлиги кўриниб турибди. Уларнинг дунёқарашида кундалик турмуш билан боғлиқ ақлга сиғадиган тасаввурлар, олам ва одам тўғрисидаги оддий анъанавий қарашлар етакчилик қилади. Уларни бутун борлиқ, ташқи олам, табиат, жамият, инсон онги ва тафаккурининг муштараклиги ҳамда уларда кечадиган умумий қонуниятларни чуқурроқ англашга интеллектуал имкониятлари етарли шаклланган деб бўлмайди.

Дастлабки тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, ҳозирги ўспирин ёшларнинг 42,3 % идагина илмий-фалсафий дунёқараш барқарор шаклланганлиги, улар атроф воқеликни, табиат, жамият ва инсон моҳиятини, уларнинг ўзаро муштараклигини илмий баҳолашда улар ўзларининг билими, ақлий имконияти, ахлоқ-одоби билан тенгдошларига нисбатан анча афзалликлари аниқланди.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ўспиринлар дунёқарашида салбий ўзгаришлар юзага келишининг муҳим омиллари ўрганилганда, улар онги ва дунёқарашини белгилайдиган билимлари, уларда қарор топган интеллектуал тараққиёт даражалари ҳар доим ҳам тўғри илмий-методологик йўналишга мос келавермаслиги аниқланди. Ўспиринларнинг тенг ярми-дунёқарашида мифологик дунёқараш тамойиллари устунлик қиладиган (7,4 %), диний дунёқараш тамойиллари етакчилик қиладиган (24,3 %), турмуш билан боғлиқ (кундалик) дунёқарашга кўпроқ амал қиладиган (26 %) улар бутун борлиқни ўзаро муштараклигини, яъни -табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури ўртасида кечадиган энг умумий қонуниятларни илмий-фалсафий жиҳатдан тўғри баҳолай олмадилар. Улар дунёқарашида салбий

ўзгаришлар юзага келишининг асосий сабаблари сифатида хизмат қилаётганлиги кўриниб турибди.

Ўспиринлар 31,7% ининг (7,4%+24,3%) дунёқарашдаги янглиш тасаввурларни вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ шарт-шароитларни тубдан ўзгартириш ва қайта кўриб чиқишга тўғри келади.

Ўспиринларнинг 26 %и ўзларидаги мавжуд дунёқарашни тузатиб, борлиқни илмий-фалсафий тушуниш даражасига эришиш учун билимларни чуқурлаштириши ва методологик ёндашувларини тузатишлари лозим. Уларнинг 42,3 %и ўзларида мавжуд бўлган илмий-фалсафий дунёқараш юзага келиши ва ривожланиши билан боғлиқ манбаларни аниқ ҳамда яққол тасаввур қилаётганликлари ёшларни ҳар томонлама баркамол тарбиялаш учун янада муҳимдир.

Ўзбек миллий-маданий муҳитида шаклланаётган ўспирин ёшлар, уларнинг ота-оналари, ижтимоий фан соҳа ўқитувчиларида ўспиринларда ёт ғоялар таъсирига берилувчанликнинг асосий сабабларини аниқлаш мақсадида тадқиқот ишлари олиб борилди. Ўтказилган анкета сўров натижаларига кўра, унинг етарлича тарбияланмаганлиги, унда тарбиявий бўшлиқнинг мавжудлиги (ўринлар йиғиндиси 1,79; 84,2%), унинг тақдири учун ота-оналарнинг эътиборсизлиги (тарбияда лоқайдлик, бепарволик, назоратнинг йўқлиги) (ўринлар йиғиндиси 1,80; 84 %), ўспиринга иқтисодий етишмовчиликнинг таъсири (ўринлар йиғиндиси 2,52; 69,5%), ўспирин ёт ғояларининг психологик таъсир кучига (манупуляцияга) алданиб, ҳаётда ўз ўрнини топишга уриниши (ўринлар йиғиндиси 2,56; 68,8%) унинг ёт ғоялар таъсирига берилувчанлигининг энг таъсирчан манбаи деб ҳисоблайдилар.

Ўспиринларда ёт ғояларга берилувчанликнинг юзага келишида унинг маънавиятининг бўшлиғи натижасида

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017. 48-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 3-том. –Тошкент: 704-б.
3. Алимасов В. Ижтимоий низолат: назарияси, амалиёти ва ечимлари. //“Фалсафа ва ҳуқук” 2007, № 2, 9-12-б.
4. Информационно-психологическая и психотранная война. Хрестоматия под ред. Е.А.Тараса. –Минск: “Харвест” 2003.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общества и культура. -М.: 2000. –С.39.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўспирин ёшларда дунёқарашнинг шаклланиш қонуниятлари, дунёқарашнинг турлари, шунингдек, ёшларда илмий дунёқарашни шакллантириш бугунги куннинг долзарб мавзуси эканлиги ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются закономерности формирования мировоззрения у подростков, виды мировоззрения, а так же формирование научного мировоззрения в юношестве является актуальным вопросом на сегодняшний день.

SUMMARY. This article discusses the laws of formation of worldview in adolescents, types of worldview, as well as the formation of scientific worldview in youth is a topical issue today.

Tálim - tárbiya teóriyasi hám metodikası

УДК 37.015.31

ТАЛАБАЛАРНИ ИЖТИМОЙИ ФАОЛ ШАХС ҚИЛИБ ШАҚЛЛАНТИРИШ МОДУЛИ БЎЙИЧА ДАСТУРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ОМИЛЛАРИ

И.Ш.Алқаров – физика-математика фанлари номзоди

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Таянч сўзлар: фаол, шахс, ижтимоий, маънавий, камолот, иммунитет, маданият, экология, сиёсий, ҳуқуқий, диний, бағрикенглик.

Ключевые слова: активные, личность, социальная, духовная, зрелость, иммунитет, культура, экология, политическая, правовая, религиозная, толерантность.

Key words: active, personal, social, spiritual, maturity, immunity, culture, ecology, political, legal, religious, tolerance.

Янгилашган Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш масаласи давлат сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналишларидан бири сифатида Президентимизнинг доимий эътиборида бўлиб келмоқда. Шунингдек, барча ислохотлар қатори бу соҳадаги тарихий ўзгаришлар ҳам бевоқиф ташаббуси ва раҳнамолиги остида амалга оширилмоқда. Янги таҳрирдаги "Таълим тўғрисида"ги Қонун [1], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПҚ-4391-сон «Олий ва ўрта

махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори [2], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони [3] ҳам юртбошимизнинг ёш авлод ҳақидаги ғамхўрлик ва эътиборининг амалий ифодаси сифатида вужудга келганини барчамиз яхши биламиз. Ушбу қонун

хужжатлари асосида диёримизда таълим-тарбиянинг замон талабларга тўлиқ жавоб берадиган миллий модели шаклланди ва унинг самарали фаолияти нафақат ўзимизда, балки дунё микёсида ҳам тан олинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони [3]нинг 1-илласи билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да “Олий таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишларни тизимли ташкил этиш, бу борада амалга оширилаётган чораларнинг самарадорлигини ошириш, ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, тафаккури ва дунёкарашини юксалтириш, мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш, ватанпарварлик, халқ манфаатлари учун хизмат қилиш туйғуси билан яшайдиган баркамол авлод сифатида тарбиялашга қаратилган талабаларнинг маънавий-ахлоқий онгини ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш” белгилаб қўйилган.

Таълим-тарбия соҳасидаги энг илғор миллий ва умумбашарий билим ҳамда тажрибалар, анъана ва қадриятларни ўзида мужассам этган ушбу тадқиқотда [8] таълимни маънавий-ахлоқий тарбия жараёни билан узвий боғлиқ ҳолда олиб бориш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Бундай концептуал қараш Президентимизнинг маънавият, таълим-тарбия, ёш авлод келажиги, бир сўз билан айтганда, халқимиз ва Ватанимиз истикболига дахлдор бўлган барча чиқишларида, китоб ва рисолаларида ўз аксини топиб келмоқда.

Ўрта Осиёда, умуман Шарқ дунёсида қадим-қадимдан тарбия маънавий-ахлоқий қадриятлар ифодаси эканлиги бугунги кунда таълим жараёнини тарбия билан уйғун олиб боришда олдимизга юксак вазифаларини юклайди.

Таълим тизимида маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишларини тубдан қайта қуриш, шунингдек, таълим муассасалари раҳбарлари, мутассадди ходимлар, соҳа мутахассислари, устоз ва мураббийлари, шунингдек барча-барча жамият аъзолари олдидаги энг муҳим масалага айланиб бормоқда.

Республикамиз раҳбарияти томонидан маънавий-маърифий ва тарбиявий ишлар чуқур таҳлил қилиб, ҳар томонлама белгилаб берилган зарурий ва долзарб вазифалардан келиб чиққан ҳолда, таълим муассасаларида маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни янада такомиллаштириш, талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантиришга оид бир қатор ишлар амалга оширилган ва оширилмоқда [6].

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, “Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш” моделининг таркибий қисмлари учун талабалар мажмуаси ва тарбия мазмунини шакллантиришда [5]: шахснинг маънавий камолотини таъминлаш; мафкуравий иммунитет ва ғоявий қурашчанлик; соғлом турмуш тарзи ва жисмоний маданият; экологик билим ва маданият; диний бағрикенглик (толерантлик) маданияти; сиёсий-ҳуқуқий билим ва маданият каби таркибий қисмлар ва булар бугунги кун талабларига мос ҳолда, ҳар бир таркибий қисми учун алоҳида маълумотлар базаси шакллантирилиб, мавжуд муҳитни ҳисобга олган ҳолда қайта такомиллаштирилиб олинди.

Ушбу дастурни яратишда аجدодларимиз ўз салоҳияти, билими ва ақл-заковати, буюк илмий кашфиётлари, юксак инсоний фазилатлари билан асрлар давомида бутун дунёни ҳайратга солиб келган. Талабаларимиз ҳам уларнинг шонли анъаналарини

муносиб давом эттириб, нафақат ўзининг билим ва маҳорати, касб малакаси, айни вақтда, юксак маънавияти билан барчага ўрнатиб бўлмоғи лозим. Бунинг учун Президентимиз, давлатимиз томонидан барча шароит ва имкониятлар яратилган ва яратилиб келинмоқда. Таълим тизимида берилган юқори имкониятлардан тўлиқ фойдаланган ҳолда ўз олдидаги масъулиятли вазифаларни муваффақиятли бажармоғи зарур.

Мустақилликдан кейин Ўзбекистоннинг мустақил тараққиётини кўролмаган кимсаларнинг динни ниқоб қилиб олиб конституцион ҳукуматига қарши турли тажовузлар қилишга, миссионерлик, халқаро терроризм, маънавий таҳдидларга қарши ҳаракат ҳиссини уйғотиш зарур. Бу борада “Агар жамият ҳаётнинг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир”. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустаҳкам устунга таянамиз. Биринчиси-бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавият”, «Биз яратаётган янги Ўзбекистоннинг мафкураси эзгулик, одамийлик, гуманизм ғояси бўлади» деди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев [4]. Мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг ушбу сўзлари “Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш” модулининг таркибий қисмлари бўйича дастурини яратиш учун асосий кўприк сифатида ўз ифодасини топган. Шунингдек, юқорида билдирилган фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб “Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш” дастурини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Талабаларни ижтимоий фаол шахс сифатида шакллантиришни қафолатлайдиган таълим-тарбия тизими, тарбия жараёнини ташкиллаштиришда ҳали ўз ўрнини топмаганлигини бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб кўрсатмоқда. Жамиятга, маънавиятга қарши қандайдир ташқи ёки ички таҳдиднинг пайдо бўлиши, ҳар қандай жамият ва халқнинг бугуни ва истикболини ўйлаб яшаётган ҳар бир онгли шахсни ўйлашга мажбур қилади. Шундай экан, биз доимо ижтимоий фаолликни талабаларда шакллантириб, такомиллаштириб боришимизни улкан вазифа қилиб юклайди.

Президентимиз ўз асарларида ва нутқларида таъкидлаганидек, бугунги кунда замон талабларига мос таълим олаётган ёшларни ҳар қандай ғоявий, мафкуравий таҳдид ва тажовузларга қарши тура оладиган, уларга қарши фаол қураша оладиган, ҳар қандай жойда эркин сўзлай оладиган, мустақил фикрлайдиган, фидойи, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги учун жонини фидо қиладиган ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантиришдек ўта муҳим ва устувор вазифани қўймоқда.

Ушбу шарафли вазифани амалга ошириш мақсадида узоқ муддатли олиб борилган тадқиқотлар натижасида талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш модули бўйича амалга оширилиши керак бўлган ишлар юзасидан дастури яратиш лозим деб топдик.

Ушбу тавсия этиладиган дастур бўйича талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш жараёнида эгаллаши зарур бўлган билимлар мажмуасини амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни амалга оширилиши керак:

- талабаларнинг маънавий-маърифий қарашларини, ахлоқий билим ва тасаввурларини, маънавий саводхонлигини ошириш;
- миллий-маданий қадриятлар асосида тарбия жараёнини ташкил этиш;
- давлатимиз мустақиллиги, талабалар маънавиятига ҳавф туғдирувчи ички ва ташқи омилларга қарши қураша олишликни шакллантириш;

- миллий-маданий меросимизга, буюк аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросга ҳамда ўғитларига амал қилиш ва уларни авайлаб асраш, келажак авлодга соф ҳолатида етказиш;

- талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш модулининг [5] таркибий қисмларга олдиға қўйилган улкан вазифалар асосида уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида компьютерда ўргатувчи ва назорат қилувчи махус дастурлар ишлаб чиқиш;

- ижтимоий фаол шахснинг асосий фазилатлари ва кўрсаткичларини аниқлашга оид методлар ёрдамида талабаларнинг тарбияланганлик даражасини аниқлаш;

- таълим муассасаларида ёшларни ижтимоий фаол шахс этиб шакллантиришни кўзда тутадиган тизимли мустақил таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш;

- юқорида қайд этилган таркибий қисмлар бўйича махсус тарбиявий курсларни ташкил этишда мавжуд ўқитиш технологиясини, методикасини тубдан қайта қўриб чиқиш ҳамда таркибий қисмлар мазмунини талабалар онгига сингдиришда таълим-тарбиянинг махсус мустақил интеллектуал (компьютер) тизими, яъни талабаларнинг ушбу таркибий қисмлар бўйича билим ва кўникмасини ҳосил қилиш ва мустақамлаш мақсадида махсус компьютер дастурлари яратилиб, улар асосида талабаларнинг билим савиясини аниқлаб бориш;

- ҳар бир талабани ихтиёрий шахс билан эркин мулоқатга кириша олиш қирраларини шакллантириш;

- халқнинг бой интеллектуал мероси ҳамда умумбашарий қадриятларнинг устуворлигини инобатга олган ҳолда, ахборот-коммуникацион технологиялари тизимига асосланган тарбия технологиясини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- талабаларнинг тарбияланганлик даражасини аниқлаш мезонлари ва усулларини ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқилган мезон ва усуллар асосида доимий равишда талабаларнинг билим даражасини баҳолаб бориш талаб этилади.

Бунинг учун эса талабалар онгига қуйидаги малака ва кўникмаларни ҳамда фазилатларини шакллантириш мақсадга мувофиқ бўлади:

- фидойилик, ҳамжиҳатлик, тинчликсеварлик, дахлдорлик, мардлик, «ватанпарварлик» тушунчасининг моҳиятини ёшига мос даражада тушунтира олиш;

- ватанпарвар шахслар, уларнинг хизматлари ҳақида ҳикоя қилиб бера олиш;

- ватанига муҳаббатли бўлиш, унинг ташвишларидан азият чекиш, ютуқларидан қувониш ва бошқаларга тарғиб эта олиш;

- ватан тупроғини бебаҳо билиш, уни асраш, юрт мустақиллигини мустақамлаш, ватандошларининг бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш;

- ватанига, миллатига ҳиёнат қилган кимсаларга ўз шахсий муносабатини ифода қилиш;

- ўз манфаатларидан Ватан манфаатларини устун қўйиш кераклигини мисоллар билан асослаб бера олиш;

- бўлажак касбининг Ватан тараққиётини таъминлашдаги аҳамиятини асослаб бера олиш;

- миллий ғурур, Ўз халқи тарихи, тили, маданият ва санъати, истиқболи ҳақидаги тушунчаларни асосли баён этиш;

- ватандошларни ҳурмат қилиш ва бунга Ўз ҳаётдан мисоллар келтира олиш;

- республика мустақиллигига, конституциявий тузумга таҳдид солаётган кучларни бошқаларидан ажрата олиш ва уларга нафратни ифода қилиш;

- ватан равнақи, юрт тинчлигини таъминлашга қўшаётган хиссасини кўрсата олиш ва шу қабиларга эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Бунинг учун талаба қуйидаги йўналишлар бўйича ўқув-тарбия жараёнини амалга оширади.

Ижтимоий фаол шахс фазилатларини тадқиқ этиш методлари ва воситалари асосида талабаларда курашчанлик фазилатларини шакллантириш [7] учун миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, кўркмаслик, Ватанни севиш, давлат рамзларини билиш, байрамларни, маросимларни моҳиятига етиш, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда аниқ мақсад қўйиб яшашга интилиш, бефарқлик ҳақида тасаввурга эга бўлиш, менталитетни билиш, бузғунчилик, тажовуз ҳақида, келажак ҳақида, Ватан ҳақида тасаввурга эга бўлиш, атрофдагиларга муносабати ва бошқалар ҳақида билимга эга бўлиш.

Шунингдек, талабаларда ўз фаолиятида мақсадли кураш олиб бориш, мустақил фикрга эга бўлган фидокор, тарихни тўғри англаш, ўз кучига ишониш, ислохотларда фаол иштирок этиш, урф-одатларни, анъаналарни асраш, эзгу ғояларга садоқат, буюк келажакка ишонч ҳисси билан яшаш, эзгулик ва меҳрибонлик туйғуларини ривожлантириш.

Бунда дастлабки омил сифатида мактабгача таълимдан бошлаб олий таълим муассасаларида намоён бўлади. Тадқиқотларга кўра, инсонлар асосий билим ва кўникмалари, тасаввур, тушунчаларига айнан шу ёшларда эга бўлишади. Демак, бу босқич келгуси авлод тарбиясида ўз аҳамияти жиҳатидан ўта муҳим ҳисобланади. Шундай экан, ушбу тавсия этилаётган дастур бўйича “Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш” модулининг таркибий қисмларининг ҳар биридан алоҳида яратилган компьютер дастурлари асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш ва у асосида ўқув-синов ишларини олиб бориш талабаларни ҳар томонлама ижтимоий фаол шахс бўлиб етишишига ишонамиз.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сон қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4391-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январь кўни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бундан борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишида сўзлаган нутқидан.
5. Алқаров И.Ш. Таълим муассасаларида талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантиришнинг педагогик асослари. I қисм. Монография. - Тошкент: Иқтисод-молия. 2010. 190-б.
6. Тўрақулов Х.А., Алқаров И.Ш., Усмонов Н.Ў. «Таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишлар» ўқув қўлланма. – Тошкент: “Фан ва технология». 2008. 120-б.
7. Алқаров И. Ижтимоий фаол шахс фазилатларини тадқиқ этиш методлари ҳақида. Ўз. Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимининг Ахборотномаси. -Нукус: 2011. 89-91-б.
8. Тўрақулов Х.А., Алқаров И.Ш., Усмонов Н.Ў., Фарсаханова Д. Бўлажак педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашда ғоявий-ахлоқий тарбия. -Тошкент: “Фан ва технология”. -Т.: 2010. 140-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш” моделининг таркибий қисмлари ўрганилган. Бугунги кун талабаларига мос ҳолда, ҳар бир таркибий қисмларни инобатга олган ҳолда дастури ишлаб чиқилишига қаратилган бўлиб, буюк аждодларимиздан қолган бой маънавий мероси асос қилиб олинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются составляющие модели «Формирование студентов как социально активных людей». В соответствии с требованиями сегодняшнего дня программа направлена на разработку каждого компонента с учетом богатого духовного наследия наших великих предков.

SUMMARY. The article discusses the components of the model "Formation of students as socially active people". In accordance with the requirements of today, the program is aimed at developing each component, taking into account the rich spiritual heritage of our great ancestors.

KÁSIPLIK PÁNLERDI OQITIWDÁ DIDAKTIKALIQ PRINCIPLERDÍN ÓZINE TÁN TÁREPLERI

M.Amanbaev – úlken oqıtwshı

A.Kurmanov – úlken oqıtwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so`zlar: ta'limni ilmiy asosda tashkillashtırish, ta'limning tarbiyaviy xarakteri, ko'rgazmalilik tamoyili, onglilik va faollik tamoyili, malakalarnı puxta o'zlashtırish tamoyili.

Ключевые слова: организация обучения на научной основе, образовательный характер обучения, принцип демонстрации, принцип сознательности и активности, принцип тщательного овладения навыками.

Key words: research based teaching, educational nature of training, the principle of demonstration, the principle of consciousness and activity, the principle of careful mastering skills.

Didaktikalıq principler: tálimdi ilmiy tiykarda shólkemlestiriw; onıń tarbiyalıq xarakteri, turaqlı dawamıylıǵı; kórgizbeligi, mazmunınıń oqıwshılardıǵa say bolıwı; oqıtwdıń belsendiligi hám sanalılıǵı; bilim, kónlikpe hám mamanlıqlardı puqta ólestiriw hám hár bir oqıwshı menen jeke tártipte islesiwden ibarat bolıp tabıladı.

Oqıtwshı oqıwshılardıǵa mashına hám úskenelerdiń dúzilisi, islew principı hám miynetni shólkemlestiriwdi tereń úyretiwı, olardı ilim hám texnikanıń jetiskenlikleri, alımlar, injener hám jumısshılardıń xızmetleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar menen de tanıstırıwı lazım.

Tálimdi ilmiy tiykarda shólkemlestiriw principı oqıwshılardıń tálim jumsların aktivlestiriwshı, aqlıy kábiiletlerin óstiriwshı, olardı óz betinshe bilim alıwǵa úyretiwshı usıllardı tańlaw hám texnikalıq atamalardan paydalanıwǵa ádetleniw bolıp tabıladı.

Tálimniń tarbiyalıq xarakteri oqıwshılardı kásiplik bilim beriw, olardıń aqlıy ósiwi hám de dúnyaqarasınıń qábiylesiwı ushın shárayat jaratadı.

Tálimdi ámelge asırıwda oqıtwshı oqıwshılarda óz kásiplerine muxabbat, sanalı intizam, óz miynetin rejelestire alıw, jámaát penen islese alıw kónlikpelerin tarbiyalawı lazım.

Kórgizbelilik principı úyrenilip atırǵan hádiyse hám zatlardı janlı ańlaw tiykarında ólestiriwdi názerde tutadı.

Tálimniń kórgizbelilik principı oqıw materialın anıq obrazlar arqalı tikkeley ańlawdı tamiyinleydi.

Tálim processinde kórgizbeli qurallardan durıs paydalanıw oqıwshılar texnikaǵa baylanıslı bilimlerdi puqta ólestirip alıwına, olarda mamalıq payda bolıwına járdem beredi.

Eger kórgizbeli qural qanday da bir pikir ushın kórsetiw quralı bolsa, sóylew tiykarǵı, al kórgizbeli qural bolsa járdemshı qural bolıp tabıladı. Eger kórgizbeli qural baqılardı rawajlandırıw ushın qollansa, sóz qısqa bolıwı, tek ǵana tiykarǵı kuralǵa, yaǵnıy baqılardıń maqset hám wazıypaların ámelge asırıwǵa qaratılıwı kerek.

Mine usı talaplardı orınlaw ushın teoriyalıq sabaqlarda plakat, multimedia, kinofilm, diafilm, janılǵı maylaw materialları, maylaw hám janılǵı menen tamiyinlew úskeneleri, stetoskop hám t.b. bolıwı kerek. Tálimniń oqıwshılardıǵa say bolıw principı olardıń aqlıy, fizikalıq hám jas ózgesheliklerin esapqa alıwı talap qıladı.

Sanalıq hám belsendilik principı tálimdi oqıwshılar ilmiy bilimlerdi sanalı, dóretiwshilik ólestiretuǵın baǵdarda shólkemlestiriwdi názerde tutadı. Al, buǵan oqıwshılardıń sabaq waqtındaǵı júdá belsendiligi menen erisiw múmkin.

Bul princip óndiris tálimi processinde kásiplik mamanlıqlardı sanalı ólestiriwde, ondaǵı is háreketlerin parıqlay alıwda kórinse, ámeliy tapsırmalardı orınlawda usı principniń nátiyjesi miynet uılları durıs hám belgilengen waqıtta orınlanıwında, mashınanı basqarıwda pedal hám rıchaglardan durıs hám tez paydalanıwda, bilim hám mamanlıqlardı jańa obektlerge tez hám anıq kóshiriwde kórinedi.

Mamalıqlardı puqta ólestiriw principı. Bul principke kóre oqıtwshı ámeliy, laboratoriya sabaqlarınıń

nátiyjeliligini qadaǵalap turadı. Mamalıqlar puqta ólestiriwiniń támiyinlew maqsetinde úyrenilgen materiallar turaqlı rawishte tákirarlap barıladı, jańa materialdı bekkemlew ilájları qollanıladı [1].

Bul princip óndiris tálimi processinde tómegishe ámelge asırıladı:

- keń qanıgelikli traktorshı-mashinist kásibin iyelew maqsetinde miynet usılların kóp márte tákirarlaw;

- mashınalar aydawdı úyretiw waqtında oqıwshılardıń túrli mamanlıqlardı óz betinshe iyelewine áhmiyet beriw;

- oqıwshılarda texnikalıq ádebiyat hám maǵlıwmanamalardan paydalanıw kónlikpelerin payda etiw;

- mamanlıqlardı qalıplestiriwde ápiwayı shınıǵıwıqlardan quramalı shınıǵıwlarǵa ótiw hám sabaqlardı óndiriske jaqın shárayatta alıp barıw.

Hár bir oqıwshıǵa jeke tártipte múnasibette bolıw principı oqıwshılardı hár tárepleme úyreniwdi, olarǵa óz waqtında járdem beriwdi, olardıń baslamashılıǵı hám dóretiwshilik qábileti kórinetuǵın shárayat jaratıwdı talap qıladı.

Hár bir oqıwshınıń ózine tán tareplerin esapqa alıw ushın oqıtwshı hám usta sabaq ótilemen degenshe olardıń minezlemesi menen tanısıwı hám hár biri menen sáwbet ótkeriwi kerek.

Teoriyalıq tálim sabaqlarınıń shólkemlestiriwshilik formaların durıs tańlaw úlken áhmiyetke iye. Bunda sabaqtı ótiw ornı hám tártibi, oqıwshılardıń iskerligi hám de sabaqta olardı toparlarǵa ajratıw, sabaq dawamında oqıtwshı menen oqıwshılar arasındaǵı baylanıstıń áhmiyeti názerde tutıladı.

Tálim insannıń biliw iskerliginiń eń quramalı túrlerinen biri bolıp, individual psixikalıq rawajlanıwı hám bilimlerdi ólestiriwdi anaǵurlım tezlestiredi. Oqıtwshı tálim processinde tek qana bilim beriw menen shegaralanbaydı, bálki bul processte oqıtwshı, talabaǵa tásir kórsetedi, al ol óz gezeginde olardıń bilim alıwların jáne de aktivlestiredi, nátiyjede oqıwshı tálim processiniń belsendi qatnasıwshısına aylanadı.

Tálim processinde oqıwshılar sanasına sińdirilip atırǵan teoriyalıq bilimler ámeliy iskerlik jardeminde jáne de bekkemlenedi. Insan qorshap turǵan ortalıqtaǵı zat hám hádiyselerdiń áhmiyetin turmısta olarǵa dus keliw jolı menen bilip aladı, olardı ólestiredi. Insan ámeliy iskerlik sebepli ǵana jámiyetlik, óndiris iskerligin shólkemlestiriwshı múnásibetler, sonday-aq, tábiyat hádiyseleriniń sırların ólestirip aladı.

Zatlar, buyımlar menen ámeliy qatnasta bolıw nátiyjesinde buyımlar sezim organlarına tásir qıladı, sezimler ańlawdı keltirip shıǵaradı. Ámeliyatta insannıń aktiv pikirlew iskerligi júzege keledi. Pikirlew jardeminde ol real waqıyalıqtı tereń túsinedi.

Bilim dereǵı sanalǵan ámeliyattıń áhmiyeti haqqında sóz júrtkende biliw processiniń áhmiyetin de kórsetip ótiw zárúr.

Biluw quramalı dialektikalıq process bolıp, janlı dodalawdan abstrakt oy-pikirge, keyin ámeliyattı ótiw jolı bolıp tabıladı. Biluw shaxs ushın belgisiz hám

ёзлестирилмеги нэрсе, вақия ҳам ҳадиёселер аҳмийетини сана ҷардемиде аңлау процесси есапланад. Обектив болмисти билив он сезиуден басланад. Сезиу санани сиртқи алам менен болатуғи бирден-бин байланиси болп табилди. Сезиу қоршап турған орталиқтағи зат ҳам ҳадиёселердиң сезим органлари (бизге белгили олар бесев)на тасир етвиши айирим белгилерини санда оз савлесин табив. Бунда ҳар бир орган, ҳар бир анализатор И.П.Павлов атип откенде, затлардиң айирим ең аҳмийетли сипатларин сезеди. Сезиу вақия ҳам ҳадиёселердиң мазмунини санда савлеленивине алып келеди [2].

Анлау-сезиу ағзалари санаға тасир етип турилған зат ҳам ҳадиёселердиң онда (санда) тутаслиғинша савлеленив процесси болп табилди.

Сезиу ҳам пикирлеу ҷардемиде тусиник пайда болди. Тусиник инсан санасинда узақ мүддет сақланп қалатуғи сезимлер ҳам анлаудиң давам есапланад. Яки басқаша айтқанда, сезим ағзаларина қандай да бир вақитлари тасир еткен ҳам де аңлап јетилген зат ҳам ҳадиёселердиң сандағи аниқ сезиу образи. Тажирйе ақибетинде адамда аңлау заһираси байп, кобейп барди. Аңлау арқали пикирлеуде, тусиниклердиң пайда болвиңда ўлкен роl ойнади.

Инсан тек қана пикир јүритиу процессинде ғана белгили бир процесс яки вақия, ҳадиёсениң аҳмийетин, мүнәсбелердиң сабеpli бахаланвиларин аниқлайди ҳам уси арқали материаллиқ болмисти терең, толиқ ҳам туври савлеленивине ерсед. Пикирлеу И.П.Павлов тәлиматина коре, нерв клеткаларини бахаланвилар яки ассоциацияларини пайда болвиңан ибарат болп табилди.

Тәлим процессинде қандай да бир пән таравинда инсанийат тәрепинен ёзлестирилген барлиқ билимлерди үйренив мүмкин емес. Тәлим процессинде ең тикарғи, ең аҳмийетли билимлер - пәнлердиң тикарлари үйренiledи.

Билимленириу оринларинда үйренилетуғи оқиу предметлериниң сани өзиниң вазипалари ҳам өзгешеликлерине мувапиқ тәризде артип барди. Баславиш классларда тәбият ҳам ҷамийет низамлиқлари хақиндағи ең апиwayи мағливатларди берив тикаринда оларда дуньяқарас қалипестирлип барилди. Уси билимлер тикаринда оқившилар обектив болмисти аҳмийетин аңлап барди.

Тәлим процессинде оқившилар билимлер системасин ийелеп қана қалмастан балки искерлик, конликпе ҳам маманлиқларин пайда етеди.

Билимлердиң амеде бир несхе мәрте қолланливи конликпелериниң пайда болвиңа алып келеди. Конликпе – бул өзле-

стирп алинған билимлер тикаринда амеде асирлатуғи ҳам амелий тәрептен мақсетке мувапиқ ҳаеркетлерге таярлиқта савлеленген санали искерлик. Демек, конликпе белгили бир искерликти шолкестирив јоллари ҳам усиларин билп, өзлестирп алиу ҳам де өз билимлерин амеде қоллана алиу болп табилди. Конликпелер белгили бир жағдайда ғана емес, балким даслепки шарт-шараятлар өзгерген вақитта да белгили бир хатти-ҳаеркетлер қилиу (пайда болған тајирйелер тикаринда) қабилети менен сүвретленеди.

Конликпелерди билимлер менен араластиривға болмади. Һар қандай конликпениң тикаринда билим јатади. Билимлер пикир алмасивларда, ал конликпе болса ҳаеркетлерде савлеленеди.

Маманлиқ белгили бир усул менен қатесиз оринланатуғи, үйренип қалинған автоматласқан санали ҳаеркет болп табилди. Маманлиқ бир ҳаеркеттин өзин бирдей шараятта коп мәрте тәкирарлау нәтијесинде пайда етеди. Маманлиқ қанша пухта болса, адам јумисти сонша тез јолға қояди.

Маманлиқлар ҳар-қийли болди, себепи, оқиу маманлиқлари - оқиу, сезиу, ағизеки есаплау ҳам басқалар; миynet маманлиқлари јумис қураллари менен ислев, материаллар ҳам де техника менен қатнаста болив ҳам басқалар; ҳаеркет маманлиқлари - јүриу, јүгирив ҳам басқалар. Конликпе сиақли маманлиқта ийеленген билимлер тикаринда пайда етеди. Конликпе ҳам маманлиқ ортасинда парилли тәреpleri де бар. Атип айтқанда, оқившилар тәрепинен өзлестирлген конликпе ҳам маманлиқлар ҳар қийли хактеристикада болди.

Јоқарида айтп отилгенде, билим, конликпе ҳам маманлиқлар тәлим процессинде пайда болди. Тәлим – диалектикалиқ тәризде равајланп баратуғи ишки тартиш процесс болп онда еки тәреп оқившли ҳам оқитвишли қатнасади. Тәлим берив бул оқившиларға билимлер берив, оларда конликпе ҳам маманлиқлар пайда етви, јаңа хақиқатларди аширивға бағдарланған дотирившиллик, логикалиқ пикирлеуди тәрибиялау болп табилди.

Ал, оқиу- оқившилардиң өзлестирив, пикирлеу ҳам де ҳаеркетлерди пайда етви процесси саналади. Оқиу процессинен оқившилар белгили болмаған, өзлестирмеги мағливатларди өзлестирп барди.

Јузмақлап айтқанда, кәсиплик пәнлерди талабаларға үйретиуде тәлимниң инновациялиқ технологијаларинан нәтијели пайдаланив тәлим сапасин асиривда аҳмийетли фактор болп есапланеди.

Адебијатлар

1. Davlatov K. Mehnat va kasb talim-tarbiyasidan amaliy mashg'ulotlar. - T.: «Wqituvchi», 1995. 267-b.
  2. Turakulov X.A., Sharipov Sh.S. Talabalar ixtirochilik ijodkorligini rivojlantirish. Uslubiy tavsifnoma. – Jizzax: 1998. 36-b.
- РЕЗЮМЕ.** Мақоллада о'қувчиларга фан ва техниканинг yutuqlari, olimlar, muhandis va ishchilarning xizmatlari haqidagi ma'lumotlarni berish orqali didaktik tamoyillarning o'ziga xos jihatlari ochib berish haqida bayon etilgan.
- РЕЗЮМЕ.** В статье рассматривается специфика дидактических принципов путем информирования учащихся о достижениях науки и техники, о работе учёных, инженеров и рабочих.
- SUMMARY.** The article examines the specificity of didactic principles by informing students about the achievements of science and technology, the services of scientists, engineers and workers.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШГА ТАРБИЯЛАШ МАСАЛАСИ

Г.Б.Бабашева – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: танлаб олиш, қобилият, хаёл этиш, мустикал бажариш, фаолият, мустикал фикр јуритиш.

Ключевые слова: отбор, способность, воображение, самостоятельное выполнение, деятельность, независимое мышление.

Key words: selection, ability, imagination, self-fulfillment, activity, independent thinking.

Бизнинг давлатимизнинг кучли ривожланиши учун ҳар тарафлама етук, ўз фикрига эга ёшлар даркор. Шундай экан биз ўз фикрига эга, эркин фикрлай оладиган ёшларни қандай тарбиялаймиз?, Бизнинг ёшлар эркин фикрлай оладиган даражага етиш учун нималарни қилишимиз керак?, Ҳозирги ёшларимизнинг фикрлаш даражаси қай аҳволда қаб саволлар кўп берилади. Биринчидан бола дунёга келгандан бошлаб уларга эркинлик беришимиз керак, унинг эркин ҳаракат қилишига, эркин гапиришига итиборли бўлишимиз керак. Масалан бола ўйнаганда, болага саволлар

берилганда ҳам ҳеч кимнинг ёрдамисиз ўзи жавоб беришга ўргатиш лозим.

Айрим ота-оналар кичкина болага савол бериб, унинг ўрнига ўзлари жавоб беради. Масалан биз кичкина киздан унинг исмини сўрасак, унинг ёндига онаси жавоб беради. Бола онасининг айтганини тақирорлаб айтишга ҳам уялиб қолади. Айрим болалар бўлса эркин гапириб ўрганган, доим ўз фикрига, ўз сўзига эга бўлади. Ҳозирги вақтда кичкина болаларга савол берсанг, улар ўзлари жавоб беради. Айрим ота-оналар боласининг тўғри жавоб бермаганига уришади. Лекин биз бу

билан хеч нарсага эриша олмаймиз, аксинча ахволни олдингиданда баттар қиламиз. Шунинг учун ҳам болага берилган саволга боланинг ўзи жавоб бериши учун имконият беришимиз керак. Бола ўз хохиши билан ўзининг кўнглидагини айтсин.

Боланинг эркин фикрлай олиши ўзи яшаган муҳитга боғлиқ бўлади. Масалан, баъзи оилаларда қўйдагича тартиб ўрнатилган бўлади. Яъний дастурхон бошида фақат унинг ота-онаси гапиришади. Бошқалари эса хеч нарсага аралашмайди ва ўзларининг фикрларини ҳам билдирмайди. Бундай оилаларда тарбияланган бола уятчанг, нотик, ўзининг билганини бошқаларга еткиза олмайдиган бўлиб ўсади.

Иккинчи бир оилада эса ҳамма жамул-жам, ҳаммаси ўз-ара гаплашиб, ўзларини эркин сезиб, бир-бирлари билан эмин-эркин фикрлашиб ўтиришади. Улар маслаҳатлашиб уйдаги ечилмаган масала ва муаммоларни ўз-ара келишиб ечишади. Бундай оилада тарбияланган бола, ўз фикрини эмин-эркин, аниқ ва қисқа этиб еткиза олади.

Демак эркин фикрлашнинг ўзи ҳам боланинг дастлабки олган тарбияси билан боғлиқ экан. Биз юқорида айтиб ўтган тарбия жараёнларининг яхши тарафларини олиб қўллансак емон бўлмас эди.

«Бўлар бола бошидан маълум»-деганидай ҳозирги болаларнинг кўпчилиги иқтидорли, билишга, ўрганишга интиқ. Биз уларга тўғри ва яхши тарбия беришимиз керак. Бугинги кичкина болалар эртанги ёшлар, демек эртанги келажакимизни ўйлаган ҳолда ҳозирги замон талабларига мос ёшларни тарбиялашимиз керак. Уларга мактабга келган кундан бошлаб эътиборлироқ бўлишимиз керак. Сабаби ҳар бир ишнинг самарали чиқиши учун бошидан яхши тарбиялашимиз лозим.

1997-йили бўлиб ўтган «Кадрлар таёрлаш миллий дастури»ни тузиш комиссиясининг мажлисида юртбошимиз эркин фикрга эга бўлмаган ёшлар ҳақида жон қуйдириб «Мактабни битириб чиққан айрим ёшларнинг ўзларининг фикри йўқ» атаб ўтган едилар.

Биз болаларни, яъни келажак ёшларимизни ўз фикрларини эркин еткиза оладиган даражада тарбиялашимиз лозим. Демак биз устозлар бола мактабга келган кундан бошлаб боланинг эркин фикрлашига имконият яратиб беришимиз керак бўлади. Болаларни эркин эркин фикрлашга ўргатишимиз, ёшларни тарбиялаш бугинги куннинг бош мақсадларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Бошланғич синф ўқувчиларида эркин фикрлашни шакллантириш учун биз нималарга эътибор беришимиз керак, қандай педагогик технологиялардан фойдаланишимиз зарур ва уни қандай амалга оширамыз.

Бола мактабга келганда унинг кўнгли оппоқ қоғоздай бўлади. Шу қоғозга биз қандай тарбия берсак шу ўзгаришсиз ёзилиб боради. Биз устозларнинг айтганлари улар учун қонун бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биз устозлар ана шу ишночни оқлашимиз керак.

Бошланғич синф ўқувчилари кўпинча ўзининг ўқитувчисига тахлид қилади. Уларнинг юришини, гапиришини дўстлари билан бирга тахлид қилиб устозларининг ҳаракатларини қилгиси келади.

Шунинг учун ҳам бошланғич синф ўқитувчилари ҳам ўзининг фикрларига эга бўлиши, дарс мобайнида ўқувчиларининг ҳам сўзларини назорат қилиши ва ўқувчиларини эркин фикрлашига ўргатиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Дарс мобайнида ўқувчиларда фикрлашни қандай ўргатишимиз керак? Қайси фанлар орқали эркин фикрлашни ривожландирса бўлади, деган саволлар бор бўлиши мумкин.

Эркин фикрни ривожландириш учун фанлар чекланмаган. Масалан, фақат мана шу кўрсатилган фанлар, мана шу кўрсатмалар бўйича ишлайсиз деган

шарт йўқ. Демак ҳар бир фандан, ҳар бир ўқитувчи ўзининг ўқувчиларида қизиқишни, эркинликни, таъсирчанликни пайдо бўлиши учун ҳаракат қилиши зарур. Масалан дарс жараёнида ўртага муаммоли саволлар ташлаши ҳам ҳар бир ўқувчининг фикрини тинглаб, кейин бир ечимга келиши мумкин. Бу бўйича бахслар ўтказиши мумкин в.х.к. умумийлаштириб шуни айтишимиз мумкинки бахс, мунозара бор жойда ривожланиш бўлади.

Эркин фикрлашни ривожландириш учун ўқитувчи ҳар бир дарсга катта маъсулият билан қараши керак. Ҳар бир фан ўқитувчиси, ўтиладиган мавзусига боғлиқ, муаммоли саволлар, бошқотирмалар, тест саволларини олдиндан таёрлаб келиши керак. Масалан, бошланғич синфларда она тили дарсини олайлик. Ўқитувчи «Ат-лық» (От) мавзусини тушинтириб, тахтага мисоллар езади Отнинг саволи ҳам тахтага ёзилади. Ким? Нима? Кимлар? Нималар?

Озодбек биринчи синфда ўқийди. Бу гапда от «Озодбек» ким? саволга жавоб беради. Қолган сўзларни ҳам бизлар от десак бўладими? Нима учун бу сўзларни от деб бўлмайди? Деган ҳар хил формадаги саволларни бериш орқали мавзу бўйича ўйлашга ўргатишимиз мумкин.

Бу усулни қўллаш орқали ўқувчиларда эркин фикрлашни шакллантиришимиз мумкин.

Математика фанида ҳам ҳар хил, ўйлашни, фикрлашни талаб қиладиган қизиқарли ва мазмунли масалалар, дидактик ўйинларни қўлланиш мумкин. Масалан, қўйдаги масалада ўқувчилар уйда неча мушук борлигини топиши керак. Уйнинг турт бурчагида мушукка уч сичқондан қараб тур. Уйнинг неча мушуги бор?

Дарахтда беш чумчуқ кўниб турибти, биттасини уриб туширди, нечта чумчуқ қолди. Шунга ўхшаш мисолларни бериш орқали ўқувчиларнинг эркин фикрлашини ривожландирса бўлади.

Ўқиш фанига боғлиқ. Иккинчи синф ўқиш дарслигида «Нон хиди» номли мавзусини ўтганимизда болаларнинг фикрини билиш мақсадида қўйдаги саволларни беришимизга бўлади.

1. Сизлар нималарнинг хидини яхши кўрасиз?

2. Сизларга онангиз дунёдаги енг мазали нарсани топиб келишни топширди, сизлар онангизга нимани берган бўлардингиз?

3. Сизлар нима деб ўйлайсиз, ҳикоядаги потшоҳнинг ечими тўғрими?

4. У дунёдаги енг мазали хидни тўғри танглай оладими?

Деган саволлар орқали ўқувчиларда эркин гапиришга, ўзининг фикрларини бошқаларга тўлиқ еткиза олишга тарбиялаш мақсадга мувофиқ бўлар эди, шунинг билан бирга юқорида келтирилган фанлардан бошқа, табиат фани орқали ҳам бизн ўраган муҳит билан таништириб, уларни ўқувчиларга бир-бири билан солиштириш орқали ҳам ўқувчиларнинг ҳар бирининг хоҳиш ва истаклари орқали топшириқлар бериб эркин ишларни ташкиллаштириш ёрдамида ўқувчиларда эркинликни ривожландиришга катта ҳисса қўшишимиз мумкин экан.

Расм дарсида бўлса кундалиқ турмушда кўзимиз билан кўриб, фойдаланиб юрган нарсаларнинг, меваларнинг, одамларнинг ҳаракатларини, мультфильм қаҳрамонларининг, ўқиш фанидан ўтган эртас қаҳрамонларининг расмларини эркин, эркин мавзуда чизиш ҳам, ана шу чизган расмларида ниималар чиганини айтиб беришни ўргатишнинг ўзи ҳам болаларни эркин фикрлашга, ўзининг фикрини еткиза олишга ёрдам беради.

Ҳозирги замон янги педагогик технологиясига суянган ҳолда болаларга дарс мобайнида тест методларини ҳам кенг қўлланиш, ўқувчиларнинг ҳар бир дарсга бўлган қизиқувчанлиги ортишига, дарсга диққат билан ендашишига ва ўз устида ишлашига ўргатилади. Шуна-

нинг натижаси ўлароқ болаларда ўзини сезиши, ўзининг фикрига эга бўлиш хислатлари ҳам пайдо бўлади. Бундай тарбия олган ўқувчилар ўзларини кизиктирган саволларни ҳеч қандай қўрқувларсиз сўрай олади. Улар ўзларига дарснинг кизикли ва мазмунли таризда ўтишини талаб қила олиши мумкин. Яъни улар ўзлари талаб қиладиган даражага етишади.

Фикримиз сўнгида бошланғич синф ўқучиларини тафаккурида еркин фикрлашни шакллантириш учун ҳаммамиз тенг иш олиб боришимиз даркор.

Биз бошланғич синф ўқувчиларининг ўзининг фикрига эга бўлиб, ўз фикрини еркин еткази оладиган даражага эришганимизда, бу болалар келажакта албатта буюк шахс бўлиб ётишишига ишончимиз комил.

Адабиётлар

1. Safayev N.S., Mirashirova N.A., Odilova N.G. "Umumiypsixologiya nazariyasi va amaliyoti". TDPU. 2013.
2. Xaydarov F.I., Xalilova N. T. Umumiy psixologiya. –T.: Fan vateknologiya, 2009.
3. Пирниязов К., Баслаўиш классларда қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. –Нөкис: "Билим", 1993, 396-6.
4. Qutlimuratov B., Xojamuratova Q., Qutlimuratova G. Ana tili. Grammatika, orfografiya hám til ósiriw. 2-klass ushin sabaqlıq. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2018, 128-b.
5. Qalimbetov B., Uspanova J., Abdijabbarova X. "Oqıw kitabı" 3-klass ushin sabaqlıq. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2016, 214-b.
6. Berdimuratov E., Pirmiyazov J., Allanazarov Q., Uspanova J. "Oqıw kitabı" 4-klass. Tórt jıllıq baslawısh mekteptıń 4-klassı ushin sabaqlıq. -Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2017, 214-b.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич синф ўқувчиларини мустақил фикрлашга юналтириш ва унинг педагогик-психологик хусусиятлари борасида гап боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о направленности учащихся начальных классов на самостоятельное мышление и его педагогико-психологических особенностях.

SUMMARY. This article talks about the focus of primary school students on independent thinking and its pedagogical and psychological features.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ ПО НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

З.К.Бектурганова – старший преподаватель

Нукуский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: amaliy va eksperimental tadqiqotlar, o'qishni tizimlashtirish, talabalarning malakasini oshirish va shakllantirish, kognitiv faoliyat.

Ключевые слова: практические и экспериментальные исследования, систематизация изучаемой темы, развитие и формирование навыков учащихся, познавательная деятельность.

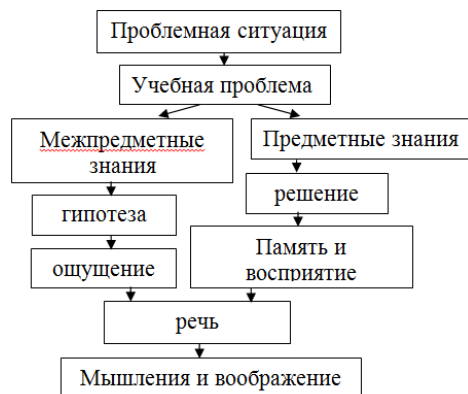
Key words: Practical and experimental studies, systematization of the study, development and formation of students' skills, cognitive activity.

Практические и экспериментальные исследования по химии показывают, что учитываться должны не только систематизацию изучаемой темы, но и прогрессирование познавательной сферы учащегося, где необходимо учащимися впитывать в себя становление результативной сферы, а также учебных проблем личности.

Развитие и формирование навыков учащихся, осуществляется в процессе организуемой познавательной деятельности. Опорные, базовые знания и навыки по химии, реализуемые учениками, изначально используется предметное познание и умение по химии. Здесь интегрируется выработка обобщённых умений.

В систему образования входят не только познание учебного материала, но и дальнейшее исследовательское развитие познавательных процессов личности: ощущений, восприятия, памяти, мышления, воображения, речи [1].

Чтобы получить обширное понятие процесса формирования экспериментальных навыков можно использовать схему проблемных ситуаций.

При выполнении практического занятия, а также при выполнении химического эксперимента, у

учащихся укрепляется становление сознания. Кроме логического мышления, сюда подключаются чувственные системы познания - ощущения, становление, иллюзия и внутреннее, правильное представление. Изучение химии начинается с седьмого класса. Значит, это составляет психологическую базу создания проблемных ситуаций на основе усвоенных знаний и навыков [2].

Как подчёркивают психологи, учащиеся старших классов, изучающие химию, могут самостоятельно планировать для решения, проблемной ситуации. Например, при развитии навыков разделять смеси веществ в беседе, привлекаются учащиеся, которые более могут выявлять учебные проблемы. Познания учащихся подросткового периода, способны отличить смеси веществ, потому что формирование происходит до 8 класса. Хороший результат даёт, если целеполагание и планирование осуществляется вместе с учениками. При монологе с подростком заметна гипотеза доказательных рассуждений. На этом строится значимость, которая позволяет строить образовательный процесс на основе проблемного подхода.

Важное, значение имеет порождение экспериментальных навыков по химии с основой проблемного обучения, которая относится воображению. Вместе с экспериментированием в образовательной деятельности широко выдвигается творческое экспериментирование. Дойти до цели, это значит мысленно показать итоговый результат, что является важной особенностью представления. Но первоначально материалов воображения в мысленном эксперименте являются предметы и явления природного окружения. В 11 классе создаются встречные проблемные ситуации, которые связаны между собой с развитием навыков исследования свойства веществ.

Рассмотрим эту систему на примере взаимодействия металла натрия с сульфатом меди. Для этого в пробирку с раствором сульфата меди (II) мы помещаем кусочек натрия. Затем наблюдаем за выделяющимся газом. Собираем газ и начинаем испытывать при

помощи горящей лучинки. Здесь образуется осадок черного цвета и выделяется газ, сгорающего со взрывом. Ставится проблемная ситуация, то есть возникает вопрос у учащихся. Почему активный металл не вытесняет менее активный из данной соли? Также учащиеся определяют, что чёрный цвет относится к оксиду меди (II). Учитель предлагает записать схему химического процесса, а также просим учащихся обратить внимание на образовании водорода. Здесь главную роль играет металл натрия. А как же он себя ведёт в растворе соли? Так как, в растворе CuSO_4 (II) содержится вода, то она является причиной выделения газа [1].

В процессе химической реакции образуется щёлочь, которая взаимодействует с сульфатом меди (II), а гидроксид меди (II) разлагается с образованием оксида меди (II).

Таким образом, проблемное образование практических и экспериментальных навыков позитивно влияет на познание процессов учащихся. Формирующий характер обучения навыкам в нашем изучении влияет на выбор принципов, в которых отдельно подчеркивается обобщенность исследования выстраиваемых учащимися объектов и развивающий характер учебной системы [3].

Выделяются нижеследующие правила учебного процесса:

1) деятельный характер обучения, так как экспериментальные навыки образуются и формируются в системе выполнения практической деятельности;

2) принадлежность результата обучения от планирования дисциплинарных комплексов средств обучения, которые влияют на обновление содержания предмета, а также проблемное обучение, образующей активную, одобренную позицию учащихся по отношению к выполняемым ими действиям.

Из принципов, часто выбираются наиболее значимые и результатные, то есть фундаментальные, которые определяют гипотезу и тактику исследования.

В этой работе реализуется принцип научной рациональности, с позиции сущности и направленности которого строится процесс обучения. Что такое рациональность предметного обучения? Рациональность предметного обучения - это методология и конкретный подход к планированию и реализации процессов обучения. Это реализуется в процессе образования экспериментальных навыков по химии через определение этапов, методов, средств, приёмов и результатов, а также технология процесса формирования экспериментальных навыков [4].

Принцип научной рациональности связан с принципом фундаментальности процесса и результатом обучения химии.

Принцип научной рациональности предполагает реализацию целей подготовки выпускника общеобразовательной школы по химии на основе проблемного обучения. Он является системообразующим в структуре дидактики химии. С помощью его осуществляется анализ, синтез, сравнение, интеграция знаний, навыки, ценностные ориентации личности в процессе обучения экспериментальным умениям. Принцип проблемности является категорией дидактики, отражающая закономерность изменения структуры содержания учебного материала и сочетания методов обучения. Данное определение принимается для исследования принципа проблемности. Принцип проблемности учитывает психологические закономерности мышления учащегося, логику образования новых для учащихся знаний и навыков [2].

Характер результатов обучения экспериментальным навыкам выражает принцип связи теории с практикой.

Это имеет огромное значение, поскольку экспериментальные навыки формируются только на основе деятельности. Полученные навыки учащийся, в свою очередь, применяет для формирования новых знаний и умений, в том числе, в процессе проблемного обучения.

Создать проблемную ситуацию для учителя является наиболее сложным. Например, проблемная ситуация образуется тогда, когда учащиеся стремятся к поиску новых знаний.

Чтобы разрешить проблемную ситуацию, как и любой творческой экспериментальной задачи, у учащихся возникают затруднения. Это часто связано с особенностями личности.

На основе формирования экспериментальных навыков в системе решения проблемы рассматривается включение объекта в новые связи и отношения. При проблемном подходе можно говорить о развитии мышления, когда проблемные ситуации используются регулярно. Формирование экспериментальных навыков по химии, целесообразно реализовать на основе проблемного обучения. При изучении какой либо темы, создаются одна или несколько проблемных ситуаций [1].

Создадим на примере оксида железа проблемную ситуацию. При изучении свойств оксида железа как простого вещества предлагаем учащимся представить ржавчину, какого она цвета, если одежда испачкана ржавым пятном, то можно ли его очистить. Предложите способ выведения таких пятен. Учащиеся предлагают использовать специально отбеливающие средства, стиральные порошки и т.д.

Учитель как бы случайно пачкает чистое хлопчатобумажное полотенце ржавчиной. Полотенце придётся стирать. Поможет ли стиральный порошок с отбеливателем? Практически значимая проблема способствует развитию познавательного интереса, концентрирует внимание на непосредственном восприятии признаков изучаемых объектов. Поиск недостающих данных мы осуществляем в беседе с учащимися.

Вопросы.

1) От чего зависит выбор чистящего средства: физический или химический способ использовать? Что такое «реакция разложения»?

2) В фарфоровой чашке учитель сжёг вату. Какое вещество является в рассматриваемой ситуации загрязнителем?

3) Какими физическими свойствами обладает оксид железа? Можно ли знание физических свойств оксида железа использовать для очистки полотенца от ржавчины?

4) Какими химическими свойствами обладает оксид железа? Можно ли использовать знание химических свойств оксида железа для того, чтобы очистить полотенце?

Учащиеся оценивают эффективность стирального порошка: важный действующий компонент - отбеливатель, то есть окислитель. Оксид железа - довольно инертное в химическом отношении вещество. Порошок с отбеливателем не подойдёт. Более сильный окислитель разрушит ткань, поэтому следует применить физический способ: просто потереть ткань в токе воды. А самый лучший способ очистки полотенца - это реакция оксида железа с лимонной кислотой [4].

Таким образом, в процессе освоения школьниками содержания обучения химии предметные и межпредметные знания и умения в проблемном обучении значимы не сами по себе, а в качестве опоры и основы творческого развития личности учащегося. Усвоенные алгоритмы выполнения химического эксперимента являются основой разрешения проблемных ситуаций, формирования экспериментальных навыков по химии.

Литература

1. Сурин Ю.В., Парамонова Е.В. Проблемно-развивающий практикум IX классе. // Химия в школе. 2000. №7. - С. 61-66.
2. Сурин Ю.В., Парамонова Е.В. Проблемно-развивающий практикум IX классе. // Химия в школе. 2000. №8. - С. 67 - 72.
3. Аршанский Е.А. Методика обучения химии в классах гуманитарного профиля. - М.: Вентана-Граф, 2005. 176-е.: ил. (Серия «Библиотека учителя»).
4. Баскаев Р.М. О тенденциях изменений в образовании и переходе к компетентностному подходу. // Инновации в образовании. 2007. №1. - С.10-15.

РЕЗЮМЕ. Мақолада амалий ва экспериментал кўникмаларни шакллантириш масалалари муҳокама қилинади, бу ўқитиш кўникмаларнинг моҳиятини ташкил этувчи талабаларнинг фаолияти тўғрисида маълумотларга ижобий таъсир кўрсатади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются исследования проблемного образования практических и экспериментальных навыков, которые позитивно влияют на познание процессов учащихся, формирующий характер обучения навыкам.

SUMMARY. The article discusses the study of the problem formation of practical and experimental skills, which positively affect the knowledge of students' processes that form the nature of learning skills.

О‘ҚУВ ЖАРAYONIDA BULUTLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Sh.R.Bobobekov – o‘qituvchi

Jizzax davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: ta’lim, bulutli hisoblash, bulutli texnologiyalar, bulutli xizmatlar, bulutli tarmoq platformasi, google classroom.

Ключевые слова: образование, облачные вычисления, облачные технологии, облачные сервисы, облачная сетевая платформа, google класс.

Key words: education, cloud computing, cloud technologies, cloud services, cloud network platform, google classroom.

Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanish holati, birinchi navbatda jamiyatning intellektual salohiyatiga, jumladan, ta’lim sohasining rivojlanishiga bog‘liq. Hozirgi kunda ta’lim mazmuni va sifat masalalari jamiyatda ustuvor yo‘nalish sifatida ko‘rilmoqda. Dunyoning rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida ta’limni raqamlashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu borada, ta’limni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish yo‘llari izlanmoqda, ta’limda zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish masalasi ommalashmoqda [3].

Mamlakatimizda ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish bo‘yicha ko‘p ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11- iyuldagi PQ-4391-son qarori “Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi sifatini oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar rejası” hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” ta’lim jarayoniga “Bulutli texnologiyalar”ni joriy etish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shu bois, bulutli texnologiyalarga asoslangan tarmoq xizmatlaridan foydalanish ta’lim muassasalarida bugungi kun ehtiyojlarini qondirishda eng samarali usullardan biri hisoblanadi [1,2].

Hozirgi kunda bulutli hisoblash (cloud computing) deb ataladigan hisoblash tarmog‘i jadallik bilan rivojlanmoqda. Dunyo miqyosida bulutli hisoblash sohasi va ular taqdim etayotgan xizmatlar spektri ortib, uning qulayligi sababli foydalanuvchilari soni ham kun sayin kengayib bormoqda. Shuningdek, bulutli xizmatlarga talab va ehtiyojlarning ortishi bilan tizimga tushuvchi yuklama miqdori ham kattalashmoqda.

Bulutli texnologiya muhitida o‘qituvchi o‘zining dars mashg‘ulotlarini an‘anaviy, aralash va noan‘anaviy ta’lim shakllarida tashkil etishi mumkin, buning uchun serverni ijaraga olish yoki hosting xizmatlaridan foydalanish hech qanday mablag‘ talab etmaydi. Bunday vazifalarni bulut provayderi o‘z zimmasiga oladi. Bulut texnologiya yordamida tashkil qilingan ta’limda ta’lim oluvchilar uchun ham bir qancha imkoniyatlar mavjud, bunday imkoniyatlar sirasiga ta’limga tegishli barcha resurslarning bir joyda saqlanishi, bu esa zarur axborotlarni izlashga hojat qolmaydi.

Tadqiqotning maqsadi, o‘quv jarayonida mustaqil ta’limni masofali tashkillashtirish va uni zarur ta’lim resurslari bilan boyitishning zamonaviy texnologiyalari bilan tanishtirish va ulardan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar taqdim etishdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Internet texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim oluvchilarga axborot-resurslarni taqdim etishning yangi vositalarini yaratilishiga olib kelmoqda. Hozirgi kunda ta’lim muassasalarida masofali o‘qitish uchun axborot-resurslarni taqdim etishning bir qancha texnologiyalari joriy etilgan. Shunday texnologiyalardan biri Bulutli texnologiyalar hisoblanadi. Bulutli texnologiyalarni joriy qilish hamda ulardan foydalanishga oid tadqiqotlarni “Axborot xavfsizligi” o‘quv predmetini o‘qitish misolida tanishib chiqamiz.

Tadqiqot ishida kuzatish, taqqoslash, tajriba o‘tkazish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

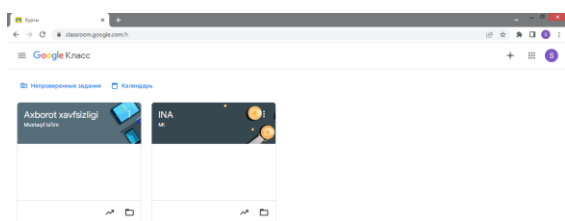
Olingan natijalar va ularning tahlili

O‘quv jarayonida qo‘llanilayotgan masofali o‘qitish shakli axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilmiy asoslangan o‘qitish usullarini qo‘llab ta’lim olish shaklidir. O‘qitishning bu shaklida o‘quvchilarga mos ta’lim predmetini erkin tanlash, o‘qituvchi bilan muloqat qilish sharoitlarini ta’minlaydigan an‘anaviy, zamonaviy axborot-telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslanadigan, o‘qitish jarayonida ta’lim oluvchining joyi va vaqtiga bog‘liq bo‘lmagan holda amalga oshiriladi.

Masofali o‘qitishda o‘quv jarayoniga tegishli bo‘lgan barcha komponentlar (maqsad, mazmun, metod, tashkiliy shakl, o‘qitish vositalari va hokazo) Internet texnologiyaning texnik va dasturiy vositalari bilan amalga oshiriladi [3].

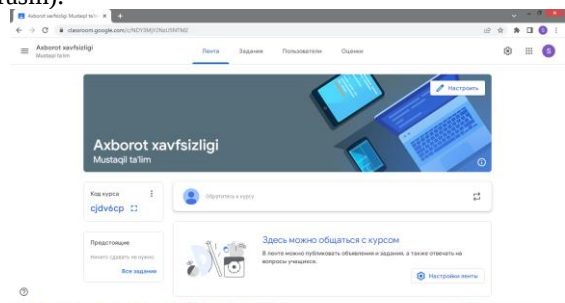
Bulutli texnologiyalar asosida juda ko‘plab xizmatlar faoliyat ko‘rsatadi. Ulardan biri Google classroom xizmatidir. Google classroom tizimi Microsoft kompaniyasi mahsuloti bo‘lib, u ta’lim maqsadlarida ishlab chiqilgan va o‘zida maxsus moslashtirilgan xizmatlarni jamlaydi. Maskur platforma asosan sirtqi ta’limni tashkil etish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, undan ta’limni masofaviy shaklida olib borish qulay imkoniyatlar taqdim etadi. Ushbu xizmat sinf va kurslar yaratishga asoslangan bo‘lib, unda talabalarga zarur o‘quv resurslarni uzatish, topshiriqlar yaratish va uni taqdim etish, topshiriqlar ijrosini baholash va o‘zlashtirish darajasini tahlil qilib borish imkonini beradi. Shuningdek, talabalar hamda o‘qituvchi va talaba o‘rtasida o‘zaro aloqani tashkil etish imkonini ham beradi. Endi Google classroom platformasida kurs yaratish va uni resurslar bilan boyitishni “Axborot xavfsizligi” o‘quv predmeti misolida ko‘rib chiqamiz.

Kurs yaratish va undan foydalanish uchun avvalombor Google account kerak bo‘ladi. Shu sababli, birinchi galda har bir foydalanuvchi o‘z accountini yaratib olishi kerak bo‘ladi. Shundan so‘ng, menyular bo‘limida “Класс” tugmachasi tanlanadi va bevosita tugmani bosish orqali platformaga o‘tiladi (1-rasm) [4].

1-rasm. Google classroom platformaning bosh menyusi.

Ushbu oynada oldindan kurs yaratgan bo'lsak, yaratilgan barcha kurslarimiz aks etadi. Agar sizda yangi kurs yaratish istagi bo'lsa, uning uchun qo'shuv (+) belgisidan "Создать курс" (Kurs yaratish) tugmasini bosamiz. Shuningdek, ushbu qismda talabalar "Присоединиться" (kursga qo'shilish) tugmasi yordamida yaratilgan kursga qo'shilish imkonini beradi. Endi biz kurs yaratish tugmasi yordamida "Axborot xavfsizligi" fanidan "Mustaqil ta'lim" kursini yaratishni amaliy ko'rib chiqamiz (2-rasm).

2-rasm. Yangi yaratilgan kursning asosiy menyusi.

Ushbu kursning asosiy menyusida to'rtta asosiy bo'lim mavjud bo'lib, bular: Лента (Tasma), Задания (Topshiriqlar), Пользователи (Foydalanuvchi) va Оценки (Baholash).

Лента – ushbu bo'limda asosiy sahifaga murojaat qilganimizda ochiladigan interfeysdir. Tasma kurs uchun muhim bo'lgan axborotlar, o'quv resurslari hamda o'qituvchi joylashtirgan e'lonlar o'zida namoyon qilishga mo'ljallangan. Shuningdek, yaratilgan topshiriqlar, o'qituvchi va talabalar tomonidan qoldirgan fikr-mulohaza va sharhlarni ham ushbu qismda aks ettirish mumkin.

Задания – ushbu bo'limda kurs uchun yaratilgan topshiriqlar bevosita yaratilgan mavzularga muayyan tartibda joylashtiriladi, masalan avval birinchi mavzu keyin esa ikkinchi mavzuni shaklida hosil qilamiz. Shundan so'ng, har bir mavzuga vazifa, test, savol topshiriqlar va mavzuga oid o'quv materiallarini joylashtirish imkonini beradi, masalan "Создать задание" qismida topshiriq nomi, topshiriqni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar, mavzuga oid resurslarni biriktirish, qo'yiladigan ball miqdori hamda bajarilish muddati ko'rsatiladi. Shuningdek, o'qituvchi natijalarni ko'rish qismida talabalar ishini baholash, bajarilgan ishlar bo'yicha sharhlar qoldirish va natijalarni chop qilishi ishlarini amalga oshirishi mumkin bo'ladi.

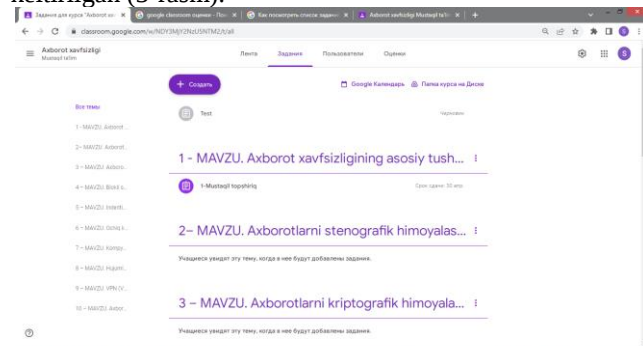
Пользователи – ushbu bo'limda talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlarni tekshirishga ruxsat etilgan o'qituvchilar va talabalarni kursga jalb qilish ishlarini amalga oshirish mumkin. Barcha takliflar foydalanuvchilarning elektron pochtaiga yuboriladi. Bundan tashqari kursning asosiy oynasida keltirilgan kursning maxsus kodi orqali ham kursga qo'shilish imkonini berilgan.

Оценки – ushbu so'nggi bo'limda o'qituvchi topshiriq natijasini chop etgan bo'lsa, kursning umumiy bahosini ko'rish va tahrir qilishi imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11- iyuldagi PQ-4391-son qaroriga 4-ilova, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi sifatini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar rejasini.

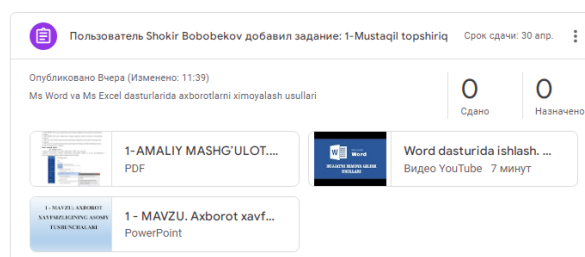
Quyida "Axborot xavfsizligi" o'quv fani misolidagi kursning topshiriqlar bo'limi bosh menyusi ko'rinishi keltirilgan (3-rasm).

3-rasm. Topshiriqlar bo'limining bosh menyusi ko'rinishi.

O'qituvchi talabalarga axborot-resurslardan foydalanish uchun murojaat manzili orqali murojaat etishlari mumkin ekanligini aytiladi. Talaba murojaat manzili orqali kerakli manzilni tanlab (<https://classroom.google.com/w/NDY3MjY2NzU5NTM2/tc/NDk5MDUwMjQzNzE3>) tanishib chiqishi mumkin. Maskur kursning birinchi mavzuga murojaat qilganimizda mavzuga oid ma'ruza materiali, taqdimot slaydlari va amaliy mashg'ulot ishlanmalari bizga quyidaqicha ko'rinishda nomoyon bo'ladi (4-rasm).

1 - MAVZU. Axborot xavfsizligining asosiy tush...

4-rasm. Birinchi mavzu manziliga murojaat interfeysi.

Talabalar mavzuga oid o'quv materiallarni faollashtirsa ekranda tanlagan materiallar mazmuni online office dasturlari yordamida namoyish bo'ladi.

Xulosa. Fan, ta'lim, texnika va texnologiyaning rivojlanishi turli mamlakatlardagi pedagog olim va mutaxassislarining hamkorligi, ilmiy-tadqiqot ishlarining integratsiyasi natijasida amalga oshirilishi kuzatilmoqda. Shunday ekan, ta'lim olish, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishda xalqaro axborot resurslardan unumli foydalanish yo'lga qo'yilsa, ta'lim va ilmiy-tadqiqot sohasidagi xalqaro integratsiya muammolariga amaliy yechim topiladi.

Umuman o'quv jarayonida bulutli texnologiyalardan foydalanishning quyidagi imkoniyatlari mavjud:

- ta'lim oluvchilarga bevosita kompyuter klaviaturasi yordamida tayyorlanadigan yoki avvaldan kompyuter xotirasida fayl yoki kompyuter dasturi ko'rinishida saqlanayotgan ma'lumotlarni uzatish;
- o'quv axborotlarini, ularni printerda chop etish imkoniyati bilan kompyuter xotirasida saqlash;
- kompyuter ekranida matn va grafiklarni namoyish etish;
- qabul qilinayotgan va uzatilayotgan matnli ma'lumotlarni tayyorlash va tahrir qilish;
- o'rgatuvchi kompyuter dasturlaridan foydalanish va ularni uzatish;
- teskari aloqani tashkil etish;
- o'zlashtirish darajasini doimiy tahlil qilib borish;
- o'quv resurslarni doimiy yangilab borish.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoniga 1-ilova. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.

3. Toshtemirov D.E. "using cloud technology to provide information resources in the process of distance learning, "Bulletin of Gulistan State University: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article 4.

4. <https://www.youtube.com/watch?v=Bghi6M7Wx1Q>

5. <https://www.google.ru/>.

REZYUME. Ushbu maqolada talabalarni masofaviy o'qitishni ta'minlash va ulardan samarali foydalanishda bulutli texnologiyalarning avfzalligi va imkoniyatlari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, talabalarni "Axborot xavfsizligi" fanidan mustaqil ta'limni tashkillashtirish va uni axborot resurslari bilan ta'minlashning yangi vositasi bulutli texnologiyalarga asoslangan "Google classroom" tarmoq xizmatida ishlash bo'yicha amaliy ishlanma keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается преимущества и возможности облачных технологий в обеспечении и эффективном использовании дистанционного обучения студентов. Также представлена практическая разработка новой организации самостоятельного обучения студентов по предмету "Информационная безопасность" и её обеспечение информационными ресурсами на базе облачной технологии в сетевом сервисе "Google classroom".

SUMMARY. This article discusses the advantages and opportunities of cloud technology in providing distance learning to students and their effective use. Also, the new tool for organizing independent education and providing students with information resources on the subject of "Information Security" is a practical tool for working in the cloud-based "Google classroom" network service.

УДК: 378.1; 378.147

ЭЛЕКТРОН ЎҚУВ АДАБИЁТЛАРИ ЯРАТИШНИНГ МЕТОДИК ТАМОЙИЛЛАРИ ("Материаллар қаршилиги" фани мисолида)

З.Н.Эшбаева – ассистент ўқитувчи

Навоий давлат кончилиқ ва технологиялар университети

Таянч сўзлар: электрон дарслик, дидактика, методик тамойил, мультимедия, мотивация, масофавий таълим, мустақил таълим.

Ключевые слова: электронный учебник, дидактика, методические принципы, мультимедиа, мотивация, дистанционное обучение, самостоятельное обучение.

Key words: electronic textbook, didactics, methodological principles, multimedia, motivation, distance learning, independent learning.

Таълим-тарбия тизимида жадал суръатлар билан амалга оширилаётган туб ислохотлар техникавий ва касбий-техникавий таълим йўналишларида ҳам инновацион-интеграцион механизмни янада такомиллаштиришни талаб этмоқда [1].

Бозор иқтисодиёти шароитида техника-технология эгилувчан ва кўчкисимон ўзгараётган, янгиликлар рўй бераётган бугунги информации жамиятда барча олий таълим муассасаларида ахборот-таълим тизimini яратиш баробарида компьютер технологияларини таълимнинг ажралмас қисмига айлантириш орқали таълим жараёнини бошқариш, инновацион педагогик технологияларни таълим амалиётга жорий этиш, сифат-самардорликни ошириш ва мунтазам равишда бу борада назорат мониторингини ўрнатиш каби функцияларни бажариш бош масалага айланмоқда.

Фан-техника-технологияларнинг сўнгги ютуқ ва имкониятларидан фойдаланган ҳолда масофавий таълим-тарбия жараёнларида тегишли фанларни ўзлаштиришлари ва касбий жиҳатдан шаклланишлари учун талабаларга қулай шароит ва муҳит яратиш билан бир қаторда уларни нашрий ва электрон вариантдаги янги авлод ўқув адабиётлари билан ҳам таъминлаш зарурати долзарбдир.

Рақамли ахборот узатиш технологиясининг педагогик амалиётга жорий этилиши талабаларнинг видеодарслар, аудиоматериаллар, маълумотлар базаси ва бошқа дастурий таъминотлардан фойдаланиш самарадорлигини оширади.

Таълим технологиясининг яхлит тизими модели доирасида замонавий дарслик таълим стандартлари, ўқув дастури, услубиёти ва дидактика талабларига мос, миллий истиқлол ғоялари сингдирилган, таълим-тарбия назарияси ва амалиётида таълим технологиясининг ахборотли моделининг мажмуи ҳисобланиб, таълим-тарбия жараёнининг "Педагог – дарслик – ўқув жараёни – таълим олувчи"дан иборат ягона тизимлашган тўрт муҳим таркибий қисми сифатида муайян ўқув фанининг мавзулари тўлиқ ёри-тилган,

Янги авлод дарслик ва қўлланмаларидан фойдаланиб, электрон ўқув адабиётлари яратиш ва уларни таълим-тарбия жараёнларида қўллаш бўйича ўтказилган илмий-амалий мониторинг таҳлили ханузгача бу борада олиб борилаётган илмий-тадқиқотлар ўз ечимини кутаётган

муаммо-камчиликлардан холи эмаслигини тасдиқламоқда.

Масалан, техникавий таълим амалиётида фойдаланилаётган электрон дарслик ёки ўқув қўлланмалар сони етарли бўлмаслиги билан бир қаторда, биринчидан, мавжудларининг маълум қисми амалий жиҳатдан илм-фаннинг кўчкисимон ривожланаётган, инновацион илмий-техникавий ахборотлар кун сайин янгилашиб бораётган давр талабига тўлақонли жавоб бермай қолаётганлиги, иккинчидан уларнинг дидактик мазмун-моҳиятида ҳамда айниқса, таълим олувчи томонидан ўрганилиши ва ўзлаштирилиши мажбурий ҳисобланган ўқув-билув материалларини ўзида мужассамлаштирган асосий қисмида шахсга йўналтирилган ва ривожлантирувчи таълим технологиясига ўтиш билан боғлиқ жараёнлар тўлақонли инobatга олинмаётганлиги, учинчидан эса бозор иқтисодиёти шароитида муҳандислик амалиётида техника-технологиянинг эгилувчан ва кўчкисимон ўзгариш тамойилига мос ҳолда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш механизми қийин кечаётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Энди электрон дарслик тушунчасини қисқача таърифлаймиз [4, 5].

Электрон дарслик – амалдаги таълим стандартлари талаблари асосида яратилиб, асосий ўқув-билув материалларини камраб олгани ҳолда ахборот коммуникацион технологияларга асосланган ўқув услубиёти ва амалиётини қўллаш жараёнида:

- барча тушунча, фикр-мулоҳаза ва назарий-амалий топшириқларнинг мазмун-моҳияти ва ҳал этиш механизмини чуқур англаш ва тушуниш, хотирада узок сақлаш, шунингдек, зарурий ўқув-билув материалларини тўплаш, тасвирлаш, янгилаш сингари жараёнларни осонлаштиришга хизмат қилувчи;

- дидактик ва услубий тамойилларга қатъий таянган ҳолда таълим сифати ва самарадорлигини оширишга йўналтирилган ҳолда масофавий таълимнинг асосий ўқув-услубий ядросини фаннинг этувчи; асосларини мукамал ўзла

- анъанавий (босма) шаклдаги нашрий ўқув адабиётларига нисбатан таълим-тарбия жараёнларига эши-тиш, кўриш, сезиш, эмоционал хотира;

сингари Инсоннинг барча имкониятларидан бир вақтда фойдалана олишга тўлақонли имконият яратувчи;

● анъанавий дарсликка нисбатан “юқори интеллектга эга” бўлгани ҳолда мустақил таълим доирасида ўзлаштириб олишга қаратилган зарурий ўқув-билиш материалларини мустақил ва тезкор излаб топиш, зарурий ҳолларда қайта ишлаш, амалий фаолиятда қўллашни ўргатиш орқали таълим оловчиларнинг ижодий қобилиятларни ривожлантириш ҳамда муайян инсоний фазилатларини шакллантириш жараёнларини осон ва қулай амалга оширувчи;

● замонавий инновацион ишлаб чиқариш билан ҳамоханг тарзда егилувчанлик ва ўзгарувчанлик хусусиятларини намоён эта оладиган ва энг муҳими, пировардида Шахсни қафолатли натижаларга элтувчи;

● компьютер технологиясига асосланган ўқув услуги ва амалиётини қўллаш, мустақил таълим олиш ҳамда фанга оид ўқув-билиш материаллари, илмий маълумотларнинг ҳар томонлама самарадор ўзлаштирилишига мўлжалланган, нашр маҳсулоти тарзида чоп этилиши учун расман рухсатга эга бўлган электрон манба ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, электрон дарслик ёки ўқув адабиётларининг аксарияти модулли Web ресурси негизида яратилиб, компьютер технологияси ёки халқаро Интернет ахборот тармоғида (алоҳида) жойлаштирилган электрон нашрлар мажмуи – янги авлод электрон ахборот таълим ресурсларининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади.

Муаллиф умумдидактик тамойилларни қантлаш, кўргазмалилик, иерархик тузилмага эгалик ва тармоқланиш, бошқарувчанлик ва ростлаш, мослашувчанлик, ахборотларни жамлаш тамойили деб номланувчи ўзаро боғлиқликдаги олти компонента ажратиш мумкинлигини асослаган.

Мазкур мақолада эса мустақил ҳаракат ва фаолиятга йўналтирилган методик тамойил қуйидаги иккита компонента ажратилиб, унинг мазмун- моҳияти қисқача изоҳланади:

1. Таълим стандартларига мос ҳолда “Шаклан ва мазмунан бойитилганлик” тамойилининг асосий методик моҳияти шундаки, анъанавий нашрий дарсликлар каби электрон ўқув адабиётлари ҳам агар тайёрлов йўналишлари кесимида ўқув дастурларида белгиланган мазмунни амалга оширишнинг методик жиҳатдан “сценарий”си вазифасини бажаришга, гиперматнлар эса ушбу сценарийнинг режаси ва бош ўзаги – ядросини тавсифлашга қаратилганлигини инобатга олсак, электрон ахборотли таълим ресурсларининг барча модуллари таркибига кириш, назарий қисм, эгалланган билим, амалий кўникма-малакалар ва компетентлик аломатлари шаклланиши мониторингини аниқлашга йўналтирилган назорат саволлари, тестлар, мустақил таълим топшириқлари тўплами, глоссарий, фаннинг тадрижий ривожланиши бўйича тарихий шарҳлар ҳамда мамлакатнинг сийёсати ва иқтисодиётида эгаллаган мавқеи сингари муҳим компонента киритилиши лозим.

2. Компьютерли қўллаб-қувватлаш тамойилининг мазмун-моҳияти шундаки, таълим-тарбия жараёнининг исталган пайтида электрон ўқув адабиётларидан фойдаланувчи(лар)нинг диққат-эътибори қаратилган барча зарурий ўқув-билиш материалларни ўрганиш ва ўзлаштиришлари баробарида:

● ҳар қандай стандарт компьютер воситаларидан фойдаланиш;

● компьютерлар ва бошқа ахборот узатиш воситалари ёрдамида муҳандислик объектларини моделлаштириш мақсадида уларнинг кучланиш-деформацияланиш ҳолатларига амалда мос келувчи ҳисоблаш чизмаларини шакллантириш, оддий ва мураккаб деформацияларга қаршилик кўрсатувчи статик ёки динамик (зарбий) кучлар билан юкланган стержень, вал, тўсин, рама ва аркаларнинг ихтиёрий кесимларида пайдо бўлувчи ички зўриқишларнинг эпюраларни куриш, муҳандислик ама-

лиётида кўп учрайдиган турли конструкция қисмларини мустаҳкамлиги, бикрлиги ва устуворлигига доир амалий муаммоларни математик-механик жиҳатдан ҳал этиш, ҳисоблаш-чизма ишларини, шунингдек, ҳатто етарлича мураккабликдаги техникавий ҳисоблаш-лойиҳалаш амалларини бажариш [6];

● олинган илмий-амалий натижаларни фақат муаммони ҳал этишнинг якуний мониторинг қисмида эмас, балки “йўл-йўлакай” зарурий ҳолатларда таҳлилий синтезлаш имкониятларини яратиш кўзда тутилган.

Техникавий, касбий-техникавий таълим йўналишлари таркибидagi умумқасбий ва махсус фанларни ўқитиш методикаси ҳамда муҳандислик амалиёти муаммоларини ҳал этишда бевосита мазкур тамойилнинг яна муҳим методик хусусиятларидан фойдаланиш аҳамиятлидир. Масалан, ушбу тамойил:

● таълим-тарбия амалиётларида шахсга йўналтирилган таълим технологиялари – замонавий инновацион педагогик технологияларни (масалан, “Фикрлар ҳужуми”, “Кейс стади”, “Тармоқлар” методи, “Бумеранг” технологияси, “Тарози” технологияси, “ФСМУ” технологияси кабилар) кенг қўллаш; мультимедияли таълим негизида ўқув-билиш материалларини, хусусан барча ахборотни билим, амалий кўникма - малакалар ва кейинчалик компетенцияга айлантиришда уч ўлчамли график кўринишида, овозли, видео, анимацион ишланмалар тарзида намоён этиш;

● ахборотларни глоссарий усулида осонгина эсга олиш ва хотирада узоқ муддат ёдда сақлаш эвазига Шахсда ассоциатив хотира ривожланишига хизмат қилиши барчага аён. Шу жиҳатдан олганда, глоссарий тузиш ва ундан амалда фойдаланиш педагогик-психологик ва методик жиҳатдан кўриш орқали қабул қилинадиган алоҳида ўзига хос яхлит манзара – образ шаклланишини мумкин қадар тўлақонли англашга имконият яратиш;

● лаборатория ва устахона шароитларида ўлчов асбоб-ускуналар, техникавий мосламалар, синов машинаси ёки механизмлар, лаборатория ёки ўқув майдончаси (“полегон”)да техника ва технологик қурилмалар сингари жиҳозлар воситасида тажрибавий (намуна ёки натура-асл ҳолатларда) ёки амалий машғулотларни виртуал таълим ресурслари асосида тажриба-синов ишларини ўтказиш ёки экспериментал усулларнинг кечиши билан боғлиқ механик, технологик, физикавий, кимёвий сингари жараёнларни кузатиш ва олинган маълумотларга математик-статистик методлар ёрдамида қайта ишлов бериш ва уларни ҳулосалаш;

● дастурий (хусусан, конструкция ёки унинг қисмларига тегишли чизмаларни автоматлаштирилган ишлаб чиқиш тизимларидан бири – AutoCAD (Компас), автоматлаштирилган лойиҳалаш-ҳисоблаш ишларини – Mathcad) таъминотларни амалда қўллаш олиш баробарида фойдаланувчи (лар)нинг илмий-ижодий салоҳиятини амалий лойиҳалаш-ҳисоблаш, ихтирочилик-конструкторлик, шунингдек илмий-тадқиқот ишларни бажаришга мақсадли йўналтиришга қодирлик ва ҳақозалар сингари амалларни тавсифлай олади.

ҲУЛОСАЛАР

1. Рақамли ахборот узатиш технологиясининг педагогик амалиётга жорий этилиши Олий таълим тизимида мустақил таълим жараёнини ривожлантиришда етакчи омил эканлиги;

2. Замонавий таълим бериш ва таълим олиш жараёнлари ягоналиги ва устуворлигини таъминлашда масофавий таълим технологиясини педагогик амалиётда қўллаш механизмини етакчи омил сифатида қараш;

3. Электрон дарслик тушунчасини янги таҳрирда таърифлаш;

4. Техника таълим йўналишлари бўйича умумқасбий фанлар мисолида “Мустақил ҳаракат ва фаолиятга йўналтирилган методик тамойили”ни таснифлаш долзарблиги илмий асосланди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” тўғрисида ПФ-5847-сон фармони. – Т.: “Халқ сўзи”, 2019.
2. Набиев А. Техника таълим муассасалари учун янги авлод ўқув адабиётларини яратиш технологиялари ва улардан фойдаланиш методикаси. Монография. –Т.: “Iqtisodiyot dunyosi”, 2020. 352-b.
3. Nabiev A., Bayzakov A., Murtazaeva A. Calculation of a bar for strength and rigidity based on principle of harmonization of traditional and personally-oriented education methods (on the example of the subject "Resistance of materials") // European Journal of Life safety and Stability (EJLSS), Special Issue on «New Horizons of Sustainable development: Science, Technology, Innovations», ISSN 2660-9630 *SJIF 2021* = 5.63, [www. Ejlss.Indexedresearch.org](http://www.Ejlss.Indexedresearch.org) December 2021. –P.143-150.
4. Муслимов Н.А. ва бошқалар. Web технология асосида электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш ва уларни амалиётга жорий этиш. // Ўқув-методик қўлланма. –Т.: Низомий номли ТДПУ хузуридаги ПКҚТ МОтармок маркази, 2015. 128-б.
5. Nabiev A. Role of Computer Educational Technologies in providing harmonization in theory and practice (on the example of the subject "Resistance of Materials") // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, ISSN: 2249-7315 Vol 11, Issue 11, *SJIF 2021* = 8.037 doi: 10.5958/2249-7315. 2021/00234.3. November 2021. 395-400 page.
6. Nabiye A. Materiallar qarshiligi (nazariyalar va masalalar). Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 4-nashr. –Т.: “Iqtisodiyot dunyosi”, 2020. 360-b.

РЕЗЮМЕ. Маколада электрон дарслик тушунчаси янги тахрирда таърифланган ҳамда техника таълим йўналишлари учун электрон ўқув адабиётлари яратишнинг мустақил ҳаракат ва фаолиятга йўналтирилган методик тамойили таснифланиб, унинг компонентлари шаклан ва мазмунан илмий асосланмоқда.

РЕЗЮМЕ. В статье излагается понятие электронного учебника в новой редакции и классифицирован методологический принцип самостоятельного действия и деятельности по созданию электронных учебников для технического образования, составные части которых научно обоснованы по форме и содержанию

SUMMARY. The article defines the concept of an electronic textbook in a new edition and classifies the methodological principle of independent action and activity for the creation of electronic textbooks for technical education, the components of which are scientifically substantiated in form and content.

ФИЗИКАДА ЗАМОНАВИЙ ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИГА ОИД КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЎҚУВ-ДИДАКТИК ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕТОДИКАСИ

Ж.Х.Халияров – мустақил изланувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: компетенция, педагогик ва ахборот технология, дидактик воситалар, макетлар, электрон ресурслар, медиатаълим, энергия, мустақил таълим.

Ключевые слова: компетенция, педагогические и информационные технологии, дидактические средства, макеты, электронные ресурсы, медиаобразование, энергия, самостоятельное образование.

Key words: competence, pedagogical and information technology, didactic tools, models, electronic resources, media education, energy, independent learning.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора тadbирлари тўғрисида”ги 2021 йил 19 мартдаги ПК-5032-сон қарорида физика фанини ўқитиш сифатини янада ошириш ва янги илмий-методик ишланмаларни таълим жараёнига татбиқ этиш бўйича аниқ вазифалар белгилаб берилган [1]. Шу нуқтаи назаридан, узлуқсиз таълим тизимида замонавий педагогик ва ахборот технологиялари асосида ўқув-дидактик воситалардан самарали фойдаланиб дарс жараёнларини ташкил этиш ва ўтказиш катта амалий аҳамият касб этмоқда. Айниқса табиий ва аниқ фанларни ўқитишда замонавий ўқув-дидактик материаллар, мультимедиа воситалари ва электрон ресурслардан самарали фойдаланиш асосида таълим жараёни сифатини янада оширишга эътибор қаратилмоқда [2:51-57].

Мазкур мақолада физика ўқитиш жараёнида замонавий ўқув-дидактик материаллардан самарали фойдаланиш орқали ўқувчиларда энергия манбаларига оид етарлича билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш имкониятлари баён этилади.

Физика дарсларида замонавий ахборот технологияларининг қўлланилиши натижасида электрон ўқув қўлланмалар, макетлар, анимациялар, виртуал стендлар орқали мураккаб масалаларни ечиш, тажриба машғулотларини белгиланган вақтда етарлича ўзлаштириш имконияти яратилади. Шунингдек, ўқувчиларнинг мустақил ишлаш, масофадан туриб таълим олиш кўникмалари ривожланади. Таълим жараёнида дидактик воситалардан фойдаланишда бир томондан вақтдан унумли фойдаланишни, иккинчи томондан давлат таълим стандартида белгиланган меъёрларни тўлиқ қамраб олган ҳолда ташкил этиш керак бўлади. Бу эса ўз навбатида нафақат дарс жараёнида, балки тўғарак машғулотларида, факультатив курсларда ўқув-методик мақсадларга эришиш мумкинлигини англатади.

Мазкур йўналишдаги тадқиқот ишимизда олиб борилган тажриба-синов ишлари асосида қуйидаги тақлиф ва тавсиялар келтирилади:

- Физика таълим жараёнида ўқув дастурда келтирилган мавзулардан келиб чиқиб, 1. Ўқув-методик ишланмани яратиш, 2. Дидактик воситаларни мос ҳолда танлаш;
- Электрон ўқув қўлланмалардан тўғри ва самарали фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш;
- Физика ўқув курсининг мазмунини очиб беришда ишчи ҳолдаги макетлардан самарали фойдаланиш орқали ўқув-методик мақсадларга эришиш;
- Физика фанига оид мультимедиа ва анимацион воситалардан ҳамда бошқа ахборот ресурсларидан таълим олувчиларнинг мустақил ишлаш кўникмаларининг шаклланганлик даражасини таъминлаш;
- Физик масалалар ечиш ва тажриба машғулотларини бажаришда ўқувчиларда конструкторлик ва яратувчанлик қобилиятларини ривожлантиришга кўмак берувчи ўқув-дидактик дастурий таъминотни ишлаб чиқиш.

Физикада “Энергия” тушунчаси кенг қамровли фундаментал тушунча бўлиб, барча физик жараён ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳиятини очиб бериши нуқтаи назаридан катта амалий аҳамият касб этади. Яъни физика фанидаги ҳар қандай қонун ва қонуниятлар “энергия” тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Шунинг учун, физика дарсларида дидактик воситалардан фойдаланишда уларнинг таснифини мукамал ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилади. Биринчидан, дидактик воситаларга-дидактик материаллар кирази, иккинчидан дидактик материалларни намойиш этишда қўлланиладиган замонавий воситалар ҳамда учинчидан, дидактик воситалар ёрдамида дидактик материалларни ўқувчиларга етказиш таълим жараёнини амалга оширишнинг танланган метод ва усуллари мажмуаси кирази.

Физика дарси жараёнида ёки тўғарак, факультатив курсларда ўқувчиларга бериладиган ёки бажариб кўрсатиладиган барча ўқув ахборотларни дидактик материаллар сифатида етказиш имконияти мавжудлигидан фойдаланиб қуйидаги таклифларни келтирамиз:

- Физикада энергия манбаларига оид саволлар, топшириқлар, ностандарт тестлар, изоҳли лугатлар, тажриба машғулотларини анимациялар ва видеоларлар қўринишида ўқувчиларга етказиш асосида физика фани мазмунини такомиллаштириш;

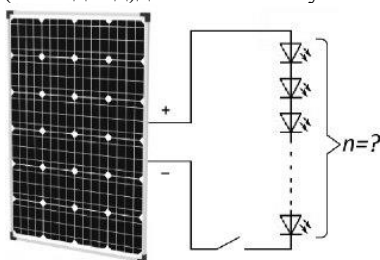
- Замоनावий таълим ресурсларидан фойдаланиб физика фани мавзулар кетма-кетлигидаги энергия манбаларига оид объектлар, жараёнлар, ҳодисаларнинг ўзаро узвийлигини таъминлашга эришиш;

- Энергия манбаларига оид фундаментал тушунчаларни ўқув қўлланмалар, электрон дарсликларнинг замоनावий авлодлари асосида ўқувчиларнинг мустақил ўзлаштириш, амалий фаолиятга қўллай олиш, ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган ижодий ёндашувларни татбиқ этиш;

- Физика фанидаги замоनावий энергия манбаларига оид назарий маълумотларни амалий машғулотлар, қизиқарли машқлар, топшириқларни ўқув жараёнига мос лойиҳалаштириш, тизимлаштириш асосида дарснинг дидактик ва услубий талабларини бажаришга эришиш.

Юқорида келтирилган таклифлар асосида мактаб физика курсида (дарс, тўғарак, факультатив курс ва бошқалар) ўқувчиларда замоनावий энергия манбаларига оид маълумотларни биринчидан, тушуниш ва англаш компетенцияси, иккинчидан тажриба ва кузатувлар ўтказиш компетенцияси ва учинчидан амалиётда қўллай олиш компетенциялари шаклланишига хизмат қилади. Мисол тариқасида қуйидаги энергия манбаларига оид масалалар ва уларни ечиш усуларида бу компетенцияларни ўқувчиларда шакллантиришга оид кетма-кетлик келтирилади.

1-масала. Қуёш панелининг паспортига “Максимал кучланиши-17,2 В”, “Максимал ток кучи-5,82 А”-деб ёзилган (1-расм). Панел сиртига қуёш нурлари тик тушганда унга истеъмолчи сифатида қуввати 5 W бўлган диод лампа(светодиод)дан нечасини улаш мумкин?

1-расм.

Масала шартига кўра битта диод лампа(светодиод)нинг қувватини билган ҳолда, қуёш панелининг максимал кучланиши ва максимал ток кучи орқали унинг қуввати аниқланади. Агар қуёш панели қувватини битта диод лампа(светодиод)нинг қувватига бўлсак, уларнинг сони келиб чиқади.

Берилган:

$$U = 17,2 \text{ В}$$

$$I = 5,82 \text{ А}$$

$$P = IU = 5,82 \text{ А} \cdot 17,2 \text{ В} = 100 \text{ W}$$

$$P_0 = 5 \text{ W}$$

$$n = \frac{P}{P_0} = \frac{100 \text{ W}}{5 \text{ W}} = 20$$

$n = ?$

2-масала. Ғилдираги 6 м радиусга эга бўлган шамол генератори шамол тезлиги 10 м/с тезликда 1 соат ишлаганда қандай миқдорда сувни 0 дан 50 °C гача қиздириши мумкин? Қурилманинг ФИК и 20 % га тенг.

Берилган:

$$R = 6 \text{ м}$$

$$g = 10 \frac{\text{м}}{\text{с}^2}$$

$$t = 1 \text{ соат} = 3600 \text{ с}$$

$$t - t_0 = \Delta t = 50^\circ \text{C}$$

$$\eta = 20\%$$

$m = ?$

Ечиш:

$$\text{Шамолнинг кинетик энергияси } E_k = \frac{m g^2}{2} m$$

бунда ҳаво оқимининг массаси, g - эса унинг тезлиги.

Ҳаво оқимининг массаси ва ҳажми унинг $S = \pi R^2$ юзадан t вақтда ўтувчи ҳаво зичлигига тенг яъни $V = S g t$, $m = \rho V = \rho S g t = \rho \pi R^2 g t$.

Ҳаво оқимининг фойдали иши

$$A_f = \eta A = \eta \frac{m g^2}{2} = \eta \frac{\rho \pi R^2 g^3 t}{2} \text{ га тенг яъни шамол}$$

турбинаси электроэнергиясининг қуввати шамол тезлиги учинчи даражасига ва ғилдирак радиусининг квадратига пропорционалдир. Бошқа томондан

$$A_f = Q = c m_s \Delta t \text{ га тенг. Бунда } c = 4200 \frac{\text{Ж}}{\text{кг} \cdot \text{K}} \text{ сувнинг}$$

солиштирма иссиқлик сиғими. Бундан:

$$m_s = \eta \frac{\rho \pi R^2 g^3 t}{2 c \Delta t} \approx 230 \text{ кг}$$

Жавоб: $\approx 230 \text{ кг}$

3-масала. Мезен кўрфази ҳавзасидаги тўлқиннинг энергиясини аниқланг. Бунда ўртача тўлқин баландлиги 6 м, ҳавза майдони $2,33 \cdot 10^9 \text{ м}^2$, сувнинг зичлигини 1050 кг/м^3 деб олинг.

Берилган:

$$h = 6 \text{ м}$$

$$S = 2,33 \cdot 10^9 \text{ м}^2$$

$$\rho = 1050 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$$

$E = ?$

Ечиш:

Тўлқинли сувнинг энергияси қуйидаги формула билан аниқланади:

$$E = \frac{\rho \cdot S \cdot g \cdot h^2}{2}$$

бу ерда S - сув оқими ҳавзасининг сирт майдони, м^2 ;

h - ҳавзанинг чуқурлиги, м ;

$$E = \frac{\rho \cdot S \cdot g \cdot h^2}{2} = \frac{1050 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \cdot 2,33 \cdot 10^9 \text{ м}^2 \cdot 9,81 \frac{\text{м}}{\text{с}^2} \cdot 6^2 \text{ м}^2}{2} =$$

$$= 4,3 \cdot 10^{14} \text{ Ж} = 120 \text{ ГВм} \cdot \text{соат}$$

Жавоб: $E = 4,3 \cdot 10^{14} \text{ Ж} = 120 \text{ ГВм} \cdot \text{соат}$

4-масала. Қуёш нурланишининг интенсивлиги $600 \frac{\text{Вт}}{\text{м}^2}$ бўлганда 1,2 м^2 юзага эга бўлган қуёш

коллекторидаги кувват 500 Вт ни ташкил этади. Курилманинг куёш нурланишини қабул қилиш коэффициентини аниқланг.

Берилган:

$$I = 600 \frac{Bm}{m^2}$$

$$S = 1,2 m^2$$

$$P_0 = 500 Bm$$

$\eta = ?$

Ечиш:

Қабул қилинган иссиқлик оқими Куёшдан келади нурланиш энергияси оқими ва атроф-муҳитга иссиқлик узатиш оқимининг геометрик йиғиндисига тенг:

$$P_0 = \eta \cdot I \cdot S$$

Бундан:

$$\eta = \frac{P_0}{I \cdot S} = \frac{500 Bm}{600 \frac{Bm}{m^2} \cdot 1,2 m^2} = 0,694$$

Жавоб: $\eta = 0,694$ [3]

Масалалар берилиши ва ечимлари кетма-кетлигини ўқувчиларга тизимли етказишда, яъни билимларни тизимлаштиришда ижодий қобилиятларни ривожланти-

риш, амалиётда қўллай олиш, таълим олувчи ва таълим берувчининг мулоқот доирасини кенгайтиришга хизмат қилади. Шунингдек, ўзлаштириш вақтининг сарфланишини тежайди ва таълим олувчининг билим даражасини назорат қилиш имконини беради. Физика дарсларида замонавий энергия манбаларига оид фундаментал ва амалий тушунчаларни янги ишлаб чиқилган матнлар, тасвирий материаллар (А3, А4 форматдаги), анимация ва видеолавҳалар асосида ўқувчиларнинг физик ходиса ва жараёнларни объектив тушуниш имконияти пайдо бўлади.

Демак, хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, мактаб физика курсида замонавий энергия манбаларига оид фундаментал ва амалий тушунчаларни компетенциявий ёндашувлар асосида шакллантириш методикасини ишлаб чиқиш ва ўқув жараёнига тадбиқ этиш асосида таълим сифатини янада ошириш имконияти мавжуд эканлиги аниқланди. Шунингдек, умумтаълим мактаблари физика дарсларида, тўғарак ва факультатив курсларини ташкил этиш ҳамда ўтказишда фойдаланиш учун ишлаб чиқилган кўргазмали ўқув-дидактик воситалар, макетлардан самарали фойдаланиш юқори самарадорликка эга эканлигини тажриба-синов ишлари тасдиқлади. Бундан ташқари, ўқувчиларда энергия манбаларига оид етарлича билим, кўникма ва малакаларни замон талаблари асосида шакллантиришга доир тақлиф ва тавсиялардан фойдаланиш дарс сифати ва самарадорлигига ижобий таъсир этиши аниқланди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора тadbirlaritўғрисида”ги 2021 йил 19 мартдаги ПҚ-5032-сон қарори.
2. Абдиев У.Б. Муқобил ва қайта тикланувчи энергия манбаларига доир ўқув материалларидан фойдаланиб физика фанини ўқитиш мазмунини такомиллаштириш. Замонавий таълим. 2021, 2(99). 51-57 б.
3. Воронин С.М. Практикум по нетрадиционным и возобновляемым источникам энергии. Учебное пособие. С.М.Воронин, С.В.Панченко, А.А.Таран. – Черноград: 2011. – С.182.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мактаб физика курсида замонавий энергия манбаларига оид фундаментал ва амалий тушунчаларни компетенциявий ёндашувлар асосида шакллантириш методикаси бўйича тақлиф ва тавсиялар келтирилган. Шунингдек, физика дарс, тўғарак ва факультатив курсларини ташкил этишда ўқув-дидактик воситаларидан самарали фойдаланиш имкониятларига доир методик ишланмалар баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены предложения и рекомендации по методике формирования на основе компетенционных подходов фундаментальных и прикладных понятий современных источников энергии в школьном курсе физики. Также, представлены методические разработки о возможностях эффективного использования учебно-дидактических средств.

SUMMARY. The article offers suggestions and recommendations on how to formulate fundamental and practical concepts of modern energy sources in the school physics course on the basis of competency-based approaches. Methodological developments on the possibility of effective use of teaching aids are also described in the organization of physics lessons, clubs and optional courses.

BELBOG‘LI KURASH BO‘YICHA KATTALAR VA O‘SMIRLAR O‘RTASIDAGI JAHON CHEMPIONATI NATIJALARI TAHLILI (2021-yil bo‘yicha)

I.B.Isayev – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so‘zlar: natijalar, belbog‘li kurash bo‘yicha jahon chempionati, g‘alaba, mag‘lubiyat, tahlil, murabbiy, musobaqa.

Ключевые слова: результаты, чемпионат мира по борьбе на поясах, победа, поражение, анализ, тренер, соревнования.

Key words: results, world championship in belt wrestling, victory, defeat, analysis, coach, competition.

Ommaviy sportni rivojlantirish bilan bir qatorda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrda PQ-4881-son «Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» qaror qabul qilindi [2].

Qadimiy qadriyatlarimiz, xususan mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, gumanizm g‘oyalarini o‘zida mujassam etgan milliy sportimiz bo‘lgan kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda ushbu qadriyatimizni umumjahon durdonasiga aylantirish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kurashning tobora ommalashib borayotganligi nufuzli xalqaro musobaqalarni tashkil qilishga, mavjud infratuzilma va moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilishga, sport inventarlari va kiyimlari ta‘minotini yaxshilashga, bu borada ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuningdek, soha uchun malakali kadrlar, trenerlar va hakamlar tayyorlashga bo‘lgan e‘tiborni yanada kuchaytirishni talab etmoqda.

Shu asnoda vurtimizda belbog‘li kurash ham rivojlanib kelmoqda. Bu milliy sport turimiz o‘zining iozibodor usullari bilan xalqimiz orasida to‘vlar, saillar va turli nufuzli musobaqalarda polvonlarmiz bellashib kelmoqdalar.

Belbog‘li kurash bo‘yicha usullar quydagicha nomlanib kelinmoqda. Ular yonboshga burab bosishlar, yonboshdan oshirib tashlashlar, to‘sib tashlashlar, tizza yordamida ko‘tarib tashlashlar, ko‘krakdan oshirib tashlashlar, qaytar-ma usulida tashlashlar va qarshi usullar, kambinatсион usullar texnik harakatlar jamlamasiga. Albatta, bu nomlar turkiy so‘zlar bo‘lgani bois hozirgacha bir qancha turkiy millatlarda, ayniqsa, ularning eng ko‘pi Markaziy Osiyo davlatlarida saqlanib qolgan.

Belbog‘li kurash bo‘yicha 2021-yil sarhisobidagi jahon chempionatlarni tahlil qilsak unda erkaklar va ayollar kllasik va erkin yo‘nalishlarda medallar uchun baxslar olib bordi, bunda yangi chempionlik maqomiga erishgan sportchilar va mag‘lubiyatga uchragan chempionlarning

muomolarini sabablarini o'rganishda va yutiqqa erishgan sportchilarning faoliyatini chuqurroq o'rganish uchun va qaysi davlatlar ko'proq medallar qo'lga kiritilganini o'rganish maqsadida musobaqalar tahlilni qilmoqdamiz.

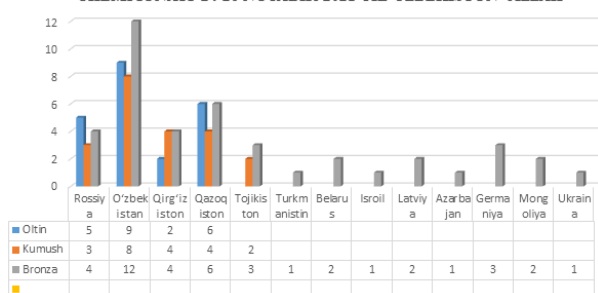
Mamlakatimizda belbog'li kurash bilan shug'ullanuvchilar yildan yilga ko'payib bormoqda. 2001-yil Belbog'li kurash Fidiratsiyasi tashkil topgan bo'lsa, 2003-yil xalqaro Belbog'li kurash federatsiyasiga a'zo bo'ldik. Belbog'li kurash yaqin kunlarga MDH davlatlari o'rtasida juda ommaviy rivojlangan, endilikta belbog'li kurash Yevropa davlatlarida ham juda ommalashti. 2005-yillarda bo'lib o'tgan jahon chempionatida 10 ta davlat ishtrok etgan bo'lsa, bunda medallar uchun davogar davlatlar asosan Rossiya, Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston kabi davlatlar edi. Bu davlatlarni mashg'ulotlar jarayonida qo'llaniladigan metodlari texnik-taktik tayyorgarliklari xamda

mashg'ulotlar yuklamasini to'g'ri olib borilishi, mashg'ulotlarni samarali usullardan foydalanilishi bunga isbot bo'ladi. 2021-yilgi belbog'li kurash bo'yicha jahon chempionati sarhisob qilsak 35 davlat ishtrok etib unda Italiya, Ruminiya, Braziliya, Ekvador kabi davlatlar medallarga davogar chiqishdi. Bu esa belbog'li kurashning yanada rivojlanganini ko'rsatadi. Endilikda yuqori natijalarga erishish uchun ilmiy isbotdan o'tgan mashg'ulot metodlaridan foydalanish zarurati tug'iladi.

Yurtimizda o'tkazilgan o'smirlar o'rtasidagi sportni belbog'li kurash bo'yicha Prezident sovrini uchun jahon chempionati o'tkazildi. Unda yurtimiz yosh polvonlari ham munosib ishtirok etishdi. Polvonlarmiz o'zlarining irodaviy sifatlarini namoyish etib yurtimiz bayrog'ini bir necha bor yuqori ko'tarilishiga erishishdi.

№	Davlatlar	Ishtirokchilar soni	Oltin			Kumush			Bronza			Hamma medallar
			Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	
1	Rossiya	18	2	2	1	2	1	-	2	1	1	12
2	O'zbekiston	35	2	5	2	2	4	2	6	4	2	29
3	Qirg'iziston	22	-	1	1	3	-	1	1	2	1	9
4	Qazog'iston	24	4	1	1	1	2	1	3	2	1	16
5	Tojikiston	10	-	-	-	-	1	1	-	2	1	5
6	Turkmaniston	14	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
7	Belarus	7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
8	Isroil	6	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
9	Latviya	8	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
10	Azərbayjan	5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
11	Germaniya	8	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3
12	Mongoliya	6	-	-	-	-	-	-	1	-	1	2
13	Ukraina	7	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
14	Jami	161	8	8	5	8	8	5	16	16	10	84

BELBOG'LI KURASH BO'YICHA O'MIRLAR O'RTASIDA JAXON CHEMPIONATI 24-26 NOYABIR 2021-YIL UZBEKISTON JIZZAH

Yurtimizda o'tkazilgan jahon chempionatida murosasiz o'tkazilgan bahslarga guvoh bo'ldik. Bunda asosiy

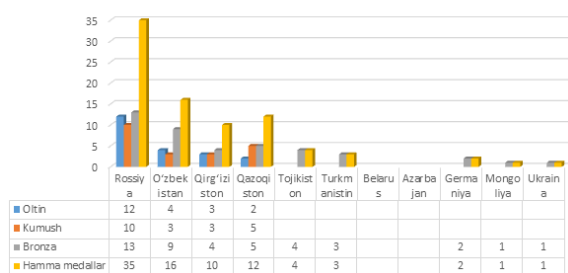
medallarga davogar chiqqan davlatlar albata O'zbekiston, Qozog'iston, Rossiya, Qirg'iziston, Tojikiston, Latviya, Mongoliya, Germaniya davlatlari. O'zbekiston polvonlari asosan bellashuvlarni qarshi hujumdan foydalanib tezkor kuch ishlatgan holda kombinatsion usullardan foydalanib qo'lga kiritishgan bo'lsa, Qozog'iston, Rossiya polvonlari esa raqibga doym hujum harakatlari portlovchi kuch, chidamlilik va bellashuvning oxirigacha musobaqa shiddatini tushirmasdan olib borishlari bilan ajralib turishdi. Tojikiston, Latviya, Mongoliya, Germaniya davlatlari ham munosib ishtirok etishti va medallarga ega chiqishti.

2021-yil 28-29 oktabir kunlari Rossiyaning Kazan shahrida kattalar o'rtasida belbog'li kurash bo'yicha jahon chempionati o'tkazildi. Ushbu musobaqa yakuniga ko'ra tahlil qilindi.

№	Davlatlar	Ishtirokchilar soni	Oltin			Kumush			Bronza			Hamma medallar
			Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	Erkin yo'nalish (erkaklar)	Klissik yo'nalish (erkaklar)	Ayollar	
1.	Rossiya	41	3	5	4	3	6	1	5	6	2	35
2.	O'zbekiston	24	1	2	1	2	1	-	5	1	3	16
3.	Qirg'iziston	19	3	-	-	2	1	-	1	1	2	10
4.	Qazog'iston	24	1	1	-	1	-	4	3	2	-	12
5.	Tojikiston	13	-	-	-	-	-	-	-	3	1	4
6.	Turkmaniston	12	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
7.	Belarus	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	Azərbayjan	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

9.	Germaniya	8	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
10.	Mongoliya	7	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
11.	Ukraina	12	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
12.	Jami	174	8	8	5	8	8	5	16	16	10	84

BELBOG'LI KURASH BO'YICHA 19-JAXON CHEMPIONATI
ROSSIYA, KAZAN, 28.29. OKTYABIR 2021 YIL

Jahon chempionatining birinchi kuni belbog'li kurashning *erkin* yo'nalishi bo'lib o'tdi. Musobaqa bellashuvlari juda qiziqarli va murosasiz bahslarga boy o'tdi medallar uchun bahsga kirishgan davlatlar polvonlari kurash g'ilamida o'z mahoratlarini ko'rsatdilar. Musobaqa yakunida Qirg'iziston terma jamosi qolgan mamalakatlar qatorida oltin medallarga ega chiqdi. 57-kgda bahslarga kirishgan (Anarbaev Bibars), 75-kgda (Kazybek Irian), 90-kgda (Kozhomuratov Bekturkan) oltin medalni qo'ga kiritdi. Rossiya terma jamosida 62-kgda (Suleimanov Gabdyzhilil), 68-kgda (Shabiev Razil), 82-kgda (Tatarkulov Azamat) oltin medalga ega chiqishdi. O'zbekiston terma jamosi 100-kgda (Ahatjonov Nodirbek) oltin medalni qo'lga kiritgan bo'lsa +100kgda Qozog'iston terma jamosi oltin medalga ega chiqdi. Musobaqada mamalakatlar munosib tayyorgarlik ko'rishgani yaqqol ko'rinib turardi. Shu asnoda kumush, bronza medallariga Moldova, Ukraina polvonlari qo'lga kiritishdi.

Jahon chempionatining ikkinchi kuni belbog'li kurashning *klassik* yo'nalishida medallar uchun bahslarga kirishgan davlatlar ichida Rossiya terma jamosi 57-kgda (Ishakov Rishat), 62-kgda (Abramov Aleksey), 75-kgda (Zulkarnaev Artur), 82-kg (Kalimahov Rinat) va eng og'ir vaznda +100kgda (Nazmidinov Kurban) oltin medallarni qo'lga kiritib, jamosini munosib himoya qilishdi. O'zbekiston terma jamosida bahslarga kirishgan 68-kgda (Sultonov Oybek) raqiblariga munosib qarshilik ko'rsatib, final bahslarini Rossiyalik raqibi (Faliyohov Islam) bilan tengma-teng kurash olib bordi va oxirgi daqiqalarda sof g'alaba usuli bilan g'alaba qozondi. O'zbekiston terma jamoasiga 2-oltin medalni 90-kgda bahslarni olib borgan (Ortikov Shohzhahon) qo'lga kiritdi. U final bahslarda Rossiyalik xalqaro to'yfadagi sport ustasi (Muhametyanov Nail) mag'lubiyatga uchratdi. Qozog'iston vakili 100 kg (Nurlanuly Bekbol) vaznda barcha raqiblarni mag'lubiyatga uchratib oltin medalga ega chiqdi. Musobaqada

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-son «jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi PQ-4881-son «kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» qarori.
3. Kerimov F.A. Darslik. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. –Toshkent: 2004.

REZYUME. Ushbu maqolada belbog'li kurash bo'yicha jahon chempionati natijalari tahlil qilingan. Unda yurtimiz belbog'li kurashchilarini, jahon belbog'li kurashchi yulduzlari, shuningdek, har bir vazn toifalarida yangi g'olib bo'lgan sportchilarning muvaffaqiyat va mag'lubiyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada belbog'li kurashning klassik va erkin yo'nalishlari hamda ayollar jamoasidagi barcha vazn toifalariga e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются результаты чемпионата мира по борьбе на поясах. В нём рассматриваются успехи и неудачи борцов на поясах нашей страны, мировых звезд борьбы на поясах, а также новые победители в каждой весовой категории. В статье основное внимание уделяется классическому и вольному направлениям борьбы на поясах, а также всем весовым категориям в женском коллективе.

SUMMARY. This article analyzes the results of the World Belt Wrestling Championship. It examines the successes and failures of our country's belt wrestlers, world belt wrestling stars, as well as new winners in each weight category. The article focuses on the classic and freestyle trends of belt wrestling, as well as all weight categories in the women's team.

XIMIYA SABAQLIĞIN OQITIWDA INFORMACIYALIQ TEXNOLOGIYALARINAN PAYDALANIW

R.E.Jumamuratov - *ülken oqıtıwshı*

A.T.Kaipbergenov - *texnika ilimleriniń doktori, docent*

Nawayı mámleketlik kánsilik institutı Nókis filiali

S.S.Aynazarova - *oqıtıwshı*

Kegeyli rayonı №1 sanlı mekep

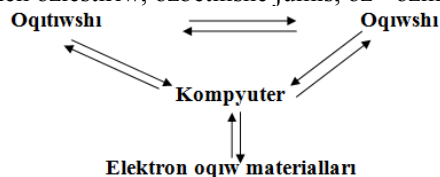
Tayanch so'zlar: axborotni saqlash, uzatish va undan foydalanish, har bitta yangi vositasining paydo bo'lishi, yangi ta'lim modelining paydo bo'lishi.

Ключевые слова: хранение информации, передача и использование, появление каждого нового инструмента, появление новой модели обучения.

Key words: storage of information, transfer and use, appearance of each new tool, emergence of a new learning model.

Sońǵı waqıtlarda oqıw processinde informaciya texnologiyalarınan paydalanıw kólemi túpten ózgerdi. Búgingi kúnde bilimlendiriw tarawın informaciyalastırıw túpten jańa funkcional maqsetti iyelep atır: tiykarǵı wazıypa - oqıw procesiniń barlıq tarawlarında kompyuter texnologiyalarınan keń paydalanıw. Ximiya pánin oqıtıw hám úyreniwde paydalanıw múmkin bolǵan elektron sabaqlıqlar islep shıǵılıp atır [1], individual kurslardı qollap - quwatlaw ushın programmalar jaratılıp atır, elektron sabaqlıqlar baspadan shıǵarılıwı joybarlastırılǵan, vizual maǵlıwmatlar qalıplestirilip [2], barlıq bilim beriw mekemeleri ushın birden - bir informaciya ortalıǵın jaratıw mashqalası kórip shıǵılıp atır. Zamanagóy sharayatta bilim beriw processinde informaciya texnologiyalarınń rolin anıq túsiniw kerek. Informaciyanı saqlaw, uzatıw hám odan paydalanıwdıń hár bir jańa quralınıń payda bolıwı jańa tálim modeliniń payda bolıwına jáne onıń jámiyetgegi hókımran poziciyasına iye bolıwına alıp keledi hám tálim quralı qánshelik jetilisen bolsa, modeldi qalıplestiriw procesi tezirek baradı. Tek ǵana sol tiykarda biz isenim menen aytıwımız múmkin, kompyuter texnologiyaları aqır - aqıbette búgingi kúnde tálim modeliniń ózgeriwine alıp keledi. Jáne bul ózgerisler sezilerli dárejede házirgiden tezirek júz beriwı múmkin. Jańa tálim modelin tálim processinde tórt komponenttiń kombinaciyası retinde qıyalımızda sáwlelendiriwiniń múmkin.

Kompyuter (informaciya deregi, oqıtıw, ámeliyat, qadaǵalaw) - oqıtıwshı (oqıtıw ushın material tańlaw, klasslardı individual islerdi shólkemlestiriw, oqıwshılardıń ǵárezsiz oqıw iskerligi procesin basqarıw, qadaǵalawdıń obektiv formaların shólkemlestiriw) - oqıw informaciya materialları (dástúriy, elektron) - oqıtıwshı (oqıw materialın aqıl menen ózlestiriw, ózbetinshe jumıs, óz - ózin baqlaw)

1 - *súwret. Oqıtıwshı, oqıwshı, kompyuter hám elektron oqıw materiallarınıń óz - ara tásirli sxeması*

Joqarıdaǵı sxemadan kórinip turıptı, olda, elektron sabaqlıqlardı oqıtıwdan paydalanıw oqıtıwshınıń tálim processinde áhmiyetin kemeytirmeydi, tek onıń funksiyaların ózǵırtıdı [3]. Hesh qaysı - bir elektron baspa ele onıń tolıq ornın ózǵırtıre almaydı. Ózǵırtıwı, málim dárejede, tek oqıtıwshı qatnasında ámelge asırılıwı múmkin. Kompyuterdiń payda bolıwı menen klass hám úye tapsırmalar arasındǵı shegara joǵala basladı, óz - ózin bahalawǵa tiykarlanǵan oqıw iskerliginiń jańa forması qalıplesip atır, oqıtıwdıń barlıq strukturalıq bólimleri qayta baylanıs penen birlestirilmekte [4]. Oqıtıwda informaciya texnologiyalarınan paydalanatıwın oqıtıwshınıń múmkinshilikleri talay keńeytirildi. Bul poziciyanı onıń klassı sezilerli dárejede keńeyip baratırǵanı menen aqlaw múmkin, endi ol tek 25-30 adamlıq klass penen sheklenmeydi. Oqıwshılardıń múmkinshilikleri de keńeyip barıp atır, olar mashqalanıń sheshimin sheksiz kóp ret analiz etiwleri, onı ǵárezsiz túrde alıǵanı menen salıstırıwları múmkin. Jeke kompyuter menen islew

ǵárezsiz úyreniwdi názerde tutadı. Biraq, bul oqıtıwshınıń bashılıǵında hám mazmunlı qatnasıwı astında kompyuter klasında sabaqlardı ótkeriwdi shegaralamaydı. Basqa tárepten, kompyuter tek oqıtıwshıǵa tán bolǵan funkciyalardı orınlawǵa ılayıq bolǵan sanalı apparat: usınıw, sorawlar beriw hám olarǵa juwap beriw, pán salasınıń málim temaların, sonday-aq variacion túrde ashıp beriw [5].

Klassta hám úyde oqıw processı kishi bólimlerge bólinedi, olardı ǵárezsiz bilip alıw yamasa oqıtıwshı menen sáwbetlesiw waqıtı menen bilwı múmkin. Keleshekte ǵárezsiz iskerlik hám oqıtıwshı menen islewdi birlestiretuǵın oqıwshılardıń iskerliginiń usılları qalıplesedi. Bul tarawlardan biri ximiyalıq máselelerdi sheshiwge úyretiw bolıp tabıladı.

Ximiyalıq máselelerdi sheshiwde úyreniwde informaciya texnologiyalarınan paydalanıwdıń úsh tiykarǵı baǵdarı qollanıladı [6].

Birinshe jónelis tınlawshılardı programma elementlerin islep shıǵıwǵa tartıw menen baylanıslı bolıp, olardı jaratıw processinde máselelerdi sheshiw kónlikpeleri jaqsılanadı. Shıńǵıwlar ótkeriliwı oqıwshılardıń úye tapsırmasın, dóretiwshilik islerdi orınlawda, sonıń menen birge, ximiyadan arnawlı seminarlardı ámelge asırıw mumkin [7].

Ekinshi jónelis elektron texnikanıń esaplaw hám analitik múmkinshiliklerinen paydalanıw menen baylanıslı [9:10]. Kompyuter bul jaǵdayda ximiyalıq máseleleri sheshiw quralı retinde isleydi. Onıń iskerligi bul shártlerge kiriwi hám kompyuter tárepinen shıǵarıılǵan nátiyjeni analiz etiwı menen shegaralanadı. Bunday programmalar esaplaw texnikasın jaqsı biletuǵın oqıwshılardıń tárepinen kóplegen bir túrdegi esap - kitaplardı orınlaw ushın paydalı bolıwı múmkin, keri jaǵdayda olar mektepte kalkulyatorlar tárepinen islep shıǵarıılǵan effektke uqsas effekt beriwı múmkin. Bunday kompyuter programmaları úsh qıylı boladı.

1. Ximiyalıq esaplar ushın arnawlı programmalar (molyar massalar, elementlerdiń quramı, termodinamik ólshemler hám basqalar). Bunday programmaǵa misal retinde "CHEMI-CALC for WINDOWS v.4.2" [10]. Onıń járdemi menen siz ximiyalıq baylanısw parametrlerinen tartıp, reagentleriniń koncentraciyası hám kólemlerin esapqa alǵan halda ximiyalıq reaksiyalar teńlemeleri boyınsha esap - sanaqlarǵa shekem hár qıylı esap - sanaqlardı ámelge asırıwınıń múmkin.

2. Sanlı nátiyjelerdi avtomatikalıq shıǵarıwǵa iye interaktiv modellestirilgen programmaları. Bunday programmalardıń tipik wákili "CHEMLAND v. 6.0" [9].

Intellektualıq ekspert sistemaları. Bunday programmalardı jaratıw jasalma aqıl jaratıw mashqalası menen tikkeley baylanıslı hám sol sebepli házirge shekem olardan tálim máselelerin sheshiwde paydalanıw uzaq perspektivaǵa iye [8].

Ximiyalıq esap - sanaqlar hám modellestiriw programmaları studentke tez hám tayar nátiyje hám máseleleri sheshiw imkaniyatın beredi, lekin ámelde bunı qanday qılıwdı úyretpeydi. Ximiyalıq máselelerdi kompyuter járdeminde sheshiwde júzege keletuǵın kóplegen máseleler ulıwma pedagogikalıq áhmiyetke iye bolıp, olardıń ayırımları fizika máselelerin sheshiw misallarında kórip shıǵıladı.

Úshinshi jónelis kompyuterden oqıtıw quralı retinde paydalanıw menen baylanıslı. Bunday programmaların tórt túri bar.

1. Jańa hám anıq wazıypalar, anıq bilim beriw mekemeleri hám oqıw programmaları haqqında kompyuter maǵlıwmat dárekleri. Bular, birinshi nábette, INTERNETtegi betler, mısallardıń nátiyjesi retinde - usınıs qılınǵanlardıń qatarınan bir juwaptı tańlawı kerek bolıp esaplanadı. Bunday programmalar sap informacion funkciyaǵa iye biraq dástúriy mashqalalı kitaplardan zárúrlı ústinligi - maǵlıwmat alıw nátiyjeliligi. Bul jerge ayırım oqıw dástúrlerin kiritiwge boladı, mısalı, «Repititor. Ximiya», olar jeke rejimde isletiliwi múmkin. Islep shıǵıwshılar tárepinen usınıs etilgen wazıypalardı ámelge asırıw dástúriy usıllar menen sheshiw ushin qısqartırıladı, oqıwshılar bolsa olardı bul qollanba sheńberinnen tısqari sheshiw usılların ózlestiriwleri kerek. Mashqalalı shártler derlik hár bir bólimde berilgen, oy - órisler usınıs etilgen variantlardan juwaptı tańlaw arqalı ámelge asırıladı. Elektron sabaqlıqlar materialları formulalar, teńlemeler, teoriya elementlerin óz ishine alıwına qaramay, bızın pikirimizshe, bunday qollanbadan oqıw processinde paydalanıw júdá qıyın, sebebi ol kem maǵlıwmatqa iye. Bul elektron sabaqlıqlardan oqıwshılar tárepinen ximiya sabaǵınıń ayırım temaları menen dáslepki, júzeki tanısıw menen ózbetinshe islew ushin paydalanıw múmkin. Bunnan tısqari, bunday qollanba sistemalı kurstı úyretetuǵın ximiya oqıtıwshı kursında zárúrlı járdem bere almaydı. Elektron sabaqlıqlardıń bólek bólimleri «Ximiya hám ekologiya», «Ximiya hám ómir» hám «Tábiyattanıw» sıyaqlı kurslardı oqıtıwda paydalı bolıwı múmkin. Elektron sabaqlıqlarda ximiyalıq máselelerdi tarqatıp alıwǵa arnalǵan bólimler joq. «Kiril hám Mefodiyanıń ximiya sabaqları» elektron basılıwı kóplegen testlerdi óz ishine aladı, olarda tiykarınan juwap tańlaw menen, wazıypalardıń besten bir bólegi mazmunlı juwaplardı, mısalı elementlerdiń atların kirgiziwdi talap etedi. Testlerdegi barlıq sorawlar tuwrı emes, mısalı sorawǵa juwap beriwde: «Elementin qásiyetleri nege baylanıslı?» - bir juwap tuwrı dep tán alınadı: «Element yadrosınıń zaryadına», hám juwap: Sırtqı elektronlar sanına, - naduris juwaplar qatarına kiredi. Baspada máselelerdi sheshiwdi úyretiw ushin arnawlı bólim joq, biraq test sorawları arasında sonday máseleler ushırasıp turadı, mısalı, «Termodinamika» bóliminde. Oqıwshılar olardı elektron sabaqlıqlardan tısqari ápwayı metodlar menen sheshedi, hám tayın juwmaqlawshı juwaptı kiritedi. Ne ushin avtorlar fizikalıq muǵdar birliklerin belgilemesten juwap kirgiziwdi talap etiwleri

tolıq emes, bul bızın pikirimizshe, paydalanıwshılar ushin tuwrılav hám paydalıraq boladı. Bul qollanbada «anorganikalıq ximiya» hám «organikalıq ximiya» bólimleri bar. Sanap ótilgen elektron sabaqlıqlar arasında ximiyalıq máselelerdi tarqatıp alıwdı úyretiw ushin arnawlı bir baspa joq. Qollanbada máselelerdiń shártleri hám olarǵa juwaplar berilgen sonda da, olar oqıwshılardıń ilmiy tájriybe hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa yamasa bilim sapasını tekseriwge xızmet etiwshi járdem qural retinde qaraladı.

2. Ximiya páninen test tapsırmaları sistemaları (sondayaq internette), olardıń hár bir sorawı quramalı hám hátte bákemge shıdamlı máselelerdi sheshiw basqıshı bolıwı múmkin [1]. Ayırım joqarı oqıw orınlarında kirisiw imtixanların birinshi basqıshı test formasında ótkeriledi. Student tálim shólkeminiń veb - saytına murajat qılıp oǵan usınıs etilgen úlgi test tapsırmaların orınlasa, óz tayarlıq dárejesi haqqında pikirge iye bolıwı múmkin. Máselelerdiń zárúrlı bólegi máseleler menen kórsetiledi. Bunday oqıw materialları oqıw tásirine iye, sebebi student óz tayarlıq dárejesin obektiv bahalaw, dástúriy maǵlıwmat dereklerine yamasa elektron sabaqlıqlardı oqıtıwǵa shaqıradı hám úyreniwdi baslaydı.

3. Elektron máseleler rolin atqaratuǵın elektron baspalar. Olar bólek yamasa tolıq ámeldegi bolıwı múmkin bolǵan sheshimler menen málim bir tárzde islegen wazıypalar kompleksin ańlatadı. Bul elektron sabaqlıqlarda ádette hár túrdegi járdemler túri, qollanba kesteleri bar. Student máselelerdi ádetiy usıllardan paydalanıp sheshedi hám tek juwmaqlawshı juwaptı kiritedi. Bunday programmaǵa misal etip «Ximiya boyınsha kompyuterli máseleler toplamı. Ximiyalıq birikpelerdiń formulaların payda etiw» bolıp tabıladı.

4. Ximiyalıq máselelerdi sheshiw ushin interaktiv multimediyalı óz - ózin oqıtıw qollanbası, onı jaratıw oqıwshınıń oqıtıwshı menen individual jumısı modeline tiykarlanǵan [1]. Bul oqıw elektron sabaqlıqlar ámeliyatı oqıwshılar ushin júdá qızıq. Ol másele sheshiw úlgileri bolǵan ápiwayı másele kitabınan ayırmashılıǵı sonda, student máseleler sheshiw procesin basqıshpa - basqısh atqaradı. Tek juwmaqlawshı emes, bálkim aralıq juwaplarda kiritiledi. Másele logikalıq baylanısqan bóleklerge bólinedi, olardıń hár biri juwmaqlawshı juwapǵa alıp keletuǵın sheshim basqıshı bolıp tabıladı. Sheshimniń qálegen elementin orınlaw ushin student oǵan berilgen sorawǵa juwap beriwı kerek. Juwaplar baylanısıw aynası ólsheminde erkin formada beriledi.

Ádebiyatlar

1. Ахлебенин А.К., Лазыкина Л.Г., Кракосевич А.С., Нифантьев Э.Е. Компьютерные программы для обучения решению задач по химии. // Химия в школе. 2002. № 4. - С. 51-55.
2. Зазнобина Л.С., Назарова Т.С., Морозова Т.Н., Шаповаленко С.В. НОСО РАО. –Москва: Банк визуальной информации как научная технико-педагогическая задача. // Информатика и образование. 1996. № 4.-С. 1-4.
3. Kumar D., Wilson C. Computer technology, science education and students with learning disabilities. // Journal of Science Education and technology, Vol. 6 1997, №2. -P. 155-160.
4. Купатадзе К.Т., Сванидзе А.С, Каматадзе И. Об использовании компьютера в учебном процессе. // Химия в школе. 2001. № 7.
5. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. - К.: «Выща школа» Головное изд-во, 1987.
6. Ахлебенин А.К., Ахлебинина Т.В., Горбач М.Г., Нифантьев Э.В. Подсказка как способ активизации мыслительной деятельности учащихся. // Информатика и образование. 2000. № 3. -С. 53-57.
7. Jumamuratov R.E., Kaipbergenov A.T., Kompyuter texnologiyaları járdeminde ximiya pániniń tiykarǵı túsiniqleri. // «Ilm hám jámiyet», 2019, №4 –С. 26-27.
8. Jumamuratov R.E., Kaipbergenov A.T. The methodology of teaching chemistry based on the use of computer program. Science and education in Karakalpakstan. 2019. №4, -С. 64-70.
9. <http://cnit.ssau.ru/organics/index.htm>
10. <http://www.chem.umass.edu>

РЕЗЮМЕ. Мақола kimyo ta'limida kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga bag'ishlangan. Kompyuter - axborot manbai, o'qitish, baholash, nazorat, o'qituvchi - o'qitish uchun materiallar tanlov, sinflarni individual ishlarni tashkil etish, o'quvchilarning mustaqil o'qish faoliyati jarayonini boshqarish, nazoratning obektiv shakllarini tashkil etish.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена использованию компьютерных технологий в обучении химии. Компьютер - источник информации, обучения, оценки, контроля, учитель - выбор материала для обучения, организация индивидуальной работы на занятиях, управление процессом самостоятельной учебной деятельности учащихся, организация объективных форм контроля.

SUMMARY. The article is devoted to the use of computer technologies in chemical education. Computer is a source of information, training, evaluation, control, teacher - the choice of teaching material, organization of individual work in the classroom, management of the process of independent learning activities of students, organization of objective forms of control.

ÁDEBIYATTI OQITIWDA INFORMACION TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIW MÁSELELERI

S.Kazaxbaev – *filologiya ilimleriniń doktori (DSc), docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: kompyuter, informatsiya, kommunikatsiya, taqdimot, axborot texnologiya.

Ключевые слова: компьютер, информация, общение, презентация, информационные технологии.

Key words: computer, information, communication, presentation, information technology.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde óz betinshe pikirlew, aktiv háreket etiw, sheshimler qabıllaw, ózgeriwshi turmıs jaǵdaylarına beyimlese alıw tiyis. Oqıtıwdıń dástúriy metodların paydalanıw arqalı bul mashqalardı sheshiw múmkin emes, joqarı oqıw ornında tómendegishe múmkinshiliklerdi támiynlewshi sharayatlar tuwdırıw kerek hám bul isler joqarı oqıw orınlarında búgingi kúni baslangan:

- hár bir talabanıń úyreniw protsessine aktiv tartılıwı;
- hár qıylı mashqalardı sheshiwde birgelikte jumıs alıp barıwdı úyreniw;
- basqa joqarı okıw orınları talabalardı menen qarım-qatnasta bolıw;
- dúnya júzi informaciyalıq oraylarındaǵı kerekli informaciyalardı alıw.

Eger biz mektep oqıwshılarını tek óz ómirin ǵana emes, al mámleketimiz keleshegin qurıwshılar dárejesinde kórgimiz kelse, bilimlendiriwdegi payda bolǵan mashqalardı sheshiwdiń pedagogikalıq usılların izlep tabıwımız kerek. Bul iste bizge aldınǵı pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyalar járdem beredi dep oylaymız. Aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardı informaciyalıq-kommunikativlik texnologiyalarsız kóz aldımızǵa keltiruwimiz múmkin emes, sebebi olar aldınǵı metodlardıń pedagogikalıq, didaktikalıq funkciyaların tolıǵı menen aship beredi.

«Esitsem- umıtan, kórsem-esimde qaladı, orınlasam-túsinemen» degen Konfuciy tárepinen ayılǵan dana pikirlerdi yadımızda tutqan halda ádebiyat sabaqlarına ayrıqsha itibar qaratıwımız kerek. Ádebiyat sabaqları júdá emocional, kóplegen kórgizbeli qurallar, audio hám video zapıslardı qollanıw arqalı ótkerilse maqsetke muwapıq boladı. Bul isti orınlawda multimediyalıq múmkinshilikleri menen bizge kompyuter texnikası járdem beredi.

Ádebiyat sabaqlarında informaciyalıq texnologiyalardı paydalanıw arqalı oqıtıw formaların jetilistiriw, studentlerdiń belsendiligine erisiw, dóretiwshilik potencialın artırıw múmkin.

Prezentaciyalardaǵı sxemalar, hár túrli tablicalar waqıttı únemlewge járdem beredi, talabanıń bilimin tekseriwge arnalǵan tapsırmalar bolsa olardı aktivlestiredi, qızıqlı tapsırmalar, hár qıylı krossvordlar hám t.b. talabaların basqaqa qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Oqıtıw processinde kompyuterler tómendegi maqsetlerde paydalanıladı:

- taza materialdı túsindirgen waqıtta onı maksimal qabıllaw ushın;
- úyrenilgen materialdı tolıq bekkemlew ushın;
- talabaların bilimin tekseriwdi jaqsılaw ushın;
- pán boyınsha auditoriyadan tısqarı hám talabaların óz betinshe jumısların qızıqlı shólkemlestiriw ushın.

Usı maqsetlerdi ámelge asırıw ushın sabaqtıń basınan aqırına shekem tek kompyuterlerden paydalangan halda kompyuter xanalarında hám sabaqtıń ayırım etaplarında tek bir komputer hám proektor járdeminde Power Point dástúrinde jaratılǵan slayd-filmlerdi qollanıw múmkin. Búgingi biziń oqıtıw processimizde usı forma aktiv qollanıw kelmekte. Bul lekciyalardı oqıwdıń eń effektiv formalarınan dep oylaymız, sebebi, oqıtıwshı sabaq protsessinde talabaların temaǵa qızıǵıwshılıǵın arttıradı, oylandıradı, kóplegen oqıw materiallarınan paydalanıwǵa úyretedi, talabaların óz betinshe sheshim qabıllawǵa, juwmaq shıǵarıwǵa úyretedi.

Búgingi kúni kópshilik pedagoglar zamanagóy informaciyalıq texnologiyalardıń tásirin esapqa alǵan halda olardı óz metodikasına engizip atır. Lekin, bul process qandayda bir reformalardı tiykarlanıp birden júz beriw

múmkin emes, ol áste aqırınlıq penen oqıw processine engiziledi. Bilimlendiriwde informaciyalıq texnologiyalardı qollanıw bir qansha basqıshlardı ótiw arqalı engiziliwı múmkin:

Birinshiden, jańa informaciyalıq texnologiyalardıń hám birinshi náwbette, kompyuterlerdiń massalıq túrde turmısqa engiziliwı;

Ekinshiden, kompyuterlerdi oqıw processine engiziw múmkinshiliklerin úyreniw ushın izertlewler alıp barıw;

U'shinshiden, jámiyet informatizaciya processiniń mazmunına tolıq túsiniwı tiyis

Solay etip, informaciyalıq texnologiyalardı sabaq processinde qollanıwın analizley otırıp, tómendegishe juwmaq jasawǵa boladı:

- talabaların biliw iskerligi aktivlesedi;
- sabaqlar joqarı estetikalıq hám emocional dárejede ótkeriledi,

-oqıtıwdıń sıpatı joqıralaydı,

-sabaq processinde orınlanatıwın jumıs kólemi 1,5-2 esegе artadı;

-bilimdi qadaǵalaw sıpatı artadı;

-izertlew iskerligin alıp barıw kónlikpelerin payda etedi;

-hár qıylı informaciyalıq resurslar, elektron kitapxana hám t.b. menen islesiw kónlikpelerin payda etedi [6].

Keleshekte bilimlendiriwdiń basqa ele de jetiliske formaların itibar qaratıwımız kerek boladı. Búgingi kúni – aq informaciyalıq kommunikativ texnologiyalar bazasında aralıqtan oqıtıw metodikasına dıqqat awdarılıp atır. Biraq bul tarawda biziń aldımızda orınlanıwı tiyis bolǵan wazıypalar júdá kóp.

Informaciyalıq kommunikativ texnologiyalar oqıtıwshınıń qolındaǵı kúshli pedagogikalıq qural bolıp, onı hár bir pedagog tolıq iyelewı hám óz sabaqlarında keńnen paydalanıwı kerek.

Házirgi dáwirde Ózbekstanınıń úzliksiz bilimlendiriw sistemasında tiykarǵı orınlardıń birin iyeleytuǵın ulıwma orta bilim beriw mekteplerin pitkeriwshiler mámleketlik tálim standartları talapları boyınsha qaraqalpaq ádebiyatın úyrenedi.

Qaraqalpaq ádebiyatı muǵallımı óz sabaqlarında dástúriy usıllar menen birgelikte aldınǵı pedagogikalıq texnologiya metodlarınan da paydalanıwı múmkin. Hár qanday sabaq barısında barlıq basqıshlar tolıǵı menen orınlanıp baradı, shólkemlestiriw, úyge tapsırmanı soraw, taza temanı túsindiriw, ótilgen taza temanı bekkemlew, úyge tapsırma beriw hám oqıwshılardıń bilimin bahalaw sıyaqlı barlıq basqıshlar ótkeriledi. Búgingi kún oqıtıw processinde oqıwshı menen muǵallımın órınlaytuǵın jumıslarınıń kólemi, xarakteri ózgerip barmaqta. Muǵallım oqıwshılardıń másláhátshisi, al oqıwshı bolsa aktiv bilim toplawshı jeke shaxs, onı búgingi kúni oqıtıw emes, al onıń oqıwı talap etiledi. Sonıń ushın pánlerdi oqıtıw metodikasında da ayırım bir ózgerisler júz beredi. Sebebi, muǵallım sabaqtıń shólkemlestiriwshisi sıpatında oqıwshılardı oqıtıwdıń hár qıylı metodların paydalangan halda jumıs islewge baǵdarlap turadı. Oqıtıw metodı - bul gózlenge yamasa jobalastırılǵan bilim maqsetlerine erisiw ushın zárúr bolǵan ámeller izbe-izligi bolıp esaplanadı. Oqıtıwdıń tiykarǵı úsh túri belgili, olar - individual, jeke tártipte islewge tiykarlangan túrleri, jarısıwǵa tiykarlangan túrleri, birgelikte islesiwge tiykarlangan túrleri. Oqıtıwdıń individual, jeke tártipte islewge tiykarlangan túrleriniń maqseti bir oqıwshınıń maqsetke erisiwı basqa oqıwshılardıń maqsetke erisiwleri menen baylanıslı emes, jarısıwǵa tiykarlangan túrleriniń maqsetleri sonnan ibarat qashan basqa oqıwshılar óz maqsetine erise almasa,

oqıwshı óz maqsetlerine erisedi, al úshinshi birgelikte islesiwge tiykarlangan túrleriniń maqsetinde bolsa, oqıwshı óz maqsetine basqa oqıwshılar menen birgelikte erisedi. Oqıtıwdıń birgelikte islesiwge tiykarlangan túriniń abzallıqları:

Insanlar arasında unamalı múnásiybetlerdi qollap quwatlaw;

Oqıwshılarda qorqıw dárejesin kemeytedi;

Ashıq, nátiyjeli hám durıs qatnaslardı (kommunikaciya) qollap-quwatlaydı;

Oqıwshılardıń biyparwalıgın dárejesin kemeyttiredi;

Tálimde “hár kim hár kimdi oqıtadı” principin qollap-quwatlaydı;

Kóp tarawlı hám kóp túrli oqıtıwdı engiziwge járdemlesedi;

Divergent (basqalardikinen parıq etiwshi) pikirlewdi rawajlandıradı [3:9-11].

Kórkem sóz sheberi dóretiwshiligin insert metodu arqalı úyreniw usınıs etildi, dáslep muǵallım taza temanı oqıwshılardıǵa vizual kórgizbeli prezentaciyanı paydalanǵan halda túsindiredi. Prezentaciya keyin oqıwshılarımızdıń óz betinshe jumıs islewı ushın hár qıylı metodlardı paydalanıw múmkin. Máselen, Kórkem sóz sheberi dóretiwshiligin oqıtıwda kitap penen islesiwge ayrıqsha diqqat awdarıw názerde tutıldı, óz betinshe kitaptı oqısa, toparlarda belgilengen jumıslardı orınlasa, yaǵnıy muǵallım tárepinen tayarlangan sorawlarǵa kesteler metodın paydalanǵan halda toparlarda jumıs alıp barsa, esitiw, kóriw hám ámeliy jumıslardı orınlap, máselelerdi dodalaw arqalı oqıwshı taza temanı ózlestiredi, sonıń menen birge kórkem sóz sheberi dóretiwshiligin oqıtıwda «Bilemen/ Biliwdi qáleymen/Bilip aldım» metodın tańlaw múmkin. Bul metod tema, tekst, bólim boyınsha izleniwshilikti alıp barıw imkaniyatın jaratadı. Sistemalı pikirlew, sistemaǵa keltiriw, analiz islew kónlikpelerin rawajlandıradı.

Ádebiyatlar

1. Ziyomuhamedov B., Abdullaev Sh. «İlg'or pedagogik texnologiya: Nazariya va amaliyot». –Toshkent: 2001.
2. Farberman B.L. «İlg'or pedagogik texnologiyalar». –Toshkent: «FAN». 2000.
3. Qodirova F. «Pedagog kadrlarga yangi pedagogik texnologiya haqida metodika», «Til va adabiyot ta'limi», 2001, № 4.
4. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıwdı jetilistiriw. –Nókis: 2000.
5. Usmanova K. Adabiy ta'limda ilgor pedagogik texnologiyalar. –Toshkent: 2004.
6. Paxratdinov A. Qaraqalpaq a'đebiyatın oqıtıw metodikasi. –N.: 2004.
7. Palimbetov K., Pirniyazov I. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasi, 8-klass ushın metodikalıq qollanba. –N.: 2009.
8. Azizxujajeva N.N. Pedagogikalıq texnologiyalar hám pedagogikalıq sheberlik. –Toshkent: 2006.

REZYUME. Maqolada o'qıtuvchilar zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanishi va mavjud texnik vositalarni bilishi zarurligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется потребность педагогов в эффективном использовании современных компьютерных технологий и владении имеющимися техническими средствами.

SUMMARY. The article analyzes the need for teachers to effectively use modern computer technologies and know the available technical tools.

3-4 JASAR BALALARDI OYIN - SHINIǴIWLARǴA HÁM SHET TILLERDE SANAWǴA ÚYRETIW

Sh.J.Qochanov – student

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: yosh bolalar, harakatlı o'yın, badan tarbiyası, tarbiyachi, turish, o'tirish, qo'l, oyoq, sanash.

Ключевые слова: маленький ребенок, игра, физическая культура, стоять, сидеть, руки, ноги, считать.

Key words: small child, game, physical education, stand, sit, arms, legs, count.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoevniń 2017 jılǵı qararı [1] hám tikkeley basshılıǵı astında, Ózbekstan Respublikasında sonıń ishinde Qaraqalpaqstanda da mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń tálim - tárbiyasına ayrıqsha diqqat bólinmekte. Kishkene nárestelerimizdiń hár tárepleme tálim – tárbiyası mámleketlik dárejedeǵı eń áhmiyetli máseleler qatarında kóterildi. Balalar baqshalar sanı kóbeydi, olardıń materiallıq hám texnikalıq táminleniwı dúnyadaǵı eń zamanagóy talaplarǵa juwap beretuǵın boldı. Onda islewshi kadrlar sapası hám sanı artpaqta. Mektepke shekemgi tálim túrleri kóbeydi, oqıtıw hám tárbiya isleri rejeleri, baǵdarları, metodları, oqıw ádebiyatları hám usılları jańa zaman talaplarına say dárejege jetti.

Jeti jasqa shekemgi balalardı mektepke tayarlawǵa, olardıń den sawlıǵına, qawipsizligine hám hár tárepleme aqıllı hám ziyrek etip tárbiyalawǵa ayrıqsha diqqat bólinmekte.

Maqalada 3-4 jastaǵı balalardıń aqıllıq hám fizikalıq rawajlanıw dárejelerin, olardıń ele kishilew ekenliklerin esapqa alǵan halda biz tómendegi kishkentaylardıń qolların, barmaqların, ayaqların, sawsaqların, buwınların, bulshıq etlerin rawajlandırıwǵa shaqqanlıǵın, kórgishligin, sezgirtiwge uqıplılıǵın arttırıwǵa hám hár tilde sanawlarǵa úyretiwge baǵıshlangan shınıǵıw – oyınların usınıp otırımız.

Kishkene 3-4 jasar balalardıń yadlaw hám umıtpaw qabileyeti júdá jaqsı boladı, bul dáwirdi ilimde «senzitiv dáwir», - dep ataydı. Buniń ushın hár bir shınıǵıwdıń háreketlerin tárbiyashı yaqi trener balalar menen birge dawsın qattı shıǵarıp sanap oynatıwları kerek boladı. Hám bul sanawlardı hár shınıǵıwdıń háreketlerin orınlawda qaytalap turıw jaqsı nátiyje beredi.

Mektepke shekemgi mekemelerde kishkentaylarımız qolların hám ayaqların shınıqtırıwdı tárbiyashı yamasa

trenerler basshılıǵında dizimli túrde úzliksiz alıp barıw kerek. Bul oyınlardı orınlaw barısınıń dáslepki dáwirinde hár kúngi shınıǵıwları hár tilde, máselen, birinshi kúngi shınıǵıwlarında - qaraqalpaq tilinde: bir, eki, úsh, tórt, bes, altı, jeti, segiz, toǵız, on; ekinshi kúngi shınıǵıwlarında - ózbek tilinde: bir, ikki, úch, tórt, besh, oltı, etti, sakkiz, toqqız, un; úshinshi kúngi shınıǵıwlarında russ tilinde: один, (раз) два, три, четыре, пять, шесть, семь, восемь, девять, десять hám tórtinshi kúngi shınıǵıwlarında anglichan tilinde: one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten, - dep sanawlardı úyretiw jaqsı nátiyje beredi hám balalardıń yadında uzaqqa saqlanadı.

Keyingi barlıq shınıǵıwlarda balalar usı taqılette hár háreketin sanap úyrenip barıwları kerek boladı. Usınıń nátiyjesinde bir - eki háptelik shınıǵıwlardan keyin balalar ózleri sanaytuǵın bolıp úyrenip ketedi.

Usınıp atırǵan oyınlardı ótkeriw tártip qaǵıydalarına toqtap ótemiz.

Kishkentaylardıń qolların shınıqtırıw oyınları.

Kishkene balalar ekew ara biri – birine qarsı qarap turadı yamasa otradı.

1– shınıǵıw - oym. Birinshi bala óziniń eki qolın biri birine eki ret shappatlap keyinen dostınıń tuwrı uslap turǵan qollarına eki ret uradı. Oym ulıwma 10 márte qaytalanadı.

2 – shınıǵıw - oym. Birinshi bala óz gezeginde qolların 2 ret shappatlap bolıp dostı urıwı ushın qolın dúziw ashıp turadı. Dostı óz gezeginde birinshi balanıń qolına 2 ret shappatlap bolıp 2 ret uradı. Oym ulıwma 10 márte qaytalanadı.

3- shınıǵıw - oym. Birinshi bala qolların 2 ret shappatlap dostınıń arasin ashıp uslap turǵan qollarınıń alaqańına eki ret uradı. Oym ulıwma 10 márte qaytalanadı.

4- shınıǵıw - oyın. Oyın qaytalandı. Biraq endi dostı 2 ret shappatlap bolıp birinshi balanın ashıq turgan alaqańı ústine eki ret uradı. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

5 – shınıǵıw - oyın. Bırnǵı oyınlarǵıday, birinshi bala qolların 2 ret shappatlap bolıp dostınıń mushına mush penen eki ret uradı. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

6 – Shınıǵıw - oyın. Endi óz gezeginde ekinshi bala qolların eki ret shappatlap bolıp dostınıń mushına mush menen eki ret uradı.

7 – Shınıǵıw - oyın. Birinshi bala qolların 2 ret shappatlap bolıp dostınıń qollarına óz qolların ayqastırıp 2 ret jalpaǵına uradı. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

8 – Shınıǵıw – oyın. Bul oyında birinshi hám ekinshi bala qolların eki ret shappatlap bolıp alma gezek dostınıń mushlarına qolların ayqastırıp 2 ret mush penen uradı. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

9 – Shınıǵıw – oyın. Balalar biri birine qarsı turıp qollarınıń alaqańların bir birine tiygezip tiresip turıp alma gezek bir, eki, úsh, ... dep sanap aldın oń qolın, sońınan shep qolın ekewi bara barına gezek penen iytteredi. Bul oyın ońǵa deyin dawam ettiriledi. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

10 – Shınıǵıw - oyın. Balalar ózleriniń qollarınıń sawsaqların bir, eki, úsh, ... dep 10 ret ishke aylandıradı, keyninen 10 ret sırtqa aylandıradı. Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

11- Shınıǵıw - oyın. Boks oyını. Balalar qatara turıp qolların kókiregi aldına tutıp mushların túyip aldığa qolı bargansha bir, eki, úsh, ... dep ońǵa deyin silteydi (uradı). Oyın ulıwma 10 márte qaytalanadı.

12 – Shınıǵıw - oyın. Apperkot – astınan joqarıǵa qarata urıw oyını. Balalar qatara turıp mushların túyip tómennen joqarıǵa qarata silteydi yaǵnıy uradı. Urǵan sayın bir, eki, úsh, ... dep sanawdı umıtpaydı. Oyın ońǵa deyin dawam etedi.

13- Shınıǵıw. Qol sawsaq shınıǵıwların orınlaw. Balalar qolları barmaqların bir, - dep mush etip túyedi, eki - dep tolıq jazdıradı. Oyın ońǵa deyin dawam etedi.

Eskertiw - Oynlarda balalar qolların qarsılasınıń qollarına qattı urmaydı. Bul oyınlar kishkentaylardıń shaqqanlıǵın, ziyrekligin, tezligin, beyimleskishligin, kórgishligin hám hár tilde sanaw qabiletin arttıradı hám esap sanaqqa úyretedi.

Kishkene balalarımızdıń ayaqların shınıqtırw oyınları jarıslarına úyretiw.

1 - Shınıǵıw – oyın Balalar qatara dizilip turıp bir orında adım atadı. Júriwdi dawsın shıǵarıp gezek penen qaraqalpaqsha, ózbekshe, russha, anglichansha sanap orınladı.

2-Shınıǵıw – oyın. Balalar qatara turıp bir, - dep ayaqlarınıń ushların turadı, eki – dep ayaǵın tómenge túsiredi. Oyındı ońǵa deyin aparıp, keyinen dem alıp oyındı ulıwma eki, úsh ret qaytalaydı.

3- Shınıǵıw - oyın. Balalar qatara dizilip turıp bir, - dep júresine qolların aldığa sozıp otıradı, eki, - degende turadı. Otırıp - turıp shınıǵıwların on márte orınlap balalar dem aladı.

4-Shınıǵıw - oyın. Balalar stullarda otırıp ayaqların dizeden tómengin alma gezek bir, eki, úsh, ... - dep ońǵa deyin kóterip túsiredi.

5-Shınıǵıw - oyın. Balalar qatara turıp dizelerin alma

gezek bir, eki, úsh, dep kóterilgeninshe joqarıǵa gezekpe gezek kóteredi. Oyın on degenshe dawam etiriledi.

Kishkentay balalar gilemnıń ústinde shalqasına **qatara jatıp ayaqların shınıqtırw oyın jarısların tómendegishe orınladı.**

6 - Shınıǵıw - oyın. Balalar shalqasına qolların sozıp jatıp ayaqların dúziw tutıp alma gezek bir, eki, úsh, ... dep kóteriw hám túsiriw shınıǵıwın orınladı. Sharshaǵan waqıtta dem alıp keyinen háreketlerdi jáne dawam ettiriwge boladı. Shınıǵıwdı ońǵa deyin dawam ettiredi.

7 - Shınıǵıw - oyın. Bul oyında balalar ayaqların dúziw sozıp alma gezek qayshı háreketinde ayqastırıp kóterip túsiredi. Háreketlerdi sanawdı umıtpaydı. Shınıǵıwdı ońǵa deyin dawam etip keyin dem aladı.

8 - Shınıǵıw - oyın. Balalar qolların jerge sozıp jatıp ayaqlarınıń dizelerin joqarıǵa yaǵnıy ózleriniń iyeklerine qaray joqarıǵa alma gezek bir, eki, - dep kóterip túsiredi. Shınıǵıwdı ońǵa deyin dawam etedi.

9 - Shınıǵıw - oyın. Balalar eki dizesin ózine qarap joqarıǵa búgip kóterip jatıp, tabanların tómenge yaǵnıy gilemge tirep dizesin hám bókselelerin bir, - dep oń jaqqa, eki, - dep shep jaqqa buralǵaninshe buraydı. Iláji barınsha, balalar ayaqları tabanların jerden, yaǵnıy gilemnen úzbewleri yaǵnıy kótermewleri kerek. Balalar oyındı on ret islep dem alıp, keyninen dawam ettiredi.

10 - Shınıǵıw - oyın. Balalar gilemde bırıńǵıday bolıp shalqasına uzınına jatıp eki ayaǵın gilem ústinen úzbey dizelerin kóterip bir, eki, úsh, dep belin hám bókselelerin joqarıǵa kóterilgeninshe kóteredi. Ońǵa shekem islep, dem alıp, shınıǵıwdı jáne dawam ettiredi.

11 - Shınıǵıw - oyın. Balalar gilemde ayaqların uzınına sozıp dúziw jatıp ayaqları ushların yaǵnıy barmaqların bir, - degende uzatıp, eki, - degende ózine qarap joqarıǵa tartadı. Oyın on degenshe dawam etiriledi.

12 - Shınıǵıw - oyın. Balalar gilemde uzınına ayaqlarınıń arasın ashıp jatıp bir, dep ayaqlarınıń ushların yaǵnıy eki ayaǵınıń bas barmaqların bir - birine tiygizip qosadı, hám keyinen eki, - dep ayaqları arasın ashılǵansha eki jaqqa ashadı. On háreketten keyin dem aladı.

Tárbiyashı, metodist hám trenerler kishkene balalarǵa joqarıda keltirilgen qolları, sawsaqlardı, barmaqlardı ayaqlardı, dizelerdi shınıqtırwǵa qızıqtırwları, paydalı jaqların túsindiriwleri, oyınları kewilli hám jaqsı orınlawǵa úyretiwleri kerek. Sonda bul oyın - shınıǵıwlar jaksı nátiye beredi hám balalarımızdıń den sawlıǵın bekkemleydi. Olardı shaqqanlıqqa, ziyreklikke, aqıllıqqa, kórgishlikke hám qaraqalpaq, ózbek, rus, anglichan tillerde ońǵa deyin sanaqqa úyretedi.

3-4 jasar balalarǵa shınıǵıwları oyın tárizinde, sanlardı hár tilde sanatıp kewilli oyın retinde ótkeriw, olardı sharshatpaydı, erintirmeydi hám qızıqlı boladı. Bul shınıǵıw oyınları kishkenetaylardıń buwınlarına, bulshıq etlerine, qan tamırına, nerv kletkaların hár tárepleme jaqsı tásir etedi.

Sanlardı háreketlerine say hár tilde ayttırıp balaların sóylew tilin hám tez yadlaw qábiiletlerin rawajlandıradı ham bekkemleydi.

Bul shınıǵıw oyınları kishkene balaların doslıq qarım qatnasların, awızbirshiligin, biri birine járdem etiwlerin rawajlandırıp, kewil – keypiyatların kóterip, waqıtların xosh etedi hám olardıń ózlerine isenimin arttıradı.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh.M. Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın tıp – tiykarınan jetilistiriw ilajları haqqında ǵı qararı. 2017 jıl 9 senyabr.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада 3-4 yoshli bolalarda badan tarbiya o'yinlarini va qoraqalpoq, o'zbek, rus, inglil tillarida sanashga o'rgatish haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идет об обучении детей 3 – 4 лет физическим упражнениями и счету на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках.

SUMMARY. The article deals with teaching children 3-4 years of age physical exercises and counting in Karakalpak, Uzbek, Russian and English.

TIBBIYOT YO'NALISHIDA TAHSIL OLAYOTGAN O'QUVCHI-QIZLARNI KASBIY FAOLIYATGA JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI SAMARALI OSHIRISH METODOLOGIYASI

D.R.Norkulov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg'ona filiali

Tayanch so'zlar: me'yor, monitoring, metodika, innovatsiya, pedagogik texnologiya, ko'chma zina, o'quvchi-qizlar.

Ключевые слова: нормы, мониторинг, методика, инновация, педагогическая технология, передвижная лестница, учащиеся-девушки.

Key words: standard, monitoring, methodology, innovation, pedagogical technology, mobile ladder, female -student.

Jahondagi bir qator ilmiy-tadqiqot ishlarini tahlil qilish, tashqi harorat turlicha bo'lgan hududlarda tibbiyot yo'nalishidagi o'rta maxsus ta'lim muassasalari tizimidagi o'quvchilarni jismoniy tarbiyasini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan majmuaviy ilmiy tadqiqotlar faqat fragment xarakterga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Hozirgi kunda birqator davlatlarda ta'limning o'rta bo'g'inida tahsil olayotgan qizlar o'rtasida jismoniy tayyorgarlikning individual komponentlarini joriy etish, funksional imkoniyatlarini oshirish, chidamlilik darajasini yaxshilash va o'zgaruvchan va murakkab sharoitlarga moslashuvchanlikni tezlashtirishga qaratilgan tadqiqotlar yetarlicha tatbiq qilinmagan. Jahonda tibbiyot yo'nalishidagi qizlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish va moslashuvchanligini sezilarli darajada yaxshilashga bo'lgan ehtiyoj hozirgi sharoitda ilmiy jihatdan vondashuvni talab etmoqda [1,2,3].

Respublikamizda o'quvchi-voshlarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish, ularni jismoniy tayyorgarligini oshirish eng muhim vazifalardan biri etib belgilangan. Tibbiyot yo'nalishidagi professional ta'lim muassasalari tizimida tahsil olayotgan o'quvchilarning asosiy tarkibini qizlar tashkil qilishini hisobga olgan holda, ushbu tizimda faoliyat olib borayotgan jismoniy tarbiya o'qituvchilarining diqqat e'tiborini

bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatida kerak bo'ladigan umumiy va maxsus tayyorgarlikni takomillashtirishga qaratish kerak [4,5].

Ekspirimental tadqiqotning maqsadi tibbiyot yo'nalishidagi professional ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan o'quvchi-qizlarni kasbiy faoliyatga jismoniy tayyorgarlik darajasini samarali oshirish bo'yicha taklif etilayotgan metodologiyani tashqi muhitning yuqori harorati sharoitida o'tkazishni hisobga olgan holda qisqa muddatli tayyorgarlikdan o'tkazishdan iborat edi [6,7].

Pedagogik eksperiment ularning kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan harakat sifatlarini yaxshilashga qaratilgan urg'uli jismoniy mashqlarni o'tkazish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat edi.

Pedagogik tajribada Farg'ona shahar tibbiyot yo'nalishidagi professional ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 1-2 kurs o'quvchi qizlaridan 2 guruhi ishtirok etdi, jami 40 nafar qizlar. Barcha sinovdan o'tuvchilar tasodifiy tarzda 2 ta guruhga ajratildi.

Biz tomondan amalga oshirilgan tajriba tadqiqotlari, maxsus mashqlar majmuasini yilning issiq bosqichlarida yuzaga keladigan gipodinamiyani kompensatsiya qiluvchi vosita sifatida qo'llash imkoniyatini aniqlashga yo'naltirildi.

1-nazorat guruhi o'quvchi qizlarini jismoniy statusi ko'rsatkichlari n=20

№	Ko'rsatkichlar	Dastlabki o'lchashlar, May	Yakuniy o'lchashlar, sentyabr	Farq	t	R
1	100 m. Masofaga yugurish vaq (s.)	17,20 ± 0,9	17,40 ± 1,1	+0,20	0.27	>0,05
2	500m. Masofaga yugurish vaq (s.)	1,16,0±13,8	1,16,1±12,9	+0,1	0.1	>0,05
3	Yugurib kelib uzunlikka sak (m)	310,1±28,7	311,3±27,2	+1,0	1.39	>0,05
4	Granata uloqtirish 500 gr. (m.)	18,30±2,9	19,20±2,8	-0,1	1.12	>0,05
5	Oldinga egilish (s)	4,3±2,7	4,4±2,8	-0,1	0.82	>0,05
6	Dinamometriya (etakchi qo'l) kg	24,2±6,0	24,2±6,1	0,0	0.01	>0,05

Pedagogik tajribalarni o'tkazilishi jarayonida yoz oylarida jismoniy mashqlar bilan tashkillashtirilgan mashg'ulotlarda shug'ullanishga jalb qilinmagan birinchi nazorat guruhi o'quvchi qizlarining o'rganilgan ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Birinchi guruh nazorat guruhi sifatida xizmat qildi va yozgi ta'til davrida a'nanaviy jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishdi.

O'quvchi-qizlarning jismoniy tayyorgarligini o'rganish bo'yicha barcha testlarda harakat tayyorgarligi ko'rsatkichlarida, bahor va kuz oylarida qayd qilingan natijalar bilan taqqoslanganida statistika jihatidan ahamiyatli bo'lgan ijobiy farqlar aniqlanmadi [6,7].

Ikkinchi guruh haftasiga ikki marta "Ko'chma zina" (mualliflik huquqini ro'yxatga olish raqami 02058) modelida ishlab chiqilgan ikki bosqichli maxsus mashqlarni to'liqlik harakat metodi bilan mashg'ulotlarda ishtirok etdi.

Ushbu mashg'ulotlar, davomiyligi 20-25 daqiqa bo'lgan qizib olish mashqlarini milliy harakatli o'yinlar va sport o'yinlarini (voleybol, basketbol, gandbol) qo'llashdan tashkil topdi.

Sinovdan o'tuvchilarning holatini nazorat qilish maqsadida tajriba bosqichining boshida va yakunida, ya'ni may-sentyabr oylarida o'tkazilgan jismoniy tayyorgarlik bo'yicha tajribalarning natijalari qo'llanildi.

Amaliyotga tatbiq qilish uchun tavsiya etilayotgan birinchi maxsus mashqlar majmuasi, n=20

	Bajarish tartibi	Bajarish tartibi	Takrorlanish (shid.vaq)	Tanaffus m.o.m.s (v.)
1 mashg'ulot (1,2,3)				
1	Yurish yuqoriga va pastga	Tez, aniq bajarishi	2 daq	m.s (3 d)
2	Yugurish orqali har bir zinani bosib yuqoriga va pasga harakat	Og'irligingizning ko'p qismini tovoningizga qo'ying (shunda dumg'azalarangiz tizzangizdan ko'ra ta'sirni o'zlashtiradi)	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d)
3	Oyoqlar birinma ketin 1 zinaga ko'tarib tushirish	Mashqni ko'proq oyoqlar uchiga tayangan holda	4 marta (1daq)	m.s (3 d)
4	Ko'chma zinaga ko'tarilish, 10 ta o'tirish va pastga tushish.	Mashqni to'g'ri va aniqlikda takrorlash kerak	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d)
5	Ko'chma zinaga ko'tarilish va 1 pog'ona pastga tushish, boshlang'ich pozitsiyasiga qaytish.	Oyoqlar navbatma-navbat o'ng yuqoriga chap juftlanish chap pastga o'ng juftlanish	4 marta (1daq)	m.s (3 d)

6	Ko'chma zinaga bir (chap) oyoqda ko'tarilib pastga tushish	Ko'chma zinada mashg'ulot paytida aqliy ish bilan shug'ullanish juda muhimdir	2 marta	m.o (1.d) m.s (3 d)
7	Ko'chma zinaga bir (o'ng) oyoqda ko'tarilib pastga tushish	Ko'chma zinaga ko'tarilishingiz yoki tushishingiz davomida ehtiyot bo'lishingiz lozim	2 marta	m.o (1.d) m.s (3 d)
8	Ko'chma zinaga juft oyoqda ko'tarilib pastga tushish	Ko'chma zinaga ko'tarilishingiz yoki tushishingiz davomida ehtiyot bo'lishingiz lozim, chunki ko'chma zinada mashg'ulot paytida aqliy ish bilan shug'ullanish juda muhimdir	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d)

Amaliyotga tatbiq qilish uchun tavsiya etilayotgan ikkinchi maxsus mashqlar majmuasi, n=20

N	Bajarish tartibi	Bajarish tartibi	Takrorlanish (shid. vaq)	Tanafus m.o. m.s (v.)
2 mashg'ulot (1,2,3)				
1	Ikki zinaga yuqoriga, har safar ko'chma zinaning pastki qismiga bir pog'ona qaytish	Ko'chma zinaga ko'tarilishingiz yoki tushishingiz davomida ehtiyot bo'lishingiz lozim va mashqni to'g'ri va aniqlikda takrorlash kerak	4 marta	m.o (2.d) m.s (3 d).
2	Ko'chma zinaga ko'tarilish va tushishda, har bir qadamda oyoqlarni yarim bukilib bilan bir oyoqda 2 sekundlik muvozanat saqlash	Yetakchi oyogingizni o'zgartirishingizga ishonch hosil qiling, shunda siz ikkala tomonni bir tekisda ishlaysiz	2 marta	m.o (1.d) m.s (3 d).
3	Chap oyoq har bir zinaning chap chetiga qo'yish va o'ng oyoq bilan ergashish, o'ng oyoq har bir zinaning o'ng chetiga qo'yish va chap oyoq bilan ergashish	Mashqlar yarim o'tirgan holda bajariladi	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d).
4	Ko'chma zina ko'tarilish navbatma-navbat o'ng tizzangizni ko'krakgacha ko'tarish, boshlang'ich pozitsiyasiga qaytish so'ng chap	Tizzani ko'krakgacha ko'tarish	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d).
5	Ko'chma zina ko'tarilish navbatma-navbat chap oyoq bilan birinchi zina, o'ng orqaga qo'yish, (tizzalarni yerga yaqinlashtirish) oyoqlar navbatma-navbat almashadi	Tizzalarni yerga yaqinlashtirish va boshlang'ich pozitsiyasiga qayting	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d).
6	Qo'llarni yon tomonga, oyoqlarni orqaga cho'zgan holda, zina pog'onasiga tayanib, qo'llarni ikkinchi qadamga qo'ying, navbatma-navbat almashtirish orqali	Mashqni aniq bajarishga harakat qiling.	4 marta	m.o (1.d) m.s (3 d).
7	Chap tizzani chap yelkaga, so'ng oyoqni yerga qaytarish. Muqobil oyoqlar, o'ng tizzani o'ng yelkaga, so'ng oyoqni yerga qaytaring	O'zingizga mos zina balandligiga tayyanasiz	2 daqiqa 4 marta (1daq)	m.s (3 d).

Olingan natijalarni tahlil qilish an'anaviy jismoniy mashqlar bilan shug'ullangan birinchi guruh o'quvchi-qizlarning ma'lumotlari ikkinchi tajriba guruhi natijalari bilan taqqoslanganda barcha nazorat testlarida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lganligi aniqlandi.

2-nazorat guruhi o'quvchi qizlarini jismoniy statusi ko'rsatkichlari n=140

№	Ko'rsatkichlar	Dastlabki o'lchashlar, May	Yakuniy o'lchashlar, sentyabr	Farq	t	R
1	100 m. Masofaga yugurish vaq (s.)	17,10 ± 0,10	16,30 ± 0,08	-0,8	2,01	<0,05
2	500m. Masofaga yugurish vaq (s.)	1,16,0±11,7	1,14,0±11,1	-2,0	1,98	<0,05
3	Yugurib kelib uzunlikka sakrash (m)	322,1±26,3	330,4 ± 22,8	+8,0	4,1	<0,01
4	Granata uloqtirish 500 gr. (m.)	21,4±3,8	23,6 ± 3,2	+0,2	1,21	<0,05
5	Oldinga egilish (s)	4,0±3,6	4,9 ± 3,1	+0,9	1,97	<0,05
6	Dinamometriya (yetakchi qo'l) kg	31,1±5,1	33,1±4,8	1,9	3,01	<0,01

Xulosa qilib aytganda, tibbiyot yo'nalishidagi professional ta'lim muassasalari o'quvchi-qizlarini mashg'ulot jarayoni uchun ishlab chiqilgan va tatbiq qilingan "Ko'chma zina" foydali modeli (mualliflik huquqini ro'yxatga olish raqami 02058) ishlab chiqilgan mashqlar majmuasi 2 tajriba guruhi qizlarida katta ijobiy samara berdi, unda ijobiy o'zgarishlar barcha testlarda kuzatildi. May va sentyabr oylarida ko'rsatilgan natijalardagi farqlar $P < 0,05$ ahamiyatlilik darajasiga ega bo'ldi hamda ularning sinov me'yorlarini bajarishga va bo'lajak kasbiy faoliyatga jismoniy tayyorgarlik darajasini samarali oshirish imkonini berdi.

Adabiyotlar

1. Jeleznayk Yu.D., Petrov P.K. Osnovy nauchno-metodicheskoy deyatel'nosti v fizicheskoy kulg'ture i sporte. -M.: "FiS", 2007.
2. Zatsiorskiy V.M. Ob amerikanskoy sisteme obrazovaniya (podgotovka kadrov) i nauke o sporte. Teoriya i praktika fizicheskoy kulture. 1997. №5. - P.52-54.
3. Matveev L.P. Teoriya i praktika fizicheskoy kulturi: Uchebnik dlya in-stitutov fizicheskoy kulturi. - M.: Fizkulg'tura i sport, 1991. -P. 543.
4. Xankel'diev Sh.X. Problema postroeniya normativnix osnov gosudarstvennix standartov po fizicheskomu vospitaniyu. «Fan-sporta» 2005, № 1 – P. 20-23.
5. Xankel'diev Sh.X., Uraimov S.R. Fizicheskii status doprizivnoy molodeji. (Monografiya). –Fergana: 2021, -P. 152.
6. Xankel'diev Sh.X., Uraimov S.R. Teoreticheskie osnovi fizicheskogo statusa (Monografiya). –Fergana: 2021, -P. 139.
7. Uraimov S.R. GIPERTERMIYADAGI JISMONIY TARBIYA DARSLARINI KUZATISH. INNOVATSII V PEDAGOGIKE I PSIXOLOGII. 2020. №. SI-2№ 2.

REZYUME. Maqolada tibbiyot yo'nalishidagi professional ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan o'quvchi-qizlarni kasbiy faoliyatga jismoniy tayyorgarlik darajasini samarali oshirish bo'yicha taklif etilayotgan metodologiyani tashqi muhitning yuqori harorati sharoitida o'tkazishni hisobga olgan holda qisqa muddatli tayyorgarlik jarayoni o'rganildi.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется процесс краткосрочной подготовки учащихся-девушек обучающихся в профессионально-технических училищах, с учетом предложенной методики эффективного повышения физической подготовленности к профессиональной деятельности в условиях повышенной температуры окружающего воздуха.

SUMMARY. The article explores the process of short-term training of students studying in vocational schools, taking into account the proposed methodology for effective improvement of physical fitness for professional activities in the conditions of high ambient temperature.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Х.О.Пардаева – старший преподаватель

Джизакский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: талабаларнинг мустақил иши, кредитлар, кредит-модулли таълим, ўқув парадигмаси, таълим парадигмаси.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, кредиты, кредитно-модульное обучение, парадигма обучения, парадигма образования.

Key words: independent work of students, credits, credit-module education, educational paradigm, educational paradigm.

В суверенном Узбекистане в XXI веке осуществляется грандиозные сдвиги по реформе высшей образовательной системы, по интеграции науки и производства, внедрению инновационных методов обучения в образовательный процесс. Как отмечено в Указе Республики Узбекистан о «Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 год»: «повышение доли часов, отведенных на самообразование, внедрение методик и технологий, направленных на формирование у студентов навыков самостоятельного образования, критического и творческого мышления, системного анализа, предпринимательских навыков, внедрение методики и технологий, направленных на усиление компетенций в учебном процессе...» [2:7].

Вот уже завершается 2-й год перехода университетов и институтов Узбекистана в кредитно-модульную систему образования. Первый год опыта внедрения кредитно-модульной системы обучения в Джизакском государственном педагогическом институте показал, что этот вид образования нацелен на усовершенствование самостоятельной работы студентов, так как предполагающая организация выполнения видов заданий способствует формированию креативности и способности самообразования и саморазвития обучающихся.

Современная модернизация высшего образования, происходящая в нашей республике, связана по своей сути с переходом от парадигмы обучения к парадигме образования. Рыночные отношения показывают, насколько в настоящее время возросла потребность в высококвалифицированных будущих специалистов-биологов к непрерывному образованию и самообразованию, формирование у них потребности самостоятельно приобретать и пополнять свои знания, приобрести умения и формировать навыки, в темпе ориентироваться в потоке различной информации: Интернетной и в средствах массовой информации. Это все можно формировать благодаря структурированию самостоятельной работы студентов. Активизация роли самостоятельной работы студентов означает не адаптацию к требованиям кредитно-модульного обучения в вузе, наоборот, участники образовательного процесса должны структурировать весь учебный и внеучебный этапы, для того лучше и глубже обучать, чтобы достичь высокий профессионализм.

Современная методика биологического образования не терпит каких-то стереотипов и клещей, оно строится на высоком энтузиазме и креативности, которое синтезирует традиции и новаторства образования. Так как, в условиях реформирования всей системы образования перед высшими учебными заведениями ребром поставлен вопрос существенного отношения к качеству образования и воспитания. Методика требует профессионального подхода к преподаванию биологии. Высокий педагогический результат в обучении биологии обеспечивается не только следованием методическим систе-

мам, но и творческим подходом к их реализации, позволяющим сформулировать у обучаемых потребность учиться, рационально работать, развивать мыслительные способности, проявлять самостоятельность в решении поставленных задач. Лишь заинтересованный целенаправленным результатом может увлечь других, научить обучающихся креативно мыслить может лишь тот, кто сам творчески подходит к получению профессионального обучения. Потому что творческая атмосфера на занятии достигается благодаря инициативе преподавателя, которая сможет организовать самостоятельную работу студентов и во время занятия, и вне учебного времени.

Именно энтузиазм преподавателя, одухотворенность, его отношение к своей профессии, чувство ответственности за получение знания обучаемыми может воодушевить студентов. Вузовский преподаватель знает, что обучение в вузовской аудитории должен строиться на научной основе, научно обоснованная дидактика поможет преподавателю заинтересовать своих студентов. Это не только связано вузовской программой по дисциплине, но и с возрастными особенностями студентов, с их мировоззрением.

В период реформирования системы образования обновление и перестройка учебного процесса проходит за счёт разностороннего, глубинного проведения обучения. Переход от гегемонистского управления к гуманистическому подходу обучающихся как один из аспектов инновационных технологий испокон веков является и основной воспитывающей идеей просвещения. Основные цели и задачи инновационных технологий на занятиях по биологии - обучая воспитать и воспитывая обучать, имеющие в основе личностно - ориентированный подход в общении со студентами во время занятий. Инновационные педагогические технологии связаны с применением интерактивных методов обучения. Как отмечает исследователь Мусина Р.Т. «Интерактивное обучение – это обучение, построенное на взаимодействии обучающегося с учебным окружением, учебной средой, которая и служит областью осваиваемого опыта» [5].

Самостоятельное обучение – это обучение, в котором студенты, самостоятельно усвоят знания, которые их интересуют, и отвечают их потребностям в обучении. Главная цель нашего общества – воспитание гармонично развитого человека.

Реализация Указа Президента Республики Узбекистан «О мерах по реформированию управления в сфере высшего и среднего специального образования» [3] способствует ускорению темпа модернизации отечественного образования в соответствии на примере передовых мировых стандартов образования. В Указе акцентирован образовательный процесс в вузе, как один из главных факторов формирования личности специалиста, и конечно же учтен передовой опыт веде-

ния кредитно-модульного обучения в соответствии с международной практикой внедрения новых зарубежных технологий образования и методов обучения, совершенствованию и качественному обновлению образовательного процесса с внедрением современных форм обучения и средств информационно-коммуникационных технологий, а также модернизации системы образования исходя из спроса общества, научной и социальной сфер, организации учебно-полевой практики студентов-биологов на самостоятельных основах.

История развития человеческого общества, человеческого мышления, анализ общественных и зарубежных исследований, проведенные за последние десятилетия показали, что в формировании личности, профессиональных навыков специалиста огромное значение имеет самостоятельное обучение. И поэтому одной из главных задач современного образования являются перестройка и адаптация сознания студентов к глобальным изменениям, привитие им навыков самообразования, творческого использования полученных знаний.

В «Закоме об образовании» Республики Узбекистан [1] новой редакции предусмотрено усовершенствование самостоятельной работы студентов как один из стимулирующих факторов активизации мыслительной деятельности обучаемых в процессе вузовского образования, государственные стандарты образования также рассматривают самостоятельную работу студентов как один из необходимых видов обучения.

Студенты, работающие самостоятельно, могут принимать конкретные решения, внести серьёзные предложения, могут выбирать методы работы в процессе самостоятельного обучения. Если учитывать одно из требований для занятий по биологическим дисциплинам – теоретическое знание, практическое применение, лабораторное исследование материала, то условия проведения технологического занятия – заранее озадачить студентов тематикой запланированных не только практических занятий и лекционных пар, то в обоих случаях идентичность главных требований – индивидуальная работа студентов подсказывает, насколько необходимы навыки организации самостоятельного обучения студентов. И поэтому мы считали необходимым рассматривать организацию самостоятельной работы студентов, как и во время занятий, так и вне учебного процесса.

В формировании личности человека главную функцию выполняет самоусовершенствование. По этому поводу Филипп Конди утверждал: «Самостоятельное образование – это процесс, метод и философия образования, где учащийся получает знание посредством своих усилий и развивает способность для получения информации и критической оценки» [6:17].

Самостоятельное обучение является самым эффективным способом самоусовершенствования каждого человека, так как, испокон веков люди умственного труда предпочитают совместить все виды образования, в том числе и самостоятельное.

Самостоятельная работа студента – индивидуально организованная и реализуемая работа, включающая в свою структуру такие компоненты как уяснение цели и поставленной учебной задачи, чёткое и системное планирование самостоятельной работы, поиск необходимой учебной и научной информации, освоение собственной информации и её логическая переработка, использование методов научно – исследовательской работы для проведения лабораторного исследования, умение презентовать полученные знания по биологическим дисциплинам, установление самоанализа и самоконтроля, учебно-познавательная деятельность, а также саморегуляция, самоуправление, мотивация к самостоятельному обучению.

При изучении биологических дисциплин студентам

необходима разноплановая педагогическая поддержка в поиске и овладении ими приёмами и способами эффективной целевой самостоятельной учебной работы. Самостоятельно–учебно-познавательная деятельность студента-биолога включает смысловой, целевой и исполнительский компонент. Овладевая всё более сложными самостоятельными действиями, студент приходит к самостоятельному решению, позволяющей ему выбирать собственные подходы к решению проблемы самообразования.

Целевые и исполнительные компоненты включают в себя постановку цели, определение задач, планирование действий, выбора способов и средств их выполнения, самоанализ и самоконтроль результатов.

Студенту необходимо овладение техникой работы с учебной и методической литературой до развития умений и навыков самостоятельной познавательной деятельности и выработке навыков к системному самообразованию.

Конкретная задача преподавателя при этом заключается в умение привлечь студентов в первую очередь к приобщению живой природой. Поэтому целесообразно заранее ознакомить их с тематикой лекционных, практических занятий и самостоятельной работы. Намного эффективнее работать над теоретическими понятиями на основе увиденного студентами природного мира. Основная методическая помощь преподавателя проявляется в сознание обучающей среды, в выборе изучаемого объекта, в выборе вида работы в лаборатории, в выявлении особенностей каждого биологического животного тура и видов растений.

Усвоенные знания и навыки биологических дисциплин и терминологии помогают студенту в выявлении особенностей мира растений и животных, природных изменений в эволюционном процессе.

Усовершенствование самостоятельной работы подготавливает студентов к выполнению творческих и научных работ, а также теоретическим исследованиям по биологии.

Вопросы и задания к занятию требуют от студентов самостоятельную работу над теоретическими и критическими материалами, а также лабораторного наблюдения под руководством преподавателя-биолога.

Самостоятельная работа осуществляется в выполнении студентами заданий с целью поиска знаний, их осмысления, закрепления, обобщения и систематизации, приобретения умений и навыков развития мыслительной и моторной деятельности. Основными методами самостоятельной работы студентов являются: работа с учебниками, справочной и научно-методической литературой; лабораторно-практические работы; наблюдения и экспериментирование. Эффект от самостоятельной работы может быть только тогда, когда самостоятельная работа организуется и реализуется в педагогическом процессе в качестве целостной системы, пронизывающей все этапы обучения студентов в вузе. Исследования по созданию такой системы привели педагогов к формулированию дидактических требований. [4]

Важной формой самостоятельной работы студентов является работа с учебником, учебным пособием, справочной литературой, использование Интернет-ресурсов. Навыки работы с книгой и Интернет-ресурсами отражают общую культуру человека, степень развития логики мышления, сформированности мировоззрения, эрудицию, ориентировку в потоке информации. Высокие темпы, большой объем информации и интегрированный подход в изучении программного материала в высшем учебном заведении в условиях кредитной системы обучения вызывают у студента необходимость действовать самостоятельно, эффективно, быстро. В процессе этой работы вырабатываются

навыки самостоятельной работы, выделение главного, умения анализировать, сопоставлять, синтезировать, оценивать практическое применение рассмотренного вопроса. Результатом изучения информации должно быть представление ее в определенной форме. Письменно – в виде реферативного обзора; устно – в виде презентации, доклада, дискуссии. В ходе самостоятельной работы студенты также приобретают навыки четкой организации своей деятельности, приходят к осознанию того, что в процессе будущей работы им предстоит постоянно заниматься вопросами самообразования.

Следующая форма самостоятельной работы студентов – проведение лабораторных исследований. Это форма также является не менее значимой, чем другие виды самореализации. Особенность лабораторных исследований заключается в том, что оно проводится под руководством или с участием преподавателя и является визуальной формой.

Одной из актуальных задач организации самостоятельной работы студентов является решение организационных проблем: определение объема работы, контроль за ходом самостоятельной работы студентов, методическое обеспечение самостоятельной работы сту-

дентов. Увеличение доли самостоятельной работы студентов в профессиональной подготовке специалистов-биологов особо остро ставит вопрос об обеспечении учебниками, учебными пособиями и методическими разработками по организации СРС, электронными учебными изданиями, а также лабораторией проведения наблюдения и исследования.

Серьезной проблемой в организации самостоятельной работы является формирование у студентов умения самостоятельной учебной деятельности – выработки наиболее рациональных способов овладения знаниями, вплоть до развития творческой самостоятельности. Студентов необходимо вооружить знаниями о продуктивности организации своей учебной и научной работы, о различных сторонах умственной деятельности, научного творчества, научить рационально использовать время, отведенное на самостоятельные занятия, а также проведению лабораторного наблюдения.

При внедрении кредитной системы обучения актуализируется самостоятельное и целенаправленное усвоение студентами учебного материала, которое оценивается определенными баллами, обеспечивающими студентов в получении кредитов.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23.09.2020. № ЗРУ-637. <https://lex.uz/ru/docs/5013009>.
2. Указ Президента Республики Узбекистан, от 08.10.2019. № УП-5847. Об утверждении концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года. <https://lex.uz/ru/docs/4545887>.
3. Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.07.2019. № УП-5763 «О мерах по реформированию управления в сфере высшего и среднего специального образования». <https://lex.uz/docs/4415393>.
4. Ионцева А.Ю., Торгалов А.В. «Биология в схемах и таблицах».
5. Мусина Р.Т. Интерактивное обучение (И.А.О.). - Ц.Р.В.С.С.П.О, отдел внедрения в учебный процесс инновационных, педагогических технологий и интерактивных методов обучения: oldelnt@rambler.ru
6. Пардаева З.Ж. Организация самостоятельной работы студентов. – Ташкент: «Фан», 2007, -С.17.
7. Самостоятельная работа студентов: поиски, проблемы, решения. –Ростов н/Д: 1991.

РЕЗЮМЕ. Маколада кредит-модулли таълим шароитида талабаларнинг мустақил ишлари ташкил этиш масалалари кўриб чиқилди. Бугунги кунда бўлажак биологларни узлуксиз таълим олиш ва ўз-ўзини тарбиялаш учун тайёрлаш, уларда ўз билимларини мустақил равишда янгилаш ва тўлдириш, турли хил маълумотлар: техник, маълумотнома, илмий маълумотлар оқимини мохирона ва тез бошқаришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш долзарбдир. Бунга маколада муҳокама қилинадиган талабаларнинг мустақил ишлари орқали эришиш мумкин.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается организация самостоятельной работы студентов в условиях кредитно-модульного обучения. Сегодня актуальна подготовка будущих специалистов-биологов к непрерывному образованию и самообразованию, формирование у них потребности самостоятельно приобретать и пополнять свои знания, умело и быстро ориентироваться в потоке различной информации: технической, справочной, научной. Этого можно добиться через самостоятельную работу студентов, о которой идет речь в статье.

SUMMARY. The article deals with the organization of independent work of students in the conditions of credit-modular education. Today, the training of future biologists for continuous education and self-education, the formation of the need for them to independently acquire and replenish their knowledge, skillfully and quickly navigate the flow of various information: technical, reference, scientific, is relevant. This can be achieved through the independent work of students, which is discussed in the article.

12-14 ЁШЛИ ЭРКИН КУРАШЧИ ҚИЗЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

А.А.Примбетов – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: ёш эркин курашчи қизлар, жисмоний имконият, функционал имконият, жисмоний сифатлар, умумий ва махсус жисмоний тайёргарлик.

Ключевые слова: юные девушки-вольницы, физические возможности, функциональность, физические качества, общая и специальная физическая подготовка.

Key words: young free-style girl wrestlers, physical capabilities, functionality, physical qualities, general and special physical training.

Жисмоний тайёргарлик – бу жисмоний сифатларни ривожлантириш ва функционал имкониятларни ривожлантиришга қаратилган жараён бўлиб, у машғулотларнинг барча томонларини такомиллаштириш учун кулай шароит яратди [1].

Долзарблиги - курашда юкламанинг доимий ошиб бориши туфайли юкори спорт натижасига эришиш учун курашчиларнинг жисмоний сифатларининг ривожланганлиги тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Тадқиқот объекти - Нукус олимпия захиралари коллежидаги эркин курашчи қизларнинг машғулоти жараёни.

Тадқиқот предмети - курашчиларнинг жисмоний сифатларини оширишга қаратилган машғулоти жараёнини ташкил қилиш.

Тадқиқотнинг мақсади - курашчиларнинг жисмоний тайёргарлиги орқали натижаларини яхшилаш учун

уларни тайёрлаш жараёнида ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари:

1. Жисмоний тайёргарлик ҳақида маълумот тўплаш учун адабиёт манбаларини таҳлил қилиш.

2. Курашчи қизларнинг жисмоний тайёргарлиги бўйича маълумотларни таққослаш.

3. Адабиётлар шарҳи, педагогик кузатув асосида замонавий машғулоти ташкил қилиш методикасини аниқлаш.

4. Олинган маълумотлар асосида курашчи қизларнинг жисмоний тайёргарлигини оширишга ўргатиш методикасини ишлаб чиқиш ва уни педагогик тажрибаларда синая кўриш. Ўтказилган тадқиқотлар ҳақида хулоса чиқариш.

Гипотеза – курашчи қизларнинг спорт фаолиятини яхшилашда жисмоний сифатлари муҳим роль ўйнайди.

Янгилик - биз курашчи қизларни жисмоний машқларни бажариш билан ишлашга ва жисмоний сифатларини яхшилашга қаратилган машғулоти жараёнини ташкил этишни ишлаб чиқдик ва тадқиқ қилдик.

Амалий аҳамияти - ушбу ёндашув курашчи қизларнинг жисмоний тайёргарлигини яхшилаш учун ишлаб чиқилган бўлиб, бу уларнинг самарадорлигини ошириш ва тадқиқотимиз якунида ижобий натижаларга эришиш имконини берди.

Тадқиқот усуллари:

1) **Илмий-методик адабиётлар таҳлили.** Мавзумизда бу борадаги илмий ва махсус ишларнинг таҳлилий шарҳини амалга оширдик. Тадқиқот ишлари, авваламбор, мавжуд бўлган маълумотларни умумлаштиришдир. Адабий манбаларга кўра, ўрганилаётган мумаммога тегишли бўлган ҳамма нарсани аниқ тасаввур қилиш мумкин: унинг шаклланиши, тарихи, ривожланиш даражаси, амалий тадқиқот усуллари.

2) **Педагогик назорат.** Педагогик кузатиш тадқиқот усули сифатида - бу ҳодисани мақсадли идрок этиш, унинг ёрдамида тадқиқотчи аниқ фактик материал ёки маълумотлар билан қуроллантиради.

3) **Педагогик эксперимент.** Педагогик эксперимент-ўқитишнинг муайян методлари, воситалари, шакллари ва янги мазмундан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган махсус ташкил этилган тадқиқотдир. Мавжуд тажрибани фақат амалда мавжуд бўлган нарсаларни рўйхатдан ўтказадиган усуллар ёрдамида ўрганишдан фарқли ўлароқ, тажриба ҳар доим янги тажриба яратишни ўз ичига олади.

Курашчининг жисмоний тайёргарлиги усуллари:

Эркин кураш бўйича курашчининг жисмоний тайёргарлиги бир неча машғулоти мажмуаларидан иборат, яъни:

1) Асосий машғулоти режасидан олдин қиздирувчи машқлар.

2) Методларни, комбинацияларни ишлаб чиқиш (машғулотнинг асосий қисми)

3) Умумий жисмоний тайёргарлик.

Узоқ муддатли режа ҳар бир спортчи учун индивидуалдир ва мураббий машғулотни ўтказишда буни ҳисобга олиши керак, чунки ҳар бир спортчининг жисмоний тайёргарлиги ҳар хил ва бу техника ва комбинацияларни машқ қилишда асосий нарса. Ҳар бир спортчи ўзининг жисмоний ривожланишига мос келадиган маълум методлар билан ажралиб туради, унинг ривожланиши спортсеварликнинг ўсишини оширади. Ҳар бир спортчи ўзининг жисмоний ривож-

ланишига мос техникани ўтказиш учун тактик ва техник ҳаракатларидан фойдаланган ҳолда дам олади [2].

Спорт захираларини тайёрлаш тизимини бошқариш қуйидаги услубий қоидаларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак [3]:

1. Муаммони ҳал қилишнинг узлуксизлиги ва қатъий кетма-кетлиги, машғулоти воситалари ва усулларида фойдаланиш; болалар, ўсмирлар, йигит-қизлар ва катталар спортчилари учун спорт машғулотларининг оқилона ташкилий шаклларида фойдаланиш;

2. Умумий ва махсус жисмоний тайёргарлик ҳажмининг прогрессив ўсиши;

3. Ўқув юкламалари ҳажми ва интенсивлигининг узлуксизлиги, уларнинг кўп йиллик машғулотлар давомида барқарор ўсиши, ўқув юкламалари ҳажмининг устун ўсиши ва камроқ даражада уларнинг интенсивлигининг ошиши;

4. Узоқ муддатли тайёргарликнинг барча босқичларида спортчиларнинг асосий жисмоний фазилатларини бир вақтнинг ўзида ва параллел равишда ривожлантириш ва бунинг учун энг қулай бўлган ёш давларида индивидуал фазилатларнинг устун ривожланиши;

5. Узоқ муддатли ўқитишнинг барча босқичларида ва йиллик циклларда назорат тест комплексларидан тизимли фойдаланиш;

Яхши жисмоний тайёргарлик курашчи тайёргарлигининг барча жиҳатларини такомиллаштириш учун асос бўлиб, унга янги бошловчиларга ҳам, юқори даражадаги спортчиларга ҳам катта эътибор бериш керак. Жисмоний тайёргарликнинг ҳар бир бўлими учун машғулотларни режалаштиришда спортчилар ва мураббийлар аниқ вазифаларни белгилайдилар: маълум бир жисмоний сифатни ривожлантириш (куч, тезлик, эпичиллик, мослашувчанлик, чидамлик ва бошқалар) [4].

Жисмоний сифатларнинг ривожланиш даражаси қанчалик юқори ва спортчининг жисмоний тайёргарлиги қанчалик хилма-хил бўлса, техника ва тактиканинг хилма-хил ва мураккаб элементларини ўзлаштиришда унинг салоҳияти ва имкониятлари шунчалик катта бўлади. Кўп қиррали, жисмоний жиҳатдан тайёрланган курашчи мавжуд вазиятга қараб кураш олиб бориш тактикасини мослашувчан равишда ўзгартириши мумкин.

Курашчи қизларнинг машғулоти ва мусобақа шароитида муҳим бўлган жисмоний сифатларини ривожлантириш жараёнларини назорат ва тажриба гуруҳларидан иборат синалувчиларида амалга оширдик. (1-жадвал)

1-жадвал. Назорат ва тадқиқот гуруҳи синалувчиларининг жисмоний сифатлари даражасини аниқлаш кўрсаткичлари (n=30).

Жисмоний сифатлар	Тест машқлари	Гуруҳлар	Кўрсаткичлар		
			X	σ	V%
Куч	“Турникда тортилиш” марта	НГ	12,15	1,12	5,27
		ТГ	13,55	1,20	5,65
	“90° оёқни ушлаб туриш” (сония)	НГ	9,78	1,29	8,26
		ТГ	11,65	0,70	2,33
Тезкор – куч	“Жойида туриб узунликка сакраш” м	НГ	1,23	0,11	4,52
		ТГ	1,30	0,19	5,16
	“Белдан ошириб ташлаш” (10 сония ичида, марта)	НГ	4,4	0,50	4,16
		ТГ	5,12	0,64	8,12
	“Елкадан ошириб ташлаш” (10 сония ичида, марта)	НГ	5,15	1,05	11,2
		ТГ	5,81	0,74	0,11
Тезкорлик	30 метрга югуриш (сония)	НГ	3,28	0,12	3,15
		ТГ	4,10	0,10	1,10
Чидамкорлик	“1000 метрга кросс югуриш” (дақиқа, сония)	НГ	2,39	0,17	3,42
		ТГ	3,21	0,14	3,21
Чакқонлик	4x10 метрга моксимон югуриш (сония)	НГ	6,35	0,32	1,57
		ТГ	7,02	0,16	1,80
Эгилувчанлик	“олдинга эгилиш” (см)	НГ	22,11	1,79	9,17
		ТГ	24,12	2,26	10,3

Таҳлил: Куч сифатини ривожлантиришда “Турникда тортилиш” тести бўйича ўртача кўрсаткич НГ 12,15 ва ТГ 13,55 марта, “Брусда 90 бурчак ушлаб туриш” тестида НГ 9,78 ва ТГ 11,65 сонияни ташкил этди.

Тезкор – куч эса мазмунан кенг қамровли ва чуқур моҳиятга эга интеграл сифат бўлиб, малакали курашчиларни тайёрлашда катта аҳамиятга эга. Кураш турларига хос бўлган барча ҳолатлар ҳаракатланишларнинг юқори даражада шаклланган бўлиши ва улар тезкор - куч асосида ижро этилиши мусобақа олишувларида ғалабага эришиш гаровидир. Тадқиқотда иштирок этган ёш тезкор - куч сифатлари “турган жойда узунликка сакраш” тестида НГ 1,23 см, ТГ 1,30 м.ни, “белдан ошириб ташлаш” тестида НГ 4,4 марта, ТГ 5,12 мартани, “елқадан ошириб ташлаш” тестида эса НГ 5,15 марта, ТГ 5,81 марта натижаларни қайд этишди.

Тезкорлик - бу курашчининг мумкин қадар қисқа вақт ичида айрим ҳаракатлар ва усулларни бажариш қобилиятидир. Тезкорлик сифатини яхши ривожлантирмасдан курашда юқори натижаларга эришиб бўлмайди. Ўз рақибдан хатто секунднинг юздан бир бўлагига тезроқ ҳаракат қиладиган курашчи унинг олдида муҳим устунликка эга бўлади. Курашчи тезкорлиги кўп жиҳатдан унинг асаб жараёнлари ҳаракатчанлигига, шароитларига, рақиб ҳаракатларидаги кўримсиз ўзгаришларни сезишга бўлган сезгирлик унда қай даражада ривожланганлигига, беллашувда ҳар сафар юзга келган вазиятни бир зумда баҳолай олиш малакасига, тактик ҳаракатларни ўз вақтида ва аниқ бажаришга боғлиқ. Бунда 30 метрга югуриш (сония) тестида НГ 3,28 сонияни, ТГ 4,10 сония натижаларни кўрсатишди.

Чидамкорлик - бу бутун беллашув давомида ҳаракатларни юқори суръатда бажариш ва бутун мусобақа давомида бир неча беллашувларни шиддат билан ўтказиш қобилиятидир. Юқори даражадаги чидамлилик курашчига катта тренировка ва мусобақа юкламаларини ўзлаштиришга, мусобақа фаолиятида ўзининг ҳаракат қобилиятларини тўла қонли равишда амалга оширишга имкон беради. Курашда умумий ва махсус чидамлилик фақланади. Курашчиларнинг чидамлилик сифатини кўрсатувчи “1000 метрга югуриш” тестида фойдаланилди. Бунда НГ 2,39 сонияни, ТГ 3,21 сонияни қайд этишди.

Чакқонлик - бу ҳаракатларни назорат қила олиш, беллашув тусатдан ўзгариб турадиган вазиятда тез ҳамда аниқ йўл тутиш ва тегишли ҳаракатларни оқилона бажариш қобилиятидир. Чакқонлик спортчини ўргатиш жараёнида ривожлантирилади. Бунинг учун янги ҳаракатларни мунтазам эгаллаб бориш лозим. Чакқонлиқни ривожлантириш учун ҳар қандай машқдан фойдаланиш мумкин, лекин уларда янгиллик

элементлари бўлиши шарт. Курашчиларнинг чакқонлик сифатини кўрсатувчи 4x10 метрга “моксимон югуриш” тести бўйича аниқлади. Унда НГ 6,35 сония натижани, ТГ 7,02 сонияни кўрсатди.

Эгилувчанлик - бу курашчининг амплитудада ҳаракатларни амалга ошириш қобилиятидир. Эгилувчанлик бўғимлардаги ҳаракатчанлик билан аниқланади. У ўз навбатида, бир қатор омилларга боғлиқ: бўғим сумкаларининг тузилиши, пайлар, мушаклар чўзилувчанлиги ва уларнинг чўзилиш қобилияти. Тадқиқотда қатнашган ёш курашчи қизларнинг эгилувчанлик сифатлари, “олдинга эгилиш” тести ёрдамида баҳоланади. Синалувчиларнинг натижаларига кўра НГ 22,11 см.ни, ТГ 24,12 см.ни қайд этди.

Хулоса. Машғулот жараёнида ҳар бир спорт тури хусусиятига мослаштирилган умумий жисмоний тайёргарлик, мусобақалар учун тайёрлайдиган махсус жисмоний тайёргарликнинг асосий базаси бўлиб ҳисобланади. Жисмоний сифатларнинг ривожланганлик даражасини ифодаловчи тест машқлари натижаларига кўра назорат ва тадқиқот гуруҳларида тадқиқот бошида кузатиладиган кўрсаткичлар бир-биридан деярли фарқ қилмади. Куч ва куч чидамлилиги, тезкор - куч ва тезкор - куч чидамлилиги, тезкор сифатлари 12-14 ёшли курашчи қизларда етарли даражада ривожланмаганлиги маълум бўлди.

Амалий тавсиялар:

1) Эркин курашчи қизларнинг жисмоний тайёргарлигини ривожлантиришга катта эътибор бериш керак, чунки куч ва тезлик қобилиятлари, чидамлилик, мослашувчанлик етарли даражада ривожланмасдан, яхши техник ва тактик тайёргарлик билан ҳам юқори натижаларга эришиш мумкин эмас.

2) Куч сифатини ривожлантиришда штанга, турли оғирликдаги тошлар, гимнастика жиҳозлари, тўлдирилган тўплар, резина амортизаторлар, шунингдек, ўз танасини ва шерикнинг вазнини енгил машқлари оғирлик сифатида кенг қўллаш лозим. Кучни ривожлантириш бўйича машғулотларни спорт залида, стадионда, спорт майдончаларида, паркда, ҳовлида, уйда ва бошқа қулай жойларда ўтказилиши мумкин.

3) Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, узлуксиз тўғарак машғулотларида ихтисослаштирилган машқлардан фойдаланиш анъанавий машғулот шаклига қараганда самаралироқ. Стандартлардан ўтиш натижаларига кўра, истисносиз барча машқларда натижаларнинг кўпайиши жуда юқори эканлиги аниқ бўлди.

Адабиётлар

1. Акопян А.О. Вольная борьба. - М.: Советский спорт, 2006. –С. 216.
2. Борьба вольная: примерная программа для системы дополнительного образования детей: детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва и училищ олимпийского резерва. / Подлиаев Б.А., Миндиашвили Д.Г., Грузных Г.М., Купцов А.П. – М.: Советский спорт, 2003. –С. 216.
3. Зациорский В.М. Физическая подготовка борцов. - М: «Рыбари», 2004. –С. 224.
4. Мищенко В.С. Функциональные возможности спортсменов. -Киев: «Здоровье», 1990. –С. 200.
5. Холодов. Ж.К., Кузнецов. В.С. Физическая подготовка. Теория методика физического воспитания и спорта: Ежегодник. - М.: 2001. –С. 390.

РЕЗЮМЕ. Мақолада 12-14 ёшли эркин курашчи қизларнинг жисмоний сифатларини машғулот жараёни таҳлил қилиниб, таҳлил натижалари асосида уларнинг жисмоний ва функционал имкониятларини аниқлаш услубияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется процесс тренировки физических качеств девочек-вольников 12-14 лет, а также рассматривается методика определения их физических и функциональных возможностей на основе результатов анализа.

SUMMARY. The article analyzes the process of training the physical qualities of girls-wrestlers 12-14 years old, and also considers the methodology for determining their physical and functional capabilities based on the results of the analysis.

MAXTUMQULI BADIY-FALSAFIY MEROSINING YOSHLAR TARBIVASIDAGI O'RNI

A.D.Rahimova – o'qituvchi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: Ma'naviyat, ahloq, uyg'onish, nasihat, komil inson, badiiy so'z, yolg'on, hasad, maqsad, vazgo'ylik, takabburlik, kibr, mag'rurlik.

Ключевые слова: Духовность, этика, пробуждение, совет, совершенный человек, художественное слово, ложь, зависть, цель, проповедь, высокомерие, высокомерие, гордыня.

Key words: Spiritual spirit, morality, awakening, exhortation, perfect man, wrong word, lie, envy, goal, shame, arrogance, pride.

Maxtumquli adabiy merosining asosiy maqsadi bugungi kunda “Yangi uyg'onish” davrining buyuk shaxsini

yaratishdan iborat. U pokiza inson yaratish uchun o'zining adabiy xazinasini orqali jamiyat hayotida odamlarga qiyshiq

va to'ntar yo'lni tashlab, to'g'ri va keng yo'l tutgan olim-shoirdir. Shoirning keng omma uchun tanlagan eng foydali yo'li va'zgo'ylikdir. Bu borada shoir "Maqsadim – xalqqa nasihat", deydi. Shoirning bunda qo'llagan quroli so'z, so'zning o'zi, badiiy so'zdir. So'zning teran ma'nosi, so'zdagi fikrning o'tkirligi shoirning avvalo o'ziga, so'ngra so'z bilan shug'ullanuvchilarga qo'yadigan qattiq talablaridan biridir.

Maxtumquli adabiy merosini o'rganishdan asosiy maqsad shoir ilgari surgan ma'naviy-axloqiy g'oyalarni to'g'ri anglab, hayotga tadbiq eta bilishdan iborat. Lekin Maxtumquli komil insonni shakllantirish uchun qanday falsafalarni ilgari suradi? Komil inson qanday bo'lishi kerak? Ikkinchi savolga birinchi javob berilsa yaxshi bo'lardi. Komil inson - bu ma'naviy- axloqiy va intellektual bilimi yuksak inson hisoblanadi. Demak, jamiyat hayotining haqiqiy manzarasi jonlantirilmoqda. Jamiyatda sahoovat va xayriya ishlari ko'payishiga katta umid bor. Olim shoir qo'llagan bu adabiy usul malomat deb ataladi. Ya'ni, bir-birining harakatlarining salbiy tomonlarini hisobga olish muhimdir. Bu usuldan faqat Maxtumquli kabi haqiqiy olimlar foydalanadi. Demak, shoirning nafis uslubi, eng avvalo, lirik xarakteriga xosdir. Adabiyotshunoslarning ta'kidlashicha, she'rning lirik qahramoni botiniy o'zi, uni real hayotdagi o'nlab donishmandlarning tuyg'ulari birlashtirgan shoirning o'zidir. Maxtumquli ilgari surgan falsafalarga ko'ra, ilm-fan, ta'lim pog'onasiga ko'tarilishi kerak. Bu ikki qadriyatga ega bo'lgan odamni hech kim zaiflashtira olmaydi. Ilmiy-ma'rifiy qutbga qat'iy rioya qilish kerak. Chunki ilm hayotda sizni yomonlikdan saqlaydigan ota-ona ibratidir. U inson himoyasi xizmatlarini amalga oshiradi. Ilm dunyo hayotining ustunidir.

Takabburlikdan uzoq turish kerak. Kibr emas, mag'rurlik. Oldinga ketmaslik uchun. Siz g'iybat qilishingiz shart emas. G'iybat Qur'ondagi eng katta o'nta ofatdan biridir. Dunyoviy hayotda inson o'zining ruhiy qarashlariga berilib ketmasligi kerak. U uyqudan uyg'onishi kerak. Agar siz stressdan xalos bo'lishni istasangiz, kitob o'qishingiz kerak.

Baxtli hayot kechirishni istasangiz, gina-qudurat, ochko'zlik, hasad, yolg'on, tuhmat va hasaddan uzoqroq bo'lishingiz kerak. Yolg'onning odamga musibatlarini haqida o'ylagan shoir yolg'onga qat'iy qarshi chiqadi.

Tuhmat inson zotiga katta zarar keltiradi. Adabiyotda Yusuf payg'ambarga Misr hokimi Po'tifarning xotini tomonidan o'n to'rt yil davomida tuhmat qilinib, haqiqiy Zulayhoning o'ziga emas, balki Yusuf payg'ambarga oshiq bo'lib qolgani bunga yaqqol misoldir. Donishmand shoir - tuhmat, takabburlik, adolatsizlik, hasadni qoralaydi. Shoir o'zining adabiy uslubining o'ziga xos xususiyatiga ko'ra, mazlumlarga zulm qilmaslikka, g'azabli yaxshi so'zni parallel tarzda nasihat qiladi.

Yodgor bo'lar.

Xaqning koridir.

Qolmaslar.

Nuqsona kelgay.

Ko'zdan yosh kelsa.

O'tdi.

Ketmayin qolmas.

Yaxshidir.

Adolat yaxshi.

Oxirzamon ichinda.

Bandaning.

Asling nedir [2:240].

SHaxsni rivojlantirish va takomillashtirishda axloqiy tarbiya muhim rol o'ynaydi. Axloqiy tarbiyaning asosiy vazifasi o'z yurtiga sadoqatli, o'z yurtini sevadigan, namunali mehnat qiladigan, yaxshi o'qiydigan, shaxsiy va davlat ishlarida faol ishtirok etadigan yagona shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Bilim insonning ilmiy dunyoqarashining yig'indisidir.

Insonparvarlik – insoniylik, hamkasblik, do'stlik, birodarlik yig'indisidir. Aniqroq aytganda, axloqiy tarbiya quyidagi aniq vazifalarni hal qilishga qaratilgan. Axloqiy tuyg'ularni tarbiyalash. Insonning o'z harakatlariga, ko'rgan va his qiladigan narsalarga munosabati. Og'ir kun kelsa odam uchun qayg'urmoq, quvonsa quvonmoq. Lekin xursandchilik ham axloqsizlik belgisi bo'lishi mumkin. Biror kishi birovning baxtsizligidan quvonsa, bu axloqsizlik belgisidir. Axloqiy ongni tarbiyalash. O'zining jamiyatdagi o'rmini bilish, axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish. Axloqiy tafakkurni tarbiyalash. Axloqiy me'yorlarni to'g'ri tahlil qilish va baholash orqali amalga oshirish.

Axloqiy irodani tarbiyalash. O'z-o'zini nazorat qilish, ichki erkinlikni his qilish, axloqiy me'yorlar asosida harakat qilish. Axloqiy tarbiyaning mazmun-mohiyati-Vatanga, ona yurtga, uning xalqiga, tiliga, tarixiga, moddiy, madaniy va ma'naviy qadriyatlariga chinakam muhabbatni shakllantirishdan iborat. Bu juda keng va teran tushunchadir. Xalqlar do'stligi, ularning o'z xohish-istaklari, qarashlari va e'tiqodlari bir xil hurmat, qo'llab-quvvatlash, o'zaro tushunish, o'zaro yordam, do'stlik bilan insonning eng oliy tuyg'usidir. Gumanizm axloqiy tarbiyaning o'zagidir. Insonga yuksak hurmat-ehtirom ajdodlarimizdan qolgan axloqiy xislatdir. "Go'ro'g'li" dostonidagi nasihatlar orqali ulug' Maxtumquli ijodida inson qadr-qimmatini naqadar yuksak bo'lishi kerakligi haqidagi o'z qarashlari bayon etilgan. Mehnatsevarlik. Mehnatga, uning mevasiga, mehnat qilishga munosabat shaxsning axloqiy sifatlaridan biridir.

Axloqiy tarbiya quyidagi aniq vazifalarni hal qilishga qaratilgan:

✓ *Axloqiy tuyg'ularni tarbiyalash; axloqiy ongni tarbiyalash*

✓ *Axloqiy fikrlashni tarbiyalash; axloqiy irodani tarbiyalash;*

✓ *Axloqiy tarbiya; o'zining axloqiy fazilatlarini mukammallashtirish;*

✓ *Axloqiy tushunchalar va e'tiqodlarni shakllantirish;*

✓ *Axloqiy harakatni tarbiyalash.*

Odob-axloq, insonparvarlik, ijtimoiy munosabatlardagi madaniyat va boshqa axloqiy fazilatlarini o'zida mujassam etadi. Bu ajdodlardan meros bo'lib qolgan axloqiy qadriyatlar tizimi, ya'ni xalq pedagogikasiga singib ketgan va uning ichida abadiylashadigan axloqiy qadriyatlar tizimidir. Insoniyat adabiyotining chegaralari chuqur va kengdir. Unda salomlashishdan tortib, mustaqil diyorimizning go'zal tabiati, zamini va yer yuzi go'zalligi, alloma va mutafakkirlarda shodlik, iftixor tuyg'ularini shakllantirishgacha bo'lgan odob-axloq qoidalarini o'rin olgan. Insonning do'stlikni yuksak qadrlashi, o'zini odobli tutishi zarurligi qadimgi yozma esdaliklarda ham o'z ifodasini topgan. Qadimgi axloq me'yorlari mashhur "Payg'ambarimiz" asaridan ham xalq ongiga mohirona yetkazilgan.

Insonning aql-zakovati, ishonchi, ishtiyoqi, dunyoqarashi uni harakatga keltiradigan kuchdir. O'sha kuchni to'g'ri o'rgatish insonning xulq-atvorining bir-biriga mos kelishini, uning ma'naviyatining mustahkamlanishini ta'minlaydi. Aks holda insonda norozi xatti-harakatlar paydo bo'la boshlaydi, loqaydlik kuchi kuchaydi, faqat shaxsiy manfaat to'loqini, harom daromadlar va poraxo'rliklar, ba'zi kishilarning milliy g'ururi nazoratsiz qolib, ularning urf-odat va an'analari e'tibordan chetda qoladi. Odob ham, axloq ham qadimgi urf-odat va an'analardan ajralmas. Ular inson hayotining xalq tomonidan yaratilgan va tan olingan talab va me'yorlari bo'lib, ularning o'zi ham inson uchun asosiy tamoyilga aylangan.

Dunyoviy va kasb-hunar ta'limi, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida boshlangan "Odob" kursining asosiy maqsadi o'qitishning o'ta qudratli vositasi bo'lsa-da,

so'nggi paytlarda e'tibordan chetda qolgan odob-axloqni qayta tiklashdan iborat. Ba'zan insoniyat adabiyoti o'zining axloq-odobiga ham parvo ham qilmaydi, ular bir-birini to'ldiradigan va shart qilib turuvchi inson harakatining ma'qul tomonlaridir. Ota-onani, qarindosh-urug'ni, kattalarni, o'qituvchini, tarbiyachini hurmat qilish, yoshlarni hurmat qilish, kerak bo'lganda ularni qo'llab-quvvatlash, qo'ni-qo'shni, boshqa millat vakillari bilan yaxshi munosabatda bo'lish, mehnatkashga hurmat. Bunday xatti-harakatlar insonning axloqiy fazilatlarini bilan uzviy bog'liqdir. Axloqiy jihatdan nomukammal odam odobli harakat qila olmaydi. Axloq - bu jamiyat hayotining barcha jabhalari bilan uyg'unlikda ishlaydigan qoidalardir.

Qalbingizni toza va to'g'ri saqlash baxtli hayot kechirishning kalitidir. SHoir falsafasi va hayot haqiqatiga ko'ra, obro'-e'tibor, or-nomus, izzat, zikr kabi yuksaklikka erishish eng qiyin ma'naviy qadriyatlardir. Demak, bu dunyo hayotida insoniy, sabr-toqatli va ko'p odamlarga kerak bo'lgan narsaga ega bo'lishingiz kerak; muloyim bo'lishi kerak; siz yaxshi do'st bo'lishingiz kerak; bo'yini yovuzlikdan sotib olishi kerak; hushyor bo'lishi kerak. U har bir aytilgan so'zdan tavba qilishi kerak. Bu har bir kichik masaldan juda ko'p ma'noga ega bo'lishi lozim. U dono va insonparvar ruhlardan ibrat olishi kerak. Ehtiyoj qo'l uzatuvchi, yaxshilik qiluvchi, yaxshilik qiluvchi bo'lishi muhim. Birovning pulini, molini sanashni, birovning mulkiga qarashni bas qilish kerak. Siz dangasalingizdan voz kechishingiz kerak. Dunyodagi eng og'ir ofatlardan biri - sog'ligingizni, chorva molingizni, boshingizni o'z zimmasiga oladigan nopok tabiidir. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev aytganidek, «Ulug' shoir qalamiga mansub «Boy bo'lay deb, izzatingdan ayrilma», «Ta'lim bergan ustozingdan ayrilma», «Yuz yil yashab, tushsang ajal qo'lga, O'ngingdan chapingga boqqancha bo'lmas», «Har yigitning aslin bilay desangiz, Davrada o'tirib-turishin ko'ring» singari hikmatli satrlari xalqona maqolga aylanib ketgan» [1:168].

Boy bo'lish uchun ko'p mehnat qilish kerak. «Dardsiz erning nomi yo'q» maqolini xalqning alohida ta'kidlagan falsafasidir. Biz chekayotgan azob-uqubatlar faqat yaxshiliklarning azoblari bo'lishi kerak. Chunki bunday iztirobning oxiri farovonlikka, moddiy va ma'naviy rohatga aylanadi. Kimki moddiy boylikni baxt deb bilsa, bunday

boylik va bunday baxt har xil past ishlar qilib, qora puldan noqonuniy yo'l bilan o'z boyligini ayirmaganlarning og'zini tutib, besh qo'lini og'ziga tiqadi.

*Kim emish! Barin goh sotgan o'zingsan,
Bir-biringni g'ajib yotgan o'zingsan,
Kim bosh tiklasa tosh otgan o'zingsan,
Axir, o'z boshing ham shu toshga tushdi.
Keldi Mahtumquli aytgan bir zamon,
Unutdi «Yaxshilik» so'zini yomon,
Obro' talashmoqda qurt bilan ilon,
Fillar pashsha bilan savashga tushdi [7].*

Iymon tavba falsafalari bilan oxiratga tayyorlanishni eslatadi. Shoir buzuqlikni la'natlaydi. U korruptsiya qonunlaridan voz kechuvchidir. Pora beruvchining nopok ekanligini, haromning ham Ollohning ham, dunyoning ham g'azabiga duchor bo'lishini, pora bergan va olganlar ham Alloh taoloning ham, dunyoning ham azobiga duchor bo'lishini bilmaganlar. Ularning shon-shuhratlari dunyo va oxiratda oyoq osti qilinmasin. Bunday odam epilepsiya bilan og'rgan juda yomon odamdur. Bundan ham yomoni, u vaqt va resurslarni sarflaydi, lekin hech qanday savdoni qaytarmaydi.

Ilm bilan shug'ullanuvchi olimlar o'z ilmlari bilan birga, muloyim fazilatlarini bilan ham jamiyatning eng sog'lom tayanchidir. Ularning ilmlari ibodat o'rniga qabul qilinadi. Bunday olimlar ulug'vor tog'larga o'xshaydi. Ularning qalblari ilm namunasi. O'sha tog'lardan ruda izlagan kishi uni topa oladi. Vatandarparvarlik dunyodagi eng muhim masalalardan biridir. Vatandarparvarlikning sinov maydoni raqobatga to'la. Vazifani to'g'rilash, uni uddasidan chiqish uchun harakat qilish, qaror qabul qilishda hushyor bo'lish, to'g'ri va har tomonlama o'ylash, dangasalik va ojizlikdan voz kechish, sabr-toqat, matonat, donolik bilan shug'ullanish, o'sha sohaning kimligini ochish masalasidir.

Donishmand shoirning har bir satrining tillar madhiyasi bo'lishi, dunyoning jonli tillarida yashab, og'izda, tilda, qolaversa, bog'chilarning repertuarida bo'lgan hikmatlari ham yuqoridagi holatlar bilan bog'liq. Ular o'zlarining hayotiy va ilmiy voqeiklarini badiiy til vositalari orqali ta'sirchan va aniq ifodalaydilar. Kim dono shoir Mahtumqulini sevsa, o'qisa, uning falsafalariga amal qilsa, Allohni sevgandir.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 1-жилд, 2017. 368-б.
2. Махтумқули. Дунё ўтиб борадур. Шеърлар. -Тошкент: “Шарк”, 2007. 240-б.
3. “Mahtumquli she'riyatidan”. –Toshkent: 1976.
4. “Saylanma”. –Toshkent: 1995.
5. “Turkman mumtoz she'riyati durdonalari”. –Urganch: 2000.
6. Quramboyev K., “O'zbek-turkman adabiy aloqalari”. –Toshkent: 1978.
7. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/omon-matjon-75-yoshda.html>

REZYUME. Ushbu maqolada Mahtumquli ijodining ma'naviy-axloqiy tarbiya borasidagi qarashlarini, g'oyalarini to'g'ri anglab, hayotga tatbiq eta bilish, axloqiy jihatdan tarbiyalangan insonga qo'yilgan talabalar axloqiy tarbiyaning sifatleri, turlari haqidagi fikrlar aks etgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье отражены взгляды творчества Махтумкули на духовно-нравственное воспитание, на умение правильно понимать и воплощать идеина типы качеств нравственного воспитания учащихся, заложенные нравственно воспитанном человеке.

SUMMARY. This article reflects the views of Makhtumkuli's creativity on spiritual and moral education, on the ability to correctly understand and implement ideas, on the types of qualities of moral education of students inherent in a morally educated person.

ONA TILI SINTAKSISI FANINI O'QITISHDA MODELLASHTIRISH METODI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA SIFATIDA

S.H.Ro'ziyeva – katta o'qituvchi

Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, o'qitish, modellash, zamonaviy yondashuv, optimallashtirish, oliy ta'lim, uzluksiz ta'lim, pedagogika, lingvistik, tilshunoslik.

Ключевые слова: образование, воспитание, обучение, моделирование, современный подход, оптимизация, высшем образование, непрерывное образование, педагогика, лингвистика.

Key words: education, upbringing, teaching, modeling, modern approach, optimization, general secondary education, continuing education, pedagogy, linguistics, linguistics.

O'zbekistonda ta'lim tizimi boshqa davlatlar ta'lim tizimidan turli xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan,

yurtimizda yo'lga qo'yilgan uzluksiz ta'lim barcha rivojlangan mamlakatlarni o'ziga jalb qilmoqda. Uzluksiz

ta'lim - o'zaro mantiqiy izchillik asosida bog'langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va bir birlari taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta'lim tizimi. Uzlaksiz ta'lim orqali yoshlarni bilimli va savodxon bo'lib yetishishlari, eng muhimi, jamiyat uchun kerakli kadr bo'lib yetishishlari asosiy maqsad qilib olingan. Bugungi kunda umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi hamda oliy ta'lim muassasalarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy vazifasi: O'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgarlar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; O'zbek (ona) tilini o'qitish markazida til o'rganuvchilarning o'zaro hamda o'qituvchisi bilan nutqiy muloqoti turmug'i lozim bo'ladi. Ammo mana shu muloqot to'g'ri yo'lga qo'yilishi uchun grammatika qonun-qoidalarini yaxshi bilishga ko'maklashuvchi topshiriqlardan iborat mashg'ulotlar nazariy yoki amaliy ahamiyat kasb etibgina qolmay, o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini shakllantiradi, orttirishga ham hissa qo'shishi talab etiladi. Ana shu qiziqishni shakllantirishda, uni tobora mustahkamlab borishda sintaksisni o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ijodiy tafakkur sohibi, ya'ni o'sayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tuta-yotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan, ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim dolzarb vazifa hisoblanadi. O'zbek tilida tilshunoslikning katta bo'limlaridan biri bo'lmish sintaksis bo'limining asosiy o'rganish obyektlaridan biri gap bo'laklarini o'qitishda ta'lim berish usullarining qaysilaridan foydalanilsa ta'lim sifati, mavzuni o'rgatish sifati oshishi masalasi bugungi kunning dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda. Shuni ta'kidlash joizki, insoniyatni farovon hayot shart-sharoitlarini yaratish, tabiiy ofatlarni oldindan aniqlash muammolari qadimdan qiziqtirib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat tashqi dunyoning turli hodisalarini o'rganishi tabiiy holdir. Aniq fan sohasi mutaxassislari u yoki bu jarayonning faqat ularni qiziqitrgan xossalarinigina o'rganadi. Masalan, geologlar yerning rivojlanish tarixini, ya'ni qachon, qayerda va qanday hayvonlar yashaganligi, o'simliklar o'sganligi, iqlim qanday o'zgarganligini o'rganadi. Bu ularga foydali qazilma konlarini topishlarida yordam beradi. Lekin ular yerda kishilik jamiyatining rivojlanish tarixini o'rganmaydi bu bilan tarixchilar shug'ullanadi. Atrofimizdagi dunyoni o'rganish natijasida noaniq va to'liq bo'lmagan ma'lumotlar olinishi mumkin. Lekin bu koinotga uchish, atom yadrosining sirini aniqlash, jamiyatning rivojlanish qonunlarini egallash va boshqalarga xalaqit bermaydi. Ular asosida o'rganilayotgan hodisa va jarayonning modeli yaratiladi. Model ularning xususiyatlarini mumkin qadar to'laroq aks ettirishi zarur. Modelning taqribiylik xarakteri turli ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, tajriba o'tkazish mobaynida foydalaniladigan asboblarning aniqligi olinayotgan natijaning aniqligiga ta'sir etadi

Model tushunchasi lotincha "modelus" so'zidan olingan bo'lib, tabiiy fanlar yoki umuman fanda shunday moddiy qurilma sifatida tushuniladiki, unga muayyan obyekt haqida ma'lumotlar kiritilganda hosila sifatida yana shu obyekt yuzaga keladi. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (*o'xshashi, taqlidi, tabiiy ko'rinishidir*) [3:97], u o'zbek tilidagi qolip, andoza so'zlariga mos keladi [3:97]. U hodisalarining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi va aniq yoki mavhum obyektlar, kichraytirilgan obyektlar va sxemalarda tadqiq etiladi. Buni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi kabilar o'sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar biz olmani loydan yoki sun'iy bir materiallardan yasasak, bu uning moddiy modeli hisoblanadi [3:57-59]. Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi: Model tushunchasi lotincha

"modelus" so'zidan olingan bo'lib, tabiiy fanlar yoki umuman fanda shunday moddiy qurilma sifatida tushuniladiki, unga muayyan obyekt haqida ma'lumotlar kiritilganda hosila sifatida yana shu obyekt yuzaga keladi. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (*o'xshashi, taqlidi, tabiiy ko'rinishidir*) [3:97], u o'zbek tilidagi qolip, andoza so'zlariga mos keladi [3:97]. U hodisalarining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi va aniq yoki mavhum obyektlar, kichraytirilgan obyektlar va sxemalarda tadqiq etiladi. Buni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi kabilar o'sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar biz olmani loydan yoki sun'iy bir materiallardan yasasak, bu uning moddiy modeli hisoblanadi [3:57-59]. Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi:

Birinchidan, modelashtirish har bir fan obyektini sod-dalashtiruvchi metoddir. Lingvistik birliklarni model-lashtirish bu belgilar tarkibidagi elementlarning barqaror munosabatlariga asoslanadi. Shuning uchun ham butunlik tarkibidagi elementlar o'rtasidagi munosabatlarning bar-qaror va beqaror turlarga ajratilishi lingvistik model-lashtirish uchun katta ahamiyatga ega. Ikkinchidan, model-lashtirish barcha fanlar uchun xos bo'lgan umumilmiy metod hisoblanadi va u quyidagi tamoyillarga amal qiladi: *deduktivlik – mantiqiy xulosa chiqarishga asoslangan hamda xususiylikdan umumiylikka tamoyilida bo'ladi; ta-fakkur eksperimentidan foydalanish - modelni ide-allashtirilgan obyekt sifatida talqin qilishdan iborat bo'ladi.*

Lingvistik model tushunchasi struktur tilshunoslikning E.Sepir, L.Blumfeld, R.Yakobson, Xomskiy, Harris, Hokket kabi namoyandalari tomonidan kiritilgan. Uning taraqqiyoti esa XX asrning 60-70-yillariga (matematik va kibernetik lingvistika rivojlana boshlagan davrga) to'g'ri ke-ladi. Lingvistik modelni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Inson nutqiy faoliyati modellari. Bu modellar konkret nutq jarayonini va hodisalarini aks ettiradi. Masalan, aniq bir tovushning talaffuz modeli yoki nutqning yuzaga chi-qish modeli;

2. Lingvistik tadqiqot modellari. Bunda muayyan til hodisalari asosida olib borilgan tadqiqot jarayonini aks ettiradi.

3. Metamodellar – bunda lingvistik modellar saralanadi, u gipotetik-deduktiv xarakterga ega bo'ladi, o'ta ab-straktlashgan va ratsionallashgan bo'ladi. Modelashtirish metodi ayrim tillarga, jumladan, ingliz tiliga faol tat-biq qilingan.

O'zbek tilida sodda gapning qurilish qolipi: S + O + V : *Men gul terdim. Men meva yedim.*

S= ega, O = to'ldiruvchi, V = kesim.

Sodda gapning til sathidagi mohiyatini belgilashda tilshunoslar sintaktik nazariyaning gap haqidagi quyidagi talqiniga asoslanishadi:

1. Gapning eng kichik qolipi lisoniy birlik sifatida ongimizda mavjud umumiy birlik bo'lib, u nutqimizda fikrni til qonunlariga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqelantiruvchi imkoniyatdir.

2. Gapning eng kichik qolipini belgilashda uning tashqi qurilishi, ichki qurilishi va mohiyati ajratiladi.

3. Gapning minimal qolipidan o'rin oladigan tarkibiy qismlarning mohiyatini belgilashda birikuvchanlik (valentlik), ya'ni lug'aviy birliklarda xos ma'noviy (semantik) va sintaktik, shuningdek, kesimlik shakllariga xos morfologik birikuvchanliklarga asoslanishdir. Gapning eng kichik qurilish qolipidan lug'aviy birliklarning kengaytiruvchilari (aktantlari va ularni ifodalovchilar) chiqarildi.

4. O'zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda Hind-Yevropa tillari bilan turkiy tillar orasida gap qurilishidagi asosiy farq diqqat markazida turdi. Bu farq esa quyidagicha: Hind-Yevropa tillariga bir tarkibli

gaplar umuman xos emas va gap hech qachon egasiz bo'la olmaydi.

Turkiy tillar, xususan, o'zbek tilida "Men xatni yozaman, sen xatni olib borasan" gapi bilan "Xatni yozaman, olib borasan" gapi orasida keskin farq yo'q, ya'ni o'zbek tilida kesim shaxs-son jihatdan mukammal shakllangandir [4:54].

Yuqorida bayon etilgan to'rt asosga tayanib, sodda gapning eng kichik qurilish qolipi sifatida [WPm] belgilangan. [WPm]ning tarkibida [W] – kesimning, gap kesimining atash, lug'aviy ma'no bildirishga xizmat qiladigan qismi bo'lib, mustaqil so'z turkumiga oid bo'lgan, ya'ni kesim vazifasida kela oladigan so'zga, so'z birikmasiga, kengaytirilgan birikmalar (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomlari oborotlari)ga teng kelishi mumkin. Aniqroq ifodalaganda, [W] lisoniy qolipdagi imkoniyat bo'lib, u nutqda atov birligi vazifasini o'tay oladigan va shu nutqning istalgan birligi (so'z, so'z birikmasi va hatto gap) shaklida voqelanishi mumkin. [Pm] esa atov birligi [W]ni gap qolipi shakliga keltiruvchi vositalar majmuasining ramzi bo'lib, u nutqda kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichlari shaklida voqelelanadi.

[WPm]=SGning quyidagi nutqiy hosilalari faqat kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligidan iborat:

	[W]	[Pm]
1.	Yoz	-moqchi+miz
2.	Ketmoqchi bo'l	-ma+sa+kerak
3.	O'qi	Ø
4.	Oqko'ngil	-siz
4.	Aytib qo'y	-ma+sa+ngiz
5.	Talaba	-man
6.	Ona bo'l	-gan+ekan
7.	Bola	edi+m
8.	Kim	-san
9.	O'ttiz	-dir
10.	Baxtiyor	-siz+lar

O'zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipi–[WPm]=SGni belgilashda turkiy tillar, xususan, o'zbek tili gap qurilishida kesimning gap markazini tashkil etishi bosh mezon hisoblanadi. Zero, gapning eng kichik qurilish qolipi kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligidan ibo'rat. [WPm]=SG lisoniy sintaktik birlik sifatida ongimizda mavjud bo'lib, nutqimizda fikrni til qonunlariga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqealantiruvchi imkoniyatdir.

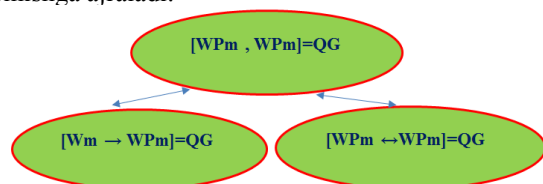
WPm minimal sodda gapning modeli. M: *O'qidim. Yozding*

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek tilida qo'shma gapning eng kichik modeli quyidagicha bo'ladi:

S₁ + V₁, S₂ + V₂ : Kuz keldi, havo soviy boshladi. Ingliz, rus tillarida sodda gap qurilishi quyidagicha belgilangan: S + V + O: Я пишу письмо. Он играют шашку.

I have write the letter. I am reading an interesting article.

Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi [WPm R WPm]= QG bo'lib, u quyidagi yana uchta oraliq ko'rinishga ajraladi:

- [WPm, WPm]=QG
- [WPm -> WPm]=QG
- [WPm -> WPm]=QG

Bu oraliq ko'rinishlar bir qarashda an'anaviy bog'lovchisiz, ergash gapli va bog'langan qo'shma gaplarning ramziy ko'rinishidek tasavvur uyg'otadi.

(Masalan, *Bahor keldi va olam yashnadi* – [WPm, WPm]=QG. *Bahor kelsa, olam yashnaydi* – [WPm -> WPm]=QG. *Bahor kelsa va olam yashnasa* – [WPm -> WPm]=QG kabi). Biroq bunday emas. Professor R.Sayfullayeva o'z ilmiy tadqiqotida "qo'shma gaplar tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatlarda o'z aksini topadigan bog'lovchilar paradigmasi ta'siridan ozod qilinsa, u hamma til birliklari kabi juda sodda, ixcham va ravshan tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi" [30], – deb yozadi. Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi – [WPm R WPm]=QGni keltirib chiqarish va uning variantlarini kuzatish natijasida uch tipik turni ajratadi: Aslida, mazkur qurilish qoliplari qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalarga ko'ra emas, balki bu sodda gaplarning qo'shma gap tarkibidan chiqarilganda mustaqil qo'llana olish-olmaslik belgisi asosida amalga oshirilgan. Yuqoridagi modellarning davomi sifatida so'z birikmasi hamda gapning modeli mavjud. T – H so'z birikmasining modeli. Bunda T=tobe so'z, H=hokim so'z (tobe–hokim). Yaratuvchi modellar tilshunoslik rivojlanishi natijasida yuzaga keldi, mazkur metodning bir qator afzalliklari va pragmatik jihatlari mavjud:

- modellashtirish tavsifiy emas, amaliy metod hisoblanadi;
- modellashtirish metodi har qanday sharoitda optimal («eng qulay», «eng maqbul») hisoblanadi;
- modellashtirish metodi ekonomiya prinsipiga tayanadi. Bunda uzun ta'rif va tavsiflarga ehtiyoj bo'lmaydi;
- obyekttni tushuntirish va izohlashni osonlashtiradi va soddalashtiradi.

Modellashtirish metodi keyingi paytlarda tilshunoslikda faol tatbiq qilina boshlandi. "Model" tushunchasi fan va texnikada turli ma'nolarda ishlatilgani bois modellashtirish turlarining yagona tasnifi mavjud emas. Tasnif modelning xarakteriga ko'ra, modellashtirilayotgan obyektning tabiatiga ko'ra, modellashtirish tatbiq qilinayotgan soha yoki yo'nalishga qarab amalga oshirilishi mumkin [4,46]. Modellarni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. *Tabiiy model* – o'rganilayotgan obyekt bilan bir turda bo'ladigan va undan faqat o'lchamlari, jarayonlarining tezligi va ba'zi hollarda yasalgan materiali bilan farq qiladigan model;

2. *Matematik model* – prototipdan (asl nusxadan) jismoniy tuzilishi bilan farq qiladigan, lekin prototip bilan bir xil matematik tasvirga ega bo'lgan model;

3. *Mantiqiy-matematik model* – belgilardan iborat bo'lgan, tafakkur jarayonini o'rganishda qo'llanadigan abstrakt model;

4. *Kompyuter modeli* – matematik, mantiqiy model-lashtirish metodlariga asoslanib kompyuterda algoritim va dasturlardan foydalangan holda yaratiladigan model.

Tabiiy modellarga turli xil buyum, jism, ular bilgan narsalarning tasvir, suratlari yoki shu kabilarning kichraytirilgan nusxasi kiradi. Shularni hisobga olib, biz ushbu sinf o'quvchilari uchun modellarni turli xil rasmlar orqali ham tushuntirishga harakat qildik. Ular quyidagicha ifodalandi: Tasavvurimizda gap bo'laklarini osmonda ko'rinib turgan jismlarga o'xshatsak, biz uchun eng keraklisi quyosh va oy hisoblanadi.

O'zbek tilida ega hamda kesimning o'rni nihoyatda katta. Gap bo'lishi uchun avvalo, kesim gap bo'lagini tushunib, uning turlari bilan tanishgach, ega gap bo'lagi bilan tanishiladi. Har bir gap albatta, gap bo'laklaridan tashkil topadi. Bu esa turlicha namoyon bo'ladi. Gapda ega ham, ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) ham bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Kesim (modeli –K) nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? (ba'zan nechanchi? qanday?) kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Gap tarkibidagi hol asosan felga bog'lanib, gapda fel kesimning paytini, maqsadi, sabab, o'xshatish kabi ma'nolarini izohlab keladi. Shunga ko'ra ikkinchi darajali bo'laklar tarkibidan hol gap tarkibida juda muhim mavqeda

turadi. Tabiiy modellarga tayanib biz holni osmon jismlari tarkibidan bulutni tanladik. Chunki bulutda hol izohlaydigan ma'nolarning barchasi mujassam bo'lib, u ham holdek osmondagi o'rniga, tuzilishi, joylashuvi, rangiga ko'ra paytni, maqsadni, sababni, o'xshatish ma'nolarini anglatadi.

Gap bo'laklarining ishtiroki va joylashish o'rni model-lashtirib o'rgatilsa, gap tuzayotganda xatoliklarga olib kel-masligi uchun zamin yaratadi. Bu esa inson ko'rgan narsasini kodlashtirib o'rganayotganini hamda ush-bu kod uning xotirasida yanada mustahkamroq o'rnashayotganligini bildiradi. Bunda biz modellarning tabiiy va fikriy modellar kabi turlarini o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, oddiydan murakkabga qarab o'rgatishimiz kerak bo'ladi. Chunki yuqori sinflarda ham ona tilining sintaksis bo'limiga tegishli mavzular va ajratilgan soatlar mavjud, o'quvchilar yuqori sinflarga o'tganlarida modellashtirish metodi tarkibidagi mantiqiy modellar, matematik modellardan foydalanish, murakkab grammatik qoidalarini oddiy, tushinarli, tejamlil hamda sa-marali modellar yordamida o'qitish zarur bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кун-далиқ қоидаси бўлиши керак. –Тошкент: 2017.
2. Ruzieva S. MODELLESHTIRISH TEXNOLOGIYASI UMUMIY O'RTA TA'LIMDA SINTAKSIS BO'LIMINI O'QITISHDA OPTIMAL YONDASHUV SIFATIDA //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1-245-b.
3. Ruzieva S. MOHIR-U MEHR-U MAHORAT //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1.мм.
4. Ruzieva S. MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA LUG 'AT ISHI MUAMMOLARI VA ULARNI YECHISH-NING INNOVATSION YO'LLARI //Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali. 2021. T. 1. №. 1. 441-b.

REZYUME. Maqolada modellashtirish texnologiyasining oliy ta'lim ona tili sintaksisi fani darslari jarayonida zamonaviy yon-dashuv sifatida qo'llanilishi to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada modellashtirishning ta'limdagi zaruriyati hamda afzallikla-ri haqida ma'lumotlar berilgan. Modellashtirish texnologiyaning matematik hamda tabiiy metodlari qiyoslangan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование технологии моделирования как современного подхода в процессе проведения занятий по синтаксису родного языка в высшем образовании. В статье также представлена информация о необходимости и преимуществах моделирования в образовании. Проводится сравнение математического и естественного методов технологии моделирования.

SUMMARY. The article discusses the use of modeling technology as a modern approach in the course of higher education native language syntax classes. The article also provides information about the necessity and benefits of modeling in education. Mathematical and natural methods of modeling technology are compared.

KISHI MEKTEP JASINDAGI OQIWSHILARDIŇ ANA TILI SABAQLARINDA KLASTAN TIS JUMISLARDI SHÖLKEMLESTIRIW

S.Saburova – doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch sózlar: sinfdan tashqari o'qish darslari, tarbiya, ona tili, grammatika, sintaksis, fonetika, morfemika, ta'lim, so'z, gap.

Ключевые слова: внеклассное чтение, воспитание, родной язык, грамматика, синтаксис, фонетика, морфемика, образова-ние, слово, предложение.

Key words: extracurricular reading, upbringing, mother tongue, grammar, syntax, phonetics, morphemics, education, word, sen-tence.

Baslawish klaslardıń ana tili sabaqlarında klastan tis jumislardıń máqseti-ana tili sabaqlarında alǵan bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin jetilistiriw, ana tiliniń fonetika, grammatika, morfemika, sintaksiz, sóz birikpesi, sóz, gáp sıyaqlı túsiniqler menen tanıstırıw, ana tiline húrmetti oyatıw hám onı ámelde durıs paydalana alatuǵın kámil insandı tárbiyalawdan ibarat.

Klastan tis ana tili sabaqları 1-2-klaslarda háptede 1-márte, 3-4-klaslarda 2-háptede bir márte ótkeriledi. Sawat ashıw dáwirinde bolsa hápte aqırında Álipbe sabaǵınan 17-20-minut ajratıladi.

Klastan tis ana tili sabaqları oqıw dástúri menen tikkeley baylanıslı bolıp onda kózde tutilǵan maqset hám wazıypalardı ámelge asırıwda jaqınnan járdem beredi. Bunıń ushın oqıwshılarda kitap oqıw mádeniyatın tárbiyalaw olarda ápiwayı kitap oqıwshıdan izleniwshen kitap oqıwshı dárejesine kóteriń talap etiledi.

Sonıń ushında 1-2 klass ushın ana tili hám oqıw páni oqıw dástúri hám sabaqlıqları bir kitapta berilgenligine baylanıslı bul klass oqıwshılarına klastan tis ana tili hám oqıw sabaqları birgelikte shólkemlestiriledi [1:28].

Oqıwshılarda kitapqa qızıǵıwshılıq oyatıwda hár bir balaǵa jeke tártipte úyretiw, shaxsiy qızıǵıwların esapqa alıw zárúr. Balalarda kitap ústinde islew kónlikpesin rawajlandırıwda olarda kitapqumarlıq mádeniyatın tárbiyalawdıń tiykari bolıp esaplanadı. Bunda oqıw ushın ajratılǵan saatlardan paydalanıladı.

Ádebiy hám keń taralǵan shıǵarmalardı ózbetinshe bárqulla oqıp barsa ǵana, oqıwshılardıń dúnya qarasımın rawajlanıwı hám keńeyiwine xızmet etedi.

Klastan tis oqıw sabaqlarınıń tiykarǵı wazıypası oqıwshılarda ádebiy kitaplardı oqıwǵa qızıqtırıw, oqıǵan kitaplardı boyınsha pikirlerin aytı alıwǵa úyretiw, balalar ádebiyatıń belgili jazıwshılarınıń ómiri hám dóretiwshiligi menen elementar tárizde tanıstırıw esaplanadı.

Balalarda jaqsılıqqa muhabbat, jamanlıqqa jerkenish kóz benen qarawǵa úyretiw, olardıń baylanıslı sóylewin rawajlandırıw, ádebiy – estetikalıq oylawınıń qalıplesiwinde klastan tis oqıw sabaqlarınıń da áhmiyeti úlken.

Klastan tis oqıw sabaqlarınıń eń áhmiyetli wazıypalarınıń biri ózbetinshe oqıw kónlikpelerin tárbiyalaw esaplanadı. Bunıń ushın ózbetinshe islew ushın tapsırmalar beriw, qızıǵarlı shınıǵıw túrлерinen paydalanıw, eń jaqsı shıǵarmalardı, pikirlerdi, jazıwshı haqqında toplanǵan pikirlerdi oqıtıw, «Jańılıtpash», «Jumbaqlar tabıw», «Tásirli oqıw», «Naqıllar aytıw jarısı», «Ertek oylap tabıw», «Bilimdanlar maydanshası», sıyaqlı kórik-tañlawlar shólkemlestiriw, temalar boyınsha soraw-juwaplar alıp barıw, oyın tárizindegi jumıs túrлерinen paydalanıw zárúr. Oqılǵan shıǵarmalar ústinde sáwbetler ótkeriw, «Kitap hápteligi» n shólkemlestiriw, shıǵarmalar tiykarında kishi bayanlar jazıwdı shınıǵıw etiń jaqsı nátiyje beredi.

Klastan tis oqıw sabaqları klasta oqıw menen baylanıslı tárizde shólkemlestiriledi. Klasta oqıw klastan tis oqıw ushın zárúr bolǵan oqıw kónlikpesin rawajlandıradı, oqıwshılardıń oqılǵan shıǵarmasın túsiniwge úyretedi, sózligin bayıtadı. Klastan tis oqıw qızıǵarlı hám ózine tartatuǵın jumıs túri bolıp, balalardıń bilim dárejesin

bayıtadı, táriplew ushın materiallar beredi.

Házirgi waqıtta baslawish klass oqıwshıları ushın klastan tıs oqıwǵa tiyisli qollanbalardıń baspadan shıqpaǵanlıǵı oqıtıwshılardıń bul jumslardı shólkemlestiriwde qıymshılıq tuwdıradı [2:42].

Klastan tıs oqıw basqıshları. Klastan tıs oqıw-oqıwshılarda ózbetinshe kitap tańlaw hám oqıw kónlikpelerin qalıptestiredi. Óz betinshe oqıw kónlikpesin rawajlandırıw 3 basqıshqa bólinedi.

1. Tayarlıq basqısı. Ol birinshi klastıń sawat ashıw dáwirine tuwrı keledi. Oǵan sabaqtıń bir bólegi 17-20-minut ajratılǵanlıǵı ushın klastan tıs shınıǵıwı dep júritiledi.

Onıń ózine tán qásiyetleri sonda oqıtıwshı shıǵarmanı ózi tańlaydı. Shıǵarmanıń kishi kólemde bolıwınan hám basqa kitap tańlaw ózgesheliklerine itibar beredi. Shıǵarmanı muǵallımınń ózi oqıp beredi. Oqıwshılar shıǵarmanı tańlawǵa esitkenleri haqqında pikir júritiwge olarǵa ápiwayı ǵana pikir beriwde shıǵarmanıń jazılıwınıń saykesligin anıqlawǵa shıǵarma mazmunın sóylep beriwge úyretiledi. Bul basqıshqa oqıwshılar oqıw gıgıenasi hám kitapqa qanday múnásibette bolıw menen tanısadı.

2. Baslawish basqısı. Bul birinshi klastıń ekinshi yarım jıllıǵına tuwrı keledi. Bul basqıshqa háptede bir márte 45-minutlıq sabaq shólkemlestiriledi. Shıǵarmanı oqıwdan aldın, oqıwshılar shıǵarmanıń atı hám avtorı menen tanısadı. Súwretlerdi tamashalaydı dápterlerine ol haqqında ápiwayı etip shıǵarma avtorı hám onıń atın jazadı.

Tańlangan shıǵarma jaqsı oqıytuǵın oqıwshı ǵa arnalǵan tayarlıqtan soń oqıtıladı. Shıǵarmanıń ańsat oqıtılatuǵın orınların bos oqıytuǵın oqıwshılardıń oqıtıwı da múmkin. Bul olarda oqıwǵa degen qızıǵıwshılıq oyatadı. Bul basqıshqa oqıwshılar hár qıylı túrde buwınlap oqıydı sonıń ushın muǵallım hár bir oqıwshı ǵa jeke (individual) túrde qatnas jasawı kishi kitap oqıwshınıń kitaptı ózinshe oqıwǵa úyretiwı lazım.

Tiykargı basqısı. Bul basqısı 2-4-klasslarǵa tuwrı keledi. Bul dáwirde oqıwshılardıń oqıw kónlikpeleri bekkemlenedi. Bunda oqıwshılardıń klastan tıs qarı oqıǵanları bahalanadı. Bahalawda dástúr talaplarına tiykarlanadı. Oqıǵan kitaplarınń sıpatlılıǵın ózlestiriwine muǵdarına oqıǵan kitabına múnásibet bildire alıwına itibar beriledi. Bunda oqıwshılar turaqlı túrde temaǵa baylanışlı bir neshshe shıǵarmalardı oqıp keledi. Bulardıń ayırım jerlerin tásirli etip oqıp beredi. Oqıǵan shıǵarmaların óz-ara salıstıradı [2:58].

Klastan tıs oqıwdıń basqıshları dástúr talapları tárbiyalıq wazıypaları oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları menen belgilenedi. Máselen: Tayarlaw basqıshında kishi kólemdegi shıǵarmanı oqıtıwshı oqıp berse oqıǵanları háqında sawbet qayta sóylep beriw ótkerile, baslawish basqıshqa pútkil klass oqıwshıları bir kitap penen bir qıylı kitap penen támin etiledi. Barlıq oqıwshılar bir tema ústinde isleydi. Bunda bir jazıwshı yaqı bir temadaǵı shıǵarmalar kórgizbesi shólkemlestiriledi. Shıǵarma ishinde oqıwshı ǵa tapsırılıwı, albomlar tayarlanıwı kinofil'm, diafilimler úzindileri kórsetiliwı hám shıǵarma mazmunı júzesinen hár qıylı ádebiy súwretler sızdırılıy da múmkin. Bul protseste kitaptı saqlaw maqsetinde onı jamaw oraw úyretiledi. «Ertekler bayramı» «Tásirli oqıwı tańlawı ótkeriledi.»

Tiykargı basqısı juwmaǵında kishi jastaǵı oqıwshılar aktiv kitap oqıwshı ushın zárúr bolǵan jaqsı oqıw kónlikpe hám tájiriybelerin iyelewleri, eń kerekli, olardıń kitap hám de ózbetinshe oqıwdı jaqsı kóriwine erisiw júdá áhmiyetli.

Klastan tıs oqıw ushın kitap tańlaw. Metodikanıń wazıypalarınan biri klastan tıs oqıw ushın kitaplar tańlaw, oqılatuǵın ádebiyatlar dizimin usınıw, jıllıqoqıw rejesi hám sabaq dúzilisi úlgilerin islep shıǵıw.

Klastan tıs oqıw sabaqlarınıń ózgeshelikleri, birinshiden, klastan tıs oqıw sistemasınıń basqıshları menen, ekinshiden, oqıw wazıypaları hám dástúr menen, úshinshiden, aldına qoyılǵan tárbiyalıq wazıypalar menen,

tórtinshiden, oqıwshı lardıń qızıǵıwı menen belgilenedi.

1-klasta tayarlıq basqıshında jańa tekst oqıtıwshı tárepinen oqıp berilse, tiykargı basqıshqa sabaqlarda jańa kishi kólemdegi tekstti oqıwshılar oqıydı.

Keyingi basqıshlarda shıǵarma analizine tiyisli jumslar keńeytiriledi, oqıwshılar oqıǵanların salıstırıwǵa, ulıwmalastırıp juwmaqławǵa úyretiledi. Qaharmanların elementar táripleydi [3:35].

Rollerge bólip oqıtıwdan paydalanıladı. Tiykargı basqısı klastan tıs sabaqlarında 2-klasta háptede 1-márte, 3-4-klasslarda 2-háptede 1-márte ótkeriledi. Oqıwshılar óz betinshe oqıwǵa úyretiledi, olar “Jetkenshek” gazetası menen tanıtılardı, yaǵnıy balalar kórsetiwı menen tanıtılardı. Bul basqıshqa ózbek, shet el ádebiyatı jazıwshılarınıń hár túrli janrdaǵı, temalarınan paydalanıladı. Qosımsha saxnalastırıwıdan paydalanıladı. Bir sabaqqa oqıwshılar bir neshshe kitaplar oqıp kelip, olar haqqında óz pikirlerin aytadı. Qaharmanların táriplep súwret sızadı. Jazıwshılar dóretiwshegi tiyisli kesheler shólkemlestiriledi. Usı tárizde ádebiyattı súyetuǵın, erkin pikir júrite alatıwın kitap súyer oqıwshını rawajlandıradı.

Klastan tıs oqıw sabaqlarında oqılǵan kitaptı analiz etiw, dóretiwshegi penen qayta bayanlaw, súwretler sızıw, tásirli oqıw, kitaplar usınıs etiw usıllarınan keń paydalanıladı.

Klastan tıs oqıw sabaqlarında ózbetinshe jumslar alıp barıladı. Baslawish klasslardıń oqıw sabaqlarında soraw-jawaplar ústinde islew, klastantıs oqıw, tekst ústinde islew, qayta gúrriń etiw, reje dúziw sıyaqlı bir qansha jumslar túrlerinen keń túrde paydalanıladı.

Sabaqlıqlardıń bilim deregi, tárbiya orayı ekenligi dálillewdi talap etpeytuǵına haqqıyat. Biraq ol ózi menen tillese alatıwın oqıwshıǵa ǵana óziniń kewilin ashadı. Sebebi hár qanday sabaqlıq oqıwshınıń muǵallım tapsırması tiykarındaǵı óz betinshe xızmeti arqalı ózlestiriledi. Baslawish klass oqıwshısı sabaqlıq tekstin oqıw, onıń soraw-jawapları ústinde bas qatırıw, bayan, shıǵarmalar jazıw, teksttiń mazmunın qayta gúrriń etiw, qısqartırıp hámde bas qaharmanlardı ózgeritip gúrriń etiw, ádebiy qaharmanlarǵa xatlar jazıw waqtında ápiwayı oqıwshıdan tvorchestvolıq oqıwshı dárejesine kóteriledi. Sabaqlıq hám ondaǵı soraw, tapsırmalar ústinde islew kónlikpelerin iyelegen oqıwshı ǵana onda berilgen bilimderi tereń ańlaydı, tiyisli juwmaq shıǵara aladı. Oqıwshınıń sabaqlıq boyınsha xızmeti sabaq waqtında baslanıp, úyde óz betinshe jumslar islew dáwirinde tolıq qalıptesedi. Sabaqlıq ústinde islew (sabaqlıqta berilgen tekstti oqıw, soraw, tapsırmalar járdeminde mazmunın ózlestiriw, reje dúziw, qayta gúrriń etiw) arqalı oqıwshı berilgen tekstti bahalaw dárejesin iyeleydi [3:44].

Oqıwshılarda baǵdarlama talapları dárejesinde bilim, kónlikpelerdi payda etiw túrli jollar arqalı ámelge asırılardı. Al olardıń barlıǵında sabaqlıq-oqıwshı-muǵallımınń birgeliktegi isi bas másele bolıp esaplanadı. Sabaqlıq ilim hám pánniń eń sońǵı jetiskenlikleri tiykarında jazılǵan bolsa da oqıwshılardıń sabaqlıq penen islew jolları izbe-iz úyretilmese kózde tutılǵan nátiyjege erisip bolmaǵanınday, sabaqlıqta pánniń jetiskenlikleri pedagogikalıq kóz-qarastan durıs berilmese, oqıwshılardıń jası, kóz-qarası, ápiwayı, qızıqlı tilde, tártipli túrde berilmegen bolsa, muǵallım-oqıwshı birgeliktegi isi kewildegidey nátiyje bermeydi.

Klastan tıs oqıw sabaqlarında óz betinshe jumslar tiń tiykargı formalarınan biri oqıw tapsırmaları bolıp esaplanadı. oqıw tapsırmaları jeke tártipte óz betinshe bilim alıw hám ózlestirilgen bilimderdi ámelde qollanıwǵa qaratılǵanlıǵı menen talım sistemasında ózine tán orın tutadı. Hár qanday tapsırmada oqıwshınıń bilimi, tájiriybesi, oqıw predmetine qızıǵıwı esapqa alınǵan jaǵdayda ǵana jaqsı nátiyjege erisiw múmkin. Oqıwshınıń úyge berilgen oqıw tapsırmaları boyınsha xızmeti sabaq waqtındaǵı xızmetinen ayırmaslıǵı, ol tapsırmanı

оринлашда муғаллимнинг, класс ҷамъиятини ярдэmine эмес, ал ӯз билими ҳам таърибелерине сӯенеди. Бундай сиртқи таъсирдин болмави оқишши имкониётини кең јол ашад. Бул јерде ең тикарғиси сиртқи таъсирдин болш-болмаслиғи эмес, балким оқишшини ӯз ўстинде ислей билив, еркин пикир јӯрите алив кўнликпесини қалпесиви болш есапланад. Сорав-тасирмалар ӯз бетинше анализ етиш, пикир јӯрите билив, уливаластиршв ҳам јушмақ шигаришди талап етиш менен талим системасинда аҳмиётли орин тутад.

Оқишшилари тексти ӯз сўзлери менен гўррин етиш берилерине ерисиде текст бойнша дўзилген белгиле реје тикаринда қайта айттиршв јақси натије беред. Реје дўзиш вақтинда текст мазмунин ойинда қайта анализ еткен оқишши он ӯз сўзлери менен гўррин етишде қиынлайди. Реје дўзиш ӯтилген темани терең ӯзлестиршдин аҳмиётли шартлеринен бири болш табилад. Тексти пухта ўйренбеген оқишши рејени де дўзе алмайди, демек олари бири екншиси менен тигиз байланли. Текст мазмунин ӯз сўзлери менен гўррин етишде пәнлер арасиндағи байланс ани тили ҳам оқиш сабақларини ӯз-ара байланси оқишши га мақул келиви мўмкин;

Текст мазмунин ўстинде ислевдин тишимли усулларин болған қисқартиршв гўррин етишде:

а) автор таърипинен алға қойилған пикирди ајратиршв кўрsete билиш;

б) тексте сўвретленген аҳмиётли маселелерди қалдиршв қоймаслиқ;

в) тикарғи пикирлерди ӯз-ара байлансида байан етиш;

г) сўзлердин басқаларга тўсиникли болшине ерисшв сийақли талапларга қатаң тўрде бойсиншди талап етеди.

Баславшв класларда кластан тис оқиш ушин текстердин дизири берилмейди, бул болса муғаллимнинг вазипасина

Адебиётлар

1. Embergenova A. Methodology for improving the spelling literacy of students in the lessons of the native language in primary grades (on the example of Karakalpak language schools).
2. Qosimova K., Matchonov S. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. Boshlang'ich talim fakulteti talabalari uchun darslik. – "T.: Noshir", 2009. 352-b.
3. Matchonov S., G'ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag'ich sinflarda o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. -T.: «Yangi yo'l» 2008. 224-b.
4. Nauruzbaeva A, Embergenova A Linguodidactic fundamentals of teaching students how to make sentences in karakalpak language lessons.
5. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. Пособие для учителей начальных классов. – Москва: 2005.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада кичик мактаб Yoshidagi o'quvchilarning ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish haqida so'z yuritiladi. Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarida sinfdan tashqari ishlar ustida ishlash, sinfdan tashqari o'qish, matn ustida ishlash, takroriy hikoya etish, reja tuzish kabi bir qancha ish turlaridan keng turda foydalanish bo'yicha takliflar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается организация внеклассной деятельности в классах родного языка младших школьников. Вносятся предложения по широкому использованию ряда видов деятельности на уроках родного языка в начальной школе, таких как внеклассные предметы, внеклассная работа, доработка текстовой работы, составление плана.

SUMMARY. The article discusses the organization of extracurricular activities at the mother tongue classes of primary school children. Suggestions are made for the widespread use of number of activities at mother tongue lessons at the primary school, such as extra-curricular subjects, extracurricular activities, rework of text work, making a plan.

БОШЛАНҒИШ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

П.А.Салиева – катта ўқитувчи
ҚҚРХТХҚТМОҲМ

Таянч сўзлар: таълим-тарбия, касбий маҳорат, ўз-ўзини ривожлантириш, касбий компетентлилик, таълим сифати ва самардорлиги.

Ключевые слова: образование, профессиональные качества, саморазвитие, профессиональная компетентность, качество и эффективность образования.

Key words: education, professional skills, self-development, professional competence, quality and effectiveness of education.

Таълим-тарбия масаласи давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишига айланган экан, ундан кўзланган пировард максадларга педагог мутахассисларимизнинг янги ёндашишлари лозимлигини даврининг ўзи тақозо этмоқда. Чунки, юқори малакали мутахассисларгина, ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга, Ватан муҳофизатига тайёрлаш учун халқ, давлат ва жамият олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия бериш иши билан шуғулланадиган масъулиятли шахсдир.

Ўзбекистоннинг миллий мустақиллиги жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Республикаимиз иқтисодиётнинг барча соҳаларида, шу жумладан,

жўклетилген. Кластан тис оқишга китاپ буширишда класс ҷамъиятини билим дарејеси ҳам бағдарлама талапларинан келип шигиш,

а) таърибалиқ мақsetи кўзде тўтилади;

б) гўррининг ҳар тўрлилиғи есапқа алинад;

в) балалардин јас ӯзgeshelikleri нәзде тўтилади;

Кластан тис оқилған шигармалар бойнша гўрринлесиш ушин улишма орта талим мектеплерининг I-II класларинда ҳаётде бири мәрте, III-IV класларда еки ҳаётде бири мәрте вақит ајратилған. Мәмлекетлик талим стандарти талапларина јушар бириш ушин талим-таърибанин тўрли форма ҳам методларинан ӯнимли пайдаланшди талап етеди. Кластан тис оқиш бул јерде ўлкен имкониётқа ије. Кластан тис оқиш класта оқиш менен байланли шўлкемлестириледи. Кластан тис оқиш ушин зәрур болған кўнликпелерди қалпестиреди, текстин мазмунин тўсинишге ўйретеди, тил байлигин асиреди. Кластан тис оқиш қизилқ, ӯзине тарта алатуғин хизмет болш, улишма баланин билиш қабилетин байтади. Баславшв класс муғаллимлери кластан тис оқиш вақтинда оқиди енди гана ўйренген балалар менен ислесишв себепли китاپ пенен танисш, дурис ҳам таъсирли оқиш методларинан кең пайдаланади [4:42].

Баславшв класлардин таярлав басқисларинда китاپ пенен танистиршв арқали китাপқумарлиқ маденијати бойнша даслепки тўсиниклер берилш, тикарғи басқисhta муғаллимнинг тасирмасинан кўре, ал онинг јардемисиз, ӯзининг таърибелери тикаринда зәрур болған китাপларди ӯз бетинше таълавга ўйретилсе, јушмақлавшв басқисhta китাপқумарлиққа тијисли ӯз бетинше хизмет қалпестирилшв бариледи. Бул дāvирде соған ерисшв керек, баславшв класти пикерген оқишши кеминде 10-15 јазиршвининг атин билетуғин, олари шигармаларинан кishi бōлимлерди оқишга ўлгеретуғин боледи.

таълим тизимида ҳам кучли ўзгаришлар, ислохотлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдағи Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”нинг Ижтимоий соҳани ривожлантириш йўналишининг тўртинчи- “Таълим ва фан соҳасини ривожлантириш ” бўлимида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдағи 187-сонли қарорига мувофиқ компетенциявий ёндашувга асосланган янги ДТСида ҳам асосий вазифа жисмонан соғлом, руҳан ва ақлий ривожланган, мустақил

фикрлайдиган, Ватанни севадиган, мактабда эгаллаган назарий билимларни кундалик ҳаётда қўллай оладиган ижтимоий фаол ва комил инсонни тарбиялашга қаратилган. Бугунги кунда таълим-тарбия соҳасини модернизациялаш, ўқув жараёнида замонавий педагогик ҳамда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ўқитувчиларнинг касбий маҳорати ҳамда уларнинг билим, кўникма ва малакасини оширишга катта эътибор қаратилмоқда.

Маълумки, Ҳаракатлар стратегиясининг ижтимоий соҳани ривожлантиришга қаратилган устувор йўналишида таълим ва фан соҳасини ривожлантириш мақсадида таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш асосида таълим муассасалари фаолиятининг сифати ҳамда самарадорлигини ошириш вазифаси Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги Фармон 2017 йил 7 февраль ПФ-4947 қўйилган. Сифатли ва самарали таълим давлатимиз тараққиёти йўлидаги янги имкониятлар ва инновациялар асосидир. Бундан буён ўқитувчи таълим беришда асосий эътиборини дарснинг сифат ва самарадорлигига қаратиши, ўқувчида фан бўйича билим, кўникма, малака ва компетенцияларни шакллантириб, ривожлантиришда бор маҳоратини ишга солиши керак бўлади.

Ҳаётимизга оламшумул ўзгаришлар олиб кирган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг халқаро эътирофи борасида давлатимизда «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида таъкидланганидек: «Бутун дунёда кўзга кўринган олим ва мутахассислар, жаҳондаги машҳур ўқув юртлари, нуфузли халқаро тузилмаларнинг раҳбарлари ва вакиллари иштирокида Ўзбекистонда шаклланган таълим тизимини ислоҳ этиш модели ва уни амалга ошириш бўйича тўпланган тажрибанинг муҳокама қилиниши биз учун юксак шарафдир. Дарҳақиқат, халқаро экспертлар ҳам айнан ана шу жиҳатни – ҳар қандай ривожланишнинг асоси ёшларга таълим-тарбия бериш, фуқароларни маърифат орқали замон билан ҳамнафас ҳаётга тайёрлаш эканлигини ва Ўзбекистон тутган йўлнинг тўғрилигини кўп бора қайд этмоқдалар.

Бугунги кунда таълим соҳасини малакали кадрлар билан таъминлашда тезкорлик билан ривожланаётган давр мутахассислар олдига шиддатли ўзгаришларга тайёр туриш, давр билан ҳамнафас бўлган ҳолда ижтимоий ва касбий нуктаи назардан ўз-ўзини ривожлантириб бориш вазифасини қўймоқда. Мутахассисларнинг мазкур талабга тўлақонли жавоб бера олишларида таълим-тарбия жараёнининг сифатли таъкил этилишини ҳиссаси катта.

Мутахассисларни касбий фаолиятга тўлақонли тайёрлаш борасидаги малакаси, педагогик маҳорати, ўқув-тарбия жараёнида инсонпарварлик ғоялари

устуворлигини таъминловчи шахсий сифатлари, ўқувчиларнинг билимларини ҳолисона назорат қилиш ва баҳолаш лаёқати мавжуд ижтимоий талабларга мос бўлиши зарур. ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлик даражаси, шунингдек, улар томонидан илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш, замонавий педагогик ва ахборот таълим технологияларидан фойдаланиш кўникма, малакаларини ривожлантириш ва уларнинг касбий компетентлигини тўхтовсиз ривожлантириб боришни ҳам тақозо этади.

Мазкур талаблардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлик даражасини такомиллаштириш, уларнинг замонавий педагогик ҳамда тегишли соҳаларга оид билим, кўникма ва малакаларини ошириш йўлида самарали ишлар амалга оширилмоқда. Шу ўринда малака ошириш соҳасининг давлат таълим талаблари, малака талаблари, ўқув режалари ва фан дастурлари такомиллаштирилмоқда. Бунда асосан хорижий тажрибалар ўрганилиб, янги ўқув адабиётлари авлоди яратилмоқда. Бундан ташқари янги ўқув режа ва дастур асосида ўқитиладиган фанлар бўйича ўқув модуллари яратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 17 январдаги 25-сон қарори билан "Халқ таълими ходимларини узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини ташкил этиш тартиби тўғрисида низом" тасдиқланди. Мазкур низом билан халқ таълими тизимидаги раҳбар, педагог ва мутахассис ходимларни узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини ташкил этиш тартиби белгиланди. Низомга мувофиқ ўқитувчиларининг

малакасини ошириш жараёнида касбий ўз-ўзини ривожлантиришга нисбатан масъулиятини янада оширишга хизмат қилади.

Пировард натижада юқори малакали кадрларни тайёрлаш ва салоҳиятини оширишга эришилади.

Ўқув жараёнини тизимли ташкил этиш ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини оширишга, юқори малакали кадрларни тайёрлашда муҳим ўрин тутди. Бу эса, ўз навбатида, таълим ва тарбия жараёнининг сифатли ташкил этилишини, малакали кадрлар тайёрлашда юксак самарадорликка эришишни кафолатлайди.

Юртбошимиз фикрларига асосан, ҳар бир ўқув босқичи, ҳусусан, ўқувчилар билиши лозим бўлган билим, кўникма, малака ва компетенциялар стандарт даражасида расмийлаштирилиб ҳаётга татбиқ этилиб келмоқда.

«Биз таълим тизимида ўқувчиларнинг нафақат кенг билим ва профессионал кўникмаларни эгаллаши, аynи пайтда чет мамлакатлардаги тенгдошлари билан фаол мулоқот қилиш, бугунги дунёда рўй бераётган барча воқеа-ҳодисалар, янгилик ва ўзгаришлардан атрофлича хабардор бўлиш, жаҳондаги улкан интеллектуал бойлиқни эгаллашнинг энг муҳим шарти ҳисобланган хорижий тилларни ҳам чуқур ўрганишлари учун катта аҳамият бермоқдамиз».

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси 2017 йил 7 февральдаги “ Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ - 4947 сонли Фармони
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси бўйича ПФ 5712- сонли Фармони
3. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T –O‘zbekiston 2017.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2020-yil 6-noyabrda PQ-4884-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta’limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 25-yanvardagi PQ 4963-son qarori.

РЕЗЮМЕ: Таълим-тарбия масаласи давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишига айланган экан, ундан кўзланган пировард мақсадларга педагог мутахассисларимизнинг янгича ёндашишлари лозимлигини даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Чунки, юқори малакали мутахассисларгина, ёш авлодни ҳаётга, Ватан мудофасига тайёрлаш учун халқ ва жамият олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия бериш иши билан шуғулланадиган масъулиятли шахсдир.

РЕЗЮМЕ: Поскольку вопрос образования стал приоритетом нашей государственной политики, время требует от наших педагогов нового подхода к конечным целям, ведь только высококвалифицированные специалисты несут ответственность

перед людьми и обществом, чтобы подготовить молодое поколение к жизни, и защиты Родины является ответственным лицом, занимающимся данным делом.

SUMMARY: As the issue of education has become the priority of our state policy, the time demands that our pedagogues have a new approach to the ultimate goals. Because only highly qualified specialists are responsible for the people and society in order to prepare the young generation for life and defense of the Motherland, is a responsible person engaged in the work of giving.

РАЗВИТИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ВУЗЕ

З.А.Салихова – преподаватель

Педагогический институт Бухарского государственного университета

Таянч сўзлар: компетенция, саводхонлик, талаба, методика, ўқув адабиёти, замонавий технологиялар, психологик тушунча, дидактик ўйин.

Ключевые слова: компетентность, грамотность чтения, студенты, методика, урок литературы, современные технологии, психологическое понимание, дидактическая игра.

Key words: competence, reading literacy, students, methodology, literature lesson, modern technologies, psychological understanding, didactic game.

Как мы знаем, в новых государственных образовательных учреждениях определяется знание - читать. Это определение отражает информационно-познавательный подход к чтению, чтение рассматривается как вид познавательной деятельности и направлено на извлечение информации из текстов, её осознание и интерпретацию. В этой трактовке представление «читательская компетентность» близко к информационной компетентности. Новые умения относят оба этих вида компетенций к метапредметным образовательным итогам. У современного преподавателя есть отчетливая цель - воспитание квалифицированного, гениального, творческого чтеца. В современном обществе умение читать не может сводиться только к овладению техникой чтения, это непрерывно прогрессирующий комплекс познаний, навыков, знаний, то есть качество человека, которое нужно совершенствовать на протяжении всей его жизни в разных обстоятельствах, общения, активности.

К большому огорчению, современная атмосфера характеризуется отсутствием интереса к книге у студентов и их родителей, в первую очередь к художественной литературе, и низким уровнем читательского восприятия. Нас не может не тревожить уровень речевой грамотности, коммуникативная культура, предпочтение русского слова в зарубежной лексике, употребление ненормативной лексики.

«Дайте человеку возможность проснуться и прочитать, и вы неизбежно получите от этого удовольствие».

Джон Хершел

Я думаю, что любовь к книге, уважение к книге, побуждение ценить ее и приобщать к ней будущие поколения – главная задача каждого педагога и суть его работы [1:1].

Процесс работы с книгой богат и разнообразен по содержанию. Долг каждого учителя — научить детей любить книги, чувствовать потребность в них, понимать их. Это будущее наших детей.

«Лучший подарок, который мы можем сделать ребенку, — это заставить его захотеть прочитать книгу», — сказал Лупан.

Основной целью литературного образования является знакомство с отечественной и мировой классикой, формирование культуры художественного восприятия, то есть культуры нравственности, эстетического вкуса, чтения. Интерес к какой-либо деятельности возникает только тогда, когда человек овладел знаниями и навыками, связанными с его работой.

Педагогической наукой доказано, что отношение человека к книге формируется в первое десятилетие жизни. Почетная задача, стоящая перед нами, педагогами, состоит в том, чтобы сделать следующее поколение другом книги и сделать ее неотъемлемой частью их жизни. Итак, прежде всего, мы должны сделать все возможное как преподаватели.

В новом социальном, экономическом и культурном контексте чтение понимается как важнейший ресурс для развития личности.

В современном обществе рост чтения, стремление к знаниям ведет к развитию новых форм книг. Культура чтения меняется под влиянием электронных технологий. Нашу современную жизнь сложно представить без инновационных технологий, ведь не секрет, что использование Интернета, создавая для нас ряд возможностей и свобод, отдаляет нас от книг.

Чтение включает в себя умение работать над собой, отражать в уме определенные мысли, укреплять веру, формировать чувство патриотизма, расширять мировоззрение, мыслить.

По статистике, за всю жизнь человек может прочитать более 2000 книг. Хотим мы этого или нет, но из каждой прочитанной книги, мы делаем для себя выводы, и это единственный мост, ведущий нас к совершенству.

Прежде всего, прежде чем воспитать подрастающее поколение, мы должны воспитать себя, то есть должны работать день и ночь, чтобы заслужить почетное звание учителя. При этом, мы можем использовать не только нашу национальную литературу, но и мировую литературу [1:2].

Особенности зарубежной литературы имеют большое историческое значение. В мировой культуре они являются одними из поистине великих бриллиантов. В зарубежной литературе акцент делается не на описании, а на действиях, совершаемых главными героями. Кроме того, зарубежная литература в своих произведениях обращается к античным темам, определяющим основные направления и тенденции. Его характеристики имеют большое социальное значение, ведь студент является одним из них.

Может нарисовать психологический портрет главного героя в любой точке страны. Поэтому можно с уверенностью сказать, что знакомиться с зарубежной литературой полезно.

Особенно в XX веке был период реализма. Были отражены основные темы, тема войны, общественно-политических катастроф, трагедии личности, проблема веры и неверия, взаимоотношения личности и общества, духовно-нравственные проблемы.

Книга всегда была и останется источником знаний. Можно сказать, что вся классическая литература — это «Как жить», ответы на многие из них, которые мы считаем учебником жизни. Когда мы читаем книгу, мы сравниваем себя с героем, чувствуем его внутренний мир, боремся со злом, пытаемся вместе решить его проблемы.

Многие читатели вообще не любят поэзию, лиризм — это разнovidность литературы, главное в которой — чувства и переживания автора. Роль учителя в развитии читательской компетенции очень важна, он должен делиться со слушателями всем своим опытом в процессе чтения. Разговор от души приближает образ писате-

ля к юному читателю. Встречи с писателями и поэтами в эти дни, я думаю, очень полезны.

Читателям нужно объяснить преимущества написания рецензии на книгу, потому что для того, чтобы написать рецензию, читатель внимательно читает книгу, обдумывая ее содержание.

«Когда люди перестают читать, перестает думать». Д. Дидро

Нельзя не согласиться с Дени Дидро, жившим 200 лет назад. Но за последние два десятилетия, как и во многих странах, статус, место и востребованность чтения в узбекском обществе резко изменились.

Чем больше эта ситуация омрачает наши сердца, тем больше побуждает молодых людей принимать меры к чтению книг.

В первую очередь любовь к книге формируется в семье, большую роль в этом играют семейные ценности, семейная обстановка. Мы отражаем духовный мир и мировоззрение наших родителей.

Испокон веков наши предки жили с целью, чтобы наши дети были сильнее, образованнее, мудрее и, конечно же, счастливее нас. Это оправдание, ведь судьба нашей страны находится в руках вас и нас, молодых людей.

В этой связи стоит упомянуть принцип Президента по отношению к молодежи в образовательных учреждениях: «Мы построим наше великое будущее вместе с нашим смелым и благородным народом».

Нелюбовь к чтению, возникшая в детстве, и сложности в восприятии текста обыкновенно сопровождают человека в последующей жизни. Компьютер и телевизор отняли у студентов время и желание читать. Многие преподаватели и родители сердиты тем, что студенты не любят читать. Но ты не принудишь их учиться, ты должен увлечься учебой! Как обучить читать так, дабы студенты полюбили книгу, ведь прочитанная в детстве книга остается в памяти на всю жизнь и влияет на дальнейшее становление человека? [3].

В особенности востребована эта проблема на первых курсах. Цель уроков литературного чтения по новым требованиям - воспитать грамотного читателя, у которого сформирована духовная надобность в книге как средстве знания мира и самого себя. Достижение поставленной цели предполагает решение следующих задач:

- становление надобности в чтении (независимом, инициативном) за счет применения разных форм внеурочной деятельности;

- становление читательской компетенции студентов путем организации урока литературного чтения, литературных игр, творческих конкурсов, занятий с элементами театрализованного представления. «Нет наслаждения книгой, — проинформировал С. Соловейчик, — нет чтения, нет читателя. Восхищение искусством писателя, смакование слова и словосочетания, восхищение от успешного выражения «удивление перед мастерством изображения и изложения, волнение, вызванное другой мыслью, — вот чтение». Восхищение, удовольствие, восхищение, удивление, волнение в своей общности составляют явление, называемое читательским интересом. Читательская компетенция студентов — это сформированная у них способность к целенаправленному индивидуальному пониманию книги до чтения, во время чтения и после прочтения книги. Сегодня значимо не только дать студенту как можно больше умений, но и предоставить его общекультурное,

личностное и познавательное становление, вооружить таким значимым навыком, как способность к обучению. Умение читать — это не бегать вокруг глаз. Работа преподавателя по образованию читательской компетенции реализуется по дальнейшим направлениям:

1. образование навыков чтения: умение читать вслух и про себя, умение основных видов чтения (ознакомительное, углубленное, поисковое, просмотровое). Используемые приемы: чтение слоговых таблиц, речевые разминки, игровые упражнения на становление артикуляции, зрительного восприятия, внимания, чтение фраз с различной смысловой интонацией, сила голоса, чтение в парах, работа со скороговорками и др.

2. Читаемость.

1. Умение постигаемых произведений, осознание литературных представлений, их применение и осознание: умение книг и произведений из круга детского чтения, предлагаемых в учебных книгах для разного класса.

Используемые способы: ведение читательских дневников, чтение тетрадей, производство собственных обложек произведений авторов, книжечек, осуществление конференций, литературных викторин и фестивалей, постановка произведений.

2. Умение трудиться с книгой (определение и подбор книг по стилю, авторам, тематике и т.д.);

3. чтение элементов книги. В работе по этому направлению студенты работают со справочниками, словарями, зачастую посещают библиотеки.

4. Знания и навыки собственно читательской деятельности, обеспечивающие восприятие, интерпретацию (интерпретацию) и оценку художественного произведения как искусства слова, то есть по законам этого искусства. В основе этой компетенции лежит разносторонняя работа с текстом. Активный подход предполагает, что человек в процессе обучения должен чему-то не учиться, а учиться осуществлять активность. На первый план тут выходит активность, а знание является условием реализации этого дела.

Задачей обучения является формирование методов функционирования, обеспечивающих итог образовательной деятельности и содействующих становлению ключевого [2]. В современном понимании знание обозначает применение умений для реализации определенных действий, а не попросту запоминание определенных знаний.

Допустимые формы работы с родителями: коллективная (родительское собрание, беседа, дискуссия, лекция, круглый стол, литературный праздник); групповая (тематическая консультация); индивидуально (консультация). В качестве критериев компетентности рассматриваются следующие критерии: позитивное эмоционально-окрашенное отношение к чтению, творческие проявления в деятельности. Исходя из этого, показателями читательского интереса студентов являются: позитивное отношение к самой читательской деятельности («люблю читать»); интерес к определенным книгам («хочу эти книги»), пристрастие самим процессом чтения («не могу оторваться от книги»); желание поделиться с другими веселые общения с книгой («Я хочу, дабы иные узнали об этой книге»). Основное различие читательской деятельности студентов состоит в том, что она должна стимулироваться адекватными мотивами, естественно связанными с ее наличием.

Литература

1. Европейский журнал исследований и размышлений в области педагогических наук, том. 7. 12, 2019 ISSN 2056-5852 Progressive Academic Publishing. — Великобритания: —С. 363.
2. Европейский журнал исследований и размышлений в области педагогических наук, том. 12, 2019 ISSN 2056-5852 Progressive Academic Publishing. — Великобритания: —С. 364.
3. Салихова З.А. Развитие читательской компетентности у будущих педагогов. Warsaw, Poland wydawnictwo naukowe "science" 2020. Polish science journal issue 12(33) part 2 international science journal. —С. 224-231.
4. Муслимов Н.А. Касб талими китувчиларини касбий шахлантиришнинг назарий - методика асослари. Дис пед. вентилатор. Док. - Т.: 2007. - 275б 6. Пидкасистый П.И., Воробьев Н.А. Подготовка студентов к творческой педагогической

деятельности / П.И. Пидкаситы, Н.А. Воробьева. -М.: Педагогическое общество России, 2007. –С. 192.

5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М.: 2002. –С.396.

РЕЗЮМЕ. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда замонавий жараён рўй бераётган бир шароитда шахнинг ижтимоийлашувидан тортиб, шаклланишига бўлган мақсадли йўналишнинг ўзгариши таълим каби тоифадан фойдаланишга олиб келди. Илгари водий ўқувчилари маълум билим, кўникма соҳиби бўлган бўлса, эндиликда ўқув натижаларини ўлчашнинг янги мезони – компетенциялир.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о том, что в настоящее время в Узбекистане происходит современный процесс, изменение целевой направленности, от социализации личности к её формированию, привело к использованию такой категории, как образование. Раньше учащиеся должны были обладать определенным набором знаний, навыков, то теперь новым критерием измерения результатов обучения является компетентность.

SUMMARY. The article, that a modern process is currently taking place in Uzbekistan, a change in the target orientation, from the socialization of the individual to its formation, has led to the use of such a category as education. Previously, students had to have a certain set of knowledge, skills, but now a new criterion for measuring learning outcomes is competence.

TÁLIM ISKERLIGINDE OQITIW METODLARIN KLASSIFIKACIYALAW

S.Saytbekova – *pedagogika ilimlerini kandidati, docent*

J.Muratbaev - *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: oʻyin, taʼlim faoliyati, klassifikatsiya, metod, programmalashgan-oʻyin, evristik-oʻyin, repredoduktiv-oʻyin, muammoli-oʻyin, konstruksiya, pedagogik kontekst.

Ключевые слова: игра, образовательная деятельность, классификация, метод, программированно-игровые, эвристически-игровые, репродуктивно-игровые, проблемно-игровые, конструкция, педагогический контекст.

Key words: game, educational activity, classification, method, programmed-game, heuristic-game, reproductive-game, problem-game, construction, pedagogical context.

Uliwma, oyun “maqseti iskerlikniń ózinde bolǵan iskerlik túri sıpatında anıqlanadı. Áyne maqsetiniń kútiletuǵın nátiye sıpatında bolmawı menen oyun iskerliginiń basqa túrleri – miynet, oqıw, qatnastan ózgeshelenedi. Bir sóz benen aytqanda oyun – bul process sebepli process, iskerlik sebepli iskerlik.

“Oyin – ámeliy maqsetler sebepli ámelge asırılauıǵın ónimsiz iskerlik, qızıǵıw hám házlik ushın ózi ózine quwanış baǵıshlay otırıp xızmet atqaradı” [1].

Yandeks sózlik awdarmalarının bir pütün spektrin keltiredi: “Oyin – onnan qanaatlanıw menen qabatlasıwı sebepli ámelge asırılauıǵın, paydalı maqsetke baylanış bolmaǵan, jumısqa, miynetke qarsı bolǵan iskerlik” (Brokgauz hám Eron sózligi), “

Oyin – tiykarǵı motivi iskerlikniń tek nátiyjesine ǵana emes, al processniń ózine baylanış bolǵan qanaatlanıwda jatatuǵın ónimsiz iskerlik túri” (Крыосвет). “Oyin – tikkeley ámeliy maqsetke muwapıqlılıqtan ayırılǵan fizikalıq hám intellectual ikerlikniń bir túri” (Postmodernizm enciklopediyası), “Insannıń utilitar maqsetke erisiwi menen baylanış bolmaǵan hám ózinen ózi quwanış baǵıshawshı erkin ózin anlatıwıń forması oyun dep ataladı” (Jámiyetlik pánler boyınsha sózlik).

Biz kórinip turǵanıday, usı anıqlamalarga tayanıp, tálimniń *oyin metodları* gruppasına -anıqlama beriwge háreket etemiz.

Tálim procesi bul jaǵdayda óz qızıǵıwshılıǵı sebepli tabıshı ótedi, al bunda oqıw nátiyjesine umtılwshılıq bolmaydı. “Oyin” sóziniń oris tilinde kóp túrli maǵanaǵa iye bolıwı, itımal, ritmdı oynatıw, Nede oynaw? Neni oynaw? Qanday oynaw? sorawları menen anıqlanadı.

Oyin metodlarınń klassifikaciyalıq matricasınıń keste kórinisinde

Baslangış shártler <i>ashıq</i> , al kútiletuǵın nátiyjeler <i>jabıq</i>		Aralıq máseleler (qaǵıyda boyınsha, <i>game</i> sıpatında oyun)	
		<i>Qaǵıyda ashıq</i>	<i>Qaǵıyda jabıq</i>
Aralıq máselelerdi sheshiw jolları (scenariy boyınsha, oyun <i>play</i> sıpatında)	Scenariy <i>ashıq</i>	peproduktiv-oynlı BSH → ○ → ○ → ARA	programmalastırılǵan-oynlı HY → ○ → ○ → ППО
	Scenariy <i>jabıq</i>	Evristik-oynlı BSH → ○ → ○ → ARA	Mashqalalı-oynlı BSH → ○ → ○ → ARA

Pedagogikalıq kontekst bul metodlarda kútilgen (yaki jobalastırılǵan) nátiyjeler hám baslangış shártlerden dúzilgen halda pedagog uslap turadı, al oqıwshı aralıq máseleler hám olardı sheshiw tarawında predmetler oblastında óz betinshe iskerlikniń tolıq illyuziyasına iye bolǵan halda isleydi. Konstrukciya eki qatlamlı: predmetlik qatlam misli pedagogikalıq kontekstke júklengende

Inglis sózi *game* hám *play* tap usı maǵanani ańlap alıwda kómekelesedi. Oyun *game* sıpatında– bul “nege?”, “qalay” sorawlarına sáykes kelip, qaǵıyda boyınsha oyun, al oyun *play* sıpatında scenariy boyınsha hám oǵan “kimge?”, “nede” sorawları tuwrı keledi. Oyun *play* sıpatında– bul oyinniń aldınnan tolıq ayqın hám belgili júrislerine iye oyun, juwmaǵı hám finalına iye bolıp, scenariyi jazılǵan (pesa boyınsha, nota boyınsha). Al oyun *game* sıpatında– bul júrisi hám juwmaǵı aldınnan belgisiz hám jobalastırılmaǵan oyun (sport oynı, azart oynı, h.t.b.). Házirgi oris tilinde kóship júriwshi inglicizm (amerikanizm) ler *peer* hám *zeımer* di salıstırıw jetkilikli boladı.

Tálimniń oyun metodlarına:

- Ayqın bolǵanıday, aldınnan belgili (ashıq) scenariy boyınsha oyun máseleleri sheshimin tabıwıń ashıq jolına iye oyun metodına sáykes keledi. Bunday metodtı *programmalasqan-oyn* (PO) metodı dep ataw tolıq logikaǵa sáykes keledi.

- Eger oyun scenariy menen emes, al aldınnan belgiligi (ashıq) qaǵıydalar menen (*game* sıyaqlı) berilse, bunda bayraqsha-sheklewshiler bolıp aralıq máseleler xızmet atqaradı (gol uramız ba joq pa, bul aldın ala belgili emes, al juwrıwdı úyrenemiz). Onda oyun metodın *evristik-oynlıq* (EO) dep ataw logikaǵa sáykes keledi.

- Eger oyun metodında hám scenariy, hám qaǵıyda aldınnan belgili bolsa, onda bul *repreduktiv-oyn* (RO) metodı boladı.

- Eger aldın ala hesh nárese belgisiz (qaǵıydası, scenariysız oqıw oynı) bolsa, onda bul *mashqalalı-oyn* (MO) metodı.

alinadı. Úyreniwshi, misalı, óndirislik máselelerdi isenimli sheshedi, áyne olardıń sheshimin tabıw – onıń isiniń maqseti, biraq pedagogikalıq qatlam onıń iskerliginen sırtta jaylasqan boladı, al onda processniń haqıyqıy maqseti jaylasadı: úyreniwshi óziniń jeke háreketleri arqalı másele mazmunına kirgizilgen usı óndirislik predmetler oblastındaǵı islew usılların ózlestirip aladı. Usı ishki másele-

лер дўзилisi ўндирислик yaki predmetlik bilimlerini, uqiplarini, ўyreniushini qādiriyatları, yaғniy, diagnozlangan yaki pedagogga belgili bolgan baslangish shārtler menen anıqlanadı. Biraq, kim oqıydı, sonıń ushin olar terra incognita boladı hām tap sol sırtqı kontekstte jatadı.

Jabıq baslangish shārtler, kўtilgen nātiyjeler hām aralıq māselerge iye, biraq aralıq māselerdi sheshiwdıń ashıq jollarına iye tālim metodi kontekstli-programmalastırılğan (KNT-PRG) dep ataladı.

Bunday tāimdi shōlkemlestiriwdın mısalı muzeyge oqıw sayaxatı esaplanadı. Biraq bul ekskuriya gidsiz, qāliplestirilgen maqsetke iye bolmasta, bunda eksursant muzey boyınsha ekspoziciyalardı kōzden keshiriw tārtibin kōrsetiwdi strelka jōnelisinde programmalastırılğan tārizde hāreket etedi.

Eger ekskuriya muzey boınsha hāreketleniwdıń marshrutı boyınsha berilmesten, al aldınnan belgili (ashıq) tanısıw tiyis bolgan obyektlerdiń dizimi menen berilse, onda bul jaғdayda obektlerdi kōzden keshiriw tārtibi principial bolmaydı, onda kontekstli-evristik (KNT-EVR) metod haqqında aytıw mўmkin boladı. Jabıq baslangish shārtler, kўtilgen nātiyjeler hām aralıq māselerdi sheshiw jollarına iye, biraq ashıq aralıq māselerine iye bolgan tālim metodi kontekstli-evristik metodi dep ataladı.

Eger kontekstli metodta hām obekt, hām kōzden otkeriw marshrutı aldınnan belgili bolsa, onda bul kontekstli-reproduktiv (KNT-RPV) metod.

Bilimler basım bolgan predmetler ushin oqıw procesin intensivikasiyalaw jōli blok-modulli metodika hām texnologiyağa otiwden ibarat boladı.

Aldı menen tўsinik hām terminlerdi tastıyqlaymız. Oqıw procesi eki māmleketlik hūjet penen tārtipke salınadı: oqıw mazmunı māmleketlik tālim standartı menen anıqlanadı, al oqıw waqtı - bazalıq oqıw jobaları menen. Dāstūrli oqıw mazmunı paragraflar dep atalatuğın mayda porciyalarga, al oqıw waqtı sabaqlar dep atalgan mayda porciyalarga bōlingen. Solay etip, dāstūrli mektep oqıwı – bul paragraf-sabaqlıq oqıtw. Oqıw procesin intensivikasiyalaw oqıw mazmunı birliklerin irilendiriwdi talap etedi, al olar **modullar** dep ataladı hām oqıw waqtın irilendiriw birligi bloklar dep ataladı. Modul –mazmunğa baylanisli tўsinik, al blok –waqtıqqa tiyisli tўsinik. Difaktikalıq birliklerdi irilendiriw teoriiyası hām āmeliyatın RIA akademigi P.M.Erdniev [2] hām onıń oqıwshıları hār tārepleme bayan etti. Baslı ideyası sonnan ibarat, oqıw sabaqlarınıń tiykarǵı birlikleri – bul tek tўsinik, anıqlama, nızamlar, postulatlar, aksiomalar, teoremlar hām basqa ğana emes, al tap sonday oqıw bilimlari (onsha baslı bolmagan) – bul olar arasındagı baylanis. Kim kóp nārseni bilse hām “Gugl, okey” frazasın aytıwǵa uqıplı, ol aqıllı emes, al kimde bilimler sistemalı, bir pūtin hām ālemnıń birden-bir kartınası menen baylanisqan bolsa, sol aqıllı. “Kóp bilim aqıldı ўyretpeydi” dep eń dāslep Geraklit aytıp ketken edi.

Ўдебиётлар

1. Краткая философская энциклопедия. -М.: «Прогресс-Энциклопедия», 1994. -С. 168.

2. Эрди́ев П.М. Укрупнение дидактических единиц как технология обучения. В 2-х ч. -М.: «Просвещение», 1992.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada o'quv faoliyati usullarining butun palitrasi eng rasmiylashtirilgan tarzda muhokama qilinadi, shuning uchun usullarni tanlash berilgan maqsadlar uchun amalga oshirilishi mumkin, aniq tasniflash xususiyatiga ega bo'lgan o'ziga xos tipologiya taklif etiladi - elementlarning ochiqligi. talaba uchun ta'lim jarayoni.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается вся палитра методов образовательной деятельности максимально формализованным способом, чтобы выбор методов можно было осуществить под заданные цели, предложена своя типология, имеющая ясный классификационный признак – открытость элементов процесса образования для ученика.

SUMMARY. This article discusses the entire palette of methods of educational activity in the most formalized way, so that the choice of methods can be carried out for the given goals, its own typology is proposed, which has a clear classification feature - the openness of the elements of the educational process for the student.

ЎЎЛАШУВ МАДАНИЯТИНИНГ МИЛЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.Юсупова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

М.Бобожонов – филология фанлари бўйича фалсафа доктори

А.Юсупов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: вербал, невербал, товуш образи, нутқ, жаргон, нутқий коммуникация, нутқий шароит, ахборот канали, мулоқот.

Ключевые слова: вербальный, невербальный, звуковой образ, речь, жаргон, речевое общение, речевой контекст, информационный канал, коммуникация.

Key words: verbal, non-verbal, sound image, speech, jargon, speech communication, speech context, information channel, communication.

Маълумки, мулоқот жараёнида суҳбат иштирокчиларининг маънавий қиёфаси, рухий-ақлий олами акс этиб туради. Яъни, у сўзни қандай ва қай тарзда қўллай олиши билан суҳбатдошига ўзи мансуб бўлган ички олам, уни қонун-қоидалари ҳақидаги хабар мазмунини ҳам етказиши. Аввало, сўзловчи онгида олам ҳақидаги бирор хабар, факт мавжуд бўлади. қаерда товуш образи талаффуз қилинган онгдаги тушунча билан уйғунлашса, ўша ерда қўнгилдагидек мулоқот юзага келади. Аксинча, товуш образи тингловчи онгида бирор тасаввур-тушунчани уйғотмаса бундан мувоффақиятсиз мулоқот юзага келади. Шу боис нутқий мулоқотда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат ғоятда муҳим ҳисобланади. Агар сўзловчининг ҳам тингловчининг ҳам сўзи қўча-жаргон сўзлар билан тўлиб-тошган бўлса, фикрини қийналиб, пойма-пой гапирса, талаффузи бўлмаса, бу ҳолатда энг мазмундор суҳбат ҳам ўз моҳиятини йўқотади. Бадиий матн бўйича кузатишлар олиб борган тилшунос олим М.Йўлдошев

шундай фикрлайди:” Маълумки, нутқий коммуникациянинг юзага келиши, воқеаларида уч асосий унсурнинг иштироки мажбурийдир, яъни сўзловчи (ёзувчи) – ахборот (матн) – тингловчи (ўқувчи) тўғри, нутқий коммуникацияда нутқий шароит, ахборот канали(овоз, ёзув, магнит ёзуви, телефон каби), мулоқот аъзоларининг мақоми, ёши ва бошқа белгилари, шунингдек, бошқа турли ғайрилисоний воситаларнинг ҳам ўрни бениҳоя муҳим, ҳатто қўпинча ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Лекин мақур уч унсур нутқий коммуникациянинг асосий устунларидир, уларнинг бирортасисиз мулоқот жараёни воқе бўлмайди» [7].

Сўзлашув маданияти ҳар бир тил бирлигини шароитга қараб, йиллар мобайнида қабул қилинган меъёрлар асосида қўлланган санъати ҳисобланади. Масалан, сўрашиш, саломлашиш маданиятини олайлик. Сўрашиш барча халқларнинг муомала маданиятидаги муҳим восита бўлиб, у ҳар бир халқнинг миллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда

ўзига хос кўринишга эга. Таъкидлаш зарурки, сўрашиш билан саломлашиш айнан бир тушунчалар эмас. Саломлашиш барча халқларда салом бериш одоби қоидаларига асосланади, у фақатгина қўл бериб кўришишдан иборат эмас. Сўрашиш эса сўз, имо-ишора, мимика ва ҳатти-ҳаракат орқали ҳам амалга ошириладиган жараён бўлиб, у инсон фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олади. Мулоқот жараёни бўйича кузатишлар олиб борган Ш.Сафаров ва Г.Тоироваларнинг кўрсатишича: «Мулоқот» атамаси кўп ҳолларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз, нолисоний воситалар (имо-ишора, ҳар-хил белги, нишона, рамз, символлар) орқали ахборот бериш ва бир-бирининг таъсирига кўра вербал ёки новербал мулоқот сифатида тасниф қилинади.

Нуткий мулоқот деганда - мулоқот жараёнида лисоний ва нолисоний воситаларнинг биргаликда, ҳамкорликда ишлатилиши тушунилади. Бу нуткий мулоқотнинг энг биринчи ўзига хослигидир. Чунончи, «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуҳу» вербал иборасини қўллаган шахс, албатта, шу вербал формулага мос маънавий-маданий савияга тегишли ёшга, насл-насабга, кийим-бошига эга бўлиши билан бирга, бу иборани махсус имо-ишоралар билан ҳамкорликда ва махсус тингловчиларга нисбатангина қўллаётгани билан. Масалан:

Шайх сўрига чиқиб, меҳмонларни икки ёнига ўтказгач, бошланглар, деб ишорат этди. Жарчилар юзуришиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг қўлида бир коса сув, бирининг қўлида чарм туздон бор эди. Оқсоқол сувга туз солиб, косани баланд кўтарди:

«Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуҳу!»

«Ваалейкум ассалом!» – жавоб берди шайх / 30,159/.

Бу нуткий фаолият лисоний, этик, эстетик, миллий, маънавий-маданий, ижтимоий, каузал (сабаб, оқибат, мақсад) ва ҳоказо омиллар мажмуаси билан узвий боғлиқ. Лекин нуткий мулоқотнинг хусусий прагматик атамасини талаб қиладиган асос фақат шугина эмас, нуткий мулоқот семиотик тизимлардан фойдаланишнинг ўзига хос тури бўлганлиги билан ажралиб турганлиги бу хусусият, белгининг (ишора, рамз ва ҳ.к.) лисоний тизимда ва нуткий фаолиятда ўзига хослиги билан боғлиқдир» [8].

Ўзбекларда нуткий муомала маданиятида шу каби муносабат кўзга ташланади. Жумладан, жамоа, одамлар билан ҳамжиҳатликда бажариладиган ҳашар, ободонлаштириш ишларида иштирок этаётганларга «Хорманглар» дейилади ва улар томонидан «Саломат бўлинг» ёки «Бор бўлинг» деган жавоб қайтарилади.

Адабиётлар

1. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
2. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши // Филол. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дис. автореф. –Тошкент: 1993, ИИ-16-б.
3. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. -Т.: 2007. 42-б.
4. Нутқ маданияти масалалари (илмий тўплам). –Тошкент: 1993, 72-б.
5. Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Тошкент: 2011, 20-б.
6. Бобожонов Ф. Мулоқотда нутқнинг таъсирчанлигини таъминловчи омиллар. // Давлат тили: муаммо ва ечимлар (мақоалар тўплами). Тошкент давлат юридик университети. –Тошкент: 2014, 45-48-б.
7. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. -Тошкент: «Фан», 2008, 30-31-б.
8. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. –Тошкент: 2007, 14-б.
9. Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Тарихий роман. Бирини китоб. Жаҳонгир Мирзо. -Т.: «Шарк». 2003.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек сўзлашув маданиятининг миллий хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Нуткий мулоқотда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат гояда муҳимлиги ва сўзлашув маданияти ҳар бир тил бирлигини шароитга қараб, йиллар мобайнида қабул қилинган меъёрлар асосида қўллаш санъатидир. Нуткий мулоқот деганда - мулоқот жараёнида лисоний ва нолисоний воситаларнинг биргаликда, ҳамкорликда ишлатилиши тушунилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о национальных особенностях узбекской речевой культуры. В речевом общении крайне важны отношения между говорящим и слушающим, а разговорная культура – это искусство использования каждой языковой единицы в зависимости от ситуации, исходя из принятых годами норм. Речевое общение означает совместное и кооперативное использование вербальных и невербальных средств в процессе общения.

SUMMARY. This article talks about the national features of the Uzbek speech culture. In speech communication, the relationship between the speaker and the listener is extremely important, and conversational culture is the art of using each language unit depending on the situation, based on the norms adopted over the years. Speech communication means the joint and cooperative use of verbal and non-verbal means in the process of communication.

Ҳосил йиғим-терими пайтида хирмон теппасида кўришганда эса «Хирмонга барака» дейилади ва улар томонидан «Умрингизга барака» деган жавоб қайтарилади. Мазкур сўрашиш маданиятига эътибор берсангиз, мурожаат оҳанги ҳам, жавоб оҳанги ҳам мантикийлик, нафосат ҳамда кишига хуш ёқадиган тарзда ифода этилади. Бу сўзларнинг қудрати шундаки, уларни жаҳл устида, ғазаб билан айтсангиз ҳам бировга оғир ботмайди.

Тарихимизга назар солар эканмиз, ўзбек тили ҳам ўтмишда нақадар бой, сўрашиш услублари хилма-хил ва катта эътиборга эга бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, аجدодларимиз меҳмонни «Хуш келибсиз, қадамларингизга ҳасанот!» деб кутиб олади. Агар меҳмон азиз, муҳтарам ва орзиқиб қутилган бўлса, у билан сўрашганда ниҳоятда латиф ва соғинч сўзларни ишлатишга ҳаракат қилинган. Эътиборингизни Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» номли тарихий романидаги Қутлуг Туркон оқа хонадонига ташриф буюрган Соҳибқирон Амир Темур ва темурийзодаларни кутиб олиш жараёнидаги сўзлашиш маданиятига қаратмоқчимиз: «Сароймулкхоним дарвозадан киргани ҳамон:

«Ассалому алейкум, ғамгузорим меҳрибоним эгачим!»-дея таъзим бажо айлади ва ўзини қутлуг Туркон оқанинг қучоғига отди.

Оллоҳга шукр! Оллоҳга шукр! - эгачи ардоқли келинини бағрига босганча узок вақт қўйиб юбормади...

Умаршайх Мирзонинг онаси Тўлун оқа, Мироншоҳ Мирзонинг онаси Менгли бика ва Тоғай Туркон оқалар ним табассум ила муҳтарама эгачининг катта хоним билан кўришишгаётганини кузатиб турардилар.

«Марҳабо, хонадонимизга хуш келибсизлар!» – уйга тақлиф этди эгачи қувончи чексиз, меҳмонлар билан кўришиб бўлгач...Маликалар шоҳона безатилган дастурхон атрофига тиз чўкишди. Дуои фотиҳа тортилди.

«Барчангизга подшолик қутлуг бўлсун, ардоқли келинларим!»-деди қутлуг Туркон оқа қўлларини кўксига қўйиб.

Келинлар ва канизақлар ўринларидан турдиларда тавозе билан эгачига бош эгдилар:

«Ўзингизга ҳам қутлуг бўлғай, эй бонўйи кубро ҳазрати олиялари!...» [9].

Мазкур мулоқотни сўзлашув маданиятининг ўзига хос намунаси десак муболага бўлмайди. Зеро, «ғамгузорим», «меҳрибоним», «муҳтарама», «ардоқли», «қўлларини кўксига қўйиб», «бонўйи кубро» иборалари билан қилинадиган ҳар қандай мурожаат ўзининг нафосати билан киши дилини хушнуд қилади, инсонга хуш ёқади.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

СПОРТ ЖАМОАЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИНГ БАЎЗИ ЖИХАТЛАРИ

Т.Т.Арзымбетов – стажёр ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: психологик хизмат, спорт жамоалари, жамоа психологияси, ижтимоий шахс, психологик саводхонлик, ижтимоий-психологик иқлим, спорт-психологлар, психологик муҳофаза, миллий менталитет, спорт фаолияти

Ключевые слова: психологическая служба, спортивное сообщество, общественная психология, социальная личность, психологическая грамотность, социально-психологический климат, спортивные психологи, психологическая безопасность, национальный менталитет, спортивная деятельность.

Key words: psychological service, sports teams, community psychology, social personality, psychological literacy, socio-psychological climate, sports psychologists, psychological protection, national mentality, sports activities.

Психологик хизмат ижтимоий психологик муаммо сифатида талкин қилинар экан, барча ривожланган мамлакатлардаги каби, Ўзбекистонда ҳам мазкур психологик хизмат муаммосининг қай тарика ва қандай илмий-ташкилий асосларда бартараф этилаётганлигини ўрганиш, таҳлил ва талкин қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, 60-70 йилларда Ўзбекистон педагогик фанлар илмий текшириш институти ходимлари П.П.Зимин, В.А.Токарева, М.Ш.Расулева, М.Дадажоновлар томонидан мактабда психологик хизмат татбиқини ўрганишга оид қатор изланишлар олиб борилди. Айниқса, 1966 йилда Чирчик шаҳрида ахлоқий тарбия, 1973 йилда Андижонда оилавий тарбия, Самарқандда таниқли психолог Н.А.Менчинская иштирокида ақлий тараққиёт муаммоларига оид олиб борилган изланишларни алоҳида қайд этиш мумкин.

Бинобарин, мамлакатимиздаги иқтисодий-ижтимоий ислохотларнинг самарали бўлишини таъминлаш, ишлаб-чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг барча бўғинларида инсон омилидан фойдаланиш, ҳар бир ижтимоий шахс имкониятларини тўла-тўқис юзага чиқариш масаласи Ўзбекистон психолог олимлари олдига психологик хизмат билан боғлиқ қуйидаги вазифаларни амалга ошириш масъулиятини юклайди:

- аҳоли ўртасида психологик саводхонликни оширишга қаратилган қатор чора-тадбирларни белгилаш ва уни амалга ошириш;

- ҳар бир шахс имкониятини жамоадаги ижтимоий-психологик иқлимни Ўзбекистонда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ва этнопсихологик тамойилларига мослаштирилган энг илғор проектив тестлар, методикалар, асосида ўрганиш, таҳлил қилиш ва бу борада тегишли хулосалар чиқариш;

- ходимларни танлаш ва психологик имкониятлари асосида турли соҳаларга йўналтиришда маъмурий ташкилотларга қўмаклашиш, шунингдек барча бўғиндаги раҳбар ходимларнинг мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт талабига мос психологик саводхонлигини ошириш мақсадида қисқа муддатли ижтимоий психология қурсларини ташкил этиш;

- фуқароларнинг касбий йўналишларини аниқлаш ва меҳнат биржалари фаолиятини режалаштиришда фаол ёрдам кўрсатиш;

Мазкур соҳаларда психологик хизматни муваффақиятли амалга ошириш учун социолог-психологлар, амалиётчи-психологлар ва спорт-психологлар тайёрлаш механизмини ишлаб чиқиш бугунги кунда энг долзарб муаммо эканлиги янада сезилмоқда.

Ўзбек олимлари Е.Ғ.Ғозиев, И.Турсунов, Ж.Икромовларнинг “XX аср ва шахс камолоти” мавзусидаги маълумотларида ҳам психологик хизмат кўрсатишда муҳим аҳамият касб этадиган индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқ этишда қуйидаги ҳолатларга жиддий эътибор бериш зарурлигини таъкидлайдилар:

- инсон ривожланишининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар

(ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

- инсоннинг ўзига тааллуқли, асосий тафсилотлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эътиқод босқичлари барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви зарур эканлиги ҳақида тўхталиб ўтилган.

Дарҳақиқат, инсоннинг ўз индивидуал оламида содир этилаётган барча маънавий ва руҳий кечинмаларини у яшаб турган жамият тараққиётига мос равишда тадқиқ қилмай туриб, шахс ва фаолият, шахс ва жамият, шахс ва индивидуаллик ўртасидаги ижтимоий мутаносибликни таъминлаб бўлмайди. Зеро, психологик муҳофаза воситаси сифатида тадқиқ қилинаётган ижтимоий психологик ҳимоя фалсафаси ҳам шуни тақозо этмоқда. Масаланинг моҳиятига, яъни тадқиқот мақсадига конкрет ёндашадиган бўлсак, психологик хизматнинг айнан илмий ташкилий мазмуни ва психологик хизмат татбиқининг амалиётдаги фаолият йўналишлари ҳақида илмий мулоҳазалар юритишга ва мазкур фикр-мулоҳазаларни Ўзбекистондаги психологик хизматнинг бугунги ҳолати таҳлили нуктаи назаридан талкин қилишга тўғри келади.

Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган етакчи психолог олимларнинг спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш масаласига доир илмий-назарий қарашлари ёшларни спорт фаолияти билан шуғулланишларини илмий асосли ташкил этишда, уларни ҳаётга тўғри йўналганлиги ва жисмонан баркамоллигини таъминлашда, спортчи психологиясига хос қадриятларни инobatга олишда, спорт турлари ва соҳалар билан боғлиқ миллийлик ва миллий менталитетимизни сақлаш ҳамда асраб-авайлашда муҳим аҳамият касб этади.

Жумладан, Ғ.Б.Шоумаров [10] ўз тадқиқотларида ёшлар камолотида жисмоний тарбия ва спортнинг ўрнига, спортчининг жисмоний соғлом, руҳий бақувват, спорт фаолиятида муваффақиятга эришишида психологик хизматнинг ўрни муҳим эканлигига алоҳида эътибор бериб ўтганлигини кўрамыз. У спортчиларни тайёрлаб берадиган ўқув муассасаларда психологик хизмат масаласини тадқиқ этиб, спортчининг индивидуал хусусиятлари билан эмоционал-хиссий кечинмалар ўзаро узвий боғлиқликда рўй беришини илмий ўрганиб, юзага келадиган салбий хиссиётларни енгиш ва бартараф этишнинг муҳим жиҳатларини маҳаллий мисоллар ёрдамида таҳлил қилган. Шунингдек, муаллифнинг спорт жамоаларида психологик хизмат муаммосига доир хорижий мамлакатлар психологиясидаги турли қарашлар, ёндашувларга таҳлилий ва танқидий ёндашувларини ҳам кузатамиз.

В.М.Каримова [7] ёшларни оилага тайёрлашда психологик хизматнинг ўрни, соғлом оила концепцияси, соғлом она-соғлом бола ғоялари, шахснинг ўзаро муносабатлар доирасида ва

жамоаларда психологик иқлимни барқарорлаштиришда психологик хизмат кўрсатишнинг аҳамияти муаммолари билан атрофлича шуғулланганлигини гувоҳи бўламиз.

Ш.Р.Баротов [1] психологик хизмат йўналишини мамлакатимизда кенг тарғиб қилиниши ва унга доир илмий-назарий ҳамда илмий-амалий манбаларни яратган олим сифатида ўз ўрнига эга ҳисобланади. У бу йўналишда яратган илмий мактабнинг асосий вазифаси жамиятда ва турли жамоаларда психологик хизматни ташкил этишнинг илмий-методологик асослари билан бирга, спорт жамоаларининг ўзига хос жиҳатлари ва спортчи камолоти билан боғлиқ соғлом турмуш тарзининг муҳим томонларини илмий асослашдан иборат бўлган. Шунингдек, у спорт жамоаларидаги психологик муҳитни мўътадиллаштириш, спортчи-мураббий муносабатларини тўғри йўлга қўйиш, салбий эмоционал зўриқишни олдини олиш ва бартараф этишда психологик хизматнинг ўрни ва аҳамияти анча муҳим эканлигини этарлича илмий далиллар билан асослаган.

З.Т.Нишонова [8] илмий изланишларида психологик хизматнинг ривожланиш тарихи, унинг тамойиллари, психологнинг маслаҳат бериш ишлари, психологнинг ривожлантирувчи ва коррекцион ишлари, психологнинг психопрофилактик ишлари, психологик хизмат махсуддорлигининг шароитлари, психологик хизмат ва уни бошқариш тўғрисида батафсил тўхталиб ўтган. Муаллиф спорт фаолиятида самарали ҳисобланган психологик хизмат дастури, жамоаларда мавжуд психологик муаммоларни босқичма-босқич бартараф этишга йўналтирилган машқлар тизими, спорт жамоаси ва мураббийлар билан ишлаш механизмларини амалиётга кенг жорий қилиш мумкинлигини кўрсатиб ўтган.

Таниқли психолог олим Е.Ғ.Ғозиевнинг [4] мамлакатимизда психологик хизмат фанини ривожланиши ва психологик хизмат йўналишидаги муаммоларни тадқиқ этиш, унинг психологик моҳиятини ёритишдаги қарашлари муҳим аҳамиятга эга. Олимнинг илмий изланишларида психологик хизматнинг методологик асослари, илмий-назарий жиҳатлари, чет ел ва мамлакатимиз психологларининг психологик хизматга доир ёндашувлари, спорт фаолияти психологик хизматни жорий этишнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганган, муайян мезонларга асосланган ҳолда таснифлаб, татбиқи жиҳатларига оид илмий-назарий фикрлар билдирган.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда спортчиларни психологик ҳолатини ўрганиш борасида Р.Абдурасуловнинг олиб борган тадқиқот ишлари ҳам назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. У шахс шаклланишида спортнинг ўрни ва роли ҳақида алоҳида тўхталиб, спортчиларнинг мусобақадан олдин ва мусобақадан кейинги психик ҳолатини тадқиқ этишда психологик хизматни ўрни юқори эканлиги тўғрисида фикр-мулоҳазалар билдириб ўтган.

Турли вазиятларда спортчи эмоционал ҳолатларини тадқиқ қилган З.Файзиев [2] ўз изланишлари натижаларига таяниб, спорт фаолиятида барқарор эмоционал ҳолатларни таъминловчи қуйидаги тавсияларни илгари сурган ва бу тавсияларни беришда психологик хизматнинг роли муҳим эканлигини таъкидлаган:

- Спортчиларда ўзини-ўзи бошқариш, назорат қилиш, фаолият натижаларини баҳолаш, ўйин жараёнида эмоционал барқарорлик, муваффақиятни ҳис қилиш қўникмаларини шакллантиришда психологик хизматни ҳисобга олиш лозим.

- Спортчиларнинг ҳамкорликда олиб борадиган фаолиятида психологик хизмат энг муҳим омилларидан

бири ҳисобланади. Спортчилар жамоасида ҳамкорликдаги жисмоний-психологик машғулотларни олиб бориш, жиқсликни таъминлаш ва салбий эмоционал ҳолатларнинг олдини олиш ҳамда уни бартараф этишда психологик хизматни самарадорлигини аниқлаш.

- Спорт фаолиятида мусобақадан олдинги мақсадли ижтимоий-психологик тренинглар ва психологик хизмат орқали муваффақиятга эришиш ҳиссини шакллантириш.

- Спортчи шахсида пайдо бўладиган салбий эмоционал ҳолатларни бошқаришда психологик хизматдан фойдаланиш муваффақият гаровидир. Тадқиқотчи А.Назаров томонидан олиб борилган тадқиқот натижалари бўйича спортчилардаги психологик муҳофазани ўрганишда психологик хизматнинг самарали имкониятларини аниқланган. Спортчилардаги психологик муҳофаза омилларини ривожлантиришда психологик хизмат қўлланилган. Спорт жамоаларида психологик муҳофаза омилларини ривожлантиришга мўлжалланган психологик хизмат дастурини ишлаб чиққан ва шу асосида амалий тавсиялар берилган.

Шунингдек, Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти профессори З.Ғ.Гаппаров раҳбарлигида Р.Д.Холмуҳаммедов, Ф.К.Турдиев, А.А.Шабанов, Д.Р.Рапиджонова ва бошқалар спорт жамоаларида психологик хизматни жорий этиш бўйича олиб бораётган илмий изланишлари спортчиларни спорт мусобақаларига психологик тайёрлашда алоҳида ўрин тутди. Самарқанд давлат университети жисмоний маданият факультети тадқиқотчилари Ҳ.Рафиев, Ж.Ешназаров, И.Машарипов, Т.Ҳайитов, Б.Ҳайдаров, У.Дўсанов, Ф.Қосимовлар ва Қарши давлат университети жисмоний маданият факультети профессор-ўқитувчилари Ш.Султонов ва Ж.Хуррамовлар томонидан олиб борилаётган илмий изланишлари ҳам спортчиларни спорт мусобақаларига психологик тайёрлашда психологик хизматнинг аҳамияти муҳим эканлигини таъкидлайди.

Олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатаётгани, мамлакатимизда спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш учун спорт-психологларни тайёрлаш муаммоси жуда долзарб бўлиб, бугунги кунда бу масалага жиддий эътибор қаратилмаяпти. Бу муаммони эчимини топиш учун қуйидагиларга алоҳида ёндашув талаб этилади:

1. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатувчи спорт-психологларни тайёрлашнинг республика миқёсида ягона илмий-амалий ўқув дастури ва стандарт мезонлари ишлаб чиқилмаган.

2. Спорт муассасаларида амалиётчи-психолог фаолиятини ташкил этишнинг ижтимоий мезонлари ва илмий-ташқилий асослари тўлиқ яратилмаган.

3. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг самарадорлигини аниқлаш, таҳлил қилиш ва тегишли илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган илмий тадқиқот ишларининг этарли учрамаслиги.

4. Спорт-психологларини тайёрлаш спорт соҳасининг давлат буюртмасига тўлиқ киритилмаган.

Мамлакатимизда ушбу муаммоларни бартараф этиш учун қуйидагиларга жиддий эътиборни қаратиш лозим ҳисобланади:

1. Спорт-психологларни тайёрлашни ташкил этишга мўлжалланган ягона ўқув дастурини тузиш ва уни барча ўқув юртларида жорий этиш.

2. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш учун спорт-психологларни тайёрлаш жараёнининг ижтимоий ва илмий-ташқилий талабларига жавоб берувчи стандарт мезонларни ишлаб чиқиш ва шу мезонлар асосида иш олиб бориш ҳисобланади.

Республикамызда психологик хизматнинг бугунги психологик хизмат тизимини яратиш ва холатига тавсиф беришга оид юқорида баён этилган ривожлантириш билан боғлиқ асосий йўналишларни барча таҳлилларимиз хотимаси мамлакатимизда белгилашни тақозо этади.

Адабиётлар

1. Баротов Ш.Р. Психологик хизмат. –Т.: 2018, 344-б.
2. Файзиев З.Х Спорт фаолиятида ҳиссий-эмоционал ҳолатларни бошқаришнинг ижтимоий-психологик механизмлари. –Т.: 2021.
3. Гаппаров З.Г. Спорт психологияси. –Тошкент: 2011.
4. Ғозиев Э.Ғ. «Ижтимоий психология». –Тошкент: 2009, 146-б.
5. Ғозиев Э.Ғ. «Умумий психология». –Тошкент: 2010, 544-б.
6. Иштаев Ж.М., Спорт психологияси. Ўқув қўлланма. –Тошкент: 2020, 332-б.
7. Каримова В.М. Ижтимоий психология. –Т.: «Fan va texnologiya», 2012, 172-б.
8. Нишанова З.Т. Психологик хизмат. 2012.
9. Попов А.Л. Психология спорта. Учебное пособие. Изд. «Флинта» 1998.
10. Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси. –Т.: 2011.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада мамлакатимиз соҳаларида психологик хизмат кўрсатишни ўрганишга оид олиб борилган илмий изланишлар таҳлил қилинади. Шунингдек, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш муаммоси бўйича замонавий ёндашувлар асосида тадқиқот ишларини олиб бориш долзарблиги илмий асосланади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проводится анализ научных исследований при изучении сферы психологических услуг. Также, дано научное обоснование актуальности проведения научных исследований современных подходов для оказания психологических услуг в спортивных сообществах.

SUMMARY. This article analyzes the research conducted in our country on the study of psychological services in the field. Also, the relevance of research on the problem of psychological services in sports teams on the basis of modern approaches is scientifically based.

CHET TILLARINI O'SPIRIN YOSHDAGI O'QUVCHILARGA O'RGATISHDA PSIXOLOGIK YONDASHUVLARNING AHAMIYATI

M.M.Djolibetova – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

X.N.Sultamuratova – *magistrant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: akseleratsiya, biogenetik yoʻnalish, ilk oʻspirinlik davri, psixogenetik yoʻnalish, xulq-atvor.

Ключевые слова: акселерация, биогенетическая направленность, ранний подростковый возраст, психогенетическая направленность, поведение.

Key words: acceleration, biogenetic orientation, early adolescence, psychogenetic orientation, temperament.

Ilk oʻspirinlik davri „**Kamolot boʻsagʻasi**“ (Kamolot bosqichi- fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni oʻz ichiga oladigan davr). deb taʼriflanadi. Akseleratsiya (Akseleratsiya- rivojlanishning maʼlum bosqichlarida ayrim aʼzolar va jarayonlarning tezlashishi) natijasida bugungi ilk oʻspirinlarning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan oʻrtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. Bu munosabat bilan oʻspirin yigit-qizlarning yosh chegarasi endi 15-16 dan 23 yoshgacha boʻlmoqda. Bunda ilk oʻspirinlik 15-18 yosh, oʻspirinlik 18-23 yoshdagi yigit va qizlarni oʻz ichiga oladi. Yoshlarning jamiyatda tutgan oʻrni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa omillar ijtimoiy sharoitlarga bogʻliqdir. Oʻspirinlik- bu odamning fuqaro sifatida shakllanishi, uning ijtimoiy jihatdan yetilishi, oʻz taqdirini oʻzi hal qilishi, ijtimoiy hayotga faol ishtirok etish davri, fuqaro va vatanparvarning maʼnaviy sifatlarning tarkib topadigan davridir. Rus psixologi L.I.Bojovish ilk oʻspirinlik davrida shaxs motivatsion sohasining rivojlanishiga urgʻu beradi: oʻquvchilarning hayotda oʻz oʻrnini va ichki pozitsiyasini aniqlashi, dunyoqarashning shakllanishi va uning taʼsir faoliyatiga, oʻz oʻzini anglashga va axloqiy ongga taʼsiri nazarda tutiladi [2:275]. Bu davrda nazorat bilimlar, amaliy ishlar bilan qoʻshib oʻrganiladi. Oʻquvchilardan materialni tushunish va uni hayotga tatbiq eta bilish talab etiladi. Bola bu yoshda oʻzini ancha eslik his qiladi, tajriba ortadi va bilimlarini mustaqil hayotga tatbiq eta boshlaydi. Bu esa ularning darsga boʻlgan munosabatlarini oʻzgartiradi. Bu davrga kelib oʻzlariga maʼqul boʻlgan biror fanni tanlaydilar. Bunday xususiyatlarni oʻsmirlarda ham uchratish mumkin, lekin bunda alohida fanlarga boʻlgan qiziqish koʻproq oʻqituvchining maslahati bilan bogʻliq boʻlsa, yuqori sinf oʻquvchilaridagi qiziqish ularning ehtiyojlari, intilishlari asosida tarkib topadi. Baʼzan ular shoshma-shosharlikka yoʻl qoʻyadilar va natijada hodisalar haqida notoʻgʻri fikr yuritib, notoʻgʻri xulosalar chiqaradilar.

Yuqori sinf oʻquvchilarining oʻz atroflarini, oʻrab olgan voqelikni bilib olishga boʻlgan intilishi ularda dunyoqarashning tarkib topishiga sharoit yaratadi. Ulardagi nazariy bilimlarning ortib borishida sinfdan tashqari ishlar,

toʻgaraklar ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Oʻspirinlarning xulq-atvorini oʻrganib ularga chet tillarini oʻrgatishda maqsadga muvofiq boʻladi. Oʻspirinlarda koʻpincha „oʻzim hal qilaman“ degan tushunchalar boʻlib ular oʻzlarini mustaqil sanashadi. Ular koʻpincha oʻqish faoliyatida, muloqot faoliyatida boʻlishadi. Muloqot faoliyatida ular oʻz doʻstlari bilan muloqot qilishni yaxshi koʻrishadi. Demak oʻspirinlarning muloqot qilish faoliyatini inobatga olgan holda ularga ingliz tilini oʻtish texnikalarini yaratish mumkin. Ularga ingliz tilini oʻrgatishda muloqot usulidan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Ularga soʻz yodlash, gapirish texnikalarini oʻzaro muloqot orqali amalga oshirish kerak. Undan tashqari ingliz tilini oʻrgatishda aniq namoyon boʻladigan koʻzga tashlanadigan koʻrgazmali qurollar bilan ishlash tavsiya qilinadi. Koʻrgazmali qogʻozlar, koʻrgazmali soʻzlarni koʻzga koʻrinadigan qilib olib yurishlari kerak boʻladi. Ushbu hol ularning diqqatini koʻproq ingliz tiliga yoʻnaltiradi va esda saqlash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Endi esa oʻspirin oʻquvchilarning aynan chet tillarini oʻrganishdagi qiyinchiliklar, chet tillarini oʻrganish texnikasi haqida soʻz yuritsak: Biz bilamizki, hozirgi kunda taʼlimga boʻlgan eʼtibor juda-juda kuchaygan. Oʻzbekiston **Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning** olib borayotgan islohotlarining ichida taʼlim eng birinchi oʻrinda turadi. Taʼlim sohasini rivojlantirish barchamizning eng oldi maqsadimizga aylandi. Shu jumladan aytishimiz mumkinki, ingliz tiliga boʻlgan talab ayniqsa eʼtiborimizning markazidir. Ingliz tilini bilmagan yoshlarga, ishchilarga, oʻqituvchi-yu oʻquvchilarga ingliz tilini oʻrganish uchun koʻplab imkoniyatlar yaratilmoqda. Shu jumladan ingliz tili oʻqituvchilari ham oʻzining dars samarasini kuchaytirish maqsadida hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalarni qoʻllagan holda, metodikalar, metodik qoʻllanmalar yaratmoqda va qoʻllanib natijasini koʻrsatmoqda.

Ingliz tilida dars oʻtish, oʻquvchilarga ingliz tilini oʻrgatish albatta oson ish emas. Chunki har bir oʻquvchi oʻzidagi qobiliyatga, qiziqishga, intilish va bilimga qarab ingliz tilini turlicha oʻzlashtiradi. Kimdir tez va oson

o'zlashtirsa, yana kimdir sekin va qiyin o'zlashtiradi. Ingliz tili o'qituvchilari o'quvchilarga kompyuter, proyektorlar orqali darslarini yaxshiroq va jonliroq, qiziqarliroq o'tishga harakat qilishadi. Shuning natijasida bolalar ingliz tilini tez hamda qiziqish bilan o'rganishadi. Katta sinflarga ingliz tilini o'tishda va uni o'zlashtirishda ko'proq suhbat yordam beradi. Chunki katta sinfdagi o'quvchilar suhbatlashishsa uni tezroq xotirasiga singdiradilar.

Kompyuterlashtirilgan ta'limda asosan kompyuter qurollari, proyektor, audio va video qo'llanmalardan foydalaniladi. Talabalar ham shu sharoitga moslashib bu jarayonda ham qiziqib ham faol holatda ta'limni o'zlashtirib olishadi. Kompyuterlashtirilgan ta'limning asosiy maqsadi: talabalarga ingliz tilidan natija beruvchi kurslar o'tish, ular bilan ovoz mashqlarini, speaking, writing, listening, reading kabi jarayonlarini yaxshilash hisoblanadi. Talabalarda shuningdek, o'quv amaliyoti kurslari ham muntazam ravishda olib boriladi. Chunki amaliyotsiz nazariya bu hech qanday natija bermaydi. Shuning uchun ham o'quv faoliyatida o'quv amaliyotidan keng va muntazam ravishda foydalanilib boriladi. O'spirinlarda bilish jarayonlarini ham inobatga olgan holda chet tillarini o'qitish va o'rgatish kerak. Bilish jarayonlari ya'ni xotirasi, diqqati, tafakkuri kabilarni inobatga olish kerak. Agar o'spirinda diqqat bo'linuvchan, esda olib qolish yaxshi emas bo'lsa chet tillarini o'rganish ularga qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun ham o'spirinlarning xotirasini rivojlantirish, diqqatni kuchaytirish uchun psixologik mashqlardan foydalanish kerak. Shundagina ularning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini o'ttirtirish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Shu bilan birgalikda yaxshi natijalarga erishishiga yo'l ochgan bo'lamiz.

Axborot texnologiyalari o'quvchilarni faol harakatga undaydi va mustaqil fikrlashini ta'minlab beradi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bugungi kunda ta'limni rivojlantirishning yangi

pog'onasida o'qitishni texnik vositalarsiz ko'tarib bo'lmaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning muhim ko'rsatkichlaridan biri – axborotlarni o'quvchi-talabalarga uzatish tezligi aynan shu vositalar yordamida ta'minlanadi. Shunday qilib, fanning rivojlanishi bilan ilmiy-texnik taraqqiyot bir-birini taqozo etib, ijodiy faoliyatni tashkil etish jarayonini axborotlar bilan ta'minlash muayyan darajada boshqarish yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Ammo o'quv mashg'ulotlarini ta'lim metodlari bilan boyitish ta'lim tizimi va mantiqini buzmasligi kerak. Zamonaviy pedagogik texnologiya o'quvchi-talabalarda ijodiy qobiliyatni shakllantirishga imkon beruvchi axborotlar yig'ish hamda ulardan mashg'ulot jarayonida foydalanish yo'lida ma'lum imkoniyatlarni yaratadi. Ushbu ma'lumotlar esa fan asoslarining axborot ta'minoti mazmuni va ijodkorlik metodlarini boshqarish imkoniyatlarini belgilaydi. Talabalarni ijodiy faoliyatga tayyorlash jarayonining samarasi ko'p jihatdan uning axborot ta'minotiga ega bo'lishini va pedagogik jihatdan boshqarish yo'nalishlarining tizimli hamda uzluksiz bo'lishini taqozo etadi. Kompyuterlashtirilgan ta'limda ingliz tilini o'rgatish bir muncha ko'proq imkoniyatlarni beradi. Ularga zamonaviy texnologiyalarni qo'llab ko'proq animatsion videoroliklardan foydalanib dars o'tish ko'proq samara beradi. O'spirinlarning ham psixologik ham pedagogik tomonini inobatga olgan holda ularga to'g'ri yo'lni ko'rsatish lozim.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'spirinlarda chet tilini o'rganishga qiziqish juda yuqori. Chunki ular kasb tanlash bo'sag'asida turgan yoshlar hisoblanishadi. Ingliz tilini o'rganar ekan, albatta ularga to'g'ri yo'lni ko'satib, tanlagan kasbini egallashiga yordam berish lozimdir. O'spirinlar bu davrda o'zlari mustaqil qaror qabul qilishlari mumkin, ammo ular har doim ham to'g'ri yo'lni tutadi deb aytolmaymiz. Shuning uchun ham ularga to'g'ri yo'lni ko'rsatish ota-onalarning, tarbiyachilar va o'qituvchi-psixologlarning qo'lidadir.

Adabiyotlar

1. Nishanova Z. T., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. –Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
2. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. –T.: TDPU, 2000, 52-b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. –T.: 2007.
4. Internet materiallari: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Matbuot markazi sayti: www.press-service.uz O'zbekiston Respublikasi Davlat Xokimiyati portal: www.gov.uz www.press-uz.info <http://www.uforum.uz/>

REZYUME. Maqolada o'spirin yoshdagi o'quvchilarning psixologik xarakteri, undagi psixologik o'zgarishlar, ingliz tilini o'rgatish texnikasi, o'spirin yoshlarning chet tillarini o'rganishida psixologik yondashuvlarning tutgan o'rni haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается психологическая природа школьников-подростков, психологические изменения в них, методики обучения английскому языку, роль психологических подходов в изучении иностранных языков подростками.

SUMMARY. The given article discusses the psychological nature of teenagers, their psychological changes, English language teaching techniques, and the role of psychological approaches in teens foreign language learning.

PEDAGOG-TALABA HAMKORLIK FAOLIYATI SHAKLLANISHIGA XOS MASALALARNING O'RGANILISHI

L.S.Beknazarova – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: pedagog, talaba, ta'lim, hamkorlik, muammo, tadqiqot, muloqot, emotsiya, o'zaro munosabat.

Ключевые слова: педагог, студент, образование, сотрудничество, проблема, исследование, общение, эмоция, взаимодействие.

Key words: teacher, student, education, cooperation, problem, research, communication, emotion, interaction.

Ta'lim tizimida pedagog-talaba ijtimoiy hamkorligini tashkil etishda, avvalo, ularning pedagogik-psixologik xususiyatlari bilan bog'liq tomonlarini e'tiborga olish lozim. Inson omilining tobora ortib borishi umum manfaatlar uchun samarali mehnat qilishga undovchi motivlar va stimullar tizimini yaratish, insonparvarlikka asoslangan har bir jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunday muammolarni hal etish uchun insonlar orasida hamkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishga tub o'zgartirish olib kirish pedagogik, ijtimoiy-psixologik izlanishlarning eng muhim

muammolaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy hamkorlikning pedagogik psixologik jabhalarini yoritishdan oldin, albatta, uning inson psixologiyasi bilan bog'liq mexanizmlari va qonuniyatlariga aloqador ayrim jihatlarga e'tibor qaratish lozim. Aynan, oliy ta'lim tizimida davr talablari asosida talabalarda mustaqil ta'lim samaradorligini oshirishning muhim jihatlardan biri sifatida pedagog-talaba hamkorligini muvaffaqiyatli amalga oshirishning ijtimoiy-psixologik qonuniyatlariga amal qilish muhim ahamiyatga ega.

Muammoni yoritish uchun, avvalo mamlakatimizda olib borilayotgan tadqiqot ishlarini psixologik adabiyotlarni

o'rganish va boshqa ilmiy manbalarni tahlil qilish, shuningdek, shaxsiy kuzatishlar, o'xshash masalalar bo'yicha izlanishning ilmiy metodlariga tanqidiy yondashish umumfalsafiy dunyoqarashni, shaxsiy fikr bildirishni, metodologik jihatdan mavjud umumpsixologik pozitsiyalarni izchil belgilash lozim bo'ladi. Shu nuqtai nazardan o'zbek olimlari tomonidan ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi hamkorlik faoliyatini psixologik jihatlarini yoritishga xos bo'lgan ilmiy tadqiqot ishlariga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega.

M.G.Davletshin o'qituvchining ezgu maqsad sari intilishi, uddaburonligi, mehnatsevarligi, kamtarligi, haqgo'yiligi, sadoqatli bo'lishi, xulq-atvori, yurish turishi, o'zini qo'lga ola bilishi, tashqi qiyofasi, xullas, o'qituvchining milliy va umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keluvchi sifat hamda fazilatlarini ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorligining samarasini ta'minlovchi muhim omillar ekanligini e'tirof etadi [1:6].

E.G.G'oziyevning mulohazalariga ko'ra, o'qituvchi bilan talabalarining hamkorlik faoliyati uch bosqichdan, sakkiz tarkibiy qismdan, yetti shakldan va uch mezondan tashkil topishi mumkin [6:132].

Hamkorlikdagi o'quv faoliyati tarkibiga quyidagilar kirishini maqsadga muvofiq deb belgilaydi: motivatsion-ma'naviy, taxminiy qidiruv, taxminiy izlanuv, operatsional ijroi, nazorat tuzatuv, tashkiliy-ijtimoiy, tashkiliy predmetli kabilar.

Hamkorlik faoliyatining shakllari:

- 1) faoliyatga kirishish;
- 2) mustaqil harakatlar;
- 3) taqlidiy harakatlar;
- 4) madad harakatlar;
- 5) o'zini o'zi boshqarish harakatlari;
- 6) o'zini o'zi qo'zg'atuvchi harakatlar;
- 7) o'zini o'zi tashkil qiluvchi harakatlardir [6:39-40].

Yuqoridagilar o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorligi mashg'ulotlarning qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi, o'zaro hamkorlikka, ijodiy fikrlashga undaydi, o'zaro fikr almashishga keng imkoniyat yaratadi, ta'lim oluvchilarni ijodiy izlanish sari yetaklaydi.

V.M.Karimova o'z tadqiqotlarida ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchilar hamkorligi va uning samarali bo'lishida ta'lim oluvchilar erkinligini oshirish, mustaqil va ijodiy fikrlashlari uchun zarur psixologik imkoniyatlarni ishga solish lozimligini ta'kidlaydi. Muallif talabalarda mustaqil fikr yuritish malaka va ko'nikmalarini hosil qilish uchun, avvalo, o'qituvchi-talaba, talaba-o'qituvchi o'zaro munosabatlarini tubdan o'zgartirish, bilim oluvchi shaxsni ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantirish lozimligini ko'rsatadi. Buni maqsadga muvofiq amalga oshirishning bir qator psixologik shartlari va omillari mavjudligini ta'kidlaydi [2:68].

G'.B.Shoumarov ta'lim tizimida psixologik xizmat muammolariga oid tadqiqotlarida bir qator qimmatli g'oyalarni va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tavsiyalarni ilgari suradi. Olimning fikricha, bugungi kun ta'limi samaradorligini ta'minlash uchun ta'lim jarayonida o'qituvchi-o'quvchi hamkorligini oqilona yo'lga qo'yish zarur. Buning uchun avvalo, ta'lim jarayonini o'quvchining individual-psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish, mavzuni samarali o'zlashtirishni e'tiborga olib, o'quvchi mustaqilligini amalga oshirish va mustaqil fikrlashi uchun zaruriy sharoitlarni yaratish lozimligi o'z navbatida o'qituvchida esa "o'qituvchi-o'quvchi" hamkorlik faoliyatini tashkil etishi uchun zaruriy bilimlar, malaka va mahoratlar mavjud bo'lishini alohida ta'kidlaydi. G'.B.Shoumarov ta'lim jarayonida o'qituvchi-o'quvchi hamkorligini samarali tashkil etishda ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni belgilangan talab va meyorlar darajasida yo'lga qo'yish lozimligini ham alohida ko'rsatib o'tadi [5:13-15].

Z.T.Nishonova izlanishlarining natijasi sifatida ta'lim jarayonida "o'qituvchi-o'quvchi" hamkorligining muhim psixologik omili mustaqil fikrlashni shakllantirishning mexanizmlari haqida fikr yuritadi. Muallif hamkorlikda o'qituvchining mas'uliyati haqida mulohaza yuritib shunday deydi: "Ta'lim jarayonida o'quvchilarning jamoa bo'lib fikrlash faoliyatini tashkil etish o'qituvchi uchun yuksak talablar qo'yadi, lekin uning roli kamaymaydi, aksincha, murakkablashadi, ularning aqliy taraqqiyoti uchun bevosita rahbarlik qilish zaruriyati vujudga keladi. Ayniqsa, bahslar oldidan sinchkovlik bilan tayyorlanishni va hamkorlikni mohirona tashkil etishni taqozo qiladi" [3:8].

A.I.Rasulovning ta'lim jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorligining psixologik muammolari sohasida olib borayotgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Uning ta'kidlashicha, o'qituvchi bilan o'quvchilarning o'zaro munosabatlari va hamkorligi "o'qituvchi-o'quvchi" pedagogik psixologik rollaridan kelib chiqqan holda tarkib topgan bo'lib, ular o'rtasidagi "subyekt-obyekt" qabilidagi munosabat uning mohiyatini oldindan belgilab berishning imkoniyatiga egadir, chunki ta'limda subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatda cheklanishning mavjudligini ko'rsatmoqda. O'quvchi buni "birinchi" bo'lib his qiladi va shunga muvofiq ravishda o'qituvchilar shaxsini baholaydi. Bu esa o'qituvchining muomalada teng huquqli sherik hamda maslakdosh sifatida baholanishga muayyan darajada quyi baho olishga olib keladi [4:102].

Yuqorida qayd etilgan o'zbek psixolog olimlari tomonidan olib borilgan mulohazalar kabi bir qator ilmiy tadqiqotlarda ham ta'lim tizimida "o'qituvchi-o'quvchi" hamkorligiga doir muammolar har tomonlama o'rganilgan bo'lsa-da, ammo oliy ta'lim tizimida pedagog-talaba hamkorligida mustaqil ta'limning samaradorligini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganish masalasi izlanishlarning vazifalari qatoriga kirmagan. Shu boisdan ham biz zamon talablari asosida muammoning ilmiy o'rganilishi haqida fikr yuritib, amaliy natijalar olishga harakat qildik.

Oliy ta'lim tizimida pedagog va talabaning muloqotchanligini hamkorlik faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy-psixologik omillardan biri sifatida e'tirof etish mumkin. Shu bois, pedagogning talabalar bilan muloqotga kirishishga qobiliyatligini, ularning munosabat o'rnatish imkoniyatlarini metodikallarni qo'llash va natijalar tahlili orqali baholashga harakat qildik.

E.G'.G'oziyev tomonidan ishlab chiqilgan "Siz bilan muomalada bo'lish yoqimlimi?" metodikasini qo'llash natijalariga ko'ra, muloqot maromi va taktiga ko'ra, pedagog talabaga nisbatan yuqori darajadagi muloqot malakasiga ega bo'lishi lozim deb o'ylagandik, ammo tadqiqotimizda shunday bir holatni kuzatdikki, bu voqelik esa pedagog bilan talabalar munosabatida ishonchli biron-bir farqning kuzatilmayotganligini ko'rsatdi.

Agar subyektlar munosabatida bir xillik kuzatiladigan bo'lsa, buni ijobiy holat sifatida e'tirof etish kerak, aksincha muloqot darajalarining o'rtacha qiymat atrofida ekanligini e'tirof etishni ancha mushkullashtiradi. Pedagogning muloqotga qobiliyati mabodo talabalaridan ortda qoladigan bo'lsa, u holda uning shogirdlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyati shaxslilik mazmunidan ta'lim oluvchilarning ta'sir doirasiga tushib qolishidan dalolat beradi. Pedagogni talabalar bilan munosabatida koordinatsiya yoki subordinatsiya o'rnatishning ham o'z maromi mavjud degan xulosa chiqarishga imkon beradi.

Pedagogning talabalar bilan ta'lim jarayonidagi muloqot doirasi faqat kognitiv, affektiv yoki xulqiy jihatdan baholanishi eng maqbul variant hisoblanadi.

O'quvchilarning muloqot qilishga qobiliyati I kurs (7,38), II kurs esa (8,38), III kurs (7,64) va o'qituvchilar (7,95) da ko'rinish oldi. Bu ko'rsatgich salbiy hol sifatida baholandi.

1- jadval. O'qituvchi va o'quvchilarning muloqotga qobiliyatlik ko'rsatkichlari

	I kurs talabalar	II kurs talabalar	III kurs talabalar	Pedagoglar
M	7,38	8,38*	7,64	7,95*
Σ	2,88	2,66	3,31	2,97
M	0,30	0,25	0,35	0,28

*P<0.05

Demak, pedagogning muloqotga qobiliyatlik darajasi uning shogirdlar bilan yaqin ko'rsatkichda shakllanib qolishi pedagogik jarayonda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Chunki bu guruhda talabalarning shaxsiy tashabbuskorligi ustozdan yuqori ekanligi, asosiy xulosalarni saboq oluvchilar chiqarishsa, o'qituvchining pedagogik

3-jadval. T.Liri metodikasi bo'yicha o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining namoyon bo'lishi

№	Oktantlar	Pedagoglar			Talabalar		
		M	σ	t	M	σ	P
1	Liderlikka moyillik	11,35	0,109	3,03	9,09	0,57	0,05
2	O'ziga ishonch	10,47	0,62	3,99	8,51	0,41	0,05
3	Talabchanlik	9,22	1,22	0,82	9,32	0,96	-
4	Ishonchsizlik	9,56	0,52	1,90	9,37	0,64	0,05
5	Yon berish	10,32	0,54	3,1	10,82	0,33	0,01
6	Ishonuvchanlik	9,47	0,55	2,80	9,85	0,33	0,05
7	Ko'ngilchanlik	8,98	0,53	2,51	6,55	0,25	0,05
8	Rahmdillik	9,66	0,62	1,95	7,51	0,44	0,05

Yuqorida keltirilgan natijalardan ko'rinib turibdiki, har bir oktant bo'yicha quyidagi shaxslararo munosabatda ancha farqli holatlar kuzatildi. Bundan ko'rinadiki, pedagoglarning talabalar bilan hamkorlikda ishlashida ularning munosabatlarida pedagogning yetakchiligi yaqqolroq aks etgan. Ular o'zlarini baholar ekanlar, yetakchilikka moyilligini, mehnat qilishga chanqoqligi, o'z ishiga layoqatligi, avtoritarlikka moyilligi, o'ziga hurmattalab va maslahat berishga ishtiyoqi yuqori ekanligini yaqqol qayd etishgan.

Talabalar esa ularga nisbatan farqli ko'rsatkichga ega bo'lgan, bunda o'qituvchilar o'ziga ishonadilar, qat'iyatli, ammo yetakchi sifatida ta'sir qo'rsatishlari unchalik ham ko'ngildagidek emas, degan xulosa chiqarildi. Bu esa ularning munosabatlarida oldin qayd etilgan singari ma'lum o'zgarishlar borligini bugungi kun tajribasi ko'rsatib turibdi. Pedagoglarning talabalar bilan ishlash jarayonida o'zlariga bildiradigan ishonch va yetakchilik xususiyatlari, aks holda shogirdlari tomonidan yetarlicha tan olinmasligi, munosabatlaridagi yetishmovchiliklar, uning maromi buzilayotganligi, ta'lim jarayonidagi shaxslararo munosabat va hamkorlik faoliyatining yangi davriga o'tish payti kelganligidan dalolat beradi. Subyektlar hamkorligi sharoitida "bizlar o'qigan davr", "bizning paytimizda bunday edi" singari tamoyillarni qo'llash ham shogirdlarga ustozning maslahatlari amaliy tarzda qabul qilinmayotganligi va foydasiz ekanligini ko'rsatmoqda. Aslida bunday holatning bosh jabrlanuvchisi pedagogning o'zi bo'lib qolishi tabiiy, chunki birinchi navbatda, faoliyat maqsadi talaba tomonidan qabul qilinmaydi. Ikkinchidan,

faoliyatida, asta-sekinlik bilan asteniklikni ortishiga va o'ziga ishonchsizlikning vujudga kelishiga olib keladi.

Agar muloqot darajasida yoki munosabat o'rnatish tizimida pedagogning qadriyatlarini pasayishiga imkon yaratuvchi ham ijtimoiy, ham psixologik holatlarga duch kelinaversa, oqibatda ta'lim jarayonida muammoli holatlar ko'proq yuz berishi mumkin.

Pedagog bilan talabalar hamkorlik faoliyatining o'ziga xos tomonlarini, empirik jihatdan boyituvchi va to'ldiruvchi T.Liri metodikasi bo'yicha natijalarni tahlil etishda hamkorlik faoliyatining yetakchi subyekti sifatida pedagoglarga diqqat-e'tibor qaratildi. Mazkur metodikadagi shkalalar pedagog-talaba pozitsiyasidan kelib chiqib sharhlanilishiga hamda ular orasida tafovutlar mavjudligi aniqlandi.

pedagogning ta'sir natijasi tufayli unda ruhiy zo'riqish, faoliyat natijalaridan qoniqmaslik, shogirdlari orasidagi nufuzining yo'qolishi, boshqarishni avtoritarlashuviga olib keladi. Bu yerda ularning munosabatlaridagi "obro'sizlanish va zulmkorlik" xususiyatlari shakllanadi.

Tadqiqot natijasining ko'rsatishicha, hamkorlik faoliyati uchun talabalarning pedagoglar bilan emotsional kechinmalari va qiziqishlari mavjud bo'lsa ham, ammo ularning namoyon bo'lishiga va rivojlanishiga ta'sir etuvchi mexanizmga zaruratning mavjudligi ko'rsatilmogda. Bu esa, bir tomondan talabalarni ta'lim jarayonida muomala o'rnatish, guruhliy va mustaqil o'quv vaziyatlarini uyushtirish, hamkorlik va o'zaro ta'sirlashuv usullarini rivojlantirish kerakligini tasdiqlaydi.

Hamkorlik faoliyati psixologiyada yetarlicha muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa ham, uning ta'limiy va didaktik, guruhliy va individual shakllarida ham talabaning individual-psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish kerakligi uqtiriladi. Bundan ko'rinadiki, avtoritar pedagogik munosabatdan ijtimoiy-psixologik hamkorlikka o'tish va talabaning mustaqil ishlashi uchun imkoniyat yaratib berish zarur. Bugungi kunda pedagog bilan talabalar orasidagi o'zaro bog'liqlik, ta'lim subyektlarining hamkorlikdagi faoliyatiga muammolarni mustaqil ravishda samarali hal etishga zamin hozirlaydi. Demak, avtoritarlik tuyg'usini talabalar dunyoqarashining shakllanishida, ularning mulohazasidan xulosa chiqarish hamda madaniy-axloqiy jihatdan ijodiy kamol topadigan shaxslarni voyaga yetkazishda pedagog-talabaning o'quv va ijtimoiy-psixologik faoliyatida hamkorlik yetakchi tamoyilga aylanishi lozim.

Adabiyotlar

1. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. –Toshkent: "O'zbekiston", 1999, 30-b.
2. Karimova V.M. Psixologiya. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2002, 205-b.
3. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari. Psixol. fanl. dokt. diss. –Toshkent: 2005, 391-b.
4. Rasulov. A.I. O'qituvchi shaxsining tarbiyachi sifatida o'quvchilar bilan o'zaro munosabat darajalari. Psixol. fanl. nomz. dissertatsiyasi. -T.: 2001, 177-b.
5. Shoumarov G'.B. O'zbekiston ta'lim tizimida psixologik xizmat muammolari // Yangi turdagi o'rta maxsus o'quv yurtlarida ta'lim tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari. –Toshkent: 1998, 13-15-b.
6. G'oziyev E.G'. Muomala psixologiyasi. –Toshkent: Universitet, 2001,140- b.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолда инсон омилнинг тобора ортб борishi умум манфаатлар учун самарали меһнат qilishga undovchi мотивлар ва стимулар тизimini кенг қамровли амалга oshirishda oliy ta'lim тизимida педагог-талба hamkorligi масалаларini o'rganishning nazariy va amaliy jihatlariga e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделяется теоретическим и практическим аспектам исследования сотрудничества преподавателей и студентов при комплексной реализации системы мотивов и стимулов к эффективной работе на общее благо.

SUMMARY. This article focuses on the theoretical and practical aspects of the study of teacher-student cooperation in the comprehensive implementation of a system of motives and incentives to work effectively for the common good.

YUQORI QON BOSIMIGA EGA BO'LGAN SHAXSLARNING INTELLEKTUAL TAHLILINI AMALGA OSHIRISH

E.A.Eshboyev – katta o'qituvchi

F.G.Klicheva – o'qituvchi

Sh.T.Valiyeva – magistrant

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: nominal shkala, idrok shkalasi, interval shkalasi, nisbiy shkala, ekspert baholari usuli, balanslangan ko'rsatkichlar tizimi, reyting baholash, obyekt potentsiali.

Ключевые слова: номинальная шкала, шкала восприятия, интервальная шкала, относительная шкала, метод экспертных оценок, сбалансированная система показателей, рейтинговая оценка, объектный потенциал.

Key words: nominal scale, perception scale, interval scale, relative scale, expert evaluation method, balanced scorecard, rating assessment, object potential.

Ma'lumki, dunyo bo'yicha yurak qon-tomir, yuqori qon bosimi bilan bog'liq kasalliklarga qarshi kurashish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bu kabi muammolarni hal etishda to'plangan tajriba natijalarini o'rganish, ularni intellektual tahlil qilish, kerak bo'lsa muhim xulosalarni chiqarish, bu boradagi yig'ilib qolgan, yechimini kutayotgan masalalar uchun ilmiy yondashuvlar asosida yangi yechimlarni olish ehtiyojini tug'diradi.

To'plangan tajriba natijalariga sun'iy intellekt asosida ishlovchi usullardan foydalanib ishlov berish yo'li bilan berilganlar asosida yashirin qonuniyatlarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Shu maqsadda bir qator tushunchalarni ko'rib o'tish o'rinli hisoblanadi.

1. **O'lchov shkalalari.** Bunday shkalalarning turlari va ular ustida bajarish mumkin bo'lgan amallarni ko'rib o'tamiz.

№	Shkala nomi	Amallar
1	Nominal (nomlar) shkala	(A=B), (A≠B)
2	Tartib (idrok) shkalasi	(A=B), (A≠B), (A>B), (A<B)
3	Interval shkalasi	(A=B), (A≠B), (A>B), (A<B) (A-B), (A+B)
4	Nisbiy (munosabatlar) shkala	(A=B), (A≠B), (A>B), (A<B) (A-B), (A+B), (A*B), (A/B)

Nominal shkalada qarayotgan obyekt uchun faqat identifikatsiya nomeri beriladi. Tartib shkalasida kuzatuv obyektlarining tartibi, rangi kabi ma'lumotlar aniqlanadi. Interval turidagi shkalada o'lchovlar o'rtasidagi munosabatlarda intervallar qiymati ham hisobga olinadi. Nisbiy shkalada esa, interval shkaladan farqli ravishda bir ko'rsatkichning ikkinchisidan qanchalik kattaligi akslanadi [1:6].

2. **Baho tushunchasi.** Baho terminini faqat predmet sohalarning mavjud modellaridagi cheklovlar doirasida qarash ma'noga ega. Shu sababli obrazlarni anglashdagi baholashda mumkin bo'lgan obyekt majburiy atribut hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan kabi masalalarni hal etishda umumlashgan ko'rsatkichlarni hisoblash usullari mavjud bo'lib, bunday usullarga ekspert baholari usuli, balanslangan ko'rsatkichlar tizimi, reyting baholash, potentsiallar nazariyasini qo'llash, shajaraviy tahlil usullarini misol qilish mumkin [2:33]. Bu kabi usullar yordamida umumlashgan ko'rsatkichlarni hisoblashga doir bir qator masalalarni hal etish mumkin.

Quyida 147 ta mijoz ustida o'tkazilgan tajriba natijalarini tahlil qilish jarayonini ko'rib o'tamiz. Ulardan 36 tasida yuqori qon bosimi borligi tasdiqlangan, qolganlari esa sog'lom deb topilgan. Har bir mijoz uchun quyidagi tekshiruvlar natijasi (alamatlar) aniqlangan va tanlanma faylda quyidagicha belgilangan :

- X1 - Yoshi
- X2 - Vazni
- X3 - Sistolik arterial bosim
- X4 - Diastolik arterial bosim
- X5 - Chap yurakoldi bo'shligining o'lchami
- X6 - O'rtacha arterial bosim
- X7 - Pulsli arterial bosim
- X8 - Chap qorinchaning sistolik hajmining chegarasi

➤ X9 - Solishtirma periferik qarshilik

➤ X10 - Sinf

Mijozlar 2 ta guruhga ajratilgan bo'lib, ular quyidagicha belgilangan: 0 – sog'lom mijozlar, 1 – yuqori qon bosimi mavjud bo'lgan mijozlar.

Qo'yilgan masala uchun python dasturlash tilidan foydalanib dastur tuzishda *seaborn*, *math*, *warnings*, *pandas*, *numpy*, *scipy* kabi kutubxonalar bilan ishlaymiz.

Tanlanma fayldagi ma'lumotlarni yuklab olamiz. Biz quyida yuqori qon bosimi kasalligi bo'yicha o'tkazilgan tekshiruv natijalari to'plangan tanlanma fayllar bilan ishlaymiz:

```
url = 'Giper147_M.csv'
data = pd.read_csv(url, sep=';', decimal=',')
data.index = data.iloc[:, 0]
df = data.iloc[:, 1:]
```

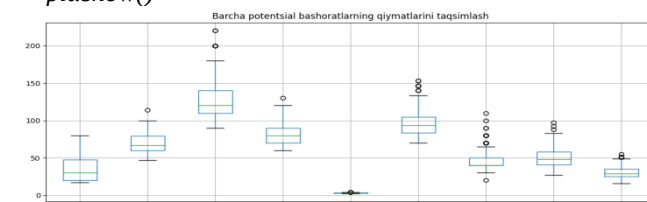
Bu yerda tanlanma faylimizdagi ma'lumotlar quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Ind	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10
2	1	64	88	200	130 3,8	153,33	70 65,91	51,23		1
3	2	49	74	170	110 2,9	130	60	35 38,9		1
4	3	78	84	150	90	110	60 92,45	22,12		1
5	4	62	95	160	110 4,2	126,67	50 83,07	31,43		1
6	5	69	83	160	100 4,2	120	60 58,13	43,33		1
7	6	57	60	180	110 3,4	133,33	70 50,87	40,24		1
8	7	57	91	170	100 3,3	123,33	70 47,44	33,71		1
9	8	48	74	140	90 3,3	106,67	50 47,44	43,59		1
10	9	50	97	150	90 2,8	110	60 29,55	50,58		1
11	10	49	95	150	90 4,2	110	60 65,91	36,12		1

1-rasm. Giper147_M.csv faylida joylashgan ma'lumotlar

Faylda joylashgan barcha ustunlar qiymatlarini haqiqiy songa aylantiramiz:

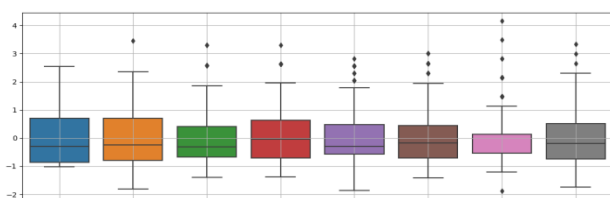
```
df = df.astype('float')
plt.figure(figsize=(16,5))
df.boxplot()
plt.title("Barcha potentsial bashoratlarining qiymatlarini taqsimlash")
plt.show()
```


2-rasm. Alomatlarining haqiqiy qiymatlari

Qiymatlarni kichraytiramiz:

```
df=StandardScaler().fit_transform(df)
df=pd.DataFrame(df,columns=['X1', 'X2', 'X3', 'X4', 'X5', 'X6', 'X7', 'X8', 'X9', 'X10'])
df.index=data.index
df.head()
df1=pd.concat([df,data.X10],axis=1)
plt.figure(figsize=(16,5))
sea.boxplot(data=df1.iloc[:, :-2])
plt.title("")
plt.grid()
plt.show()
```


3-rasm. Alomatlarning masshtablangan qiymatlari.

Bir xil qiymatga ega bo'lgan yozuvlar guruhini tartiblashtirish:

```
df=df.rank()
from sklearn.decomposition import PCA
from sklearn.model_selection import train_test_split
X=df.iloc[:, :-1] ; y=df['X10']
X_train,X_test,y_train,y_test=train_test_split(X,y,test_size=0.25,random_state=23)
print(X_train.shape)
print(X_test.shape)
pca=PCA(n_components=5)
principalComponents = pca.fit_transform(X_train)
factors_Df = pd.DataFrame(data = principalComponents, columns=['PC1','PC2','PC3','PC4','PC5'])
factors_Df.index=X_train.index
```

	PC1	PC2	PC3	PC4	PC5
Ind					
98	48.402893	22.413755	16.398033	43.734363	-32.098131
118	-30.703128	35.793521	46.426200	41.573202	3.243102
25	127.183520	43.432379	-42.857989	17.919787	5.362894
55	-74.674963	-26.720621	33.432152	-16.252905	-5.440073
46	-71.742828	3.090292	-35.067361	-11.430938	0.259342
...	...	...	...	...	...
40	-75.224924	4.031907	-8.380978	-16.022533	-13.219963
92	-56.607506	-28.278672	12.683287	-11.601628	1.982546
32	147.090005	73.572522	-26.472992	1.313080	2.742582
41	-82.178650	-10.062564	-39.020641	12.018647	45.259003
84	-34.834450	46.609419	-13.822230	-46.465604	-0.395532

```
print(pca.explained_variance_ratio_)
print(pca.explained_variance_ratio_.cumsum())
print(pca.explained_variance_ratio_.sum())
```

Birinchi 5 komponentlari bilan izohlangan umumiy inertsia 96 % ni tashkil qilmoqda.

Tajriba o'tkazish natijasida olingan bazadagi yuqori qon bosimi bilan murajaat qilgan mijozlarning bashorati:

names=pd.DataFrame(data=data.X10,columns=['X10'])

```
[110 rows x 5 columns]
[0.63627037 0.15379584 0.07359306 0.05208974 0.0460129 ]
[0.63627037 0.79006622 0.86365927 0.91574901 0.96176191]
0.9617619118767089
>>> |
```

Adabiyotlar

1. Ignatev N.A., Usmanov R.N., Madraximov Sh.F. Berilganlarning intellektual tahlili. – T.: “Mumtoz so'z”, 2018.
2. Madraximov Sh.F. Umumlashgan ko'rsatkichlar va ulardan bilimlarni shakllantirishda foydalanish. Monografiya. - Qarshi: Qarshi davlat universiteti, 2018. 103-b.
3. Программирование искусственного интеллекта в приложениях. М.Тим Джонс ; Пер. с англ. Осипов А.И. – М. : ДМК Пресс, 2011. –С. 312.
4. www.kaggle.com

REZYUME. Maqolada sun'iy intellekt usullaridan foydalanib, mijozlardagi yuqori qon bosimi kasalligini bashorat qiluvchi dasturiy vosita algoritmi keltirilgan bo'lib, kuzatishlar natijasida to'plangan ma'lumotlarni masshtablash, ularni vizuallashtirish, bashorat natijalarini sonli va grafik ko'rinishda tasvirlash amalga oshirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлен алгоритм программного средства прогнозирования заболевания повышенным давлением у клиентов методами искусственного интеллекта, реализован масштабирование данных, собранных в результате наблюдений, их визуализация, представление результатов прогноза в численном и графическом виде.

SUMMARY. The article presents an algorithm of a software tool for predicting high blood pressure in clients using artificial intelligence methods, scaling of data collected as a result of observations, their visualization, presentation of forecast results in numerical and graphical form.

AYOLLARDA PERINATAL DAVRDAGI PSIXOEMOTSIONAL HOLATLAR DIAGNOSTIKASI: METODIKALAR TASNIFI

M.B.Kalandarova – tayanch doktorant

Urganch davlat universiteti

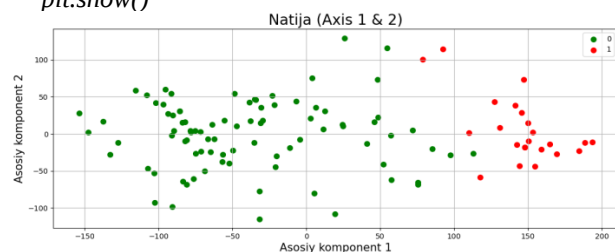
Tayanch so'zlar: psixoemotsional holat, psixodiagnostika, xavotirlanish, depressiya, perinatal psixologiya, homiladorlik.

Ключевые слова: психоэмоциональное состояние, психодиагностика, тревога, депрессия, перинатальная психология, беременность.

Key words: psychoemotional state, psychodiagnostics, anxiety, depression, perinatal psychology, pregnancy.

Tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davrning psixologik o'ziga xosliklarini o'rganish ayollarning homiladorlik va

```
final_factors_Df = pd.concat([factors_Df, data['X10']], axis = 1)
id_factors=pd.concat([names,final_factors_Df],axis=1)
id_factors=id_factors.sort_values(by=['PC1'])
final_factors_Df=final_factors_Df.sort_values(by=['PC'])
fig = plt.figure(figsize = (16,5))
ax = fig.add_subplot(1,1,1)
ax.set_xlabel('Asosiy komponent 1', fontsize = 15)
ax.set_ylabel('Asosiy komponent 2', fontsize = 15)
ax.set_title('Natija (Axis 1 & 2)', fontsize = 20)
targets = [0,1]
colors = ['green','red']
for target, color in zip(targets,colors):
    indicesToKeep = final_factors_Df['X10'] == target
    ax.scatter(final_factors_Df.loc[indicesToKeep, 'PC1'],final_factors_Df.loc[indicesToKeep, 'PC2'], c=color, s = 50)
ax.legend(targets)
ax.grid()
plt.show()
```


4-rasm. Yuqori qon bosimi bilan murajaat qilgan mijozlar bashoratining grafik tasviri

Obyekt sifatida olingan jadvaldagi ma'lumotlar (1-rasm) son qiymatlari katta bo'lgan holatlarda xatoliklar qiymati ham katta bo'lganligi uchun alomatlardagi qiymatlarni masshtablab kichraytirdik. 2-rasmda jadvaldan olingan alomatlar qiymatlari grafik ko'rinishda tasvirlangan. Rasmdan ularning katta sohani egallaganligi ko'rinib turibdi. Qiymatlarni masshtablab kichraytirish natijasida og'ish xatoliklarini sezilarli darajada kamaytirishga erishdik. Bu jarayon 3-rasmda tasvirlangan. Yuqori qon bosimi mavjudligini baholashda dastlabki 5 ta alomatlar ulushi 96% ni tashkil etishi aniqlandi. Olingan natijalar sonli va grafik usulda tasvirlandi(4-rasm).

Natijalar shuni ko'rsatadiki, har bir tajriba natijasida aniqlangan alomatlar qiymatiga qarab bashorat qilishda o'ziga xos o'rin tutadi. Bu tasdiq yuqoridagi olingan natijalarda o'zining isbotini topdi.

biopsixosotsial yondashuv homiladorlik, tug'ruqlar va tug'ruqdan keyingi davr kechishining fiziologik, psixologik va ijtimoiy omillarini onaning individual-shaxsiy xususiyatlari va oilaning funksional-rolining o'ziga xosliklari asosida o'rganish zaruratini asoslaydi.

Keyingi o'n yillik davomida homiladorlik davrida va tug'ruqdan keyingi davrda ayollardagi psixoemotsional buzilishlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish akusherlik, ginekologiya, klinik psixologiya va psixiatriya sohasidagi chet el olimlarining tadqiqotlarida yuqori darajadagi e'tibor markazida turibdi. Xorijiy ishlarda perinatal affektili buzilishlar va ularning homiladorlikning, tug'ruqning va tug'ruqdan keyingi davrning kechishiga ta'siri ko'p marotalab ilmiy o'rganilgan, lekin mamlakatimizda ayollarda tug'ruqdan keyingi davrdagi emotsional holatlar va ularning namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o'rganilmagan.

Mutaxassislar ayollardagi psixoemotsional soha buzilishlarini turli og'irlik darajasidagi akusher-ginekologik murakkablashuvlar rivojlanishining etimologik omili sifatida qaramoqdalar. O'rganishlarning natijalariga ko'ra emotsional sohaning turg'un buzilishlari va hayoti sifatining pastligi ruhiy jihatdan sog'lom bo'lgan onalarning 50 foizigacha farzandiga uning bir yoshgacha bo'lgan davrda to'g'ri munosabatda bo'lishini shakllantira olmaydilar [1]. Bugungi kunda perinatal tibbiyotda va psixologiyada hayot sifati muammosiga katta e'tibor qaratilmoqda, chunki homiladorlikning turli bosqichlarida va tug'ruqdan keyingi davrda ayolning hayoti sifatini baholash ayol salomatligi ob'ektiv ko'rsatkichlarining uning o'z ahvolidagi jismoniy, psixologik va ijtimoiy omadlilik yuzasidan qabul qilish xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kuzatish imkonini beradi [2]. Perinatal psixologiyada foydalaniladigan biopsixosotsial yondashuv ayolning dolzarb ahvolidagi uning tug'ruqqacha va tug'ruqdan keyingi davr davomida jismoniy, psixologik va ijtimoiy faoliyat ko'rsatishi mezonini orqali baholash imkonini beradi.

Ayolning bolani dunyoga keltirishga, uni parvarishlashga va oziqlantirishga psixologik tayyorligini shakllantirish tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davrda emotsional sohasidagi va fiziologik ahvolidagi o'zgarishlarning darajasiga bog'liq. [3]. Mutaxassislarning ko'pchiligi tomonidan ayolning farzandli bo'lishi shaxs sifatida rivojlanishidagi keskin burilish (kritik) davri sifatida, bolaning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki shaxsiy kelishmovchiliklar bilan kechishi mumkin bo'lgan xayotiy istiqbollarni jiddiy qayta baholash davri sifatida qaraladi [1]. Perinatal davrda ayollarda psixik salomatlikning buzilishi ko'plagan omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Perinatal davrning kechishiga ayollarda onalik sohasi ontogenezinining o'ziga xosligi, uning bolalik yoshidan boshlab, dolzarb hayotiy va oilaviy vaziyat, so'zsiz, ta'sir ko'rsatadi [5]. Farzand ko'rishga tayyorlikni shakllantirish, shuningdek bu davrning ketma-ketlikda almashadigan yetakchi holatlari bilan, gestatsion davr kechishi bilan ham chambarchas bog'liq. Perinatal davrda yuzaga kelib, tug'ruqdan keyingi davrda ona-bola munosabatining turli bosqichlarida ko'rinish jihatidan o'zgaruvchi "ona-farzand" tizimidagi diadik munosabatlarning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tug'ruqdan keyingi davrdagi ayolning psixoemotsional holatining xususiyatlari asosan bola sog'ligi holatiga va uning ijobiy rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

Reproduktiv soha psixologiyasi nuqtayi nazaridan qaraganda ayol va uning oilasi uchun perinatal davrning muhim bosqichlarining turli-tumanligiga qaramasdan, muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha gestatsion va tug'ruqdan keyingi davrlarda batafsil to'xtalib o'tish muhim ahamiyatga ega. Bunday e'tibor onalar va ularning farzandlarining psixik salomatligini va hayot sifatini quvvatlash uchun kompleks hal qilish uchun zarur bo'lgan masalalarning ko'p sohalarga taalluqligining muhimligi bilan bog'liq. Ayol organizmidagi jiddiy fiziologik o'zgarishlarning uning farzandni dunyoga keltirishga

tayyorligining psixologik tomonlari bilan chambarchas bog'liqligi tibbiy-psixologik yordam ko'rsatishga kompleks tizimli yondashuv zaruratini keltirib chiqaradi.

Odatda, mutaxassislar ayollarga homiladorlikka tayyorlanish bosqichida yoki gestatsion davrda ko'proq e'tibor beradilar. Ko'pgina hollarda tug'ruqdan keyingi davrda nafaqat mutaxassislarning, balki, oila a'zolarining, onaning asosiy e'tibori bevosita bolaga qaratiladi, yosh onaning emotsional kechinmalariga e'tibor qaratilmaydi. Psixoemotsional buzilishlarni erta aniqlanishi nafaqat ayolga o'z vaqtida yordam berish, balki ona va bola uchun ikkilamchi murakkablashuvlarning oldini olish imkoniyatini ham beradi.

Perinatal davrda ayollarda psixoemotsional holatlar va ularning namoyon bo'lishlari modalligi, ko'rinish darajasi va uzoqqa cho'zilishi bo'yicha alohida o'ziga xos xususiyatlarga ega va hayotning boshqa ahamiyatli davrlaridagi shunga o'xshash ko'rinishlaridan farq qiladi. Bu davrning salbiy emotsional holatlari homiladorlik davrida zo'riqishli vaziyatlarni boshidan kechirish bilan bog'liq bo'lgan engil qisqa vaqt ichidagi xavotirli-depressiv ko'rinishlardan, to'yaqqol namoyon bo'luvchi psixotik polimorfik buzilishlargacha bo'lishi va affektiv buzilishlar darajasiga etishi mumkin [4]. Umuman olganda, emotsional holatlarning tipologiyasini, inson tomonidan ahamiyatga ega bo'lgan, uning dolzarb ehtiyojlarini qanoatlantirishga ko'maklashuvchi yoki to'sqinlik qiluvchi vaziyatlarni subyektiv boshdan kechirishini aks ettiruvchi adaptiv va dezadaptiv holatlarga ajratish mumkin. Shu o'rinda perinatal davrda ayollarning psixik holatiga ta'sir ko'rsatuvchi dezadaptiv emotsional holatlarni aniqlash va ularga o'z vaqtida maxsus psixologik yordam ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Perinatal psixologiyada psixologik yordam ko'rsatish homilador ayollar va yosh onalar bilan psixodiagnostik, konsultativ va korreksion tadbirlarni o'z ichiga oladi. Psixologik tadbirlarni amalga oshirish jarayonida nafaqat ayollar bilan, balki ularning oila a'zolari bilan ham ishlash lozim. Chunki perinatal davrda ayollarda ifodalanadigan emotsional holatlar bevosita oiladagi shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy-psixologik omillari bilan bog'liqdir [3].

Shuni alohida eslatib o'tish lozimki, perinatal psixologiyada qo'llash uchun mo'ljallangan psixodiagnostik metodlar to'plami hali yetarlicha ishlab chiqilmagan va bizning sharoitga moslashtirilmagan. Mazkur muammodan kelib chiqib, perinatal davrda ayollar psixoemotsional sohasi diagnostikasida zarur bo'lgan metodlarni o'rganishga qaror qildik.

Perinatal davrdagi ayollar psixoemotsional sohasining o'ziga xosliklarini aniqlash uchun foydalaniladigan diagnostika uslublari bir qator umumiy va maxsus talablariga muvofiq bo'lishi lozim. Psixodiagnostik metodikalar talab qilingani kabi, haqiqiy, ishonchli va turg'un bo'lishlari lozim. Ayollardagi perinatal davrda psixoemotsional buzilishlar mavjudligini va namoyon bo'lish darajasini chuqur o'rganish uchun standartlashtirilgan uslublarga bola tug'ilishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan individual xususiyatlarni aniqlashga yo'naltirilgan loyihaviy uslublarni ham qo'shib foydalanish maqsadga muvofiq. Mavjud bo'lgan tibbiy hujjatlar tahliliga qo'shimcha ravishda klinik-anamnestik ma'lumotlarni to'plash uchun psixolog ayol bilan klinik intervyu va suhbat elementlaridan foydalanishi zarur. Shuningdek, psixodiagnostik metodlarni tanlash uchun sezuvchanlik va prognostiklik (oldindan ayta bilishlik) ko'rsatkichlari muhim mezon bo'ladi. "Ona-bola" diadasi uchun perinatal davrning keskinligi, muhimligi va o'zgaruvchanligi sababli ayollarga maxsus yordam ko'rsatish maqsadida salbiy emotsional holatlar alomatlarini o'z vaqtida aniqlashga bo'lgan zarurat dolzarbligicha qolmoqda. Shu maqsadda ayollarda xavotirlanish, tushkunlik, fobik (qo'rquvli), injiqlik va astenik alomatlarini aniqlashning uslublari turg'un buzilishlar xavfi bo'lgan guruhlarni aniqlash uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Perinatal davr uchun uslublarning o'ziga xosligi ushbu davr uchun dolzarb bo'lgan

vaziyatlarni o'rganish bilan bog'liq. Ayollardagi homiladorlik davridagi va tug'ruqdan keyingi vaqtdagi psixoemotsional buzilishlarni o'rganishga mo'ljallangan maxsus uslublar juda kam. Sodda va tushunarlik perinatal psixolog uchun amaliyotda diagnostik uslublarni qo'llashning muhim mezonlari bo'lishi kerak. Masalan, homilador ayollar psixofiziologik ahvolidagi o'ziga xosliklari sababli katta hajmli va ko'plagan savollardan iborat uslublardan foydalanish noqulay va oxir-oqibatda natijasizlikka olib keladi. Shu bilan birga, diagnostika natijalarining hamkor mutaxassislariga ham tushunarli bo'lishi muhim. Bu mutaxassislar o'zlarining bemorlaridagi perinatal davrda boshlaridan kechirayotgan psixoemotsional buzilishlarning mezonlari (ko'rsatkichlari, belgilari) to'g'risida tasavvurga ega bo'lishlari ularni o'z vaqtida zarur bo'lgan yordam olishlari uchun klinik psixologga va psixiatrga yuborishi uchun zarur.

Perinatal psixologiyada psixologik tadqiqotlarning diagnostik bosqichida emotsional holatlarni aniqlash va baholash uchun "Nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnomasi" (Mendelevich V.D., 1978, 2001). Ushbu metodika 1978 yilda K.K.Yaxin va D.M.Midelevich tomonidan ishlab chiqilgan. So'rovnomada dezadaptiv emotsional kechinmalarni sifatli tahlil qilish, hamda nevrotik holatlarning asosiy sindromlarini aniqlash imkonini beradi. So'rovnomada turli emotsional holatlarga doir 68 savoldan iborat. Yo'riqnomaga binoan tadqiq etilayotganlarga joriy (hozirgi) holatini baholash taklif etiladi. Javoblar shkalasi qo'yidagicha ajratiladi: hech qachon bo'lmagan, kamdan-kam, ayrim vaqtlarda, tez-tez va doimo. Har bir javob me'yorlashtirilgan jadvaliga muvofiq ballarga o'tkaziladi va to'plangan ballar jamlanadi. Metodika olti shkaladan iborat: havotirlanish shkalasi, nevrotik depressiya shkalasi, asteniya shkalasi, javob reaksiyasi isteriya turi shkalasi, obsessiv-fobiya (ta'qib qiluvchi), vegetativ o'zgarishlar shkalasi. 1,28 balldan ortiq diagnostik koeffitsient sog'lomlikka ishora qiladi, 1,28 balldan kam aniqlanayotgan o'zgarishlarning og'riqli tavsiflarini ko'rsatadi. 1,28 balldan yuqori bo'lgan ko'rsatkich, respondentda salbiy emotsional holatlarning yo'qligini ko'rsatadi. 1,28 balldan kam bo'lgan ko'rsatkich esa, turli yo'nalishlarga ega bo'lgan yaqqol ifodalanayotgan havotirli, astenik, isterik, obsessiv-fobiya va depressiya kabi salbiy hissiy holatlar haqida darak beradi [4].

Navbatdagi metodika Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning reaktiv va shaxsiy xavotirlik darajasini o'rganuvchi metodikasi hisoblanadi. Metodika amerikalik klinik psixologiya muammolari mutaxassisi, psixolog Ch.D.Spilberger tomonidan 1988-yilda yaratilgan bo'lib, reaktiv va shaxsiy xavotirlik (The State-Trait Anxiety Inventory (STATI)) holatini o'rganishga qaratilgan, 52 tilga tarjima qilingan xalqaro standart metodlardan hisoblanadi [5; 31-b]. Boshqa metodikalardan farqli ravishda metodika xavotirlikni holat yoki shaxsning xususiyati sifatida emas, balki ayni holatdagi xavotirlanish darajasining reaktiv (holat sifatida) va shaxslilik xavotirlanish (insonning barqaror tavsifi sifatida) differensial o'lchash imkonini beradi. Metodika rus psixologi Yu.L.Xanin tomonidan moslashtirilgan.

Shaxslilik xavotirlanish vaziyat-holatlarining aksariyat qismini tahdid soluvchi sifatida qabul qiladi, bunday vaziyatlarga xavotir xolati bilan munosabat bildiradi. Reaktiv xavotirlanish bezovtalik, asabiylashish, tanglik bilan namoyon bo'ladi.

Juda yuqori reaktiv xavotirlanish diqqatning, ba'zida nozik koordinatsiyaning buzilishi bilan tavsiflanadi. Shaxslilik xavotirlanish juda yuqoriligi asabiy nizolar, emotsional va kuchli asabiylashish natijasida kelib

chiqadigan psixologik o'zgarishlar va psixosomatik kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Bu metodika integral o'zini baxolash xususiyatini o'rganish imkoniyatini beradi, bu barqarorlikni doimiy, shaxsiy va vaziyatli bo'lishini aniqlash imkoniyatini beradi.

Navbatdagi test V.Zung-Balashovanning "Kayfiyati yo'qlik-subdepressiya holatini aniqlash" shkalasi hisoblanadi. Metodika AQSH Shimoliy Karolina shtatining Dyuk universiteti psixiatri Uilyam Zung tomonidan ishlab chiqilgan va metodika "Zungning depressiyaning baholash shkalasi" (Zung Self-Rating Depression Scale) deb nomlanadi. Metodika Bexteroev nomidagi Leningrad psixonevrologik ilmiy-tadqiqot instituti Nevrologiya bo'limi psixiatri T.I.Balashova tomonidan moslashtirilgan. Metodika depressiv holat va depressiv holatga yaqin holatlarni differensial diagnostika qilishga qaratilgan bo'lib, dastlabki, vrach oldi ko'rik maqsadlaridagi tadqiqotlarda skening-diagnostika uchun qo'llanilishi ko'zda tutilgan.[7]

Tug'ruqdan keyingi depressiv holatlar bosqichini aniqlash va baholash uchun psixologik tadqiqotlarda navbatdagi metodika "Tug'ruqdan keyingi depressiyaning Edinburg shkalasi" (Edinburgh Postnatal Depression Scale) – EPDS dan foydalanish mumkin. Metodika so'rovnomasi shaklida bo'lib, tug'ruqdan avval va tug'ruqdan so'ng emotsional va kognitiv belgilarni, depressiv buzilishlarni aniqlashga mo'ljallangan. J.L.Cox, J.M.Holden, R.Sagovskiy tomonidan 1987-yil Edinburg va Livingstonda ishlab chiqilgan. Uni ishlab chiqishda tayanch metodika qilib, Y.Zung depressiyaning o'z-o'zida baholash shkalasi, shuningdek, R.P.Snaith, A.Bedford va G.A.Fouldslarning havotir va depressiya shkalalari tanlangan. Ulardan yosh onalar holatini depressiv sifatida tavsiflovchi qismlari saralanib olingan. Shkala 10 bo'limdan iborat, har biriga tadqiq etiluvchi 4 og'irlik darajasini belgilovchi 4 javob variantidan bittasini tanlaydi. Shkala quyidagi psixopatologik fenomenlarni aniqlashga qaratilgan tasdiqlovchi iborat: aybdorlik hissi, havotir, tashvishlilik, vahima, kula olmaslik, koping-etishmaslik, o'zini baxtsiz deb his qilish natijasida uxlay olmaslik, qayg'u, yig'loqilik, o'z-o'ziga zarar etkazish fikri. Usulning sezgirlik darajasi 86%, o'ziga xosligi esa — 85,4% tashkil etadi. O'n bo'limdan yig'ilgan barcha ballar jamlanadi. Metodika mualliflari ta'kidlashicha, 8-9 va undan yuqori ballar, tug'ruqdan so'ngi depressiyaning ehtimoli yuqori (tahminan 86% holatlarda), 13 balldan yuqori bo'lgan ko'rsatkich (eng yuqori 30 ball) tug'ruqdan so'ngi depressiyaning ehtimolini 100% mavjud ekanligini ko'rsatadi. Tug'ruqdan keyingi depressiya mavjudligini tasdiqlovchi shkala bosqichini tanlash, so'ngi yillar mobaynida muhokamaga sabab bo'luvchi masala bo'lmoqda (Мазо Г.Э., 2012, Шаманина М.В., 2015). Turli davlatlar va madaniy guruhlar uchun ushbu shkalada o'rta ballni bildiruvchi turli ko'rsatkichlar qabul qilingan: Xitoy va Buyuk Britaniyalik ayollar uchun– 9 ball (Ding T. va hammual., 2014), Vetnam va Avstraliya ayollari uchun – 14-15 ball (Мазо Г.Э., 2012), AQSH va Yaponiya - 11 ball (Schetter C.D., 2016, Morikawa M. va hammual., 2015), Fransiya – 10 ball (Denis A., 2015). Mamlakatimiz tadqiqotchilarining ma'lumotlariga ko'ra, ko'rsatkichlar farqlanmoqda. Ushbu shkala bo'yicha umumiy reytingi 10 va undan ko'p ballni ko'rsatsa, tug'ruqdan so'ngi depressiv buzilish mavjud ekanligini isbotlaydi (Ивашиненко Д.М., Култыгина С.В., 2011; Мазо Г.Э., 2012, Шаманина М.В., 2015, Aswathi A., 201, Bolak Boratav H., 2016, Cheng C., 2016) [4].

Shunday qilib, ayollardagi perinatal davrdagi psixoemotsional buzilishlarni kompleks diagnostikasining muhimligi va dolzarbligi klinik psixologlar kasbiy faoliyatida kelajakdagi muhim masalalarni belgilaydi. Psixodiagnostika uslublaridan, ularni ayollarning va ularning oilalarining perinatal davrdagi ehtiyojlariga moslashuvini inobatga olgan holda vatanimiz amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini o'rganish uchun xorij ilm-fanining muvaffaqiyatli tajribalarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayollardagi psixoemotsional buzilishlar mavjudligini va ularning namoyon bo'lish darajasini

inobatga olgan holda “Ona-bola” diadasining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish maqsadida ilmiy-tekshirish quvvatini oshirishga boʻlgan ehtiyoj keskin turibdi. Xuddi shuningdek, yana bir kelajakdagi muhim masala – tugʻruqqa koʻmaklashish mutaxassislari, perinatal psixolog, neonatolog va pediatrianing “shifokor-bemor” tizimidagi munosabatlarga va hamkorlikka koʻmaklashish

maqsadidagi sohalararo oʻzaro hamkorlik algoritmini ishlab chiqish boʻladi. Perinatal davrda ayollar psixoeemotsional sohasidagi buzilishlarini aniqlashning zamonaviy muolajasini yuksaltirish mutaxassislarga zarur boʻlgan kompleks tibbiy-psixologik yordam koʻrsatish va tugʻruqdan keyingi davrda turgʻun affektiv buzilishlar rivojlanishiga yoʻl qoʻymaslik imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar

1. Гарнизов Т., Хаджицелова Д. Послеродовая депрессия // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2015. – № 3.
2. Голубых А.И., Савеныхева С.С. Эмоциональные особенности беременных женщин и отношение к будущему ребенку и супругу // Научные исследования выпускников факультета психологии СПбГУ. – 2014. – Т. 2. – С. 72–78.
3. Илхамова Д.И. Перинатал психология. Т., 2012 й. 100 б.
4. Коргожа М.А. Динамика эмоциональных состояний у женщин в послеродовом периоде: дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2019.
5. Малькина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005.-992 с.
6. Miller M.L., Kroska E.B., Grekin R. Immediate postpartum mood assessment and postpartum depressive symptoms // Journal of Affective Disorders. – 2017. – Vol. 207. – P. 69–75.
7. Нишоновна З., Камиллова Н., Алимова Г. Психогигиена: Ўқув қўлланма. – Т.: Фан ва технологиялар Марказий босмахонаси. 2010 й. – 247 б.

РЕЗЮМЕ. Maqolada ayollarda perinatal davrda psixoeemotsional holatlarni tadqiq qilish va salbiy emotsional holatlar aniqlanganda psixologik yordam koʻrsatish zarurligi tahlil qilingan. Reproktiv soha psixologiyasidagi biopsixosotsial yondashuv nuqtayi nazaridan qaraganda perinatal davrdagi ayollar kechinmalarining oʻziga xosligi, bu davrdagi xavotirli-depressiv alomatlarining rivojlanish omilini alohida maxsus oʻrganishni talab qiladi. Gestatsiya va tugʻruqdan keyingi davrlarda ayollardagi emotsional holatlarni psixodiagnostika qilish va salbiy emotsional holatlarni aniqlashning zamonaviy metodik majmuasi taqdim qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется необходимость изучения психоэмоциональных состояний у женщин в перинатальном периоде и оказания психологической помощи при выявлении негативных эмоциональных состояний. С точки зрения биопсихосоциального подхода в психологии репродуктивной сферы специфика переживаний женщин в перинатальном периоде требует специального изучения фактора развития тревожно-депрессивной симптоматики в этот период. Представлен современный комплекс методов психодиагностики эмоциональных состояний и выявления негативных эмоциональных состояний у женщин в период гестации и послеродовом периоде.

SUMMARY. The article analyzes the need to study psycho-emotional states in women in the perinatal period and provide psychological assistance when negative emotional states are detected. From the point of view of the biopsychosocial approach in the psychology of the reproductive sphere, the specificity of women's experiences in the perinatal period requires a special study of the developmental factor of anxiety-depressive symptoms in this period. A modern set of methods for psychodiagnostics of emotional states and detection of negative emotional states in women in the gestational and postpartum periods is presented.

MAKTABGACHA TARBIIYA YOSHIDA RIVOJLANISHNING PSIXOLOGIK VA IJTIMOY SHART-SHAROITLARI

S.Saytbekova – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogik instituti

G.Smetova – *assistent oʻqituvchi*

Qoraqalpogʻiston tibbiyot instituti

Tayanch soʻzlar: maktabgacha tarbiya yoshi, oʻyin, yetakchi faoliyat, bilish jarayonlari, muloqat, asosiy psixologik yangilik, inqiroz.

Ключевые слова: дошкольный возраст, игра, лидерская деятельность, познавательные процессы, общение, базовая психологическая новизна, кризис.

Key words: preschool age, game, leadership activity, cognitive processes, communication, basic psychological novelty, crisis.

Ontogenezda 3 dan 7 yoshgacha boʻlgan davr bogʻcha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat oʻzgarishlari boʻlishini inobatga olgan holda 3 davrga: (3-4 yosh) kichik maktabgacha davr, (kichik boʻgʻcha yoshi), (4-5 yosh) oʻrta maktabgacha davr, (oʻrta bogʻcha yoshi), (6-7 yosh) katta maktabgacha davr (katta bogʻcha yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yatilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qoʻlga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda oʻzlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning oʻsib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmogʻi kerak. Asosan shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi [1:185].

Bogʻcha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini oʻzlashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilishga qaratilishi lozim.

Bogʻcha yoshdagi bolalarning koʻzga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqldichanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat koʻrsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan boʻlgan munosabat orqali bola axloq meyorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi.

Bogʻcha yoshidagi bola endi oʻz gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda boʻladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi, u yangiliklarni egallashga nisbatan oʻz bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi, oʻzi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Bu davrda hamma narsani bilib olishga boʻlgan ehtiyoj kuchayadi. Bogʻcha yoshidagi bola tabiatiga xos boʻlgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida koʻrib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bogʻcha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan oʻsishida qiziqishning roli kattadir, qiziqish xuddi ehtiyoj kabi, bolaning biror faoliyatiga undovchi omillaridan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bogʻliq boʻlgan murakkab psixik hodisa desa boʻladi.

Bogʻcha yoshidagi bolalarning har xil predmetlarga boʻlgan qiziqishi juda yoʻqori boʻladi. Ularda bu nima? nima uchun? bu nimaga kerak? singari savollar paydo boʻla boshlaydi. Bu bolaning dunyoni anglash va tushunishiga harakat etayotganligidan dalolat beradi. Shuni natijasida bolaning psixik bilish jarayonlari, emotsional-idodaviy holati va individual xususiyatlari shakllanishiga oʻzini taʼsirini koʻrsatadi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shugʻullanishdan zerikmaydi. Bu esa oʻz navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim hislatlarni oʻstirishga va mustahkamlashga yordam beradi. Bolani yoshligidan oʻzi qiziqqan narsaga yoki qandayda bir faoliyat turiga yoʻnaltirgan maʼqul.

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir.

Bu yoshdagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

- 1) predmetli o'yinlar (15-20 daqiqa o'ynaladi);
- 2) syujetli-rolli o'yinlar (30-60 daqiqa o'ynaladi);
- 3) qoidali o'yinlar (1soatdan-2 kungacha davom etishi mumkin).

O'yin orqali bolada o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish qobiliyati paydo bo'ladi va rivojlanadi, ko'p harakatlari va aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

O'yin– shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmasada, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarining simvolik andozalari taqlid qilish orqali bola tomonidan o'zlashtiriladi [2:163].

O'yin faoliyatida bola ham manan ham aqlan rivojlanib boradi. O'yin tufayli bola ongida shaxslararo munosabatlar shakllanadi, yani o'zaro do'stlik, sheriklik, ishonch, ma'suliyat, hurmat, adolatlilik singari insoniy fazilatlar shuningdek oilaga bo'lgan mehr, kasbga bo'lgan qiziqish ham mujassamlashtirib boradi.

Xalqimizning o'ziga xos bo'lgan urf-odatlar, qadriyatlar va milliy xalq o'yinlarining bola tarbiyasidagi o'рни juda katta. Milliy xalq o'yinlari bolani jismoniy chiniqtirib qo'ymasdan balki uning ruhiy dunyosini rivojlantirishga, milliy urf-odatlarimizni, qadriyatlarimizni davom ettirishga, shuningdek milliy tariximizni hurmat qilish, asrash singari insoniylik fazilatlarini shakllantirishda o'zini beminnat hissasini qo'shadi.

Shuni ham aytib o'tish joyizki, xalq o'yinlari bolalarda ijodiy faollik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi [3:65].

Bu yosh davridagi bolalar ijodiy faoliyatdan tasviriy san'at ayniqsa, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bolaning rasmga nimani va qanday narsa chizishiga qarab, uning atrof olamdagi voqelikni qanday idrok qilishi, xotirasi, xayoli va tafakkurining o'ziga xosligi haqida mulohaza qilish mumkin. Rasmlar orqali bola tashqi olamdan olayotgan taassurotlari va bilimlarini yetkazishga harakat qiladilar. Bolaning qalbi oq qog'ozdek beg'ubor. Unga nima chizsang shuni ko'rasan. Shuning uchun har doim bolalar bilan muloqot qilganda ehtiyot bo'lib munosabatda bo'lish kerak. Shunki har qanday muloqot bolaning jismoniy va psixologik holatiga ta'sir qiladi. Bunday holatlar bola chizgan rasmlarda ham aks etishi mumkin. Aniqlanishicha, kasal yoki kayfiyati tushkin bolalar chizgan rasmlar sog'lom va hushshaqchaq bolalar chizgan rasmlardan ko'pgina jihatlar bilan farq qiladi.

Maktabgacha yosh davri badiiy-ijodiy faoliyatida musiqa muhim ahamiyatga ega. Bolalarga musiqiy asarlarni tinglash, musiqiy qatorlarni va tovushlarni turli asboblarda takrorlash quvunch bag'ishlaydi. Agar bola shu davrdan boshlab musiqa bilan jiddiy shug'ullanishga qiziqish paydo bo'ladi, u keyinchalik haqiqiy qiziqishga aylanishi va musiqiy qobiliyatni rivojlanishiga yordam beradi [1:191].

Musiqa bilan shug'illangan bolada aqliy, jismoniy, axloqiy va estetik tarbiya shakllanib boradi. Bu esa bolaning kelajagi uchun o'zini ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Chunki musiqa, eng avvalo bolaning ruhiy dunyosini boyitishga, dunyoga yaxshi ko'z bilan qarashga, insonlarni hurmat qilish va yaxshilik qilishga, barcha insonga xos

bo'lgan fazilatlarini o'zida mujassamlashtirishga, o'z hayoti va faoliyatida to'g'ri qarorlarni qabul qilishga va hayotni anglashga juda katta yordam beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Ularni yanada shakllantirish uchun ko'piroq ko'rgazmali vositalardan foydalangan maqul. Buning uchun bolalarga rang-baran va har-hil shakldagi o'yinchoqlar, kiyimlar, xalqalar, qutichalar va shu singari predmetlar berish maqsadga muvofiqdir. Shu tufayli bola ranglarning farqini ajrata boshlaydi. Bolalarni diqqatini asosan ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilar tortadi lekin ular bu narsalarni chuqur tahlil qila olishmaydi.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayotida ahamiyati benihoya kattadir. **Diqqat** deb inson his-tuyg'usini va ongini bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga faol qaratilishiga aytiladi. Inson faoliyati jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zi qilgan ishi, o'y va fikrlari diqqatning obyekti bo'la oladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi va 5 daqiqadan oshmaydi. Ixtiyorsiz diqqat bu oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob'ektga yo'naltirilishi hisoblanadi. Ixtiyorsiz diqqatda ishtiyoq va qiziqish katta ahamiyatga egadir. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan malum maqsadlarni ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'yan yangi talablari asosida takomillasha boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi ko'rgazmali, obrazli bo'lishi bilan xarakterlidir. Bolada ko'piroq ixtiyorsiz esda qoldirish va ixtiyorsiz esga tushirish ustunlik qiladi. Bola ravchan va emotsional rang-barang materialni oson esda saqlaydi va ko'rgan narsasini uzoq muddat esda olib qoladi. Xotiraning o'sishiga o'yinlar, turli mashg'ulotlar, she'r yodlash, ertak va hikoyalar aytish va sayr paytida kuzatish ishlarini olib borish yordam beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko'ra, bu davrni uch bosqishga ajratish mumkin:

Birinshi davr – bu 3-4 yosh oralg'ida bo'lib, bola emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog'liqdir;

Ikkinchi davr – bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o'z-o'zini boshqarish;

Ushinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi [1:196].

Maktabgacha yosh davridagi bolalarning kattalar bilan muloqati ularda nutqning rivojlanishi hisobiga chuqurlashadi. Bolalar ko'proq o'zi bilmagan tushunmagan narsalar va hodisalar haqida savollar berishadi. Kattalarni bilim manbai sifatida idrok qilishadi. Ular muloqot jarayonida kattalardan savollariga javob berishini, jiddiy munosabatda bo'lishini va hurmat qilishini talab qiladi. Agar bu ehtiyojlar qoniqtilmasa bola dunyoni o'z tushunchasi bilan idrok etishga harakat qiladi va tez xafa bo'lib qolish, uyatchanlik holatlari kuzatilib o'ziga bo'lgan bahosi tushib ketishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maktabgacha yosh davrida o'yin yetakchi faoliyat bo'ladi. Bu davr nutqning rivojlanishi uchun sezitiv davr hisoblanadi. Bola va kattalar orasidagi yangi munosabatlar, kattalar obrazi bolaning xatti-harakatlarini ma'lum tomonga yo'llaydi, bu esa bola shaxsi rivojlanishida barcha yangi psixologik tuzilmalarning paydo bo'lishida asos hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Nishanova Z.T., Kamilova N.G., Abdullayeva D.U., Xolnazarova M.X. “Rivojlanish psixologiyasi”. Pedagogik Psixologiya. – Toshkent: 2017.
2. Umarov B.M., Shoimova Sh.S., Ro'zieva D.I. “Pedagogika. Psixologiya”. –Toshkent: 2018, 163.
3. Mutalipova M.J. “Xalq pedagogikasi”. –Toshkent: 2005.

REZYUME. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolaning kognitiv jarayonlarining xususiyatlarining psixologik va ijtimoiy sharoitlari, turli xil muloqot turlarining ta'siri orqali bolalarning shakllanishi va rivojlanishi haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются психологические и социальные условия особенностей когнитивных процессов ребёнка в дошкольном возрасте, формирование и развитие детей путём воздействия различными видами общения.

SUMMARY. This article discusses the psychological and social conditions of the characteristics of the cognitive processes of a child at preschool age, the formation and development of children through the impact of various types of communication.

АЁЛЛАРГА НИСБАТАН ЗЎРАВОНЛИК МУАММОСИНИНГ ПСИХОЛОГИК АСПЕКТЛАРИ

М.Р.Султонова – ўқитувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: зўравонлик, психологик аспект, конфликт, иккинчи даражали қурбонлик, ҳулқ-атвор, интеллектуал, ҳиссий, иродавий, коммуникатив, деформация, қарамлик.

Ключевые слова: насилие, психологический аспект, конфликт, вторичная жертва, поведение, интеллектуальный, эмоциональный, волевой, коммуникативный, деформация, зависимость.

Key words: violence, psychological aspect, conflict, secondary victim, behavioral, intellectual, emotional, volitional, communicative, deformity, addiction.

Зўравонлик-тушунчаси умумий ҳолатда инсон шахсининг кадр-қиммати, ор-номуси, шахсиятини топташга қаратилган хатти-ҳаракатлардир.

Зўравонликнинг тарқалиши ҳақидаги статистик маълумотлар етарлича конкрет ҳисобланмайди. Чунки, оиладаги зўравонликнинг қурбонларини кўпчилиги зўравон шахсга ҳиссий жиҳатдан қарам бўлиб, ташқаридан ёрдам сўрамаслиги кўпгина тадқиқотлар орқали исботланган.

Кўпгина зўравонлик объекти бўлган шахслар (аёллар) оилавий ёки шахслараро низолар зўравонлик-нинг ошқора кўринишига айланишини фарқлай олмайдилар.

Зўравонлик муаммоси психологияда сўнгги ўн йилликларда энг жадал ривожланаётган катта соҳани ўз ичига олади. Хорижий психологияда зўравонлик муаммосини Д.Левинсон, Ж.Кобрин, Д.Финкелхор, Д.Иваниек, К.Брон, Р.Ланг, Э.Миллер, Сафронова Т.Я., Соколова Э.Т., Тсимбал Э.И. ва бошқа бир қатор тадқиқотчи-олимлар ўрганишган. Зўравонликни ўрга-ниш фаннинг турли соҳалари олимларининг эътиборини тортади, аммо ҳозирги кунга қадар психологиянинг ушбу соҳасида психологик ва концептуал аппарат ривожланмаган.

Ҳар қандай зўравонлик доимий салбий таъсирни рад этиб бўлмайди. Бирок, зўравонликнинг баъзи шакллари, айниқса доимий кўринишларини, узоқ муддатли оқибат деб аташ мумкин. Чунки, айнан зўравонлик натижасида аёллар соғлиги учун хавфли иккиламчи салбий омилларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин [8].

Кўпчилик муаллифларнинг айтишича, зўравонлик интерактив жараёндир. Уни тушунтириш учун ҳар икки томоннинг хатти-ҳаракатларини ҳисобга олиш керак [10].

Аёлларга нисбатан зўравонлик тажовузкор хатти-ҳаракатларнинг бир тури бўлиб, оғзаки ҳақорат ва таҳдидлардан тортиб, қалтаклаш ва зўрлашга қадар зарар етказиш учун куч ишлатишдир. Бу борада, аёллар эркакларга қараганда иқтисодий, жисмоний ва айниқса жинсий зўравонлик қурбонига айланиш эҳтимоли кўпроқ [7]. Аёлларнинг зўравонлик объектига айланиши уларнинг ижтимоий ва касбий мавқеяга боғлиқ эмаслиги кўплаб тадқиқотларда қайд этилган.

Турли манбаалар ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дунёда ҳар учинчи аёл қалтакланган, жинсий алоқага мажбурланган ёки бошқа турдаги зўравонликка дучор бўлган. Дунёдаги ҳар тўртинчи аёл ҳомиладорлик даврида зўравонликка учраган. Турмуш ўртоғинг қалтаги (зўравонлик) автоҳалокат ва саратон касаллигига қараганда тез-тез учрайди. Жиноий ҳолатларда аёлларни беғоналардан кўра яқинлари томонидан ўлдирилиш (суиқасдга учраш) эҳтимоли кўпроқ [2].

Аёлларга қилинадиган психологик ва физиологик зўравонлик натижасида уларда сурункали депрессия, доимий тушкунлик ва баъзан суицидал ҳаракатлар ҳам кузатилиши мумкин [8]. Бу эса зўравонликнинг салбий оқибатларини кўрсатувчи асосдир.

Ўтказилган кўпгина тадқиқотларда аёлларга нисбатан жисмоний зўравонлик ҳолатини тавсифловчи психологик омилларга турмуш ўртоғининг спиртли ичимликларга ёки бошқа ҳулқ оғишишига мойиллиги ва қарамлиги қиради [5].

Л.Берковиц аёлларга нисбатан зўравонлик ҳолатларини тажовузкор ҳаракатларнинг бир тури ва зарар етказиш учун куч ишлатишдир дейди. Зўравонликнинг асосини: оғзаки ҳақорат, таҳдидлардан тортиб, қалтаклаш ва зўрлашлар ташкил қилишини таъкидлайди [1].

Зўравонлик ҳолатида нафақат аёл азобланади, балки зўравонлик фақат бир шахсга (аёлга) йўналтирилган бўлса-да, оиланинг бошқа аъзолари ҳам “иккинчи даражали қурбонлик” деб аталадиган психологик босимга дучор бўлишларини инобатга олиш керак. “Иккинчи даражали қурбонлик”дан жабрланган зўравонлик гувоҳлари жабрланувчи (аёл) бошдан кечирган психологик оқибатларни бошдан кечирадилар. Айниқса, бу зўравонлик отаси томонидан онасини масҳара қилаётганини томоша қилаётган болалар қийин психологик тажрибани бошдан кечира-дилар [7]. Бизнингча, бу мазкур оиладаги болаларда кейинчалик ҳулқ оғишига, суицидал ҳаракатларга мойиллик ортишига ёки келгусида уларда зўравон шахс типини шаклланишига замин бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчи А.Б. Орловнинг фикрича, психологик (ҳулқ-атвор, интеллектуал, ҳиссий ва бошқалар) зўравонлик бу-объектни, яъни инсонни қасддан манипуляция қилиш, унинг шахсий-субъектив хусусиятларини (эркинлик, кадр-қиммат, ҳуқуқ ва башқалар) эътиборсиз қолдириб, боғланиш муносабатларини йўқ қилиш ёки аксинча, бу муносабатларни тузатиш ва ақлий (ҳулқ-атвор, интеллектуал, ҳиссий, иродавий, коммуникатив, шахсий) ривожланишининг турли хил деформациялари ва бузилишларига олиб келади [4]. Бизнингча, натижада зўравонлик объекти бўлган шахсда нафақат психозомоционал бузилишлар юзага келади, балки социал дезадаптация ҳам кузатилади. Шунингдек, зўравонликка учраган аёлларда юзага келадиган энг асосий муаммолардан бири-ўзига ва атрофдагиларга ишончсизлик ҳиссининг ортиши, посттравматик стресс-нинг узоқ давом этиши натижасида келиб чиқадиган психологик муаммоларга ечим топиш кўникмасининг пасайиши билан бир қаторда ёлғизликка мойиллик-социал яққаланиш ҳолатлари кузатилади.

Тадқиқотчилар томонидан аёлларга нисбатан зўравонлик муаммосининг асосини психологик, жисмоний, жинсий ва иқтисодий зўравонлик ташкил қилиши алоҳида таъкидланади.

Кўпинча зўравонликнинг ҳар қандай тури, аввало оила муҳитида юзага келади. Оиладаги зўравонлик-нинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

-Оилада бошланган зўравонлик ҳолатлари ҳар сафар шавқатсизлик чостатаси ва даражаси ортиб боради;

-Зўравон шахс характерини ўзгартириши тўрисида ваъдалар бериб, узр сўрашни бошлайди;

-Муносабатларни узмокчи бўлганда, жабрланувчи учун хавф ортади [7].

Оиладаги зўравонликнинг сабаблари (омиллари) қуйидагиларга бўлинади:

-Психопатик (ота-оналар ва болаларнинг зўравонликка мойиллиги);

-Ижтимоий (ташқи омилларнинг) таъсири: Қашшоқ-лик, ишсизлик, ижтимоий четланиш (яққаланиш), таълим ва маданият даражаси ва бошқалар.

-Психосоциал: Зўравонлик омиллари таркибий, вазиятли ва коммуникатив қабиаларга бўлинади. Бунда коммуникатив омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга [7].

Бир қатор маҳаллий ва хорижий олимлар (Д.Матсумато, П.Дейл, С.Харт, М.Брассард, В.В.Дерябина, Н.О.Зиновьева, А.Б.Орлов) фикрига кўра, психологик зўравонлик барча зўравонликнинг “тупроғи” ва “ўзаги”дир. Психологик зўравонлик асосида жисмоний ва жинсий зўравонлик пайдо бўлади [4]. Тадқиқотчилар маълумотларига кўра (М.Либскомб, И.Сарах,

Дж.Христофис-1993й) турли мамлакатларда аёлларга нисбатан болалик даврида жинсий зўравонликнинг 7%дан 36%гача, сўнгги йилларда Европада бу кўрсаткич, қизлар ва аёллар учун 6%дан-62%гача ошган. Бироқ реаллик ва статистиканинг бир-бирига номувофиқлиги жинсий зўравонлик тўғрисида универсал тушунчанинг йўқлиги билан боғлиқ [5].

Зўравонликдан эркалар ҳам жабрланиши мумкин, лекин хотин-қизларнинг зўравонликдан жабрланиш эҳтимоли юқорилиги, зўравонлик турлари, оғирлик даражаси ва келиб чиқадиган оқибатлар кескин фарқланишини инобатга олган ҳолда, сўнгги ислохотлар айнан уларни ҳимоя қилишга қаратилган [11]. Шунинг учун ҳам бу муаммо амалиётчи-психологлар, социологлар, юридик соҳа вакиллари тадқиқ қилиш ва ўрганиш объектига айланмоқда. Зўравонлик турлари ичида психологик (эмоционал) зўравонлик - одамга узоқ муддатли ёки доимий руҳий таъсир, руҳий жароҳатлар келтириб чиқарадиган, психологик характер хусусиятларини шакллантиришга олиб келади ёки шахснинг ривожланишига тўсқинлик қилиши билан характерланади. Шунингдек, жисмоний, жинсий зўравонлик пайтида ҳам одам психологик зўравонликни бошдан кечирилади. Кўпчилик тадқиқотчилар аёлларга нисбатан қилинадиган зўравонлик ҳаракатлари орасида уй зўравонлиги яъни оилавий зўравонлик ўзининг посттравматик стрессни, сурункали камситилиш ва рад этилиш ҳолатларини келтириб чиқариши билан характерли эканини айтиб, бу жараён ўз вақтида бартараф этилмаса, аёлларда кейинчалик ўз-ўзини баҳолаш, ўзига ва атрофдагиларга нисбатан ишончининг камайиши ёки йўқолишига, атрофдагилар билан муносабатларни тўғри йўлга қўйишга бошқаларга нисбатан бирмунча қийналишларини таъкидлайдилар. Жаҳонда, жуда катта миқёсда хотин-қизлар жисмоний ва жинсий зўравонликка дучор бўлмоқдалар. Бу аҳоли орасидаги хотин-қизларнинг 36 фоизини ташкил этади. Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, бутун дунёда ҳар учинчи аёл (35%) ҳаёти давомида у ёки бу турдаги зўравонликка дуч келар экан. Бу бутун жаҳонда мавжуд бўлган ўта долзарб муаммоларини исботловчи статистик маълумотлардир [6].

Тадқиқотларда кўрсатилишича, зўравонликка учраган аёлларда умумий жиҳатлар мавжуд бўлиб булар:

-Ўзига нисбатан адекват баҳонинг мавжуд эмаслиги. Адекват ўз-ўзини ҳурмат қилиш бу-ўз эҳтиёжларини, ахлокий фазилатларини ва ҳаракатларини реал баҳолашдир. Адекват ўзини-ўзи ҳурмат қилиш субъект ўзига танқидий муносабатда бўлишга, ўзининг кучли томонларини турли қийинчиликдаги вазифалар

бошқаларнинг талаблари билан боғлаш имконини беради.

- Елғизликдан, иқтисодий жиҳатдан кўркув хисларининг юқорилиги;

-Оилавий кадрятларни нотўғри идрок қилиш (ажримдан, болаларни отаси қолдиришдан кўркувнинг мавжудлиги);

-Зўравон шахсга(эрга, ота-онаси, фарзандларига) ачиниш;

- Жамиятда ўрнини(шахс статуси) йўқотишдан кўркувнинг мавжудлиги қабилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ноқулай оилавий муҳитда узоқ вақт яшаш, руҳий жароҳатларни келтириб чиқаради. Бу айниқса, болалар шахсиятида деформациянинг шаклланишига ва кейинчалик ҳулқ оғишига сабаб бўлиши мумкин. Оилада турмуш ўртоғига нисбатан психологик зўравонликни қўллашнинг хавф омиллари қуйидагилар:

-стрессли турмуш шароити;

-ғайриижтимоий шахсий хусусиятлар;

- спиртли ичимликларни истеъмол қилиш;

- шерик билан зиддият;

-устунлик(оилавий шароитда устунликка интилиш);

- болалик давридаги зўравонлик тажрибаси (посттравматик стресс);

-Конструктив низоларни ҳал қилиш қўникмасининг йўқлиги;

-Ғазабни бошқариш қўникмаларининг ривожланмаганлиги;

- Турмушдаги ҳодисаларни салбий изоҳлаш ва зўравонликни оқлаш [4].

Зўравонлик турларининг барчаси ўзининг салбий оқибатлари мавжудлиги билан ажралиб туради. Аммо, ҳуқуқбузарлик турига кирмайдиган, оилавий муносабатларда аёл ҳуқуқларини ҳимоя қилмайдиган зўравонлик тури бу- иқтисодий зўравонликдир. Зўравонликнинг бу турида жабрланувчи(аёл) ўз зўравонига қарам бўлиб қолади.Иқтисодий зўравонликда, асосан аёлларнинг иқтисодий саводхонлигини камлиги кузатилади.Бу эса иқтисодий қарамликни келтириб чиқаради. Иқтисодий қарамлик айниқса аёл кишини ҳимоясиз қилади ва бу эса оиладаги зўравонлик эҳтимолини янада оширади [10].

Бизнингча, аёлларнинг зўравонлик ҳолатларини психологик аспектларини нотўғри мулоқот ва муносабатлар ташкил қилади. Чунки, мулоқот ва муносабатлардаги зиддиятлар сабабли инсон зўравонлик объектига айланиш эҳтимоли ортади. Шунинг учун, жамиятда хотин-қизларни психологик, ҳуқуқий саводхонлигини ошириш барча даврларда гендер тенглик масаласини ҳал қилишда долзарб ва аҳамиятлидир.

Адабиётлар

1. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. СПб., 2004.
2. Brown G.F. Violence against women by male partners//American Psychologist/1993,48. -P.1077-1087.
3. Giles Th.R(eC)Handbook of effective psychotherapy. -N.Y.: Plenum Press,1993.
4. Воробьева Е.В. Феноменологический анализ психологического насилия. – Москва: Донской, -С. 254.
5. Лейкман Л. От теории к практике. // Кризисный центр для женщин: опыт создания и работы. -М.:1998.
6. Султонова М.Р. Зўравонликка учраган аёллар копинг стратегиялари ва улар билан психокоррекцион машғулотлар олиб бориш.Методик қўлланма. –Хива: 2020. 56-б.
7. Клециной И.С. Гендерная психология. Коллективный автор. Н.В.Солнцева Насилие в семье: Гендерный аспект. – Питер: пресс-2009. –С. 496.
8. Насилие в отношении женщин. Проект money 6/1999г <https://www.unicef-irc.org/publications>
9. Оиладаги зўравонликларнинг сабаб ва шароитлари, профилактикаси ҳамда хорижий тажриба”:Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2017-йил 16-декабрь). -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2018. 192-б.
10. Даренских С.С. Семейное насилие в отношении женщин. Педагогика и психология. журнал DOI 10.14258/izvasu 2013.
11. ПулатоваШ.А.,Муродова. Ш. Зўравонликдан жабрланганлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва зўравонликнинг олдини олиш: у слубий қўлланма. -Тошкент: “Baktria press”, 2020. 56-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада зўравонлик муаммосининг психологик аспектлари, ўрганилганлик даражаси, оиладаги зўравонликнинг сабаблари(омиллари) келтириб ўтилган. Аёлларга нисбатан психологик зўравонликни қўллашнинг хавфли омиллари ва уларнинг сабаблари илмий қисланган.Зўравонликка учраган аёлларда юзага келадиган посттравматик стресс ва унинг салбий оқибатлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются психологические аспекты проблемы насилия, уровень изученности, причины (факторы) домашнего насилия. Проведено научное сопоставление факторов риска и их причин психологического насилия в отношении женщин, проанализирован посттравматический стресс у женщин, подвергшихся насилию, и его негативные последствия.

SUMMARY. The article discusses the psychological aspects of the problem of violence, the level of study, the causes (factors) of domestic violence. Risk factors and their causes of psychological violence against women have been scientifically compared. Posttraumatic stress in women who have been abused and its negative consequences have been analyzed.

КОРАҚАЛПОҚ КҮЙ ОЛАМИНИНГ УЛУҒ САРДОРИ
К.Алламбергенов – *филология фанлари доктори, профессор*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Нажмиддин оғанинг ҳаёти ва ижодига бағишланган турли даврларда, ҳар хил нашриётларда чоп этилган хабар, мақола, илмий очерк, ижодий портрет ва монографияларни ўқиб “Қарақалпоқстан жасалары” газетасида берилган сарлавҳаларнинг бирида таниш бир ажойиб маълумотнинг қарши-сида таажжубланиб ўйга толдим. Унда: “Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган санъат арбоби, бир қатор давлат мукофотлар лауреати, «Эл юрт», «Меҳнат шухрати» орденларининг соҳиби Нажмиддин Мухаммединов биринчи Қорақалпоғистон Республикаси давлат мадҳиясига куй басталаган бастакор ҳисобланади.

Бундан ташқари у, биринчи қорақалпоқ миллий операси («Әжинияз»), дастлабки қорақалпоқ балетининг («Айжамал»), «Биринчи қарақалпоқ симфониясын» жаратты» деб ёзилган эди.

Мени ҳаёлга тортган нарса ушбу маълумотнинг давомидаги «Бунақа биринчиликлар ҳаммага ҳам насиб қилавермайди...» деган фикрлар бўлди. Фикр фикр туғдиради» дегандай, шу вақтда ҳаёлимга бир фикр чакмоқдай қақиб кириб келди. «Албатта, ҳамманинг ҳам кўлидан келмайди! - деб кўйдим ичимдан юқоридаги фикрни қатъий, тасдиқлаб. Фақат буюк инсонларнинг кўлидан келади, фақат улуғ инсонларгина биринчиликка муносиб!»

Ички туйғулар билан айтилган ушбу фикрларни далиллаш учун тарихдан кўпгина мисоллар келтириш мумкин. Масалан, буюк мутафаккирлар билан улуғ саркардаларнинг ҳам барчаси тарихда ниманидир биринчи бўлиб бажарган. Унча олислаб кетмайлик майли, ўзимизнинг улуғ шоир бобомиз Ажиниёз, Бердақларнинг ижодидан мисол келтирадиган бўлсак, Бердақ, қорақалпоқ балки, туркий халқлар поэзиясига биринчилардан бўлиб шажара жанри олиб кирган бўлса, Ажиниёз биринчи бўлиб ғазал, мухаммас, ва айтишув жанрини олиб кирган. Ўтган аср қорақалпоқ адабиётинда эса Ибрайим Юсупов биринчи лиро-драматик ва лиро-романтик поэмаларнинг муаллифи ҳисобланса, Тўлепберган Қайипбергенов қорақалпоқ насрида роман-диалогия, роман-эпопея, роман-эссе жанрларини биринчилардан бўлиб яратган буюк ижодкор. Буларнинг барчасини бугунги кунда буюк инсонлар деб бемалол, фахр билан айта оламиз. Демак, қорақалпоқ мусика оламида дастлабки мадҳия куйи муаллифи, дастлабки симфония, дастлабки опера ва балетни яратган Нажмиддин Мухаммединовни ҳам бемалол улуғ инсон деб айта оламиз.

Бироқ биринчилик сўзини муқобили билан айтадиган бўлсак, улуғлик ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Н.Мухаммединов ижодига чуқурроқ назар соладиган бўлсак, бу биринчи навбатда Оллоҳнинг инъоми, Оллоҳ ўз севган инсонига берган туғма истеъдоди, кўнгил-куйига қуйган нур-зиёсидир.

Тақдирнинг улуғ санъаткорга берган улуғ бахт инъомини қаранг! Улуғ қаҳрамонимиз Ибройим Юсуповнинг:

“Бир тарафим кўл, бир тарафим чўл бўлмаса,
 У ерда мен қорақалпоқ эмасман...”

- деб ёзганидек, бўлажак улуғ санъаткор Н.Мухаммединов Тахтақўпирнинг (Давқара) кенг далаларида жойлашган Борши тоғ этакларидаги Қоратеранг кўли атрофларида

туғилиш насиб қилди. Ушбу кенг дала бўйидаги майин шабада билан чайқалиб ўсган даракларнинг ёқимли ҳиди, қушларнинг буталар орасидан учиб юрган турли қушларнинг овози балиқларнинг дарёда шитир-шитир сузиши, табиатнинг барча гўзалликлари сеҳрли соҳлари – буларнинг барчаси бўлажак созандада мусика саънатида севиғи уйғотган десак, асло муболаға қилмаймиз.

Нажмиддин ушбу кенг дала бағрида югурганда, у билан бирга югуриб майин эсган шамолнинг овози кўнглида бошқача туйғуларни жумбушга келтирган эди. Тоғнинг баланд тепаликларида чиқиб бор овози билан бақириб у овозлар ўзига тоғ этакларида урилиб акс-садо бўлиб қайтиб келиши ҳам ўзгача бир олам бахт бағишлаб мусика саънатини ўрганишга алоҳида тўртки бўлган. Тунда чигирткаларнинг чириллаши, қурбақаларнинг қур-қурлаши, осмонда юлдузларнинг чараклаб порлаши буларнинг барчаси бўлажак бастакор учун қалбда алоҳида илҳом бахш этган туйғу бўлиб болаликдан сингиб борган, қоғозга тушмаган дастлабки ноталар, дала сонатлари ҳисобланган.

Ўзида Оллоҳ томонидан инъом этилган талант ва истеъдоднинг бор эканлигиданми, ёш боланинг кўнгли, дилида негадир илҳомбахш туйғулар жумбушга келар, уларни ташки дунёга баралла чиқаришга ошиқар эди. Бўлажак бастакорнинг табиатдаги, коинотдаги бу мусикага бўлган уйғунлик ва меҳр, ўз қалбда шу гармониянинг нозик торларини тортила бошлаганининг иккинчи дараги – қорақалпоқ саз ва саз мусикий санъатидаги бир-биридан ажратиб бўлмайдиган эгизак тушунчалар – сўз ва саз синкритизми, яъни сўз - куй (жир), сўз импрозисининг мутлоқ бирикдириб қўлланилиши бўлди.

Ҳақиқатан ҳам қорақалпоқ мусика санъати тарихига назар солсак, бизнинг дастлабки шоирларимизнинг барчаси созанда, бастакор, бахши ва жировлар бўлганини кўрамиз. Бу тарихни қорақалпоқ бахшичилик мактабининг отаси Қорқит отадан бошласак, IX-X асрлардан бошлаб қорақалпоқ сўз усталари бир вақтнинг ўзида ҳам сўз санъаткори ҳам созанда бўлганини кўришимиз мумкин. Ўрта асрлардан бошлаб бу саз билан суҳбат бирлиги саз санъатига айлана бошлади. Соппасли Сипра-жиров, Асан-қайғи, Жийренше-шешен, Муйтен жировлар ва Досмамет ижодидида сўз ва саз имправизацияси синкритизми буни аниқ исботлайди. XVIII-XIX аср қорақалпоқ адабиётининг энг йирик вакилларида бири Жиен жиров, Ажиниёз-созанда, Бердақ-бахши бўлиб ҳисобланади. Бунинг давомчилари сифатида XX аср қорақалпоқ поэзиясининг улкан дарғалари Аббаз ва Содикларни кўрсатсак бўлади.

Н.Мухаммединов ёшлик пайтидан бошлаб шу уйғунлик мактаби руҳида тарбияланиб вояга етди. Умуман айтганда, ундаги созга-куйга бўлган муҳаббат, қизиқувчанлик бир вақтнинг ўзида бадий сўз санъатига бўлган иштиёқни ҳам қайта тарбиялаб улғайди. У бу орқали қайси ўринларда бадий сўзнинг кучи етмайдиган қочирмаларни саз қудрати забот этишини, қайси сўзнинг қўшиқ бўлиб таралганини, яъни қайси сўзнинг айtilмай қолган бир букламининг саз, куй-номанинг кучи билан тўлиқтириб етказиб беришга, аниқроқ айтсак, қўшиқнинг ҳам қўшиғи – куй-нома қақиб турадиган қанотли, созли қўшиқнинг ҳам қудрати бор эканлигини тушуниб улғайди.

Ҳа, Н.Мухаммединов шундай шоиртабиатли, зийрак мусикачи бўлиб улғайди. Бунинг учун у туғилиб ўсган жойида миллий-маънавий, эстетик асослар, имкониятлар ҳам яратилган эди. Аниқроғи бу асос биринчи навбатда у туғилиб ўсган оиладан бошланди. Бунга унинг ўз отаси

Мухаммеднинг мусика ва сўзга бўлган қизиқувчанлиги туртки бўлди.

Худди шундай мусика ва сўз ихлосмандлари оиласига Тахтакўпирнинг ҳар хил жойидан йиғилган Абдирасул, Қияс, Оғиз-жиров ва Айтжан, Эшжан, Жапақ, Қаражан-бахшилар келиб мусика чалиб, кўшиқ айтиб машқ қилар эди. Айниқса, атоқли Қоражон Бахшининг у билан кўшни бўлгани уни халқ куйларига меҳр-муҳаббатини уйғотди. Шу даврларда Бўрши тоғнинг этакларида Қорай этакларидан чиққан атоқли шоир Аббознинг ширали овози уни яна бир бор мусикага меҳрини уйғотди. Хуллас, у бола пайтларидан бошлаб, «Соз билан сўхбатни ёлгон деманлар, Одам-ота бунёд бўлган бордир» деган ҳикматли сўзларнинг маъносини тушиниб шу руҳда тарбияланиб улғайди. Дастлаб ўзи туғилиб ўсган қишлоқдаги бу мусика ва сўзга бўлган эътибордан унинг руҳий оламига миллий руҳ бахш этди ва унинг мусика оламини биратўла сеҳрлаб олди. Бу унинг ижодкорлигининг дастлабки қон-томирларига сингган қон бўлиб қолди.

Албатта, у бу мактабдан миллий мусиканинг бир ёки икки ноталаринигина ўрганди, бироқ, энг асосийси, бу катта мусика оламига олиб борадиган катта кўприк эканлигини англаб етди. Энг асосийси, бу миллий мусика сирлари ҳар қандай миллий мусика турларидан «миллийликдан юқори ҳеч қандай ва ҳеч қачон - нарсаси туғилмаган ва туғилиши-да мумкин эмас» (А.Хачатурян) эканлигини англаб етди.

Оллоҳ инъом этган ушбу музикаий ошўфалик, тафаккур ва ишонч, юксак онг уни 1955 йили Тошкент-даги мусика касб-хунар коллежидга бошлаб келди. У бу ерда тажрибали музикачи-педагог Б.А.Тителдан скрип-кадан дарс олиб миллий куйнинг жаҳон куйлари билан алоқадорлигини, уларнинг сир-синаотини қунт билан ўргана бошлади. У бу ерда мусика оламининг афсона-вий Ашиқ-Айдини, ёки қишлоқдаги Жапақ, Қаражан-лардан бошқа Бетховен, Моцарт, Глинка, Чайковскийга ўхшаган буюк бастакорларнинг бор эканлигини билиб, уларга қизиқиб, мусика сирларини ўрганибгина қўймасдан, қорақалпоқ мусика оламини шу даражага олиб чиқиш кераклигини юрагига туйиб қўйди.

Н.Мухаммедин, шу йилнинг 50 - 60 - йилларидан бошлаб миллий куйнинг икки овозли шакллари, ривожланган кўп овозли шаклларига опера ва симфония жанрларини ўхшатиш кераклигини ҳис қилиб миллий музикамизни ривожлантиришни ўз олдига катта мақсад қилиб қўйди.

Истеъдодли, талабчан ва зийрак забардаст бастакорнинг бу орзу-умидлари, мақсадлари амалга ошиши 1966 йилда Олмаота шаҳрида Қурманғазини номидаги консерваториянинг бастакорлик факультетига ўқишга кириб, шу даврдаги санъат усталари, атоқли бастакор В.В.Великанов, Э.Раҳманиевлардан дарс олишни бошлади. Нега деганда, унинг «Посқан эл» симфониялик поэмасида, «Биринчи қорақалпоқ симфонияси» асарида ҳам талабалик йилларида ўрганган машқларининг ажойиб натижасини кўришимиз мумкин.

Н.Мухаммедин бундан кейинги йиллардаги хизмати Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлигида ишлаб юрган пайтлари Нукусдаги Ж.Шамуродов номидаги касб-хунар коллежидида фольклор бўлимининг очилишига бошчилик қилганидир. Унинг бу хизмати биринчидан Н.Мухаммединнинг мусика санъатидаги дастлабки куртаклари аввало шу фольклордан бошланганлиги исботласа, иккинчидан қорақалпоқ халқининг миллий куйларининг йўқолиб кетишининг олдини олгани бўлади. Шу сабаблардан кейин ҳам ҳозирги кунда кўпгина истеъдодли ёшлар ота-боболаримиз ўрганган мусика турларини ўрганиб уларнинг ҳозирги замонавий музикаий қуроолар билан уйғунлаштириб юбормоқда. Н.Мухаммедин музикачилик санъатининг ютуғи яна шундаки, у тарихий куйлар билан замонавий куйларнинг уйғунлигини биргаликда тенг олиб бора олган буюк санъаткор ҳисобланади. Масалан, унинг кичик жанрлардаги «Бир айуз сўз сүйемен», «Нөкис вальси», «Кейил кейилден суў ишер», «Және жайхун болып ақтың да келдиң», «Қыз қыялын билмесең», «Бақтым әмиў жағасы»,

«Яр яр айтаман» мелодиялари билан «Нәресте ҳаққында баллада» си шу даврларда ҳам ҳозирги кунда ҳам энг ажойиб музикаий асарлар ҳисобланса, «Посқан эл» симфонияли поэмаси, «Әжинияз» операси билан «Алтай» драмасынинг сўнгги вариантга ўзган музикалари мусика санъатининг энг буюк чўққиси бўлиб қолади.

«Буюклик буюкликни келтириб чиқаради» дегандай Н.Мухаммединнинг мусика санъатининг яна бир белгилари тарифи унинг ижодининг асосий мавзуси буюк инсонларнинг ҳаётини ёритиб беришдан иборат. Масалан, у «Посқан эл» симфонияли поэмасынинг эзгулик ва ёруғлик масалаларига бағишланган соноталарида улуг халқ ҳаёти билан лирик қахрамон Жиен-жировнинг тақдирини бир каторда қўйиб ёритиб берса, «Ажинияз» операсида улуг шоир Ажинияз бобомизнинг тарихини мусика оламида биринчилардан бўлиб яратиб берди.

Н.Мухаммедин ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб замонамизнинг улуг шоири И.Юсупов билан яқин алоқада бўлиб, у билан дўстлик иplarини боғлади. Шундай қилиб унинг «Кейил кейилден суў ишер», «Және жайхун болып ақтың да келдиң», «Қыз қыялын билмесең», «Нәресте» шеъраларига мусика ёзди. Бунинг сабаби И.Юсуповнинг шеърлари музикани чорлаб турадиган қанотли шеърлар бўлгандай, Н.Мухаммединнинг музикалари ҳам чиройли матнларни талаб қилар эди. Қахрамон шоиримиз бастакордаги ушбу соддалик, бироқ шу билан бирга буюклик сирларини биринчилардан бўлиб сезд, шу сабабдан ҳам шоир уни «Жолбарысым» деб юксак боғалади.

Икки улуг ижодкорнинг орасидаги бу алоқа уларни янада буюк ишлар қилишга чорлади. Уларнинг биргаликда қилган ишларидан энг дастлабкиси бири матнини, иккинчиси музикасини басталаб Қорақалпоғистон Республикасининг Давлат Маҳфия-сини яратганидир. Яна бир шундай ишларидан бири либереттонинг музикасини ёзиб бири матнини ёзиб сахнага олиб чиққанлигида бўлди.

Албатта, бу икки ижодкорнинг қорақалпоқ маданияти тарихида биринчи бўлиб, опера яратгани халқимиз учун мақтанса арзигулик тарихий воқеа! Умуман айтганда, улар маданиятимизни юқори чўққига олиб чиққан қахрамонларимиз!

Сабаби-опера, балет ҳар қандай халқнинг миллий маданиятининг ривожлантирувчи асоси ҳисобланади.

Юқорида айтганимиздай, Н.Мухаммедин бу юқори натижаларни эгаллашига ўтган асрнинг 70-йилларининг биринчи ярмидаёқ киришган эди. Операнинг дастлабки бўлимлари 1974 йилдаёқ ёзилди. Кейин 1987 йили тўлиқ тугалланиб сахнага олиб чиқиши қорақалпоқ тарихида ўчмас воқеа бўлди. Бу операни 1993 йил Тошкентда ўтказилган Қорақалпоқ маданияти кунларида Навоий номидаги давлат театрд, 1991йил Олмаота шаҳрида Абай номидаги опера ва балет театрд сахналаштирилди ва бугунги кунда ҳам қорақалпоқ театри бош репертуарларидан бири бўлиб келмоқда. Опера клавернинг 2012 йили «Билим» нашриёти томонидан алоҳида китоб ҳолида нашрдан чиқарилгани тарихий воқеалардан бири бўлиб қолади.

Умуман, Н.Мухаммедин Қорақалпоқ мусика тарихидаги биз юқорида атаб ўтган даврлардаги хизматлари билан улугларнинг улуги бўлиб, илоҳий истеъдод эгаларидан бири саналиб юрагимизнинг тўрида мангу муҳрланиб қолади. У замонавий мусика санъатининг улуг саркардаси ҳисобланади. Сабаби, бугунги қорақалпоқ мусика санъатидаги олдинроқдаги кам овозли кичик жанрдаги шакллардан миллий ва жаҳон мусика маданиятининг барча шакллари ўз ҳаёлига жамлаган катта оркестр билан жамланган кўп овозли миллий операгача ривожлантирди.

Бугунги кунда Қорақалпоқ миллий маданиятимиз ўз балетига ҳам эга. Бу демак, қорақалпоқ санъати, шунинг ичиди мусика санъати ҳам кўп минг сонли катта лашкар сафига айланди. Бу унинг саркардаси бор деган сўз.

Бу йўлбошчи катта сардор, албатта истеъдодли улуг бастакор - Нажмаддин Мухаммедин бўлиб ҳисобланади.

ҮШ МИЛЛИЙ ӘДЕБИЯТТЫҢ ҮЛКЕН ИЗЕРТЛЕҰШИСИ

Қ.Оразымбетов – филология илимлериниң докторы, профессор

О.Гайлиева – филология илимлериниң докторы, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәзирги заман дүнья әдебияттануында жазба әдебият жанрларының қәлиплесіуі хәм эволюциялық раўажланыуын көркем поэтикалық, генетикалық, типологиялық, структуралық анализ усыллары арқалы үйрениу принципиниң үстемлик етиуі әдебий процестиниң миллий көркем ойлау контекстинде тутқан орнын белгилеуге тийкар болды. Этномәдений жақтан бир-бирине жақын болған халықлар

әдебиятының өз ара байланыслары хәм типологиялық уқсаслығын изертлеу бәрқулла илимде актуаллықты жүзеге келтиргени хәммемизге мәлим. Усы орында, этникалық келип шығуы, социал-мәдений раўажланыуы, көркем дәстүрлері, турмыс тәризі, тили хәм миллий қәдириятларында улыўмалық болған халықлар әдебиятының жанрлар системасын тарийхый-генетикалық жақтан улыўмалық тийкарға ийе екенлиги дәлилленди. Бул болса Орайлық Азияның Аралбойы этномәдений ареалында ертеден қоңсы болып жасап қиятырған өзбек, қарақалпақ хәм түркмен халықларының әдебиятындағы қосық формаларының рәң-бәренлигин әдебий дәстүрлердиң миллий өзине тән екенлиги, дәретиўшилердиң поэтикалық шеберлиги, өзара әдебий байланыслар, көркем аударма хәм көркем тәсир процеси контекстинде изертлеудің кең мүмкиншиликлерин жаратады. Усындай мүмкиншиликлер әдебияттануы илиминде хәр бир әдебиятшының әдебиятты хәр түрли аспекте изертлеуине кең жол ашқаны мәлим. Деген менен, бул үш халықтың тили, дини, этномәдений орталығы бирдей ямаса бир-бирине жақын болғаны менен олардың соңғы 100 жыллықта бир-бирине байланыссыз миллий әдебиятты жүзеге келтириуі оларды биргеликте изертлеуде қыйыншылық тудыратуғыны белгилі. Бул мәселениң актуаллығы да әйне, усында...

Халқымызға белгилі әдебиятшы алым Каримбай Қурамбаевтың өмири дәретиўшилиги, илимий мийнетлерине нәзер таслағанымызда оның халықлар арасындағы достуўысқанлықты, әдебий байланыс мәселелерин үйрениу менен әдебиятлар ортасындағы әдебий тәсир, әдебий типологиялық уқсаслық, стадиял-аналогияны илимий тийкарда тийкарлап, туўысқан түркий халықлар әдебиятының мәселелерин салыстырмалы ашып беріу менен әдебияттануы илимине кирип келгени көзге тасланады. Соның менен бирге профессор К.Қурамбаев әдебий байланыс мәселесине терең араласып, көркем әдебияттың миллий хәм интернационал руўхын жүзеге шығарыуға, дәретиўшилик тәжрийбениң бирқанша мәселелерине көбірек итибар қаратты. Профессор Түркменстанда туўылып, түркмен хәм өзбек әдебияты мухитинде тәлим алып, олардың екеуинде дерлик теңдей дәрежеде меңгерип алғаны менен ол қарақалпақ әдебиятын әдеуір кеш, әдебиятшы болып қәлиплескеннен кейин үйренди. Солай болса да алымның зийреклиги, мийнеткешлиги қарақалпақ тилин хәм әдебиятында жетик дәрежеде ийгерип алыуына мүмкиншилик жаратты. Биз де усы мақаламызда профессор К.Қурамбаевтың илимий дәретиўшилик мийнетлери, алымның әдебий байланыс мәселелерин раўажландырыудағы хызметлери хақында сөз етпекшимиз.

Мархум түркмен алымы Ахмет Маммедов туўысқан халықлар әдебиятында әдебий байланыс мәселелери хақында сөз еткенде, биринши нәубетте профессор К.Қурамбаевтың атын тилге алып, ол хақында: “К.Қурамбаев әдебий байланыс, әдебияттануы илиминиң, әдебий сынның қайсы мәселелериниң актуал, үйренилиуі

зәрүр екенлигин жақсы биледи. Қалаберсе, ол гейбир әдебиятшылар сыяқлы илимниң алдынан мақсет етилген кишкене бәлентлигине жетип, соның менен шекленген жоқ. Оның биринши жумысы - кандидатлық диссертациясы хәм китабы терең практикалық әҳмийетке ийе болды. Бирак ол қәлиплести. Көп оқып, тәжрийбе топлады. Сонлықтан, кем-кемнен әдебий байланыстың “Нар түйе” кәрўан жолының жолын жүрип, күнделик тәшўишлерин әдебиятлардың әдебий байланыс мәселелерине байланыстырды” [1]– деген пикирлерди айтқан еди. Хақықатында да, алым К.Қурамбаев туўысқан халықлар әдебиятының байланысларын хәртәреплеме изертлеп, олардың типологиясын хәм миллий өзгешеликлерин ашып беріуге хәркет етип, илимде әдебий байланыс тараўына садық болды. Алым әдебиятта, айрықша өзбек, қаралпақ хәм түркмен халықларының әдебий байланысларының мәселелерин арнаўлы изертлеуі, оның 1992-жылда “Интернациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур. (На материале туркменской, узбекской и каракалпакской поэзии)” деген темадағы докторлық диссертациясын Ашхабатта жақлауына себеп болды. Бирак, алымның әдебий байланыс мәселелерине арналған биринши мақалалары өткен әсирдиң 60-жылларында газета-журналларда жарық көрген еди. Мәселен, оның түркмен шайырлары Кеминениң лирикасы, түркмен жазыўшысы Берди Кербабаев, Хыдар Деряев, Рейимбай Сабировлардың дәретиўшилиги хәм туўысқан халықлар әдебияты мәселелерине арналған илимий мақалалары Түркменистанда «Әдебият хәм өнер», «Муғаллимлер газетасы», «Түркмен дүньясы», «Ташаўыз хабарлары», «Ашхабат кешеси», «Түркмен әдебияты», «Түркмен тили хәм әдебияты», «Қарақум» сыяқлы газета хәм журналларда жарияланған еди. Соның менен бирге алымның өзбек шайырлары Алишер Науаи, Айбек, жазыўшылар Ғафур Ғулам, Пиримкул Қадыров, Абдулла Қадирий хәм т.б. дәретиўшилиги хәм әдебий байланыс мәселелери, олардың шығармаларының көркем аудармалары хақындағы пикирлери баян етилген өзбек, рус, қарақалпақ тиллеринде жазылған илимий мақалалары, монографиялық жумыслары оқыўшылар тәрепинен жақсы күтип алынды. Мәселен, “Хыдыр Деряев” (1977), “Хамза хәм қарақалпақ әдебий орталығы” (1989), “Ғафур Ғулам хәм әдебий байланыс” (Гуламдан Қурамбаева менен биргеликте, 2006), “Әдебий тәсирден дәретиўшилик өзіншелікке” (2007), “Әдебий процесс. Дәретиўшилик ұазыйпасы. Әдебий байланыслар” (2009) сыяқлы бирқанша мийнетлерин айтып өтиуге болады.

Профессор К.Қурамбаевтың қарақалпақ әдебияты хәм туўысқан халықлар әдебияты мәселелерине арналған “Кеўил-кеўилден суў ишер...” (1991) атлы монографиялық жумысы қарақалпақ классик шайырлары Өтеш, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм де XX әсир қарақалпақ шайыр-жазыўшылары Аббаз Дабылов, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов хәм т.б. дәретиўшилиги хәм туўысқан халықлар әдебиятының байланысларының тарийхый тийкарларын изертлеуге арналғаны менен де қуны. Бул монографияда түркмен хәм қарақалпақ әдебий байланысларын изертлеуде тийкаргы үш бағдар таңлап алынған. Олардың бириншиси «Әдебий байланыслардың тарийхына нәзер», екіншиси «Мақтымқулы хәм қарақалпақ шайырлары», үшіншиси «Әдебий байланыслардың жаңа басқышлары». Алым бул китапта айрықша бир пикирге урғы бергенин айтып өтиўимиз керек. Ол да болса, «Түркмен-қарақалпақ әдебий байланысларының тарийхый дәреклери хақында сөз еткенде, ең биринши гезекте уллы шайыр хәзрети Мақтымқулының шығармаларынан баслау керек. Себеби, онысыз мүмкин емес. Уллы шайырдың гуманистик идеялар менен суўғарылған қатарлары, үгит-нәсият мотивлери менен толып-тасып турған қосықлары, дәуирдиң социал мәселелерин мәртлик пенен

ортаға алып шыққан поэтикалық мийрасы енди көп эфирлерден бери қарақалпақ шайырларының итибарын өзіне тартып келеди. Бердақ, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш сыяқлы классикалық шайырлар Мақтымқулыны өзлерине устаз есаплап, оның дөретиу-шилигине үлкен хұрмет қойып, шайыр шығармаларын-дағы прогрессив идеяларды өз заманларына сай раўажландырған” 6 - деп, әдебий байланысларда Мақтымқулы дөретиушилигиниң орнын көрсетеди.

Дурыс, алымның әдебий байланыс мәселелери бойынша илимий-изертлеулериниң үлкен бир тараўын жүзеге келтирген айрықша бағдарлардан бири бул XVIII эфир түркмен классик шайыры Мақтымқулы Пырағының дөретиушилиги хэм туўысқан халықлар әдебияты мәселелери болып табылады. Себеби, жоқарыда белгилеп өтилгени сыяқлы түркий халықлар әдебиятында Мақтымқулы жүдә үлкен абырой-итибарға хэм хұрметке ийе шайыр болып, оның дөретиушилиги әдебий байланысларда «көпир» хызметин атқаратуғыны хәммеизге мәлим. Соның ушын алым К.Қурамбаев туўысқан халықлар әдебиятындағы форма хэм мазмундағы өз-ара уқаслық хэм дәстүрлерди Алишер Наўайы, Мақтымқулы, Абай, Әжинияз, Бердақ, Фурқат хэм Андалып лирикалық мийрасы мысалында да жақсы үйренип Мақтымқулының дөретиушилигине тән қасийетлердиң қарақалпақ поэзиясында даўам етеуғынын «Мақтымқулы дәстүрлерине садық» болған И.Юсупов қосықлары мысалында изертлеген изертлеуінде былай жазады: «И.Юсуповтан кейин қарақалпақ әдебиятында Мақтымқулы жолында қосық жазыу дәстүрге айланды. Хәзирги қарақалпақ поэзиясында Мақтымқулыға уқсатып жазған шайырлар көп. Олардың көпшилиги тәжирийбели қәлемкешлер. Айырымларын тилге алып өтеміз. Т.Қабуловтың «Мақтымқулыға мұрәжат», У.Пиржановтың «Болмас», Ж.Избасқановтың «Болмас», Ә.Өтепбергеновтың «Болар ма», Ә.Әжиниязовтың «Болар», У.Данияровтың «Баслады», «Болар сен» қосықлары Мақтымқулының поэзиясына хұрметиниң өзіне тән тымсалы, әдебий уқаслыққа жақсы бир мысал. Қосықларда Мақтымқулының қәлемге алған темаларының жаңаша талқылауларын көреміз» [3]. Илимпаз бул мийнетинде қарақалпақ шайырларына Мақтымқулы шығармаларының тек мазмун тәрәпи емес, ал көркем форма саласындағы шеберлиги де тәсир жасағанын анық мысаллардың талқыны мысалында дәлиллек көрсетеди. Жақыйкатында да, Мақтымқулыда даналыққа ийленген хикмет өлшемдеги өзіне тән ырғақлы хаўаз хэм инсан руўхына тәсир ушын қолланылған басқа да поэтикалық факторлар көпшилик қәлем ийелерин өзіне тартады.

Уллы шайыр дөретиушилиги жаққында сөз ете отырып, алым бул пикирлеулерин бир жерге жәмлейди хэм 2012-жылда Ташкентте “Тафаккур” баспасында «Мақтымқулы – илхәм булағы” атлы монографиясын жәриялайды. Бул монография жаққында профессор Бахадыр Карим өзиниң “Илхәм булағы мәўижлери” атлы мақаласын 2012-жылда “Ўзбекистон адабиети ва сәънати” газетасында жәриялады. Мақалада монографияның әхмийети хэм оның өзіншеликлеринен бири “Қурылысына гөре бул кітап өзбек, түркмен, қарақалпақ әдебий байланысларының синкретик анализине арналған хэм усы тәрәплери менен де өзіне тән өзгешеликти жүзеге шығарады” [4] -деп, белгиленеди.

Буннан кейин илимпаз А.Фазылов[5]та өзиниң “Мақтымқулының дөретиушилиги хэм әдебий байланыс жаққында” атлы мақаласында “Мақтымқулы – илхәм булағы” кітабының өзбек, қарақалпақ, түркмен әдебий байланысларының раўажланыуындағы орны хэм әхмийети мәселелерин сөз етеди.

Алымның “Мақтымқулы-илхәм булағы” кітабын-да орын алған мақалалар өз гезегинде Түркменистан баспа сөз газеталарында хэм журнал-ларында жарық көрген еди. Мәселен, алымның “Мақтымқулы хэм қарақалпақ әдебий орталығы” (рус тилинде “Ашхабат” журналы, 1992 ж. 7-сан), “Қарақалпақ әдебиятында Мақтымқулының әдебий дәстүрлери” (“Түркмен тили хэм әдебияты” журналы, 1992-ж.

2-сан), “Мақтымқулы хэм қарақалпақ шайырлары” “Қарақум” журналы 1992-ж. 7-сан) хэм т.б.

К.Қурамбаевтың “Мақтымқулы-илхәм булағы” атлы кітабы 2013-жылда түркмен алымы хэм шайыры Ахмет Маммедов тәрәпинен түркмен тилине көркем аударма исленди хэм “Мақтымқулы Гарагалпағыстанда” аты менен оқыўшыларға инам етилди.

К.Қурамбаев өзиниң “Аударма хэм аударма жуўапкершилиги”, “Мақтымқулы – илхәм булағы” сыяқлы кітапларында Мақтымқулының қосықларының өзбек тилине көркем аудармалары жаққында пикир жүргизе отырып, “Өзбекстанда Мақтымқулы шығармаларын көркем аудармалауға умтылыулардың аз емес екенин, бирақ усы күнге шекем шайыр, жазыўшы, әдебиятшы алым Жуманияз Шариповтың аудармалары сыяқлы жетик аудармаларға дус келмедик” [6] – деген пикирлерди билдиреди. Сондай-ақ, алым көркем аудармалардың айрымларына сын көзқарасын да билдиреди. Мәселен, ол илимпаз М.Азиевтың “Мийнет хэм шеберлик мийўасы” атлы мақаласына өзиниң сын көзқараслары менен жуўап берген орынларында көзге тасланады.

Белгили мархум алым Бахтияр Назаров “Аударма хэм аударма жуўапкершилиги” атлы кітапқа жазған сөзбасында усы ўақытқа шекем көркем аударма менен байланыс илимий изертлеулердиң аз екенин белгилей отырып, бул мәселениң хеш ўақыт гөнермейтуғынын жәмәет итибарындағы жүдә баслы мәселе екенин айтады хэм бул жаққында профессор К.Қурамбаевтың мақалалар топламын өз алдына кітап көринисинде баспадан шығарылыуы “мәселениң жаңадан жанланғанлығының сүйиншиси” деп, жоқары бахалайды. Усы көзқарастан қарағанда мақтымқулы-таныў алымың көркем аударма жөнинде жан күйдирип, жақыйкый билдирген пикирлери бүгинги күндеги әдебияттаныў, әдебий процес, әдебий байланыслар ушын үлкен әхмийетке ийе. Соның менен бирге, баян етилген пикир-усыныслар көринип турғаны сыяқлы, Мақтымқулының өзбек тилиндеги аудармалары хәзир-ги әдебий процессте сын тараўында да итибарды өзіне тартқаны хэм оның раўажланыуына түртки болғаны сөзсиз. Алымның “Аударма хэм аударма жуўапкер-шилиги”, “Мақтымқулы – илхәм булағы” атлы бул кітаптары оның Мақтымқулы дөретиушилигине болған шексиз мухаббатын, түркий поэзияда айрықша орынға ийе болған уллы шайыр дөретиушилигин жетик үйренген билимли алым екенин көрсетип береді.

Профессор К.Қурамбаевтың кейинги шыққан кітапларынан және бири “Наўайының дөретиушилик бостанынан илхәмланып” (Навойининг ижод бўстони-дан илхәмланиб) атлы монографиясы өзбек тилинде 2021-жылда Ташкентте “Ўзбекистон” баспасынан жарық көрди. Онда автор уллы классик шайыр Алишер Наўайының түркий халықлар әдебиятында тутқан орны хэм оның әдебий байланысларды раўажландырыўдағы үлесі, әдебий тәсир, шайыр шығармаларының көркем аудармалары мәселелерин кең түрде изертлеген. Кітапта әдебий байланыс мәселелери еки бағдарда изертленеди. Бириншиси, Алишер Наўайының түркмен әдебияты менен байланысы мәселелери болса, екіншиси Алишер Наўайы әдебий дәстүрлериниң қарақал-пақ әдебиятыда даўам еттирилиуи хэм раўажландыры-лыуы мәселелери үйрениледі. Соның менен бирге кітапта заманагөй әдебиятларда да Алишер Наўайының әдебий дәстүрлериниң даўам еттирилиуи хэм раўажландырылыуы жаққында да пикир жүргизиледи. Бул мийнет те илимпаздың көп жыллық тынымсыз мийнетлериниң жемиси. Өйткені, жақыйкый алым ғана пал хәррелериниң нектар жыйнағанындай мысқаллап жыйнап, оннан таўдай өним шығара алады.

Улыўма алғанда, түркий халықлар әдебиятының әдебий байланыслары устаз шайырлар дөреткен әдебий мийрас, мектеп бойынша раўажланса, екінши тәрәптен әдебияттаныў илими арқалы әдебиятшы алымлардың илимий изертлеулері менен жетилисиуи, үшінши тәрәптен көркем аударма

мәселеси әдебий байланыслардың кәрўан жолын алыс-алыс мәнзиллерге алып барады. Бул болса, әдебий байланыстың көп түрлиги белгилейтуғыны хәммемизге мәлим. Сонлыктан, профессор К.Курамбаевтың өзбек, қарақалпақ хәм түркмен әдебий байланыслары жөнінде алып барған изертлеўлері тийкаргы үш бағдар: бириншиси, туўысқан халықлар әдебиятларының тарийхый тамырларын анықлаў, екіншиси, әдебий байланыс мәселелеринде Мақтымқулының әдебий мектебинин тутқан орны хәм хызмети, үшіншиси, көркем аўдарма мәселелери екені көзге тасланады.

Профессор К.Курамбаевтың илимий-изертлеўиниң және бир үлкен бағдары – оның сыншылық хызмети. Алым әдебий процессти оғада зийреклик пенен бақлап барады. Әсиресе, соңғы 30 жыллықта өзбек хәм қарақалпақ әдебий процессин бақалаўда алымның тутқан орны оғада уллы. Илимпазға тән болған мийнеткешлик әдебий процессте пайда болған көркем дәрәтпелерге басқалардан гөре бурынырақ хәм әдил баха бериўге мүмкиншилик жаратады. Оның және бир өзіншелик таманы – шығармаға баха бериўде суўыққанлылық принципін сақлайды. Илимпаз ушын шығарма авторының жеке абройы емес, ал дәрәтпенн көркемлик қуны биринши орында екені көринип турады.

Алымның илимий искерлигиниң және бир бағдары – әдебияттануы илиминиң тазалығына, оның илимийли-гине дыққат аўдарыў болып есапланады. Өзбек әдебият-шы-алымлары академик М.Қошанов, академик Т.Мирзаев, академик Б.Назаров, профессорлар Б.Саримсақов, Б.Карим, қарақалпақ әдебиятшы-алымлары Қ.Жәрімбетов, К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов хәм басқалардың илимий-

изертлеўлері, олардың илимий мектептері туўралы жазған көлемли мийнетлеринде ол тек көркем дәрәтпе сыншысы емес, ал әдебияттануы илимин бақлап барыў бойынша да үлкен кәниге екенін көрсетеди. Илимди патаслаўға болмайды, биреў ушын басқаның илим ислеп бериўи илимди набыт етиўге алып баратуғын жол екенін айтқан пикирлері де бул тараўда ислеўшилерге тәсир еткені сөзсиз.

Жоқарыда келтирилген мийнетлер профессор К.Курамбаевтың өмири даўамында халықлар арасында-ғы дос-туўысқанлықты бекемлеў, әдебиятлар арасында-ғы байланысты раўажландырыў жолында тынымсыз излениўлериниң нәтийжесинде дәрәткен илимий мийнетлериниң жемиси еди. Бул китаплар бизиң хәзирги күнимизде Мәмлекетимиз раўажланыўының кепили болған жас аўладты миллий қәдириятларымызға садықлық руўхында тәрбиялаўда түркий халықлар әдебий мийрасы, әдебий байланыслар мәселелерин билиўде оғада әҳмийетли. Соның менен бирге алымның илимий изертлеўлері тийкарындағы нәтийжелер жас аўладтың миллий-мәнаўий дүнья танымын тереңлестіриўге, оларды ўатанға садық, дос-туўысқанлықты қәдирлеў, ел мәпин ойлайтуғын инсан руўхында тәрбиялаўға да хызмет етеди.

К.Курамбаев усы жыл мүбәрек 80 жасқа толмақта. Биз де өз гезегинде алымның мүбәрек жаслары менен қутлықлаймыз. Оған узақ өмир, бекем ден-саўлық, шаңарағында аўзыбиршилик, илимий жумысларында табыслар тилеймиз. Әдебий байланыс бойынша жарат-қан илимий мектебиниң раўажланыўына, шәкиртлері-ниң кәрўанбасы болып жүриўинелерине тилеклеспиз.

Әдебиятлар

1. Mämmedow A. Üç edebiyatyň hyzmatynda. Garagum žurnaly, 1999.
2. Курамбаев К. Кеўил- кеўилден суў ишер ...-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
3. Курамбаев К. Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар. –Тошкент: «Чўлпон», 2009.
4. Каримов Б. Илҳом чашмаси мавжлари . «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». –Тошкент: 2012.
5. Қарақалпақстан жаслары газетасы. –Нөкис: 2013. №49.
6. Курамбаев К. Махтумқули – илҳом чашмаси. -Тошкент: 2012.

A.Sadullaev - 75

ДУНЬЯҒА БЕЛГИЛИ ИЛИМПАЗЛАР: ФУНКЦИЯЛАР ТЕОРИЯСЫ БОЙЫНША МЕКТЕП ЖАРАТҚАН ИЛИМПАЗ

Б.Б.Пренов – физика-математика илимлері докторы
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
А.Ш.Даужанов – физика-математика илимлері кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

2022-жыл 25-28-июль күнлери Үргенч мәмлекетлик университетинде дүнья жүзи математика илимий жәмийетшилигине танықлы болған, академик Азимбай Садуллаев туўылған күнинің 75 жыллығына бағышланған “Аль-Хорезми атындағы Математиканың заманағөй мәселелери бойынша I Халық аралық конференция” болып өтті.

А.Садуллаев бирге ислесиўши досты Э. Бедфорд (АҚШ) пенен математиклердин Халық аралық 27-Конгрессинде, Сеул, 2014

Бүгинги илимнің фундаменти – математика заманымыздың жоқары мәдени қубылысы, жеке раўажланыўымыздың әҳмийетли бир бөлеги болып турыпты. Сонлыктан да тек болажақ математика пәниниң муғаллимлери ғана емес, ал билимге - мәдениетке умтылыўшы ҳәрбир азаматтың «илимлер патшасы» математикадан белгилі бир дәрәжеде хабардар болыўы ийгиликли нәрсе. Математикалық ҳақыйқатты илимий түрде дәлиллеўге айрықша мәни бере келип, атомлық

гипотезаның тийкарын салыўшы Демокрит (грек энциклопедисти, бизиң эрамызға шекемги 460-370-жж. жасаған): «Бир илимий дәлилди табыў мен ушын пүткил парсы патшалығына ийелик етиўден де артығырақ», деп жазғанындай, математикада барлық аўладқа унайтуғын нәтийжелер бар. Олар көп. Олар әсирлер бойы өмир сүрип келеди. Хәрўақытта оларды ушырастырған жас аўлад, егер ол математикалық зейинли адам болса, алдынан ашылған жаңалыққа қуўанады.

Математикалық билимди раўажландырыў концепциясын жүзеге асырыў бағытларының бири математикалық билим бериў хәм математиканы кеңнен танытыў болып табылады. Соңғы ўақытлары Республикамызда бул мәселеге итибар кескин кушейди. Мәмлекет Президентиниң Математиканы раўажландырыў бойынша бир неше пәрман хәм қарарлары жарияланды. Усы тийкарда ўатанлас илимпазлардың жетискенликлерине мақтаныш сезимін қәлипестириў; адамның қызығушылығын, оның улықымалық мәдени талаптарын қанаатландырыў ушын үзликсиз қоллап турыў хәм математиканың билим дәрәжесин көтеріў усыныс етиледі. Елдин потенциалы менен раўажланыўы пайдалы қазылмалар менен емес, ал илимий изертлеўлер менен ислеп шығулардың саны хәм сапасы менен өлшенеди. Усы жерде, бизиң республикамыздың мақтанатуғын орны бар, илимпазларымыз елимизден тыс жерлерде бурыннан белгилі. Илим менен мәдениеттың барлық салаларында мәңги өшпес мийрас қалдырған әйемги грек илимпазлары (бизден 2000-2500 жыллар алдын жасаған) өзлерин Шығыс илимпазларының шәкиртлері деп санаған. Буған «тарийхшылар атасы» Герадоттың «Египетте Нил

дэрьясының тасыуы ақыбетинен суу басқан егислик майданларды дәл өлшеп, қайта бөлістіріу зэрүрлиги геометрияны туугызды» деп айтқанлары дәліл болды.

Илим тарихын изертлеп билиудің өзі илим ушында әхмийети үлкен. Көрнекли математика тарихшысы Поль Таннеридің сөзі менен айтқанда, бирден-бир максет *келешекти нурландыруу* деген. Мысалы, Ньютон, Лейбницлер XVII әсирдеги физика-математика илимлеріндегі ең көрнекли тулғалар. Олардың мийнетлерине хәзирги заман тәбияттануу илимлеринің көплеген мағлыұматлары тийкарланады. Ньютон - Лейбниц жоқары математиканың тийкаршылары. Бирак, Архимед, Аполлоний, Птолемей мийнетлери, оннан соңғы Галилей, Коперниклер болмаса, Ньютон - Лейбницлерде болмас еди. Ал Ньютон механикасы болмағанда Эйнштейннің физикасы дүньяға келмес еди. Усындай нызамлықларды изертлеп, илимий көпшилик пенен жеке инсанға жеткізип отыруу – тийкарғы миннетимиз.

Айырым көрнекли инсанлардың өмирбаяны менен илимий мийнетлери арқалы биз жаңа математиканың қалай пайда болғаны, оны кимлер дөреткени және бул инсанлар қалай өмир сүргени хәққында улыұма түсиник аламыз. Оқытудың тийкарғы принциплеринің бири бул қәлеген предметти үйретиуде усы илимий пәннің дөреліуі хәм раўажланыу тарихына итибар қаратуу зэрүрлиги болып табылады. Сонлықтан математикаға үйретиуде тийкарғы теоремалар, усуллар, формулалар хәм олардың қәлипесіу басқышлары менен биргелікте математика илиминің раўажланыуына салмақлы үлесин қосқан илимпазлар хәққындағы мағлыұматлардан пайдаланыу үлкен мәни береді.

Белгили болғанындай, тарихый мағлыұматларды тийкарғы математикалық материаллар менен бирге жыйнап баянлағанда студентлердің билимге деген ықласы бирнеше есе көтеріледі хәм олардың материалды өзлестіріу жеделлиги артады. Изертленетуғын материалдың тереңлигин бир илимпаздың илимий дөретіушилиги менен өз-ара байланыстырып, тарихый аспектін ашыу студентлерди айрықша қызықтыратуғыны да усыны тастыйықлайды. Тилекке қарсы, математика оқытушылары зэрүрли дәрежеде тарихый мағлыұматларға итибар қаратпайды, буның себеплеринен бири, түсиникли тилде жазылған әдебиятлардың кемшилигинде деп ойлаймыз. Сонлықтан бул мақала усы бослықты, аз да болса, толтырады деген умиттеміз. Математиканы бизің республикамызда оқытуға ұатанлас математиклердің тарихый мағлыұматлары, сондай-ақ, Орайлық Азия илипазларының (Ибн-Хайян (Гебер), Ферганий, Рази, Аль-Хорезмий, Аль-Фарабий, Аль-Худжандий, Аль-Беруний, Ибн Сина, Омар Хайям, Насиреддин ат-Тусий, Лютвий Заде, Абдус Салам хәм т.б. лардың) илимий мийрасы хәм олардың хәзирги математиканың раўажланыуындағы тутқан орны менен студентлерди кеңнен таныстыруу зэрүрли деп есаплаймыз.

Илимий хызметинің тийкарғы бағытлары. XIX әсирде дара тууындылы дифференциаллық теңлемелер теориясы, әсиресе потенциаллар теориясы пәт пенен раўажланды. Бул бағдарда ири аналитиклерден – Г.Гаусс, Ж.Фурье, С.Пуассон, П.Дирихле хәм Дж.Грин жумыс алып барды. Гаусс пенен Грин классикалық потенциаллар теориясының улыұма қойылуын дөретти. Э.Пикар, А.Пуанкаре, Ж.Адамар, Э.Борель пүтин функциялар теориясын ислең шықты.

XX әсирдің 41-46- жылларында потенциаллар теориясындағы жүз берген әхмийетли дәрежедеги алға илгерилеушиликке себебши болған жағдай Анри Картан (1904-2008, белгили франциялы математик Эли Картаннның баласы) ның жумыслары деп айтыуға болады. А.Картан тәрәпинен шекли энергиялы өлшемлер көплигине гильберт структурасы енгизилди. Усыннан баслап потенциаллар теориясына функционаллық анализдің усуллары системалы түрде кире баслады.

Буннан кейин (50-ж.) белгили математик Ж.Дени тәрәпинен алынған нәтижелердің арқасында потенциаллар теориясы улыұмаласқан функциялар теориясының усуллары менен байытылды. Екинши тәрәптән, жүдә абстракт бағдардың пайда болуы М.Брело, Г.Шоке, М.Оцука исмлери

менен байланыслы. Мысалы, 1955-жылы Г.Шоке сыйымлықтың улыұма теориясын дөретти хәм Борель өлшемлеринің C – өлшеуилик проблемасын шешіуіге еристі. М.Брело, Р.Эрве гармоникалық хәм супергармоникалық функциялардың, потенциаллар теориясының аксиоматикалық дүзилісі менен шуғыланды.

XX әсирдің 60-жылларынан баслап математикада, механикада хәм математикалық физикада Г.Федерер, М.Миранда, Ч.Морри, Дж.Саймонс хәм т.б. исимлер менен байланыслы айтарлықтай секиріу жүз берди.

Комплексли потенциаллар теориясы XX әсирдің 80-90-жыллары қәлипескен бағдар болып, бунда алынған нәтижелер себепли комплекс анализдің бир қанша әхмийетли болған проблемалары өз шешимін тапты.

Потенциаллар теориясында жаңа методлардың раўажланыуы атақлы дөретіуши илимпазлардың бири, венгриялы математик Ф.Рисстиң жумысларынан басланады деп қарау мүмкин. Бул илимпаз тәрәпинен өлшем потенциаллары менен суб- хәм супергармоникалық түсиниклер арасындағы тығыз байланыс табылды хәм қолланылуына ийе болды. Усыннан баслап потенциаллар теориясына теориялық – функционаллық усуллар избе-из кирип келе баслады, хәм белгили ұақытқа шекемги аралықта, бул теория функциялар теориясы усулларының бир бөлегі ретінде қаралды.

Комплекс өзгеріушили функциялар теориясында орайлық орында гармоникалық хәм субгармоникалық функциялар турады. Өз гезегінде аналитикалық хәм субгармоникалық функциялардың улыұмалық теориясында орайлық орынлардың бирин голоморф функциялардың ноллерин бөлістіріу мәселеси хәм олардың асимптотикалық қәсийети ийелейди.

Классикалық потенциаллар теориясының тийкарын сыйымлылық, көпликлердің гармоникалық хәм Борель өлшемлери, Хаусдорф өлшеми, поляр көпликлер хәм т.б. түсиниклер курайды. Бул түсиниклердің математикалық физика мәселелерінде, функциялар теориясында әхмийети оғада үлкен. Сыйымлылық, дәслең аналитикалық функциялардың сийрек көпликлерин характерлеп беріуши, экстремал шама сыпатында көринеңди.

Өзбекстанда бул бағдардың раўажланыуында белгили математиклер А.А.Гончар, В.С.Витушкин, Б.В.Шабат, Е.М.Чирка, А.Садуллаев хәм басқалардың мийнетлерин атап өтиу орынлы.

Академик А.Садуллаевтің илимий ислеринің нәтижелери хәм илимпаздың қысқаша тарихый дереклери. Азимбай Садуллаев – белгили математик - алым, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының академиги, физика-математика илимлери доктори, профессор. Оның басшылығыда көп комплекс өзгеріушили функциялар теориясы бойынша мектеп жаратылды. Ол жаңа комплекс потенциаллар теориясының тийкарын салыушыларының бири хәм бул бағдар хәзирги күнде көп комплекс өзгеріушили функцияларды голоморф дауамлау, рационал функциялар менен жууықластыруу сыяқлы мәселелерди шешіуде кең қолланылмақта.

А.Садуллаев, голоморф және плюрисубгармоникалық функциялар ушын шегаралық теоремалар, сийрек көпликлердің структуралары, Грин функциясы терминінде аналитикалық көпликлердің алгебралық локаллық критерийлери, көп өлшемли Неванлинна теориясы, аналитикалық мультифункциялар бойынша ири нәтижелерге ийе.

Бул изертлеулер потенциаллар теориясы ушын үлкен теориялық және әмелий әхмийетке ийе. Оның комплекс потенциаллар теориясын қолланыу ушын ислең шыққан усылын хәзирги ұақытта басқа авторлар табыслы түрде қолланбақта. Бул нәтижелердің базедирлери классикалық сыпатқа ийе болып, шет елдерде жарық көрген монографиялар менен оқылықларда өз көринислерин тапты. Соның менен, көп өлшемли пүтин функциялар теориясының жаратыушыларының бири, усы тарауда ислеуши дүньяның

барлық математиклери кеңнен пайдаланатуғын «Введение в теорию целых функций многих переменных» (Наука, 1971) атлы монография авторы танықлы, Харьков илимий мектебинің профессоры Л.И. Ронкиннің (1931-1998жж) белгилі жұмыстарында [1,18-бет] Садуллаевтың теоремасына сипатмелер бериледи. А.Садуллаев теоремасының әхмийети соннан ибарат, бул ойыс (*псевдо ойыс*) деп аталыушы көпліклердің мүмкін болған айрықшалықлар класын ериклі туйық полярлық көпліклерге шекем кеңейтйуге мүмкиншилик береді. Басқаша айтқанда, поляр псевдо ойыс көплік локал плюриполяр болады [4].

Пүтин функциялар – бул пүткил комплекс кеңістікте аналитикалық болған функциялар. Пүтин функциялар теориясы математикалық анализдің үлкен хәм мазмұны бууынын курайды. Бундай функциялар изертлеудің өз бетинше объекти болып саналады хәм комплекс анализдің көплеген қолланыуларында, спектраль теорияда, физикада (радиотехника, оптика) хәм математиканың басқа тарауларында жийи ушырасады. Пүтин функциялар изертлеудің эффективли аппаратын береді. Бир өзгеріушіли пүтин функциялар теориясында болса изертлеулердің тийкарғы аппараты, әлбетте, функцияларды Вейерштрасс каноникалық көбеймеси жәрдемінде аңлатылыу болып табылады. Көп өлшемлі жағдайда Вейерштрасс каноникалық көбеймесинің аналогы Л.И.Ронкин хәм А.С.Садуллаевлар тәрепинен усынылды [2].

Математикада өзинің көп комплекс өзгеріушіли функциялар теориясына, сондай-ақ, көпліктер теориясына қосқан салмақлы үлеслери менен белгилі немец математиги Ф.Хартогс (1874-1943), 20-әсир басында фундаментал саналатуғын Хартогс теоремасын (1906) дәлилледі. Бул теореманың тастыйықлауы бойынша «бөлек аналитикалық» функция үзліксиз болады. Анығырақ етип айтқанда, *егер басқа өзгеріушілер тайынлап қойылғанда, ҳәрбір $z_i, 1 \leq i \leq n$, өзгеріуші бойынша аналитикалық болатуғын $f: \mathbb{C}^n \rightarrow \mathbb{C}$ функция, үзліксиз функция болады.*

Сондай-ақ, гейде Хартогс теоремасын ($n > 1$ де) компакт болған айрықшалықларды сапластыруушы теорема деп те атайды. Жийи жағдайларда бул теорема Осгуд-Браун аты менен белгилі.

Фундаментал Хартогс-Осгуд-Браун теоремасы көп бағдарларда рауажланды хәм улыұмаластырылды [5, 6, 7, 8].

А.Садуллаев функциялар теориясы бойынша арнауы семинарлар жүргізеді. Оның илимий басшылығында ямаса кеңесши ретінде қатнасуында бирнеше онлаған кандидатлық хәм докторлық диссертациялар жазылды хәм қорғалды. Атап айтқанда, 6 шәкірти илим докторы болды, 20 кандидатлық диссертация қорғалды. Бул мақала авторларының бири сол шәкіртлердің бири болыу бахытына ийе болды.

А.Садуллаев диссертацияларды тайынлауға хәм қорғауға жәрдемлесіу менен бирге ең алды менен өзинің жеке инсан сыпатында илимий жасларды илимий этика талаптары рухында тәрбиялап, оның интизамлық үлгілерин өзи көрсетті.

А.Садуллаевтың шаңарағында перзентлери менен ақылқарты өзлери таңлаған қәнигеліклери бойынша жоқары билим алып, өз тараулары бойынша жетик қанийгелер. Әсиресе оның қызығушылығын қызы Шахло мийрас етип, ол математиканы – әке жолын өзіне қәнигелик сыпатында таңлады (бүгінгі күнде ол Аль-Хорезмий атындағы ТАТУ доценти, физика-математика илимлери докторы).

А.Садуллаев 1947 жылы 9 январда Хорезм областы Шовот районында тууылды. 1969 жылы Москва мәмлкетлик университетин табыслы тамамлап, «Функциялар теориясы хәм функционалық анализ» кафедрасы усынысы бойынша көрнекли математик, педагог-алым Б.В.Шабат басшылығында математикалық анализ бағдары бойынша аспирантураға қабыл етилди. Оның 4-курста жазған биринши илимий жұмысы математиклерге жақсы таныс болған Фату теоремасына бағышланған болып, бул нәтийже қәнигелер тәрепинен жоқары баҳаланады хәм «Математические заметки» орайлық илимий журналында баспадан шығады. Университетти тамамлағаннан соң ол аспирантурада қалып, классикалық теория – пүтин функциялар теориясы менен шуғылланды. Усы жыллары белгилі математиклер В.А.Зорич, Е.М.Чирка, Г.М.Хенкин, С.И.Пинчук, Е.А.Полецкий және басқалар менен бирлікте хәрқыйлы илимий семинарларды қалдырмай, илимий анализдің ортасында болды. Өзи де баянламалар жасады. Усы нәтийжелер тийкарында 1972-жылы «Каноническое произведение и аналитические множества» темасында физика-математика илимлеринің кандидаты дәрежесин алыу ушын диссертациясын қорғады.

Өткен әсирдің 80-90 жыллары А.Садуллаев бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты. Америкалы математиклер Э.Бедфорд хәм Б.А.Тейлорлар менен бирге комплекс потенциаллар теориясының тийкарларын хәм қолланыу принциптерин жаратты. Бул жаңа теория хәзиргі дәуірде функциялар теориясының ең әхмийетли бағдары болып табылады.

А.Садуллаев 1982-жылда «Комплексная теория потенциалов и её применения» темасында, Россия илимлер академиясының В.А.Стеклов атындағы Математика институтында докторлық диссертациясын табыслы қорғады.

Педагогикалық хәм жәмийетшилик ислерди жемисли алып барды. 1985-1992 жылларда А.Садуллаев Ташкент мәмлкетлик университетинде декан, 1992-жылдан баслап Үргенч мәмлкетлик университетинің ректори, 1997-жылдан 2002-жылға дейин қайта шөлкемлестирілген Хорезм Маъмун академиясының баслығы ұазыпаларын атқарып, математика бойынша кадрларды таярлауда әдиули хызмет атқарды. Бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты.

Әсиресе, Математиклер жәмийетинің 2022-жылы (25-28-июль) Үргенч қаласында болып өткен Азимбай Садуллаев тууылған күнинің 75 жыллығына бағышланған «Аль-Хорезмий атындағы Математиканың заманағой мәселелери бойынша I Халқаралық конференция» илимде үлкен ўақыя болды. Конференция жоқары илимий шөлкемлескенлик түрде өтті. Дүньяның 20 дан артық еллеринен, 100 ден аслам, көрнекли қәнигелер қатнасты. Бул конференцияның басында устаздың өзи турды.

А.Садуллаев – талапшаң устаз, шебер педагог, кең пейилли инсан. Устазды өзинің 75 жыллық юбилейи менен шын кеўлимизден қутлықлаймыз. Оған узақ өмир, саў-саламатлық, үлкен деретиушилик табыслар хәм шаңарағында бахыт тилеймиз!

Әдебиятлар

1. Ронкин Л.И. Целые функции // Итоги науки и техн. Сер. Совр. пробл. матем. Фундаментальные направления, 1986, том 9. –С. 5-36.
2. Садуллаев А. О каноническом разложении целых функций n комплексных переменных // Теория функций, функциональный анализ и их приложения. 1974, №21. С.107-121.
3. Садуллаев А.С. Голоморфное продолжение функций вдоль фиксированного направления (обзор) // Совр.матем. Фундаментальные направления, 2022, том 68, №1. С. 127-143.
4. Садуллаев А. Критерий быстрой рациональной аппроксимации в $\mathbb{C}^n$ // Математический сборник. 1984, том 125 (167), №2. С. 269-279.
5. Чирка Е.М. О продолжении плюриполярных особых множеств // Труды МИАН, 1991, том 200. С. 336-340.
6. Садуллаев А.С., Чирка Е.М. О продолжении функций с полярными особенностями // Математический сборник. 1987, том 132 (174), №3.
7. Туйчиев Т.Т. Продолжение функций вдоль фиксированного направления // Сибирский математический журнал. 1988, том 29, №3.
8. Имомкулов С.А. О голоморфном продолжении функций, заданных на граничном пучке комплексных прямых // Изв. РАН. Сер. Матем. 2005, том 69, вып. 2. С. 125-144.
9. Даужанов, А.Ш. Атом структурасының стандарт моделин жаратқан илимпаз (Абдус Салам) // Еркин Қарақалпақстан газетасы. 2021, №9.

ИЛИМПАЗ ЭТИКАСЫ

А.К.Пазылов – педагогика илимлеринин кандидаты, доцент
Эжинияз атындагы Нокис мамлекетлик педагогикалык институту

Жокары окуу орынларында окуп атырган хэр бир студент илим менен шуугылланыудун огада коп мийнетти талап ететугун машакатлы кесип екенлигине карамастан озлериин устазларындай илимпаз болууды эрман етеди. Сонын ушунда олар белгили бир пэнлерден болатуугун семинар жумисларына пухта таярлыклар менен келеди, реферативлик жумисларды жазып ямаса илимий-эмелий конференцияларда баянатлар жасау аркалы халын сынап кореди. Соңгылыгында питкерий канигелик жумис ямаса магистрлик диссертацияларын жазып, питкерип, ак жузли абыройлы болып коргап шыгууды оз алдыларына максет етип кояды.

Деген менен хаммеде илимпаз хам хамме илимпазларда студентлерге дурысly илимий басшылык ете бермейди. Хакийкий илимнин шычына шыгуу – тынымсыз мийнетти, оз устинде тынбай излениушендикти талап етеди.

Илимпаз деген атка миясар болганыннан кейин педагогикалык этика талапларына мууапык сөзинди ойланып сөйлөуге, эдеп-икрамлылыктын улгисин этирапындагыларга көрсете билиуге, жиберилген кэте-кемшиликлер болса дүзетиуге, эсиресе, жазуу, сызуу маселелеринде озиннин баскаларга салыстырганда анагурлым дәрежеде артыкмашлыкларга ийе екенлигинди көрсете билиуге мажбур болатуугынлыгын хэр демде билинип турады. Себеби, сенин сөйлөгөн сөзин, ислеген ис-хәрекетлериң, тамамланган ойды билдиретуугун пикирлериң хаммениң дыккат орайында болады. Аныгырагы озин көлемеген халда «сынга түсиуге» мажбур боласан.

Илимпазлык макамы бир орында туруп калууды көлемейди. Ол баркулла алга карай илгерилөуде, өзинде бар болган билим, укыплылык, көнликпелерди өзинен кейинги шәкиртлерине, студент-жасларга үйретиуде талап етеди. Эсиресе, илим тарауында бирнеше шәкиртлер таярлау маселеси хаммегеде несип ете бермейди. Бул тарауда Каракалпакстаннан шыккан биринши илим докторы Жумек Аскаревич Урынбаевтын шәкирти, педагогика илимлеринин докторы, профессор, Каракалпакстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери, Кембридж университети тәрепинен ХХІ эсирдин уллы алымы деп тән алынган, хәзирги уақытта Нокис мамлекетлик педагогикалык институту. «Педагогика» кафедрасында ислеп атырган илимпаз Өсербай Өлеуовты улги сыпатында көрсөтсек қәтелеспейтуугын шыгармыз деген пикирдемен. Себеби, онын усы уақытка шекем бир илим докторы, жигирмаға шамалас илим кандидатлары, педагогика бойынша философия докторларын таярлаганлыклары, бирнеше магистрлик диссертациялар хам бакалавр питкерий канигелик жумисларына басшылык еткенлери пикиримиздин айкын дәлили бола алады.

Хаммеде бундай жетискенликлерге ерисе бермейди. Биреулердин шаңарагындагы мезгилсиз жоғалтыулар, узак дауам еткен ауырыу-сырқаулардын араласууы хам баска да ауыр турмыс шараятлары қатарынан алды болууына карамастан айырым илим жолына түскенлердин бийик шыңларға шыгып, «илим докторы» илимий дәрежесин алыу ислерине азда болса кери тәсирин тийгизеди. Деген менен олардын айрымлары биротала түскинликке түсиуден уаз кешип, сол өзи шуугылланып атырган илим тарауын халық ушын,

халықтың балалары ушын рауажландыруу жолында тынымсыз мийнет ислейди. Нәтийжеде студентлердинде, магистрлердинде, докторантлардында, айырым профессор-оқытушылардын хам ата-аналардын да, жәмийетшиликтиң де алгысына миясар болады.

Бундай тақылеттеги илим докторы болуу несип етпеген илим кандидатлары, илимнин белгили бир тараулары бойынша философия докторлары мақалаларды, сабақлык хам окуу қолланбаларды өзи жазады. Өзинин күши жетпей баратырса өзине уксаган, доктор болуу несип етпегенлер менен бирге ислеседи. Бирак, олар хешқашан «мени жазган мақалаға ямаса сабақлыгыға, окуу қолланбаға авторлардын бири сыпатында қос. Баспа қәрежетлерин өзим төлеймен» деп, ямаса, «мениң профессор ямаса доцент болууым ушын керек еди, мениде қос, өтиниш» деп көзлери мөлтилдеп жалынып турууды өзлерине еп көрмейди. Олар магистрлик диссертацияға жазган жууамақлаушы пикиринде «жумис бакалавр академиялык дәрежесин алыуға ылайық» деп ойланбастан қол қойып жиберіулерди этикалык нормаларға қарсы келеди деп есаплайды...

Гейпара жаңадан диссертацияларын жақлап шыққанлар базы биреулердин гәплерине ереме, бул жағы белгисиз халда, этикалык нормаларға сәйкес келмеседе арза жазуудын түбелегин түсиреди. Бирак, өзи бир шетте қалып кояды. Бул хаққында ертеректе мархум профессор Ж.Қайырбаевтын «Қарақалпакстан жаслары» газетасында (29. 07. 1999 ж. № 28. (1009) жәрияланган «Адамның түлкиси» атлы гүрринин окуп, тәсирленип, «Адамның түлкиси қәуипсизликке қәуип туудырады» деген мақаланы жазғаным, онын усы газетаның 2000-жыл 27-январьдағы санында жәрияланганлығы хам мениң бул мақалам ушын рахметлер еситкеним еле есимде.

Ертеректе кафедра баслығы болып ислеген дәуиримде бирнеше кандидатлык хам докторлык диссертацияларды жақлаитуын кеңеслерге барып қатнасканман. Сол уақытларда еле диссертациялык жумисын қорғап шықпай атырып, өзине жокарырақ лауазымларды гөзлеп жүргенлердинде гууасы болғанман. Олардын айырымларының күйинип, жумисқа шын берилгенлигин көрсетиуге хәрекет етип жүргенликлерин көрип, хақыйқатында да бул жигит жокары лауазымларға ылайық депте есаплаганман. Бирак, олардын айырымларының диссертациялык жумисларын қорғау уақытындағы хәрекетлерин көрип, иштен түңилгенмен. Себеби, олардын бирине диссертациялык жумисын жақлау ушын сөз берилген уақытта он минуттай уақыт ишинде бир ауызда сөз айтпастан, тек кафедраға асылып туруу менен шекленди. Арнаулы кеңестин баслығы диссертанттын қорғауға тайын емеслигин айтып, таярлық көриу ушын оған үш ай уақыт берди.

Екинши бир жағдайда диссертация қорғаитуын келешектеги илимпазымызға сөз берилген уақытта «И.А.» деген сөзди қайта-қайта «И.А., И.А., И.А.» деп қайталай берди. Нәтийжеде Кеңес ағзаларының бири Ж.Хасанбаев, «ука И.А., И.А.деган жумлани қүп ишлатдингиз, у нимани агнлатады» деген сорауды беріуге мажбур болды. Диссертант жууап бере алмады...

Гейпара илимпазлар илим жолында көп жетискенликлерге ериседи. Олардын жетискенликлерин

көрип отырғаннан кейин студентлердің питкеріу қәнигелик жумысларына, магистрлик диссертацияларға басшылық еткенин қәлейсен. Сонлықтанда кафедра баслығы болып ислесен алды менен жетискенлиги көп болған илимпазларға студентлер менен магистрлерге илимий басшы болыуын өти-ниш етесен. Оларда мийнетиниң бахаланғанлығын көрип шексиз қуанышка бөленеди. Рахметлер айтады. Деген менен «шөжени» санайтуғын ўақытта көзди ашып-жумғанша келеди. Әлбетте, кафедра баслығы болған адам кафедрасындағы профессор-оқытушылардың илимий басшылығында орынланған жумысларды, оның жазылу талапларына хәм жобаға сәйкес жазылғанлығына дыққат аударып, өз көзи менен көриўге хәм макул болса қорғаўға жиберіўге миннетли. Мине, усы орында айырым профессор-оқытушылар қәтеликлерин дүзетиў кереклигине итибар берместен, көзге көринип турған қәтеликлерди мойынламаўға хәрекет жасап, этикалық талаптарды көз-көреки бузыўға умтылады.

Пикиримизди мысаллар менен толықтырайын. Илгери жыллары «Баслаўыш тәлим педагогикасы хәм психологиясы» атлы кафедраны басқарыўыма туўра келди. Бул кафедрада илимий дәрежелилер баршылық еди. Ол ўақытлары магистратура бөлими болмағанлықтан илимпазларға тек ғана питкеріу қәнигелик жумыс (ПКЖ)ларға басшылық етиўге рухсат берилип турды. Оның жазылу талабы бойынша А4 форматлы қағазда, Таймс Нью Роман редакторында, аралығы 1,5 интервалда, 14-шрифтта, шеп жақтан 3,0, оң жақтан 1,5, жоқарғы хәм төменги жағынан 2 см.қалдырып жазылуы керек. Бундай халатта бир беттеги қатарлар саны 30 болады. Жәнеде кирисиў, хәр баптың атамасы, жуўмақлаў, пайдаланылған әдебиятлар хәм қосымшалар деген ат пенен аталатуғын орынлар бас хәриплерде, боялған түринде, параграфлар да боялған түринде бирақ, киши хәриплерде жазылуы керек. Жәнеде бир параграф тамамланып екінши бир параграф басланған ўақытта оны таза беттен баслаў шәрт емес, тек ғана бир бап тамамланып екінши бапқа өтетуғын ўақытта таза бетке өтетуғынлығын, пайдаланылған әдебиятлар көрсеткешинде автор, оның мийнети, қай жерде, қайсы баспада (журналда) қашан шыққанлығы, бети көрсетилиўи кереклигин кафедрамыздағы профессор-оқытушылардың барлығына түсиндирип отырыў шәрт емес, себеби, олар бул жолдан диссертациялық жумысларын қорғайман дегенше өтип болған.

Деген менен «таяр» деп қол қойдырыўға алып келинген ПКЖларды көзден өткергенимде интерваллар 2,0-2,5, шрифтлар 16-18, хәр бир абзацтың ақырында бир интервалдан және бос қалдырылған халындағы жумыслар келди. Илимий басшы тәрепинен берилген жуўмақлаўшы пикирлердің айы-

рымлары бир-бир ярым, айырымлары ярым бет көлеминде болды. Жәнеде бул ярым хәм бир бетлик пикирлердің ишинде 20-30 дан баслап 50-60қа шекем қәтеликлерге жол қойылғанлығыда анықланды. Биз, өз нәўбетинде қәтеликлерди бояп көрсетиўге мәжбүр болдық, бирақ, қол қоймадық.

Студентлер ары-бери хәрекет ислеп, кафедра баслығына «дүзеттик» деп үш-төрт мәртебе алып келди. Деген менен биз ручка менен дүзетилмеген кемшиликлерин көрсетип беріўге еринбедик. Усы орында айырым илимий дәрежелилердің ашыўы келип столды урып, даўыс көтерип, хәттеки, айырым «илимий басшылар абыройлы болса, ярым бет емес, бес-алты ауыз сөз бенен жумысқа жуўмақлаўшы пикир беріўдің мүмкинликлерин» еслетип, өзлериниң әдепсизлик хәрекетлери менен кафедра баслығына басым өткеріўге хәрекет жасады. Олардың ишинен биреўи кафедра ағзаларына баслықтың үстинен арза жазылып атырғанлықларын, сол арзаға қосылуылары кереклигин, сонда баслықтан қутылуыдың итималлығының бар екенлигин айтып, алдыларынан өтипте көрди. Деген менен тек ғана санаўлы адамлардан басқалары бул усынысты қоллап қуўатламады...

Бизди хайран қалдырған нәрсе, өзін «абыройлыман» деп есаплаган илимпаздың, илимий дәрежелилерди еки тайпаға, анығырағы, абыройлы хәм абыройсыз деген тайпаларға бөлиўи болды. Бирақ, усы ўақытқа шекем педагогикалық әдебиятлардың ишинен илимпазлардың бундай еки топарға бөлиніўлери хеш ушыраспады. Сонлықтан да, абыройлы илимпаздың айтқан сөзлерин «мәзи бир гәп» деп түсиниўди макул көрдик.

Бир ўақытлары академик Ж.Базарбаев хәм доцент Қ.Дәўлетовалардың биргеликтеги жазған «Әдептаныў» (1996) оқыў қолланбасының 3-бетинде «Адам сулыў, ақыллы, күшли, сынсынбатлы болыўы мүмкин. Бирақ, онда әдеплилик болмаса ол пәс адам» деген қатарлары менен жоқарыда келтирип өтилген «абыройлы илимпазларымыз»дың ўақиясын салыстырып көргеннен кейин бизде «Илимпаз илимнің бийик шокқысына, атақ абырой, даңқ мәртебелерге ерисиўи мүмкин. Бирақ, көзге көринип турған қәтеликлерин мойынламаўы, дүзетиўге хәрекет жасамаўы, көкирекке ура беріўи оның пәслигиниң хақыйқый белгиси» деген пикирге келдик.

Жуўмақлап айтқанда, иләжы болса қәте жибермеў, ал, қәтени жибергеннен кейин оны мойынлаў хәм дүзетиў бул – илимпаз ушын мәртлик. Көзге көринип турған қәтени мойынламаў – илимпаздың пәслиги. Ал, илимпазларды «сортларға бөлиў» педагогикалық этика талаплары көз қарасынан қарағанымызда да, адамгершилик көз қарасынан қарағанымызда да барып турған мәдениетсизлық, нағыз мәдениет саўатсызлық болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Базарбаев Ж., Дәўлетова Қ. Әдептаныў. –Нөкис: «Билим», 1996. 3-б.
2. Қайырбаев Ж. Адамның түлкиси. / «Қарақалпақстан жаслары», 1999-жыл, 29-июль.
3. Пазылов А. «Адамның түлкиси қәуипсизликке қәуип туўдырады». / «Қарақалпақстан жаслары», 2000-жыл, 27-январь.
4. Юсупов И. Кеўил кеўилден суў ишер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 13-14-б.

M A Z M U N Í BAS MAQALA

Абаев С., Якубов М.А., Алламбергенов Е.К. Мэнаўий реформалардың бас мақсети – Жаңа Өзбекистан	3

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Abdugʻaniyev B.B. Oʻquvchilarning loyihalash madaniyatini shakllantirishda taʼlimiy robototexnikadan foydalanish	5
Абдурахманова А.Т. Развитие когнитивных элементов ценностей в системе образования	7
Авезбаев А.Х. Характеристика средств и методов развития общей и специальной физической подготовки баскетболистов	8
Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында Жаңа дәрья дәуири тарийхының сәўлелениўи хэм оны оқытыўдың гейпара мәселелери	11
Allamuratova V.Z. Google Docs imkoniyatlaridan taʼlim jarayonida foydalanish va Google formsda onlayn testlar yaratish	14
Artikov M.B., Ajieva M.B., Umrbekova M.U. Oʻqituvchining kimyo fanidan oʻquvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishdagi asosiy vazifalari	15
Atadjanova D.A. Difficulties of teaching mixed ability classes	17
Ашурова Д.Х. Кредит таълим тизимини жорий этишда профессор-ўқитувчиларнинг роли	19
Bazarbaeva A.K. Talabalarining kredit-modul tizimida bilimlarini baholanishning xalqaro tajribasi	21
Bozorov E.X., Zoirova L.X. Oliy taʼlimda "Radiatsion tibbiyot va texnologiyalar" fanining samaradorligini oshirishda "Hamkorlikda" oʻqitish texnologiyasidan foydalanish	22
Erejevov M. Basqariw funkciyalari haqqinda alim A.T.Tuxtabaevtiń kózqaraslari	24
Хажиева М.С. Ўзбек халқи ижтимоий-маданий анъаналарининг этнопедагогик ва диний хусусиятлари	25
Хажиева И.А. Дидактика гуманитарных дисциплин при создании адаптивной модели компьютерного обучения для студентов вузов технического направления	28
Халмуратов М.Т. Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий компетентцияларини такомиллаштиришнинг педагогик зарурати	30
Холбоева Н.Б. Ўқувчи талабаларнинг илмий дунёкараши, маданияти ва тарбиявий ривожланишида астрономиянинг ўрни	32
Ҳакимов Н.Х., Бекбаев Г.А. Олий ўқув юртлари илмий ва инновацион фаолиятини тижоратлаштиришни такомиллаштириш	34
Жумабаев Т.Ж. Иродавий сифатларнинг ёш билан боғлиқ ўзгаришлари	36
Қарахонова О.Ю. Ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг саноген фикрлашини шакллантириш	39
Матмуратов А.А. Фаридиддин Атторнинг машхур тасаввуфий асарлари ва унда комил инсон ғоясини акс этиши	40
Машарипова Ф. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида СБИ ва STEM технологиясига асосланган дарсни ташкил қилишнинг илмий-назарий асослари	42
Nazarov X.E., Eshkobilova G.N. Boshlangʻich matematika darslarida rost va yolgʻon mulohazalarni shakllantirish usullari	45
Қурбонов Г.Г. Умумқасбий фанлардан ўқув машғулотларини рақамли таълим технологиялари асосида ташкил этиш	47
Saidova D.E. Talabalarga obyektga yoʻnaltirilgan dasturlashni oʻrgatishning foydali jihatlari (Python dasturlash tili misolida)	49
Saidova A.Y., Erkaev E.A. Yoshlarni jismoniy tarbiya va sport orqali sogʻlomlashtirishda ijtimoiy faollik sifatlarining takomillashtirish zaruriyati	51
Сапарниязов С. Талаба-ёшларни спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштириш муҳим педагогик муаммо сифатида	53
Sultamuratov Dj., Aytmuratova B. Dzyudoniń rawajlanıw tariyxınan	55
Таспанова Ж.К. Ажиниёз Қосибой ўғли тарбиявий қарашларининг асосий йўналишлари	58
Toirova G.I., Achilova N.H. Pul qiymatini ifodalovchi numerativlarning pragmatik xususiyatlari	60
Тойлибаев С.М. Жисмоний маданият факультетлари талабаларининг асосий гимнастика воситалари орқали касбий фаолиятини ошириш муаммолари	62
Турениязова А.И. ECVET- Европа касбий таълими учун кредит тизимини Ўзбекистонда қўлланишнинг услубий масалалари	64
Турсунметов К.А., Султонова Ф. Тарози тошларининг шаклланиш тарихи	67
Уразимова Т.В., Сарсенбаев А. Сўўретлеў өнери жәрдеминде жоқары оқыў орны талабаларының кәсиплик көзқарасын раўажландырыў	69

Утаева Н.Н. Бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлаш ва креативлигини ривожлантириш муаммолари	71
Шапсанова Н.Б. Ўспиринларда илмий дунёқарашни шакллантиришнинг муҳим омиллари	72
Tálim - tárbiya teóriyası hám metodikasi	
Алқаров И.Ш. Талабаларни ижтимоий фаол шахс қилиб шакллантириш модули бўйича дастурини амалга ошириш омиллари	74
Amanbaev M., Kurmanov A. Kásiplik pánlerdi oqıtıwda didaktikalıq principlerdiń ózine tán tárepleri	77
Бабашева Г.Б. Бошланғич синф ўқувчиларини мустақил фикрлашга тарбиялаш масаласи	78
Бектурганова З.К. Методика развития экспериментальных навыков учащихся по на основе проблемного обучения в средних школах	80
Bobobekov Sh.R. O'quv jarayonida bulutli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari	82
Эшбаева З.Н. Электрон ўқув адабиётлари яратишнинг методик тамойиллари ("Материаллар қаршилиги" фани мисолида)	84
Халияров Ж.Х. Физикада замонавий энергия манбаларига оид компетенцияларни шакллантиришда ўқув-дидактик воситалардан фойдаланиш методикаси	86
Isayev I.B. Belbog'li kurash bo'yicha kattalar va o'smirlar ortasidagi jahon chempionati natijalari tahlili (2021-yil bo'yicha)	88
Jumamuratov R.E., Kaipbergenov A.T., Aynazarova S.S. Ximiya sabaqlıgın oqıtıwda informaciyalıq texnologiyalarınan paydalanıw	91
Kazaxbaev S. Ádebiyattı oqıtıwda informacion texnologiyalardan paydalanıw máseleleri	93
Qochanov Sh.J. 3-4 jaslar balalardi oyın - shiniğıwlarğa hám shet tillerde sanawğa úyretiw	94
Norkulov D.R. Tibbiyot yo'nalishida tahsil olayotgan o'quvchi-qizlarni kasbiy faoliyatga jismoniy tayyorgarlik darajasini samarali oshirish metodologiyasi	96
Пардаева Х.О. Организация самостоятельной работы студентов в условиях кредитно-модульного обучения	98
Примбетов А.А. 12-14 ёшли эркин курашчи қизларнинг жисмоний сифатларни ривожлантириш методикаси	100
Rahimova A.D. Maxtumquli badiiy-falsafiy merosining yoshlar tarbiyasidagi o'rni	102
Ro'ziyeva S.H. Ona tili sintaksisi fanini o'qitishda modellashtirish metodi zamonaviy pedagogik texnologiya sifatida	104
Saburova S. Kishi mektep jasındađı oqıwshılardıń ana tili sabaqlarında klastan tıs jumislardı shólkemlestiriw	107
Салиева П.А. Бошланғич синф ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг назарий асослари	109
Салихова З.А. Развитие читательской компетенции у студентов обучающихся в ВУЗе	111
Saytbekova S., Muratbaev J. Tálim iskerliginde oqıtıw metodların klassifikaciyalaw	113
Юсупова Г., Бобожонов М., Юсупов А. Сўзлашув маданиятининг миллий хусусиятлари	114

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Арзымбетов Т.Т. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг баъзи жиҳатлари	116
Djolimbetova M.M., Sultamuratova X.N. Chet tillarini o'spirin yoshdagi o'quvchilarga o'rgatishda psixologik yondashuvlarning ahamiyati	118
Beknazarova L.S. Pedagog-talaba hamkorlik faoliyati shakllanishiga xos masalalarning o'rganilishi	119
Eshboyev E.A., Klicheva F.G., Valiyeva Sh.T. Yuqori qon bosimiga ega bo'lgan shaxslarning intellektual tahlilini amalga oshirish	122
Kalandarova M.B. Ayollarda perinatal davrdagi psixoemotsional holatlar diagnostikasi: metodikalar tasnifi	123
Saytbekova S., Smetova G. Maktabgacha tarbiya yoshida rivojlanishning psixologik va ijtimoiy shart-sharoitlari	126
Султонова М.Р. Аёлларга нисбатан зўравонлик муаммосининг психологик аспекти	128

USTAZLAR SHEJIRESI

N.Muxammedinov – 85	
Алламбергенов К. Қорақалпоқ куй оламининг улуғ сардори	130
K.Qurambaev – 80	
Оразымбетов Қ., Гайлиева О. Үш миллий әдебияттың үлкен изертлеўшиси	132
A.Sadullaev - 75	
Пренов Б.Б., Даужанов А.Ш. Дуньяға белгили илимпазлар: функциялар теориясы бойынша мектеп жаратқан илимпаз	134
Пазылов А.К. Илимпаз этикаси	137

Қутлықлаймыз!

75 жыллық юбилей

Азимбай Садуллаев

Азимбай Садуллаев – белгили математик - алым, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының академиги, физика-математика илимлеринин докторы, профессор. Оның басшылығыда көп комплекс өзгериўшили функциялар теориясы бойынша мектеп жаратылды. Ол жаңа комплекс потенциаллар теориясының тийкарын салыўшыларының бири ҳәм бул бағдар ҳазирги күнде көп комплекс өзгериўшили функцияларды голоморф даўамлаў, рационал функциялар менен жуўықтастырыў сыяклы мәселелерди шешиўде кең қолланылмақта.

А.Садуллаев 1947-жылы 9-январьда Хорезм областы Шовот районында туўылды. 1969-жылы Москва мәмлекетлик университетин табыслы тамамлап, «Функциялар теориясы ҳәм функционаллық анализ» кафедрасы усынысы бойынша көрнекли математик, педагог-алым Б.В.Шабат басшылығында математикалық анализ бағдары бойынша аспирантураға қабыл етилди. Оның 4-курста жазған биринши илимий жумысы математиклерге жақсы таныс болған Фату теоремасына бағышланған болып, бул нәтийже қәнигелер тәрәпинен жоқары баҳаланады ҳәм «Математические заметки» орайлық илимий журналында баспадан шығады. Университетти тамамлағаннан соң ол аспирантурада қалып, классикалық теория – пүтин функциялар теориясы менен шуғылланды. Усы жыллары белгили математиклер В.А.Зорич, Е.М.Чирка, Г.М.Хенкин, С.И.Пинчук, Е.А.Полецкий және басқалар менен бирликте ҳәрқыйлы илимий семинарларды қалдырмай, илимий анализдиң ортасында болды. Өзи де баянатлар жасады. Усы нәтийжелер тийкарында 1972-жылы «Каноническое произведение и аналитические множества» темасында физика-математика илимлеринин кандидаты дәрежесин алыў ушын диссертация жумысын қорғады.

Өткен әсирдиң 80-90-жыллары А.Садуллаев бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты. Америкалы математиклер Э.Бедфорд ҳәм Б.А.Тейлорлар менен бирге комплекс потенциаллар теориясының тийкарларын ҳәм қолланыў принциплерин жаратты. Бул жаңа теория ҳазирги дәўирде функциялар теориясының ең әҳмийетли бағдары болып табылады.

А.Садуллаев 1982-жылда «Комплексная теория потенциала и её применения» темасында, Россия илимлер академиясының В.А.Стеклов атындағы Математика институтында докторлық диссертациясын табыслы қорғады.

Педагогикалық ҳәм жәмийетшилик ислерди жемисли алып барды. 1985-1992-жылларда А.Садуллаев Ташкент мәмлекетлик университетинде декан, 1992-жылдан баслап Үргенч мәмлекетлик университетинин ректоры, 1997-2002-жылларда қайта шөлкемлестирилген Хорезм Маъмун академиясының баслығы ўазыйпаларын атқарып, математика бойынша кадрларды таярлаўда әдиўли хызмет атқарды. Бир қатар шет ел илимий орайлары менен байланыслар орнатты.

А.Садуллаев голоморф және плюрисубгармоникалық функциялар ушын шегаралық теоремалар, сийрек көпликлердиң структуралары, Грин функциясы термининде аналитикалық көпликлердиң алгебралық локаллық критерийлери, көп өлшемли Неванлинна теориясы, аналитикалық мультифункциялар бойынша ири нәтийжелерге ийе.

Оның илимий басшылығында 6 докторлық, 20 кандидатлық диссертация қорғалды. Әсиресе, Математиклер жәмийетинин 2022-жылы (25-28-июль) Үргенч қаласында болып өткен Азимбай Садуллаев туўылған күниниң 75 жыллығына бағышланған “Аль-Хорезмий атындағы Математиканың заманағой мәселелери бойынша I Халық аралық конференция” илимде үлкен ўақыя болды. Конференция жоқары илимий шөлкемлескенлик түрде өтті. Дүньяның 20 дан артық еллеринен, 100 ден аслам көрнекли қәнигелер қатнасты. Бул конференцияның басында устаздың өзи турды.

«Илим ҳәм жәмийет» журналы редакциясы талапшаң устаз, шебер педагог, кең пейилли инсан - Азимбай Садуллаевты 75 жыллық юбилейи менен шын кеўлимизден қутлықлаймыз, дәретиўшилик табыслар тилеймиз!

Қутлықлаймыз!

70 жыллық юбилей

Рахмонов Насимхон Асқарович

Насимхон Асқарович Рахмонов 1952-жыл 16-октябрьде Ферғана ўәлаятында оқытыўшы шаңарағында туўылған. Мектепти питкерип, әдебиятка болған қызығыўшылығы күшли болғанлығы ушын Ферғана мәмлекетлик университети өзбек тили хәм әдебияты факультетине тапсырды. Студентлик жылларында Өзбек әдебияты тарийхы, Өзбек тили тарийхы, Лингвистика хәм әдебияттаныў теориясы пәнлерин кунт пенен өзлестирген болажақ алым В.В.Радлов, А.Самойлович сыяқлы дүнъяға белгили турколоғлардың изертлеўлери менен биринши мәрте сол ўақытлары танысады.

1974-1975-жыллары Кувасой қаласындағы 20-санлы орта мектепте өзбек тили хәм әдебияты пәнинен сабақ береді. 1975-жылы Ташкентке келип, “Ўқитувчи” баспаханасында корректор болып жумысқа киреди. 1976-1977-жылы Бувайда районындағы 8-мектепте оқытыўшы болып ислейди. 1977-1979-жыллары “Ўқитувчи” баспаханасында корректор, өзбек тили хәм әдебияты бөлими редакторы болып ислейди. 1979-жылы Өзбекстан Илимлер академиясы Қолжазбалар институтына жумысқа өтеди хәм ол жерде киши илимий хызметкер, бөлим баслығы, илимий хызметкер, бас илимий хызметкер, институт директорының илимий ислер бойынша орынбасары, директор ўазыйпаларында хызмет қылады. 1998-2001-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Абу Райхон Беруний атындағы Шығыстаныўшылық институтында жумыс ислейди. 2001-жылдан Мырза Улуғбек атындағы Өзбекстан Миллий университетине жумысқа өтип, профессор, Журналистика факультетиниң деканы лаўазымларында ислейди. Хәзирде Алишер Наўайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили хәм әдебияты университетиниң “Ўзбек мумтоз адабиёти ва матншунослик тарихи” кафедрасында профессор лаўазымында ислеп келмекте.

Ол 1984-жылы “Кул тигин ёдномаси (VIII аср) поэтикаси” темасында кандидатлық, 1991-жылы “Ўрхун-енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати” темасында докторлық диссертациясын қорғаған. 1993-жылы профессор илимий атағын алған.

Н.Рахмоновтың илимий искерлиги әййемги түркий халықлардың социал-сиясий хәм этникалық тарийхы менен де байланысқан. Оның “Тошга битилган китоблар” (1983), “Инсон руҳининг садоси” (1986), “Битиглар оламида” (1990), “Турк хоқонлиги” (1993), “Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари”, “Маданиятшунослик” (1-баспасы 2011ж, 2-баспасы 2015 ж; тарийх илимлери докторы М.Абдурахмонов пенен бирге) оқыў қолланбасын жаратты. Хәзирге шекем 250 ден артық илимий ва илимий-публицистикалық мақалалардың авторы.

Н.Рахмонов әййемги түркий тилинен хәзирги өзбек тилине шолыў жасап бастырып шығарған үлкен көлемдеги еки китаптан ибарат “Олтун ёруғ” мийнети (1 китап - 2009, “Фан” баспасы; 2 китап – 2013, “MUMTOZ SO’Z” баспасы) тек Өзбекстанның емес, ал, Орта Азия хәм Россия мәнаўый турмысында үлкен ўақия болғанлығын түркийтаныўшылар сөз етип келмекте. Ол көплеген сырт ел мәмлекетлеринде баянатлары менен белсендилик етип келмекте. Оның мақалалары Россия, Туркия, Қазақстан, Қырғызстан, Азербайжан сыяқлы бирқатар сырт ел мәмлекетлерде басып шығарылған. Сондай-ақ, ол Қазақстандағы Лев Гумилев атындағы Евроазия миллий университети хәмде Қазақстан Илимлер академиясы Әдебият хәм көркем-өнер институтының грантларында да қатнасып келмекте. Н.Рахмоновтың Туркология тараўындағы хызметлери халық аралық көлемде атап өтилген. Ол Туркиядағы Жаңа Туркия стратегиялық изертлеўлер институтының сыйлығы (2017), Нурсултан қаласындағы Халық аралық Түркий академияның гүмис медалы (2018), Қазақстан халықларының Ассамблеясының алтын медалы (2020) менен сыйлықланған.

Өзбекстанның түрли аймақларынан табылған әййемги түркий тил дәўирине тийисли барлық жазыўларды жыйнап атырған хәм оларды жәмлеп атлас басып шығарыўды өз алдына мақсет етип қойған филология илимлериниң докторы, профессор Насимхон Асқарович Рахмоновтың усы жыл 70 жыллық мүбарек жасы нышанланбақта.

«Илим хәм жәмиёт» журналы редакциясы фольклорымыз хәм әдебиятымыздың данышпан дарғаларынан бири - Насимхон Асқарович Рахмоновты 70 жыллық мүбарек жасы менен шын кеўлимизден қутлықлаймыз. Оған узақ өмир, саў-саламатлық, үлкен дәретиўшилиқ табыслар тилеймиз!

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaşsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

Redaksiya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.

Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru

JURNALDÍŇ BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redaksiyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaıwı, 7 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 29.09.2022. Buyırtpa: №0383. Format: 60x84 1/8. Kólemi: 17,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı. Nusqası : 240 dana. Reestr № 11-3084</i>